

debats_

revista valenciana de cultura i societat
#140 _ 2026

El món de Jaume I i el nostre

debats_

revista valenciana de cultura i societat
#140 _ 2026

Diputació de València

President de la Diputació de València
Vicente José Mompó Aledo

Diputat de Cultura
Francisco Teruel Machí

Institució Alfons el Magnànim

Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació

Director: Miquel Nadal Tàrraga

Correcció lingüística: Roger Sarrià

Disseny i maquetació: Espirelius

Impressió: Guada Impressors (Aldaia)

Coberta: Detall de la pintura mural del Castell d'Ancanyís. Foto: Paco Alcántara

Correspondència i venda:

Debats. Revista valenciana de cultura i societat

Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació

Carrer Corona, 36 / 46003 València / Tel. 963 883 169

secretaria.debats@dival.es

www.revistadebats.net

www.alfonselmagnanim.net

Preu: 10 euros

Distribució: Sendra Marco, distribució d'edicions, SL / Carrer Taronja, 16
/ 46210 Picanya / Tel. 961 590 841 / Correu-e: sendra@sendramarco.com

Diputació
de València

Cultura

institució
alfons
el magnànim

ISSN 0212-0585 (imprés)

ISSN 2530-3074 (digital)

Dipòsit legal: V-978-1982

Aquesta revista és membre d'ARCE

Equip editorial

Direcció

Vicent Josep Escartí Soriano (Universitat de València)

Subdirecció

Alejandro Llinares Planells (Universitat de València)

Carles Xavier Senso Vila (Universitat de València)

Consell de redacció

Esther Alba Pagán (Universitat de València)

Rosa Agost Canós (Universitat Jaume I - Castelló)

Antoni Ferrando Francés (Universitat de València)

Antoni Furió Diego (Universitat de València)

Francesc Hernández Dobon (Universitat de València)

Anna-Isabel Peirats (Universitat Catòlica de València)

Rosabel Roig Vila (Universitat d'Alacant)

Mariona Taulé Delor (Universitat de Barcelona)

Consell científic

Rosa Maria Alabrús Iglesias (Universitat Abat Oliba CEU)

Anna Maria Babbi (Università degli Studi di Verona)

Paola Bellomi (Università degli Studi di Siena)

Mónica Bolufer Peruga (European University Institute)

Marc J. Borràs Barberà (Museu Valencia de la Il·lustració i la Modernitat)

Emilio Callado Estela (Universitat CEU - Cardenal Herrera)

Immaculada Cerdà Sanchis (Acadèmia Valenciana de la Llengua)

Anna Maria Compagna (Università degli Studi Federico II - Napoli)

Marco Antonio Coronel Ramos (Universitat de València)

Emanuella Forgetta (Univesità degli Studi Suor Orsola Benincasa - Napoli)

Francesc Granell Sales (Universitat de València)

Gil-Manuel Hernández Martí (Universitat de València)

María Carmen Irlés Vicente (Universitat d'Alacant)

Milton Alexánder López de León (Universidad de Granada)

José María Lozano Velasco (Consell Valencià de Cultura)

Carles Magraner (Fundació Capella de Ministrers)

Robert March Tortajada (Universitat d'Alacant)

Vicent Olmos Tamarit (Editorial Afers)

Carles Padilla Carmona (Universitat de València)

María Luisa Pérez Rodríguez (Universitat Politècnica de València)

Núria Puigdevall Bafaluy (Univesità degli Studi Suor Orsola Benincasa - Napoli)

Juan Leonardo Soler Milla (Universitat d'Alacant)

Pau de Vilchez Moragues (Universitat de les Illes Balears)

ÍNDIX

005	Editorial. Vicent J. Escartí
008	Reflexió: Corredor Mediterrani, obres hidràuliques i finançament autonòmic: tres deutes pendents amb la Comunitat Valenciana. El paper de la societat civil. Vicente Boluda
022	MONOGRÀFIC. EL MÓN DE JAUME I I EL NOSTRE
024	Jaume I, 1276-2026. Com s'ha de commemorar al segle XXI la mort d'un rei medieval? Antoni Furió
030	Quin record tenim del rei Jaume I a l'Aragó actual? Germán Navarro Espinach
044	Jaume I, rei de Catalunya. Ernest Belenguier
054	Jaume I: de la gloriosa memòria a una certa desmemòria actual (induïda) en la comunitat balear. Gabriel Ensenyat Pujol
068	La memòria del Conqueridor: celebracions jaumines a la València dels segles XIX i XX. Jacob Mompó Navarro
082	La construcció simbòlica de la reginalitat: Violant d'Hongria i la paradoxa de la memòria en el 775è aniversari de la seua mort. Lledó Ruiz Domingo
096	De Violant d'Hongria a Katharine Hepburn. Xavier Renedo
110	Al-Azraq, la pervivència del mite. Lluís Vidal Pérez
122	Retaule, espai, <i>performance</i> . La força persuasiva de la imatge de Jaume I. Francesc Granell Sales
132	El simbolisme de Jaume I: del mite romàntic a la figura política. Natxo Escandell
144	ENTREVISTA A JOSÉ LUIS VILLACAÑAS Carles Senso
168	MISCEL·LÀNIA
170	València ja hi és al mapa turístic. Una anàlisi dels impactes de la turistificació a escala de barri. David de la Osada
196	«Esto es fútbol, papá». Homofòbia i discursos d'odi en l'esport. El cas de Borja Iglesias. Arán Reig, Carles Senso
212	Entre oracions i romanços: la confraria de cecs de València (segles XIV-XIX). Juan Gomis
228	Del museu relacional al <i>care museum</i> : el cas del Museu Valencià de la Festa d'Algemesí. Alejandro Villar Torres
240	El clarinet de vidre entre el nord i el sud: Alteritat i ombra en la producció poètica de Marisol González Felip. Anna Peirats
254	Periodisme i intel·ligència artificial a la Comunitat Valenciana: pràctiques professionals i respostes formatives de l'ecosistema acadèmic i corporatiu. Lorena Cano-Orón, Laura Bellver-Carsí
268	LLIBRES I LECTURES
285	SOBRE L'ACTUALITAT CULTURAL Coordina: Carles Senso
299	RESÚMENES EN CASTELLANO

EDITORIAL

VICENT JOSEP ESCARTÍ

Universitat de València

vicent.j.escarti@uv.es

ORCID: 0000-0002-3195-6510

Enguany commemorem el 750^é aniversari de la mort de Jaume I. Encara amb la incertesa del lloc on va deixar aquest món —la tradició més ferma i cronística, originada al segle XIII, diu que a València, mentre que una altra tradició originada al segle XV hauria indicat que fou a Alzira—, la bona veritat és que el monarca fundador de l'antic Regne de València va acabar els dies a les nostres terres. Per això, des de *Debats* hem volgut recordar l'efemèride d'una manera particular: no solament aportant treballs sobre el rei i la seua època o els personatges que varen compartir el seu món, sinó per veure com aquella figura —aquelles figures, en realitat— del segle XIII encara pesen sobre nosaltres. Què queda de Jaume I als territoris que ell va incorporar a la Corona d'Aragó —els regnes de València i de Mallorca— i als territoris patrimonials de Catalunya i d'Aragó? Com ens podem mirar, ara, des del segle XXI, aquell cap coronat que arribà al poder pràcticament sense res i que deixà un país que iniciava la seua singladura com un estat que avançaria a la Mediterrània i conquistaria nous espais geogràfics? També hem volgut recordar que el rei, en els moments més complicats de la conquesta valenciana, va comptar amb la complicitat de la reina Violant. I quin paper va jugar aquella dona en un univers tan masculí com era el segle de Jaume I? A més, es pot veure el rei com un *invasor* que arrabassà terres i vides a una civilització —la musulmana— que feia segles que tenia la llar en aquesta geografia. És per això que, també, hem volgut incorporar Al-Azraq a la nostra revista, tot recordant que va morir el mateix any en què el rei en Jaume passà de la present vida a l'altra —com a ell li hauria agradat dir.

És, per tant, el monogràfic de *Debats* una aproximació al món jaumí, però, no només al de la figura règia, sinó al de la seua esposa —una dona en un món d'homes— i al dels

Detall del cap de l'escultura de Jaume I realitzada per Agapit Vallmitjana
al Parterre de València

qui, des d'aquell precís instant de la conquesta, passaren a ser *marginats* dins les seues pròpies terres i que, també, protagonitzarien revoltes i enfrontaments, com els que hi havia a la *mntanya valenciana* —les comarques centrals—, a la fi de la vida del rei i encapçalades pel suara esmentat Al-Azraq.

La intenció, però, ha estat fer veure que, si aquelles figures varen ser importants en el seu temps, ara les podem analitzar des del seu record: què ens ha quedat, a tots nosaltres, i als valencians especialment, d'aquell món? A això pretén col·laborar el nostre monogràfic, amb les veus d'especialistes reconeguts com —i cite per ordre alfabètic— Ernest Belenguer —pioner, per cert, en l'estudi de la

figura reial, i que s'ha centrat, ara, en la presència del rei a Catalunya—; Natxo Escandell —que ens ofereix una aproximació al rei des de l'actualitat—; Gabriel Ensenyat —que ha revisat la relació de les Balears amb el rei—; Cesc Granell —encarregat d'oferir-nos la relació entre el rei i el retaule del Centenar de la Ploma—; Jacob Mompó —que es mira el record del rei en terres valencianes al segle xx—; Germán Navarro —que ens aporta la seua visió des d'Aragó—, Xavier Renedo —centrat en la figura de la reina Violant—, Lledó Ruiz —que ens acosta també al record de l'esposa del Conqueridor— i, finalment, Lluís Vidal Pérez —que s'ha encarregat d'esbrinar la persistència del mite d'Al-

Azraq. L'entrevista a José Luis Villacañas, conduïda per Carles Senso, completa aquesta panoràmica sobre el rei en Jaume, que com a pòrtic disposa d'unes paraules preliminars d'Antoni Furió.

El número compta, encara, i inicialment, amb la reflexió de Vicente Boluda titulada «Corredor Mediterrani, obres hidràuliques i finançament autonòmic: tres deutes pendents amb la Comunitat Valenciana. El paper de la societat civil», que aproxima la mirada empresarial d'unes qüestions de gran interès al territori valencià i obri un debat ja ineludible si pensem en el futur.

D'altra banda, per a l'espai dedicat als temes miscel·lanis, hem pogut comptar amb diverses ullades a qüestions actuals —o no tant— que formen part de la nostra societat i de la nostra cultura. Així, hi trobem un article dedicat a la poeta Marisol González Felip, obra d'Anna Peirats; en referència al món de les tradicions populars, comptem amb el treball d'Alejandro Villar sobre el Museu de la Festa; un tema tan d'actualitat com la presència del turisme massiu a les grans ciutats té l'aportació de David de la Osada, mentre que, d'un fet tan transversal i antic com la presència dels invidents a les nostres societats, oferim el treball de Juan Gómez; i més actual és l'aportació sobre l'ús de la IA en el periodisme dels nostres dies, obra de Lorena Cano-Orón i Laura Bellver-Carsí, o el treball d'Arán Reig i Carles Senso sobre l'odi canalitzat a través de les xarxes socials del món de l'esport, amb el cas específic del futbolista Borja Iglesias.

Finalment, la secció destinada a fer unes pinzellades sobre llibres i activitats culturals dels darrers mesos, a cura en bona part de Senso, tanca el número 140 i conté una aportació signada per Immaculada Cerdà sobre l'Any Almela i Vives, Escriptor de

l'Any que és recordat sota l'auspici de l'AVL; o una altra de José Luis García Nieves sobre la tornada a casa de José Ballester Gozalvo, fundador i primer president del Llevant UE, en 1909. Són un exemple entre moltes altres notícies culturals.

Un número que hem volgut dotar de moltes veus i, per això, de temes i enfocaments diferents, amb la intenció de fer-lo més atractiu als lectors i, sempre, sense perdre de vista el nostre espai natural i el rigor científic i acadèmic que guia la publicació.

En especial, ens calia, com a revista de la Institució Alfons el Magnànim, tenir present l'efemèride jaumina, que fins ara ha passat més o menys desapercibuda i a la qual cal donar tot el relleu que mereix. Per damunt de les sensibilitats de grup o les sensibilitats personals —totes respectables i dignes de consideració—, allò que és innegable és que el rei en Jaume ha estat i està un element constitutiu de la nostra manera d'entendre el món i de ser una entitat diferenciada en un món que cada dia és més global. Ser valencià, exercir de valencià, exhibir una valencianitat concreta i tangible té, sense dubte, un component jaumí. Altrament, el nostre territori, la nostra llengua, la nostra cultura, la nostra història i el nostre present no serien comprensibles. I per això calia fer un acostament nou a la figura del nostre rei fundador.

REFLEXIÓ

CORREDOR MEDITERRANI, OBRES HIDRÀULIQUES I FINANÇAMENT AUTONÒMIC: TRES DEUTES PENDENTS AMB LA COMUNITAT VALENCIANA. EL PAPER DE LA SOCIETAT CIVIL

VICENTE BOLUDA FOS

President de l'Associació Valenciana d'Empresaris (AVE)

Hi ha moments en els quals un sent que el temps passa, que els governs es renoven, que els discursos es fan uns darrere dels altres, i que, en canvi, la Comunitat Valenciana continua exactament al mateix lloc: explicant els seus problemes, demanant el que li correspon i veient com les promeses es dilueixen abans que arribe el pròxim cicle electoral.

Fa dècades —no anys, dècades— que tenim tres ferides obertes que els successius governs d'Espanya, de tots els partits, no han tingut la voluntat real de tancar de manera definitiva: (i) l'infrafinançament crònic, que afecta fonaments de l'estat de benestar com l'educació, la sanitat o l'assistència social; (ii) la connexió ferroviària en ample internacional pel Mediterrani i cap a Europa, i (iii) l'inici d'obres hidràuliques que, a més de pal·liar els efectes d'una nova dana com la de 2024, solucionen el dèficit hídric estructural que amenaça la nostra agricultura, el nostre turisme i, en definitiva la competitivitat del nostre model econòmic.

Des de l'Associació Valenciana d'Empresaris (AVE) sabem què vol dir perseverar. Ho hem après precisament en moltes batalles. I si el camí recorregut ens ha ensenyat alguna cosa és que quan la societat civil sap quina és la seua responsabilitat i dona pas a l'acció, quan ens quedem simplement esperant que els responsables públics solucionen el que la política fa anys que ignora i assumim un rol actiu reivindicant amb rigor, amb arguments i mobilitzant-nos, les coses passen. El Corredor Mediterrani n'és la prova més eloqüent. Una lliçó que ara hem de traslladar, amb igual determinació, al debat sobre el canvi de model de finançament autonòmic i al desenvolupament de les obres hidràuliques que tant necessita la nostra Comunitat.

Font: Ministeri de Transports
i Mobilitat Sostenible

El present article naix de la convicció que no són assumptes independents entre si: són tres manifestacions del mateix problema estructural. La Comunitat Valenciana és una regió emprenedora, solidària, que genera riquesa, que exporta, que genera ocupació, que innova, que atrau turisme, que ha donat mostres sobrades de reinvençió i ressorgiment i que, no obstant, arrossega un model de finançament que la situa sistemàticament entre les comunitats pitjor tractades del país, unes infraestructures de connectivitat que no estan a l'altura del seu pes econòmic i demogràfic i una política de l'aigua que ha mirat sempre cap a un altre costat quan s'ha tractat de resoldre el nostre dèficit hídric estructural. Per canviar tot això cal el que ens ha funcionat amb el Corredor: unitat de la societat civil, rigor en les anàlisis i plantejaments, una estratègia de pressió i la voluntat sostinguda en el temps que els problemes se solucionen.

La ferida de l'infrafinançament: un greuge que es mesura en hospitals i aules, i que afecta l'estat del benestar dels ciutadans de la Comunitat Valenciana

Quan en AVE parlem de finançament autonòmic, no ho fem des d'una perspectiva ideològica ni des del victimisme: ho fem des de les dades, des de la responsabilitat i des del coneixement de la dificultat de gestionar qualsevol empresa quan els recursos escassegen o no arriben. I les dades sobre l'infrafinançament de la Comunitat Valenciana són incontestables.

La Comunitat Valenciana ha sigut, durant més de dues dècades, una de les comunitats autònomes pitjor finançades per càpita d'Espanya. I la realitat que tro-

bem no és una percepció, no és un relat artificial ni interessat: l'han documentada rigorosament AVE i l'Institut Valencià d'Investigacions Econòmiques (IVIE), la Fundació d'Estudis d'Economia Aplicada (FEDEA), BBVA Research i tots els organismes acadèmics i econòmics que han analitzat el model de finançament territorial vigent al nostre país des de l'aprovació de la Llei 22/2009. El sistema, dissenyat amb criteris que no reflectien adequadament les necessitats reals de cada territori, ha generat durant anys una bretxa de recursos que s'ha traduït de manera directa en una qualitat inferior de les prestacions essencials al públic: la sanitat, l'educació i l'atenció social. Els tres fonaments sobre els quals s'assenta la igualtat d'oportunitats en qualsevol societat que es pree de ser-ho.

Deixem-ho clar, perquè a vegades convé explicitar el que sembla evident: el finançament autonòmic no és una qüestió tècnica de repartiment pressupostari entre administracions. És una qüestió d'equitat entre ciutadans. Un ciutadà de la Comunitat Valenciana que entra en urgències, un alumne que comença primària a Castelló o a Alacant, una persona major que necessita atenció domiciliària a València: tots ells tenen dret ser atesos com qualsevol ciutadà de les altres comunitats autònomes espanyoles. No més, però tampoc menys. Els mateixos. I des d'AVE diem amb tota la convicció que és imprescindible que hi haja un model de finançament autonòmic que garantisca que els ciutadans de tot el país tinguen accés a les mateixes condicions en educació, sanitat i ser-

veis socials, independentment del lloc on visquen, i que això no es pot retardar més.

El principi d'anivellament no està renyit amb l'eficiència ni amb la responsabilitat fiscal de cada territori. És, simplement, la base d'un estat de ben-estar que funcione. El contrari, és a dir, un sistema en el qual el codi postal de naixement determine la qualitat de l'atenció mèdica que es rep o el nombre d'alumnes per aula on s'estudie, no és acceptable en una democràcia avançada. I això, a la Comunitat Valenciana, ha passat i continua passant.

Les conseqüències de tot això van molt més enllà de les xifres del dèficit. Una administració autonòmica que rep sistemàticament menys recursos dels que li corresponen en funció de la població i les seues necessitats reals és una administració que no pot invertir en el futur. No pot renovar els hospitals, no pot contractar els professionals que necessita per a garantir una atenció digna, no pot reduir les llistes d'espera, no pot modernitzar els centres educatius ni afrontar els reptes de la digitalització en la gestió pública. I quan no pot dur a terme tot això, acaba endeutant-se per a cobrir el més bàsic i generant un deute que, al seu torn, consumeix recursos que s'haurien de destinar a altres coses. És un cercle viciós que es retroalimenta any rere any, legislatura rere legislatura.

Durant més de vint-i-cinc anys, el greuge acumulat l'han reconegut tots els partits polítics quan han estat a l'oposició, i sistemàticament n'han posposat la reforma o l'han gestionat de manera insatisfactòria quan han governat. Això no és una acusació, és un fet. Els governs que s'han succeït han tingut l'oportunitat de reformar el sistema de finançament autonòmic, han escoltat les demandes de la Comunitat Valenciana i d'altres comunitats en situació similar, i no han aconseguit —o no han volgut— establir un model veritablement equitatiu. La reforma que havia d'haver començar l'any 2014, tal com establia la mateixa legislació, no es va dur mai a terme. La que s'hauria d'haver abordat els anys següents, tampoc.

Hui, en 2026, el sistema fa més de dotze anys que està caducat. I la Comunitat Valenciana ja té

dotze anys més d'infr finançament a l'esquena. Som conscients que qualsevol proposta que comporte un avanç en la correcció del greuge històric que patim mereix ser valorada amb serietat, sense dogmatisme i sense subordinar l'interés dels valencians als interessos de cap partit polític. I també sabem que cal saber negociar per a aconseguir el millor possible, però sempre des del criteri de què és el que més li convé a la ciutadania valenciana i al conjunt d'Espanya, i no a una ideologia o una altra.

EL CORREDOR MEDITERRANI: LA LLIÇÓ QUE JA CONEIXEM

El 20 de novembre de 2025, més de 2.500 empresaris i representants de la societat civil ens vam reunir en el Roig Arena de València per celebrar el huité i últim Acte Empresarial pel Corredor Mediterrani sota el lema «El tren no el para ningú». I va ser un lema encertat, perquè les obres del Corredor Mediterrani avancen. No tan de pressa com haurien d'anar, no amb la celeritat que exigeix l'economia de l'arc mediterrani, però avancen. I avancen, en bona part, perquè durant una dècada, AVE, al costat de desenes d'organitzacions empresarials, cambres de comerç, associacions sectorials, universitats, ports, sindicats i ciutadans del carrer, vam decidir no abaixar els braços.

Quan l'any 2016 AVE va decidir fer un pas al front i crear el canal de comunicació que va donar lloc al moviment #VullCorredor, la situació de la infraestructura ferroviària del Mediterrani era una vergonya nacional que ningú amb responsabilitat política semblava tindre pressa de corregir. Feia dècades que sentíem promeses, que véiem com els terminis s'incomplien, com els trams licitats tardaven anys a executar-se, com els informes de la Comissió Europea advertien del retard d'Espanya en la implantació de la xarxa transeuropea de transport i els successius ministeris responien amb més promeses. El Corredor Mediterrani, la connexió ferroviària en ample europeu que havia d'unir Algesires amb la frontera francesa a través del Mediterrani espanyol, i d'allà cap al cor d'Europa, acumulava lustres d'oblit i desídia.

La decisió que vam prendre en AVE va ser simple en el plantejament i exigent en l'execució: fer visibles els retards amb dades rigoroses, congregar la societat civil i crear un moviment que transcendira la part purament empresarial per convertir-se en una causa compartida per tota la ciutadania de l'arc mediterrani i més enllà. I així va nàixer el moviment #VullCorredor, que va aconseguir reunir més de 220.000 signants, convocar actes multitudinaris a La Encina, Tarragona, Múrcia, Almeria, Barcelona, València, Madrid o Elx, i situar el Corredor Mediterrani en l'epicentre del debat polític nacional durant anys. Al llarg aquells anys, el moviment #VullCorredor s'ha acostat a nombroses poblacions per animar la ciutadania a sumar-se a la reivindicació d'una infraestructura tant important i, amb això, aconseguir que els nostres responsables públics entraren en raó. Així, a més dels actes empresarials, hem estat presents a Martorell, Reus, Castelló, Vila-real, Xàtiva,

Ontinyent, Alacant, Cartagena, Llorca, Pulpí, Granada, Antequera, Màlaga, Sevilla, Cadis i Algesires, entre d'altres.

Ha funcionat? La resposta, sense ànim de falsa modèstia i amb tots els matisos necessaris, és que sí. No perquè el Corredor estiga acabat hui, que no ho està. Sinó perquè hui hi ha voluntat política on abans no n'hi havia. Perquè hui els compromisos del Govern amb la infraestructura són més concrets i més vinculants que en cap moment anterior. Com hem reconegut públicament des d'AVE, el Corredor avança, i és just reconèixer-ho. Però també és just no caure en l'autocomplaença, perquè els retards acumulats són enormes.

La lliçó del Corredor és clara i l'hem apres a fons: sense pressió sostinguda de la societat civil, sense mobilització empresarial, sense capacitat de comunicació i de fer-nos sentir, l'*statu quo* tendeix a perpetuar-se. I el principal incentiu per a actuar és la

Font: Ministeri de Transports i Mobilitat Sostenible

pressió d'una societat que no accepta la paràlisi com a resposta. Ho hem comprovat en el Corredor: quan la societat civil va parlar amb una sola veu; quan els empresaris de Catalunya, de la Comunitat Valenciana, de la Regió de Múrcia i d'Andalusia van deixar de fer cada u la guerra pel seu compte i van entendre que el Corredor era un projecte de tot Espanya i no de ningú en particular; quan la reivindicació es va construir a partir de dades objectives i verificables —les comprovacions semestrals que dúiem a terme públicament—, la voluntat política va emergir. No tota sola, no per generositat, sinó perquè el cost polític de no actuar es va tornar massa alt.

És un model d'acció que hem anomenat «l'Espanya circular»: com a complement al disseny radial tradicional de les nostres infraestructures, reclamem una xarxa que connecte la resta de territoris entre si, a manera de malla; que reconega que l'arc mediterrani —amb el 45% del PIB nacional, el 63% de les exportacions portuàries i quasi la meitat de la població— no pot continuar sent la gran zona d'Espanya sense una connexió ferroviària adequada per a mercaderies i passatgers. El Corredor no és una reivindicació de les comunitats autònomes de l'arc mediterrani: és una necessitat espanyola i europea. I ho hem demostrat actuant units com a societat civil espanyola.

EL DESENVOLUPAMENT D'OBRES HIDRÀULIQUES: EL TERCER GRAN DEUTE PENDENT

El dèficit hídric és, al costat de l'infrafinançament i la falta d'infraestructures de connectivitat, un dels tres grans problemes estructurals que arrossega la Comunitat Valenciana. Ho hem manifestat en informes publicats els anys 2008, 2010 i 2013; ho hem

traslladat a tots els líders polítics amb els quals ens hem reunit, de tots els partits i de tots els nivells de l'administració, i ho repetirem tantes vegades com calga: l'infrafinançament, el dèficit hídric i la falta d'inversió en infraestructures no ajuden perquè la Comunitat Valenciana siga un territori més competitiu i amb millors oportunitats per als ciutadans. Són tres símptomes d'un mateix problema de fons. I els tres mereixen la mateixa urgència en la resolució.

El problema de l'aigua a la Comunitat Valenciana té una dimensió que va molt més enllà del debat sobre els transvasaments. Parlem d'un territori que conviu des de sempre amb una realitat climàtica dual i extrema: episodis de pluges torrencials devastadores i llargs períodes de sequera que comprometen el proveïment de milions de persones i la supervivència de sectors estratègics de la nostra economia, com són l'agrícola, l'agroalimentari i el turisme.

La Comunitat Valenciana ha fet els deures en matèria de gestió de l'aigua d'una manera responsable i diligent. Som un referent europeu en estalvi i en l'aprofitament de l'aigua regenerada: en algunes comarques, reutilitzem el cent per cent de l'aigua depurada, i en el conjunt del territori la reutilització se situa en nivells que són exemple per a altres països de la Unió Europea. Però el que és insostenible és que, tot i haver fet els deures, la Comunitat continue sent penalitzada per decisions ideològiques que no responen a criteris tècnics ni d'equitat i que colpegen directament milers de famílies agricultores, la indústria agroalimentària, el turisme i la cohesió social d'una de les zones més productives del país.

Des d'AVE defensem una posició que és, alhora, pragmàtica i de principis. Pragmàtica perquè entenem que l'aigua és un recurs limitat la gestió del qual exigeix criteris tècnics, no ideològics, i que les solucions han de combinar totes les eines disponibles:

l'estalvi, l'eficiència, la reutilització, la dessalació, les interconnexions entre conques —quan siguen necessàries i tècnicament viables—, i la solidaritat hídrica entre territoris. I de principis, perquè creiem que en un país com Espanya, que alberga realitats climàtiques i hídriques molt diverses, l'accés a l'aigua no pot dependre del color polític que governe en cada moment, ni dels interessos electorals de cap regió en particular. L'aigua és un bé essencial, un dret dels ciutadans, i la seua gestió ha d'estar per damunt dels interessos partidistes.

La nostra posició és clara: necessitem una política nacional de l'aigua en la qual prevalguen l'estalvi, la reutilització i, quan siga necessari, la solidaritat hídrica entre territoris. Una política que mesure tots els espanyols amb el mateix tracte. Una política que atenga criteris d'eficiència, sostenibilitat i equitat, i que no es construisca a partir de l'enfrontament entre comunitats autònomes, sinó sobre el reconeixement que l'aigua és un recurs compartit que s'ha de gestionar amb visió d'Estat.

I necessitem, urgentment, un gran Pacte Nacional de l'Aigua. No un pacte entre partits que dure el que dure la legislatura, sinó un acord estructural que fixe les regles del joc per a les pròximes dècades, que establisca criteris objectius de distribució de recursos hídrics, que planifique les inversions en infraestructures necessàries —dessaladores, xarxes de distribució, embassaments de regulació, sistemes de reutilització— i que garantisca la seguretat hídrica de tots els territoris. L'excessiva crispació política, que tant hem criticat des d'AVE en tots els contextos, té en el debat de l'aigua un dels capítols més nocius. Perquè quan l'aigua es converteix en munició electoral, els qui perden sempre són els ciutadans que la necessiten i el camp que en depén.

El sector agrícola i agroalimentari de la Comunitat Valenciana va exportar en 2025 per valor de més de 10.000 milions d'euros. És el tercer exportador agroalimentari d'Espanya. Es tracta d'un sector referent en la nostra economia i que genera molts llocs de treball. Que ha apostat per la qualitat, per la innovació i per la sostenibilitat. I és un sector que no pot planificar el futur si no té garanties sobre el re-

curso més essencial de la seua activitat. Quan la incertesa sobre el subministrament hídric es converteix en una constant, les inversions es paralitzen, els cultius s'abandonen, el talent agrícola se'n va. El cost econòmic i social d'una situació com la present és devastador, i es produeix en silenci, sense que ningú en retia comptes.

La dana d'octubre de 2024 ens va recordar també, amb una cruesa que no oblidarem, la vulnerabilitat del nostre territori als extrems hídrics. Una gestió racional de l'aigua no és només una qüestió de garantir el subministrament en èpoques de sequera, sinó també una qüestió de preparar el territori per a absorbir els episodis de pluges torrencials que cada vegada són més freqüents i intensos. Les infraestructures hidràuliques de la Comunitat —embassaments, canals, sistemes de drenatge, infraestructures de laminació— necessiten una inversió sostinguda que els successius governs d'Espanya fa anys que posterguen. Segons els càlculs de la mateixa Confederació Empresarial Valenciana, el deute de l'Estat amb la Comunitat Valenciana en infraestructures hídriques supera els 1.200 milions d'euros. Un deute evident que també existeix. I cal saldar-lo.

UNA MATEIXA MALALTIA, TRES SÍMPTOMES

L'infrafinançament crònic, el retard en les infraestructures de connectivitat i la realització de les obres hidràuliques necessàries no són problemes diferents que calga afrontar per separat. Són tres manifestacions d'un mateix problema de fons: la incapacitat del sistema polític espanyol per a distribuir recursos i atenció de manera veritablement equitativa entre tots els territoris, i la tendència històrica a subordinar les decisions de llarg termini als equilibris de curt termini.

Pensem en què significa per a una empresa agrícola alacantina no tindre garanties sobre el subministrament hídric. Pensem en què significa per a un exportador de la zona industrial de la Vall d'Uixó, d'Almussafes o del Vinalopó haver d'assumir costos logístics superiors als dels seus competidors europeus perquè no disposa d'una connexió ferroviària de

mercaderies adequada amb el centre d'Europa. Pensem en què significa per a un gestor hospitalari haver d'allargar llistes d'espera perquè els recursos que rep l'administració autonòmica són estructuralment insuficients. En tots els casos, l'origen del problema és el mateix: un Govern que no ha sabut —o no ha volgut— articular un model territorial veritablement equitatiu.

I en tots els casos als que hem referim, generen la mateixa conseqüència: els ciutadans reben serveis de menys qualitat, el talent tendeix a emigrar cap a territoris més ben dotats, les empreses són menys competitives i la Comunitat Valenciana, que hauria de ser un dels grans motors de l'economia espanyola, funciona molt per davall del seu potencial real. Això no és només un problema de la nostra Comunitat. És un problema d'Espanya. Perquè quan un dels seus territoris més productius està sistemàticament mal finançat, mal connectat i infradotat quant a infraestructures, tota l'economia nacional perd.

Els empresaris que integrem AVE ho tenim clar, perquè ho vivim en el dia a dia. Estem en la primera línia d'empreses punteres i que operen en un entorn que ens exigeix més esforç del necessari per a compensar mancances fruit d'un model de repartiment de recursos que ens ha tractat de manera injusta històricament. Sabem què vol dir generar riquesa a pesar de les condicions, i no gràcies a elles. Però la nostra obligació, com ho és també la de les institucions i la de la classe política, és treballar perquè les condicions milloren en benefici del conjunt de la societat.

EL FRACÀS COMPARTIT DE TOTS ELS GOVERNS

Volem ser molt precisos en el present punt, perquè la temptació de fer una anàlisi partidista és gran, però equivocada i oportunista. Quan parlem del fracàs en la resolució de l'infrafinançament valencià, del retard en l'execució de les obres del Corredor Mediterrani i de l'absència d'un pla d'obres hidràuliques per a la nostra regió, no parlem del fracàs d'un govern concret ni d'un partit determinat. Parlem d'un fracàs sistèmic que afecta tots aquells que han tingut la responsabilitat de governar Espanya, almenys, els últims vint-i-cinc anys. I, per què no dir-ho, una societat civil i un món empresarial que no hem sabut exercir la nostra responsabilitat.

La Llei 22/2009, que regeix el sistema de finançament autonòmic, va ser aprovada amb el govern de Rodríguez Zapatero. L'obligació de reforma que vencia en 2014 la va ignorar el govern de Rajoy. Els governs de Sánchez han arribat al final de les seues legislatures sense haver aconseguit una reforma real, per bé que ara hi ha en procés un debat amb una proposta damunt de la taula que, com a mínim, cal analitzar. Al llarg dels anys, la Comunitat Valenciana ha rebut promeses i ha obtingut, en el millor dels casos, solucions insuficients i parcials. En el pitjor, simplement res. I el model caducat continua sent el que determina quants recursos arriben a les arques de la Generalitat Valenciana per a pagar metges, mestres i serveis socials.

El mateix passa amb el Corredor Mediterrani. Quan repassem la història dels incompliments, trobem ministres d'infraestructures de tots els colors, promeses de tota classe i fins i tot pressupostos aprovats —i no executats— en totes les legislatures. La infraestructura es va licitar i planificar amb uns ter-

minis que no ha complit ningú. No és que en la nostra història hi haguera un partit polític roïn i un altre de bo. És que cap dels dos va tindre, fins que la pressió social els va obligar, la voluntat política sostinguda de prioritzar aquella infraestructura com el que és realment: un projecte estratègic de primera magnitud per a l'economia espanyola.

I en el cas de l'aigua, el patró és idèntic. Els governs centrals successius han gestionat la política hídrica amb criteris que han prioritzat els aspectes polítics enfront de les necessitats reals dels ciutadans i de l'economia. La Comunitat Valenciana ha vist com s'aprovaven regles d'explotació que retallaven les seues aportacions hídriques sense consens tècnic i com es posposaven o ignoraven les inversions en infraestructures hidràuliques necessàries.

Dir això no és equidistància ni relativisme. És precisió. Perquè si volem entendre per què les tres situacions persisteixen, hem d'entendre quin és el motiu que les perpetua. I el motiu no és cap altre que l'absència d'incentius prou forts per a actuar. Els governs tendeixen a resoldre primer els problemes que tenen un benefici polític immediat i a posposar aquells que, resolent un problema real, tenen un cost polític elevat. L'infrafinançament valencià, el retard del Corredor i l'execució de les obres hidràuliques necessàries han sigut, durant massa temps, problemes amb un cost polític assumible per a qui governava a la Moncloa i perquè la Comunitat Valenciana no va ser capaç d'articular una pressió prou organitzada i sostinguda per a canviar l'equació. La manera de reivindicar el Corredor Mediterrani va canviar la situació. I les obres hidràuliques i el finançament autonòmic també la poden —i deuen— canviar. Però, per a aconseguir-ho, hem d'aplicar les mateixes eines: unitat, rigor, pressió i continuïtat.

També és important assenyalar un fet que sovint queda en segon pla: la crispació política que vivim a Espanya és, en si mateixa, un dels principals obstacles per a resoldre els problemes. Quan el debat polític s'articula exclusivament en clau de confrontació entre blocs, quan la cerca d'acords s'interpreta

com a feblesa i el rebuig sistemàtic de propostes de l'adversari es converteix en senyal d'identitat, els grans assumptes que requereixen pactes de llarg termini hi queden atrapats. El finançament autonòmic, l'aigua, les infraestructures: tots exigeixen un pacte ampli, que transcendisca el color del govern en qüestió, que implique les comunitats autònomes, el Govern central i, evidentment, la ciutadania. I eixos pactes són impossibles en un clima de crispació permanent. Ho hem dit moltes vegades des d'AVE, i ho repetirem tant com calga: la crispació excessiva impedeix els grans acords que necessita el nostre país en matèries com l'educació, el finançament i l'aigua. I la societat civil no ho ha de permetre, perquè ens perjudica a tots.

LA LLIÇÓ DEL MOVIMENT #VULLCORREDOR: REPLICAR EL MODEL

El que hem après al llarg de quasi una dècada de mobilització amb #VullCorredor és que la unitat de la societat civil és una eina molt poderosa que realment mou la voluntat política. No la unitat per la unitat, sinó la unitat construïda sobre un diagnòstic compartit, sobre dades contrastades i sobre una estratègia coherent de reivindicació. La unitat que diu: tenim la raó, ho hem demostrat, i volem actuar.

El moviment #VullCorredor va aconseguir una cosa que semblava impossible: unir empresaris d'Andalusia, de la Regió de Múrcia, de la Comunitat Valenciana i de Catalunya —territoris que competeixen entre si en molts àmbits—, i de la resta d'Espanya, al voltant d'una causa comuna. Va aconseguir traslladar la causa a Madrid, a Brussel·les, a l'agenda mediàtica nacional. Va aconseguir que els ministres de transports, de diferents governs i diferents signes, hagueren de retre comptes públicament sobre l'estat de les obres. Va aconseguir que les comprovacions semestrals independents que vam fer es convertiren en un referent d'informació objectiva sobre l'avanç de la infraestructura, davant la falta d'informació de caràc-

ter oficial, que en aquell moment no existia i que hui sí que podem trobar.

Per què va funcionar? Perquè vam renunciar a quedar-nos amb les anàlisis polítiques partidistes i ens vam concentrar en el fons de l'assumpte. Perquè vam mostrar dades, no consignes. Perquè vam convocar empresaris i la societat civil, no votants. Perquè vam construir una causa d'interés general —la competitivitat de l'economia espanyola, la cohesió territorial del país, la connexió dels seus principals nuclis d'activitat econòmica amb Europa— i vam evitar que es convertira en una reivindicació exclusivament localista o identitària.

El mateix plantejament és el que AVE proposa aplicar ara a la reivindicació tant d'un finançament autonòmic just no només per a la Comunitat Valenciana, sinó per a totes les comunitats que han patit —i continuen patint— les conseqüències d'un model que no és equitatiu, com una política de l'aigua que prioritze infraestructures hidràuliques que eviten desastres com el que va provocar la dana de 2024 i assegure recursos hídrics a tots els ciutadans espanyols, independentment del lloc on visquen. Perquè l'argument més sòlid no és el del greuge territorial, encara que el greuge existisca i siga real. L'argument més sòlid és el de l'interés general d'Espanya: un país que no garanteix la igualtat d'accés a l'educació, la sanitat, els serveis socials i els recursos hídrics entre els seus ciutadans, independentment del territori on visquen, és un país que falla en la seua obligació més bàsica. No ens interessa una posició que servisca per a guanyar titulars: ens interessa una posició que contribueixca a resoldre els problemes.

Amb una finalitat així, necessitem de nou, unitat. Necessitem que la societat de la Comunitat Valenciana i les seues institucions siguem capaços de posar-nos d'acord en els fonaments del problema i en les línies bàsiques de la solució. Necessitem que la posició conjunta es trasllade amb claredat i amb força al debat polític nacional. I necessitem que se sostinga en el temps, amb independència de qui governe a la Moncloa i de qui governe a la Generalitat Valenciana.

En el cas de l'aigua, a més, la Comunitat Valenciana té un argument especialment poderós: hem fet els deures. Hem invertit en reutilització, en depuració, en modernització de regadius, en eficiència hídrica. Hem demostrat que som capaços de gestionar l'aigua amb responsabilitat. Ara demanem que aquella responsabilitat es reconega i siga corresposta amb una política hídrica nacional que no ens castigue per haver complit la nostra part. És un argument d'equitat i de coherència que transcendeix qualsevol adscripció política. I és un argument que, ben articulat i ben sostingut, pot mobilitzar la societat civil de la nostra Comunitat amb la mateixa força amb què vam mobilitzar la causa del Corredor.

EL QUE ENS DEVEM COM A SOCIETAT: UN PACTE DE LLARG TERMINI

En AVE fa més de quaranta anys que treballem amb una convicció que no ha canviat: com més empresaris hi haja i millors siguem, millor ens anirà com a societat. Però la convicció de que parlem va unida a una altra, igual de ferma: perquè hi haja bons empresaris, perquè les empreses creuen ocupació, perquè els joves de la Comunitat Valenciana trien quedar-se i emprendre ací en comptes d'anar-se'n, necessitem

un entorn que funcione. I un entorn que funciona requereix infraestructures que connecten, serveis públics que donen resposta a les necessitats ciutadanes i un model de finançament que permeta a les administracions complir les seues obligacions bàsiques i mirar al mitjà i llarg termini.

No és una qüestió abstracta. Cada any que la Comunitat Valenciana rep menys recursos dels que li corresponen, és un any en el qual algun hospital no contracta les places que necessita, en el qual alguna escola no pot escometre les reformes necessàries, en el qual algun projecte d'infraestructura local queda posposat perquè l'administració autonòmica no el pot finançar. Els retards s'acumulen. I el seu cost, al final, el paguen els ciutadans i el paguen les empreses, que operen en un entorn menys competitiu que el dels seus homòlegs d'altres comunitats.

El que demanem, al remat, és que se'ns tracte amb la mateixa consideració que als altres. Ni més ni menys. Que els recursos que generem com a comunitat revertisquen també en nosaltres de manera equitativa. Que les infraestructures que necessita la nostra economia s'executen amb la mateixa celeritat amb què s'executen en altres territoris. Que el ciutadà de la Comunitat Valenciana no siga un ciutadà de segona categoria en l'accés als serveis que l'Estat ha de garantir a tots per igual.

Per a aconseguir-ho, necessitem el que hem demostrat que funciona: unitat. La unitat que posa el focus en l'interés col·lectiu i no en el càlcul electoral. La unitat que construeix arguments sòlids i els sosté en el temps.

Segur que el model del moviment #VullCorredor és millorable —perquè cap model de mobilització és perfecte—, però és eficaç. És eficaç perquè hem sigut capaços de mantindre la pressió durant anys, de sumar aliats a tot Espanya, de fer que la nostra causa vaja més enllà de l'interés d'una regió. La mateixa capacitat existeix per al debat sobre el finançament autonòmic. Però requereix que fem el pas. Que deixem d'esperar que la política ho resolga, perquè l'experiència ens demostra que quan la societat civil s'implica i es corresponsabilitza, s'avança molt més.

EL PAPER DELS EMPRESARIS: MÉS ENLLÀ DE LES EMPRESES

N'hi ha que pensen que els empresaris ens hem de limitar a gestionar les nostres empreses i a no entrar en assumptes que en teoria són exclusius dels polítics. És un punt de vista respectable, però és un punt de vista que la història ha demostrat equivocat. Els grans avanços socials, els grans canvis en l'organització de les comunitats, no han vingut únicament per l'acció dels governants: han vingut de la confluència entre la voluntat política i la participació de societat civil activa. I els empresaris som part de la societat civil. Una part particularment rellevant, perquè des del sector privat empresarial generem el 85,6% de l'ocupació, representem el 87% del PIB total d'Espanya, tenim l'experiència de gestionar recursos escassos amb criteris d'eficiència i entenem com ningú què significa que l'entorn on s'opera no funcione com caldria esperar, com reflecteix el Baròmetre de l'Empresari que en AVE fem públic cada any per analitzar l'aportació de l'empresari a la societat espanyola i l'opinió de la ciutadania sobre el nostre col·lectiu.

Quan vam impulsar el moviment #VullCorredor, ho vam fer perquè vam entendre que era un problema de tot Espanya, i que algú havia de fer el pas de liderar-lo. El mateix ocorre amb el finançament autonòmic i amb les obres hidràuliques. No han de ser només reivindicacions de la Generalitat Valenciana davant el Govern central: són reivindicacions de ciutadans —de tots els ciutadans, incloent-hi els empresaris— que volen viure en una comunitat que tinga prou infraestructures i recursos hídrics per a aspirar a tot en igualtat de condicions.

Els empresaris que formem part d'AVE volem exercir la nostra responsabilitat i no restar al marge dels debats que defineixen el futur del territori en què operem i al qual pertanyem. No ens podem limitar a queixar-nos en privat mentre en públic guardem silenci. L'experiència del Corredor Mediterrani ens va ensenyar que el silenci no resol els problemes. El silenci perpetua la realitat existent.

Per això, des d'AVE hem pres sempre posició en el debat, encara que fer-ho siga incòmode. No perquè

Font: Ministeri de Transports i Mobilitat Sostenible

siguem cap actor polític —que no ho som ni volem ser-ho—, sinó perquè som un actor social que té molt a dir i que assumeix la responsabilitat de manifestar-ho. La dignificació de la figura de l'empresari, que és un dels puntals de la nostra missió, també passa per això: per demostrar que els empresaris pensen en el llarg termini, que ens preocupa el bé comú i que som capaços de posar-nos d'acord en l'essencial més enllà de les nostres diferències, que sempre n'hi ha. Com hem expressat en altres moments, els països avançats són aquells en els quals els empresaris i la societat civil exerceixen les seues responsabilitats, i també aquells en què els responsables polítics respecten la societat civil i els empresaris i hi confien.

UN FULL DE RUTA PER ALS PRÒXIMS ANYS

Volem acabar el present article amb una proposta concreta, perquè les reflexions que es queden en el diagnòstic i no apunten a cap solució són útils només a mitges. Què proposem des d'AVE per als pròxims anys en les tres matèries de què hem parlat?

Pel que fa al Corredor Mediterrani, el moviment #VullCorredor ha complit la seua missió principal. Ha aconseguit que el 100% de la infraestructura estiga en algun punt de gestió, que els compromisos polítics siguin més concrets que mai i que la societat civil haja demostrat la capacitat de mobilització i de pressió. Ara toca mantindre la vigilància. No podem abaixar la guàrdia. El risc que els retards tornen quan la pressió disminuïska és real, i així ho hem advertit des d'AVE, perquè podem córrer el risc que això es

perpetue en el temps si abaixem la guàrdia. Les comprovacions semestrals han de continuar, la rendició de comptes dels responsables públics sobre l'estat de les obres s'ha de mantenir i la societat civil ha de continuar sent l'àrbitre independent que contrasta que les paraules es converteixen en fets.

Pel que fa al finançament autonòmic, des d'AVE demanem un gran acord per part de la societat civil i les seues institucions al voltant dels fonaments del problema i les línies bàsiques de la solució. Necessitem que una posició conjunta es trasllade amb claredat i amb força al debat polític nacional. I necessitem que la posició se sostinga en el temps, amb independència de qui governe a Madrid i de qui governe a la Comunitat Valenciana, perquè es tracta d'un assumpte que transcendeix qualsevol cicle electoral.

També necessitem que el debat sobre el finançament autonòmic isca dels cercles polítics, que es base en criteris tècnics i que arribe a la ciutadania. Que els ciutadans de la Comunitat Valenciana entenguen què implica que la nostra comunitat reba menys recursos per habitant que unes altres. Que ho vegen reflectit en els temps d'espera de les urgències, en la ràtio d'alumnes per aula, en l'estat dels equipaments públics. Perquè quan la ciutadania entén el problema en termes concrets, quan deixa de ser una abstracció i es converteix en una realitat quotidiana, la pressió per a resoldre-ho augmenta. I aquella pressió, com hem demostrat amb la reivindicació del Corredor Mediterrani, és el que canvia les coses.

Pel que fa a l'aigua i les infraestructures hidràuliques, cal impulsar, al costat d'altres organitzacions empresarials, sindicats i representants del sector agrícola, la reivindicació d'un gran Pacte Nacional de l'Aigua basat en criteris tècnics i d'equitat, no en càlculs electorals. I el pacte ha d'incloure compromisos concrets sobre aportacions hídriques entre conques,

sobre les inversions necessàries en infraestructures hidràuliques, sobre els objectius de reutilització i eficiència i sobre els mecanismes de governança que garantisquen que les decisions sobre l'aigua es prenen de manera tècnica i participativa, al marge dels interessos polítics.

Les tres reivindicacions comparteixen una mateixa estratègia: unitat de la societat civil, argumentació basada en dades, sosteniment de la pressió en el temps i construcció d'aliances que transcendisquen les fronteres autonòmiques i les conteses partidistes. El que hem après en quasi una dècada de lluita amb el moviment #VullCorredor ens ha donat un model. Ara toca aplicar-ho amb la mateixa determinació en els altres dos fronts.

ARA ÉS EL MOMENT D'ACTUAR

Vivim un moment singular. El debat sobre el finançament autonòmic està, per primera vegada en anys, en l'agenda política activa. El Corredor Mediterrani està, per primera vegada en dècades, més a prop de ser una realitat que de ser una promesa. I el debat sobre l'aigua i la necessitat de desenvolupar infraestructures hidràuliques ha assolit una intensitat tan gran que obliga a prendre posició. A més, la Comunitat Valenciana també té, per primera vegada en molt de temps, una societat civil i una classe empresarial que han demostrat la capacitat d'organitzar-se, de mobilitzar-se i d'aconseguir resultats.

Com a societat, no hem de desaproveitar el moment actual. El tren del Corredor Mediterrani ja no el pot parar ningú. Ara necessitem que ningú puga parar tampoc la reforma d'un sistema de finançament que deu dècades d'equitat a la Comunitat Valenciana. Ni que ningú puga continuar posposant indefinidament una política d'inversió en

una ca
cauallers
2 abalmugaus
2 eng hauna mo
missatge a nos q li
ballesters 2 fageres
combaten los
ne d'arra
uench al dia sl
nos enuiam mi
dics coues
q fia
enica no
esperar
rabu
uallar
re fr
r

quant uench al dia sl
farrabing dics coues
la cunicia q fia
enica no
esperar
rabu
uallar
re fr
r

mult uag
entram nosen
2 pagua ala ciutat

uench nos missatge da
2 don Rodrigo q don arto d'foces
a nos 2 haguem ne gran alega
p la pogua q nos hauiem dics
gente q ells hi fossen ab nos
don Rodrigo licana feu noheue
una tariba saglle q haue ef
tat al passatge d'callozgs 2 y
lenys 2 alre uexells q haue ef
ssen condurt 2 la tariba era bo
na p dur los caualls 2 els altres
lenys a portauen son condurt 2
arriba a polencia 2 uench ab
mester hauien d'armes 2 d'ron
duyt Edon arto d'foces loga
vna cocha d'agstes d'barona
q quant foren en la mar la cocha
fahia molta argua si q p y lochs
o per y ne trahien dela argua
en calderes 2 calafatauen la ab
estopa tot q podien si queia
olgueren est en tra en q que

quant n
tor lest
uench a nos en
genia senyor de
gam lo q pro com
estat en callozgs lo
despuys q fo pfa 2 qn
hem anar en cathay
q romangues en nostre
en la ylla d'callozgs 2 q
q manarrem als cau
tors los altres
ay p ell

MONOGRÀFIC

EL MÓN DE JAUME I I EL NOSTRE

- 00** Jaume I, 1276-2026. Com s'ha de commemorar al segle XXI la mort d'un rei medieval?
ANTONI FURIÓ
- 01** Quin record tenim del rei Jaume I a l'Aragó actual?
GERMÁN NAVARRO ESPINACH
- 02** Jaume I, rei de Catalunya
ERNEST BELENGUER CEBRIÀ
- 03** Jaume I: De la gloriosa memòria a una certa desmemòria actual (induïda) en la comunitat balear
GABRIEL ENSENYAT PUJOL
- 04** La memòria del Conqueridor: celebracions jaumines a la València dels segles XIX i XX
JACOB MOMPÓ NAVARRO
- 05** La construcció simbòlica de la reginalitat: Violant d'Hongria i la paradoxa de la memòria en el 775é aniversari de la seua mort
LLEDÓ RUIZ DOMINGO
- 06** De Violant d'Hongria a Katharine Hepburn
XAVIER RENEDO I PUIG
- 07** Al-Azraq, la pervivència del mite
LLUÍS VIDAL PÉREZ
- 08** Retaule, espai, *performance*. La força persuasiva de la imatge de Jaume I
FRANCESC GRANELL SALES
- 09** El simbolisme de Jaume I: del mite romàntic a la figura política
NATXO ESCANDELL GARCIA

00

Jaume I, 1276-2026

Com s'ha de commemorar al segle XXI la mort d'un rei medieval?

**JAUME I, 1276–2026. HOW SHOULD THE DEATH OF A MEDIEVAL KING
BE COMMEMORATED IN THE 21ST CENTURY?**

ANTONI FURIÓ

Coordinador del monogràfic
Universitat de València
antoni.furio@uv.es
ORCID: 0000-0003-3828-5649

Enguany es compleixen 750 anys de la mort de Jaume I, una efemèride redona, d'aquelles que només s'escauen quatre —o tres, segons com es mire— vegades cada mil·lenni (i la pròxima arribarà en 2276, una data remotíssima hui dia i fora de l'abast de tots nosaltres, malgrat tots els avanços recents i per vindre en matèria d'esperança de vida). I, tanmateix, la data està passant pràcticament desapercebuda, sense pena ni glòria, en contrast no tan sols amb les commemoracions del ja llunyà 1976, quan tingué lloc a Saragossa el X Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, dedicat, com pertocava, a «Jaume I i la seua època», sinó amb les del més pròxim 2008, amb motiu del huit-centé aniversari del naixement del monarca. Aquell any, la Generalitat Valenciana desplega un fastuós programa d'activitats, amb congressos, conferències, publicacions —entre les quals, tres o quatre biografies del rei—, exposicions i una vistosa desfílada amb cavalls, cavallers i peons degudament abillats, que quedà un poc deslluïda per una pluja inoportuna i inclement.

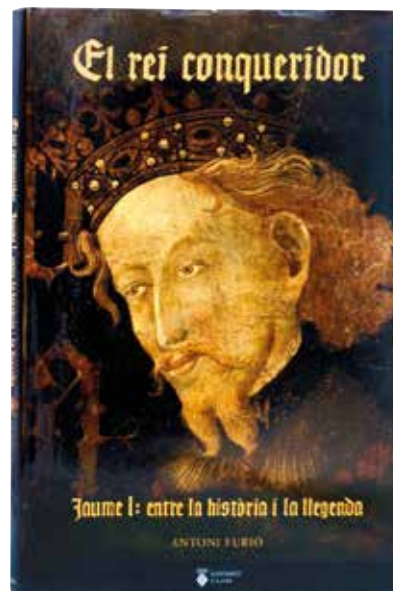
Bé és veritat que ni la preparació, que havia començat molt abans, ni la generosa dotació pressupostària per part de les institucions es van veure afectades —per qüestió de setmanes, podríem dir— per la crisi de les *subprime* que aquell mateix any acabaria desencadenant una crisi financera i econòmica de dimensions planetàries. El món avançava aleshores amb pas accelerat i despreocupació aparent cap a la globalització, no conscient encara de molts dels riscos que aquesta comportava. Però el context polític era molt similar a l'actual. Igual que ara, un socialista, José Luis Rodríguez Zapatero, presidia a Madrid el govern espanyol, mentre que el Partit Popular governava la Generalitat Valenciana, la Diputació de València i l'Ajuntament de València, encapçalats respectivament per Francisco Camps, Alfonso Rus i Rita Barberà. També és veritat, però, que l'atmosfera política no estava tan enrarida ni polaritzada com hui, i això acaba incidint inevitablement en qualsevol iniciativa commemorativa, que requereix sempre un cert grau de consens, si no una unanimitat completa.

Fa cent-cinquanta anys, en 1876, la societat valenciana sabé commemorar el sis-centé aniversari de la mort de Jaume I. Teodor Llorente, líder indiscutit de la Renaixença valenciana i director del diari *Las Provincias*, impulsà l'erecció d'una estàtua eqüestre del monarca, un projecte que l'Ajuntament de València assumí de seguida i que acabaria executant l'escultor barceloní Agapit Vallmitjana. El monument, inaugurat en 1891, porta dues inscripcions laterals al pedestal, que diuen, l'una, «Entró vencedor en Valencia, liberándola del yugo musulmán, el día de San Dionisio, IX octubre de MCCXXXVIII», i l'altra, «Al rey don Jaime I el conquistador, fundador del reino valenciano. Valencia agradecida, año MDCCCXCI». I és que les efemèrides —i els monuments— ens diuen més de qui les celebra —i els erigeix— que no del personatge o del fet evocat. Potser hui ja no seria oportú al·ludir a l'alliberament del «yugo musulmán», i comença a haver-hi gent que fins i tot discutiria això de «fundador del reino valenciano». Però no hi ha dubte que València, la València de l'últim quart del segle XIX, se sentia agraïda al monarca, el pare fundador de la pàtria, el record i l'exemple del qual podien sacsejar una societat, com la valenciana, instal·lada en una «perpètua somnolència digestiva», per dir-ho amb les paraules que faria servir molts anys després un altre intel·lectual valencià. Teodor Llorente no ho tenia del tot clar. La Renaixença de les lletres, al seu parer, no havia de tindre pretensions polítiques, sinó únicament culturals. Poc abans, en uns versos adreçats «Als poetes de Catalunya», havia escrit: «Dels venerats sepulcres no remogam les cendres, / deixem dins d'ells l'espasa que el temps ja rovellà... mes no vullgau que tornen los antics segles, / puix morts estan per sempre / los Jaumes i els Borrells...». El valencianisme polític faria cas omís d'aquesta exhortació i, ja en les primeres dècades del segle XX, la festa del 9 d'Octubre afegiria a la seua dimensió rememorativa una clara càrrega reivindicativa que, amb intensitats variables, ha perviscut fins als nostres dies.

L'escàs entusiasme que desperta hui el 750é aniversari de la mort de Jaume I —un personatge que ha passat de ser exalçat com a «fundador» i «pare de la pàtria» a suscitar incomoditats i recels, potser perquè remet a una llengua i una cultura, i la construcció política que hi havia al darrere, que alguns perceben hui com a divisives— contrasta igualment amb la veritable febre commemorativa que caracteritzà el tombant de segle i de mil·lenni. Després del cinqué centenari del viatge de Colom —i també de la conquesta de Granada i de l'expulsió dels jueus—, celebrat en 1992, l'any també dels Jocs Olímpics de Barcelona i de l'Exposició Universal de Sevilla, que el govern espanyol va commemorar sota el lema de *Encuentro entre dos mundos*, una fórmula destinada a evitar termes més controvertits com «descobriment» o «conquesta», i que, malgrat tot, provocà una notable contestació a l'altra banda de l'Atlàntic, es va crear la Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, encarregada d'organitzar els actes dels quatre-cents anys de la mort del primer (1998) i dels cinc-cents anys del naixement del segon (2000). Passades les dues efemèrides, aquest organisme es reconvertí en la Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, que assumí la coordinació d'un extens calendari de celebracions històriques: el cinqué centenari de la mort d'Isabel la Catòlica i el primer centenari de la d'Isabel II (2004), els cinc-cents anys de la mort de Cristòfol Colom (2006), el bicentenari de la Guerra de la Independència (2008), els mil cent anys del naixement del regne de Lleó (2010), i així moltes altres efemèrides que han anat succeint-se al llarg del primer quart del segle XXI. No tinc notícia que aquest organisme estatal —ni tampoc el Ministeri de Cultura o la Real Academia de la Historia— haja previst cap commemoració amb motiu dels 750 anys de la mort de Jaume I, com tampoc no em consta que la Casa Reial haja inclòs l'efemèride dins la seua atapeïda agenda institucional. Una ocasió perduda per a enllaçar els actuals monarques amb els seus an-

cestres medievals de la branca no castellana, aquella que va governar els regnes i territoris de l'antiga Corona d'Aragó. L'ardor patriòtic, ja se sap, sempre s'inflama amb més facilitat per l'altra branca, la de la història castellana.

Tampoc hi ha unanimitat a les regions —les comunitats autònomes actuals— de l'antiga Corona d'Aragó, els límits territorials de la qual Jaume I tant contribuï a expandir i delimitar. Per a valencians i mallorquins, Jaume I és el rei conqueridor, el gran mite fundacional a partir del qual comença la història dels respectius regnes. És veritat que la història del territori valencià —com la del mallorquí i balear en general— comença molt abans, des que hi ha presència humana, acreditada per l'arqueologia a la cova de Bolomor fa 300.000 anys, i continua en època ibera, romana, visigoda i musulmana, quan ja existia el topònim València —d'origen llatí— per a referir-se a la ciutat i al seu territori. Però la història dels valencians en tant que poble comença amb Jaume I, amb la conquesta i la colonització del territori valencià i la creació *ex novo* del Regne de València —amb uns límits precisos, primer del riu de la Sénia fins a Biar i Xixona i, més tard, amb Jaume II, fins a Oriola i Guardamar. I la imatge i el record de Jaume I han sigut rememorats reiteradament al llarg dels segles per a evocar una pretesa edat daurada, de llibertats i drets, que haurien estat atorgats, instaurats, pel rei conqueridor, pel fundador del regne, i s'haurien anat erosionant després per la cobdícia i la tirania dels seus successors i dels senyors. És la imatge que tenien, si més no, els camperols revoltats durant la Segona Germania, al final del segle XVII; els maulets antisenyorials durant la Guerra de Successió, al començament del segle XVIII, els liberals revolucionaris de mitjan segle XIX i, encara, els valencianistes de la primera meitat del segle XX. Fins i tot durant la República i la Guerra Civil es mantingué aquest reconeixement al bon rei en Jaume, conservant el seu nom en un dels cuirassats de la flota republicana i, sobretot, presentant-lo —l'any 1938,

quan se celebraven els set-cents anys de la conquesta de la ciutat de València— com un monarca democràtic i progressista, gairebé com un rei republicà.

L'apreciació positiva que té entre mallorquins i valencians contrasta, és veritat, amb la desafecció amb què l'han tractat la historiografia catalana i aragonesa —que, almenys en aquest cas, no representen el sentir generalitzat de catalans i aragonesos. Els historiadors catalans han acostumat a blasmar Jaume I per haver renunciat a l'expansió per Occitània; al somni d'un estat a cavall dels Pirineus, del Roine a l'Ebre, i, sobretot, per haver dividit els seus regnes entre els fills i haver debilitat així el que hauria pogut ser una monarquia forta i vigorosa. Tanmateix, fa uns anys, en 2005, en la gala final del programa *El favorit*, emés per TV3, l'audiència el va triar, a través de telefonades i missatges, com el personatge més important de la història de Catalunya, per davant del violoncel·lista Pau Casals, els presidents de la Generalitat Lluís Companys i Francesc Macià i el famós bandoler del segle XVII Joan Sala, àlies Serra-llonga. Els historiadors aragonesos, per la seua banda, no s'han quedat tampoc curts a l'hora d'acumular

Representació escultòrica de Jaume I al panteó reial del monestir de Poblet

greuges contra la memòria de Jaume I: el més important, i del qual deriven tots els altres, és la creació mateixa del Regne de València, perquè això no tan sols tallava l'eixida d'Aragó a la mar, com ja s'havia intentat durant la conquesta de Tortosa, sinó també qualsevol futura expansió territorial cap al sud. L'alta noblesa aragonesa va reclamar sempre —en contra de Jaume I i els seus successors— la incorporació de les terres valencianes al reialme aragonés i, amb això, la vigència dels furs aragonesos en comptes dels de València. Si això s'haguera produït, si el monarca no s'haguera oposat fermament a les pretensions dels barons aragonesos, hui el gentilici de «valencians» només s'aplicaria als habitants de la ciutat de València, perquè els de Morella, Castelló, Xàtiva o Alcoi serien morellans i aragonesos, castellonencs i aragonesos, xativins i aragonesos, alcoians i aragonesos, però no «valencians». I si no va anar així, va ser perquè Jaume I decidí crear un regne nou, un espai polític més favorable a l'actuació de la monarquia, enfront de les limitacions que les poderoses aristocràcies feudals imposaven al poder reial tant a Ca-

talunya com a Aragó. No es tractava només d'un títol reial, com el que els seus homòlegs castellans acumulaven en la seua intitulació —rei de Castella, de Lleó, de Toledo, de Galícia, de Sevilla, de Còrdova, de Múrcia, de Jaén, de l'Algarve i d'Algesires—, per bé que en realitat només era un sol regne, el de Castella, amb unes mateixes lleis, unes mateixes corts, una mateixa moneda, des de Santiago de Compostel·la fins a Cadis, sinó d'un veritable regne, amb les seues lleis —els Furs—, les seues institucions —les Corts i la Generalitat— i la seua moneda —el reial de València, que durant un temps va ser usat també al Regne de Mallorca.

Dit tot això, que ho podria haver dit fa díhuit anys, quan es va commemorar el huit-centé aniversari del naixement del monarca, la qüestió és: quin sentit té hui commemorar la mort de Jaume I? Quin sentit té commemorar la mort d'un rei medieval al segle XXI? Què vol dir o què entenem per commemorar, per celebrar? És que hi ha res per celebrar? Cada vegada són més els qui, quan s'acosta el 9 d'Octubre, i a imitació del que es fa a propòsit

de la celebració del 12 d'Octubre (dia de la Raça o de la Hispanitat), diuen que no tenen res a celebrar. ¿Hem de celebrar Jaume I, les principals proeses del qual —i de les quals ell mateix se sentia tan orgullós en la seua crònica— van ser les conquestes de Mallorca, València i Múrcia; és a dir, la destrucció de les societats andalusines preexistents en aquests territoris? ¿No era Jaume I, sobretot, un *matamoros*, com el Santiago Matamoros de la tradició cultural castellana? Enfront del consens generalitzat que hi havia fins fa poc entorn de la figura i la significació històrica de Jaume I, com a rei conqueridor i fundador del regne, se senten ja algunes veus —sobretot en determinats sectors de l'esquerra radical o vinculats a lectures postcoloniales de la història— que substitueixen el sobrenom del Conqueridor pel de l'Exterminador, el Genocida, el Colonialista, el que destruí la societat andalusina anterior i sotmeté la seua població. És clar que molts d'aquests epítets impliquen categories contemporànies que la major part de la historiografia acadèmica considera problemàtiques o anacròniques quan s'apliquen a l'edat mitjana. No ens serveixen per a entendre un passat remot. Ni tampoc la història com a disciplina hauria de bascular entre dos extrems igualment empobridors: la idealització acrítica i la demonització retrospectiva.

Com hem d'acabar hui, doncs, la persona i la figura de Jaume I, un personatge històric, un monarca del segle XIII, des dels pressupòsits d'una societat democràtica i inclusiva, una part creixent de la població de la qual és d'origen forà i, en una proporció important, musulmana? Tan valencians són els nascuts de pares, avis i besavis valencians, de llengua i cultura autòctones, com els vinguts els últims cinquanta o

seixanta anys de moltes altres i diverses parts del món —d'Andalusia, Múrcia, Castella i Aragó als anys seixanta i setanta, atrets per la industrialització i el desenvolupament del sector turístic i de serveis; de l'Europa oriental i del nord d'Àfrica als anys huitanta i noranta; de l'Àfrica subsahariana, Amèrica Llatina i Àsia al segle XXI. Valencians de diferents cultures, costums i religions, però amb la voluntat d'arrelar al seu nou país i d'integrar-se en la societat valenciana; i, per això, un relat esbiaixat del passat medieval, que pose l'accent en les conquestes i destruccions del monarca conqueridor, no sembla massa inclusiu ni solidari, segons els valors de les societats modernes i democràtiques. Tampoc podem llançar Jaume I al femer de la història, com una andròmina trencada i inservible; a més que el futur dels valencians en tant que poble no es pot construir fent *tabula rasa* del passat: no es pot edificar sobre el no-res. No podem renunciar a la nostra història, amb totes les llums i també amb totes les ombres, passant-hi de puntetes per damunt com si no existiren. Aleshores, què? Com hem de commemorar al segle XXI l'efemèride de la mort d'un rei medieval? Un rei, això sí, amb el qual comença —però no acaba— la història dels valencians actuals. Com hem d'escriure, en definitiva, una història en la qual es puguen reconèixer tots els valencians i, sobre aquesta, construir un futur propi i compartit?

01

Quin record tenim del rei Jaume I a l'Aragó actual?

HOW IS KING JAMES I REMEMBERED IN PRESENT-DAY ARAGON?

GERMÁN NAVARRO ESPINACH

Universidad de Zaragoza

gnavarro@unizar.es

ORCID: 0000-0002-4225-2279

rebut: 22/03/2026

acceptat: 30/03/2025

publicat: 29/09/2026

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-140.1>

debats #140 (p. 30-43)

RESUM

Els antics cronistes d'Aragó no criticaren en cap moment el regnat de Jaume I, sinó que enaltiren el monarca com a venturós i conqueridor. Les primeres valoracions negatives vingueren de la mà del romanticisme huitcentista. Alguns autors acadèmics continuaren aquesta tendència al segle xx, fet que després va traslladar a l'opinió pública la imatge d'un rei injust amb Aragó. A hores d'ara, la recreació històrica prefereix recordar Jaume I durant la seua infància, quan va ser educat al castell de Montsó pels templers. Fins i tot, una de les festes d'interés turístic internacional més importants, la que rememora la llegenda dels Amants de Terol, posa en escena un Jaume I de menut al començament dels actes. Tot això ens anima a reflexionar sobre problemes clau com el contrast entre percepció acadèmica i percepció social dels personatges històrics en aquest temps de nacionalismes exacerbats i triomf de la postveritat.

Paraules clau: Jaume I, Aragó, historiografia, commemoració, recreació, edat mitjana.

ABSTRACT

The early chroniclers of Aragon never criticised the reign of James I; rather, they praised the monarch as fortunate and a conqueror. The first negative assessments emerged with nineteenth-century Romanticism. Some academic authors continued this trend into the twentieth century, and the image of a king unfair to Aragon subsequently spread into public opinion. Currently, historical reenactment tends to portray James I in childhood, when he was educated by the Templars at the castle of Monzon. Indeed, one of the most important festivals to attract international tourists and commemorating the legend of the Lovers of Teruel, stages a young James I at these events began to unfold. All this invites reflection on key issues such as the contrast between academic and social perceptions of historical figures in an age of heightened nationalist sentiment and the triumph of post-truth.

Keywords: James I, Aragon, historiography, commemoration, historical reenactment, Middle Ages.

EL LEGAT DE JAUME I SEGONS ELS ANTICS CRONISTES D'ARAGÓ

Per donar resposta a la pregunta que posa títol a aquest article cal analitzar, en primer lloc, la imatge de Jaume I que els cronistes del regne han transmés a la posteritat. El text més antic que cal tindre en compte és la crònica aragonesa de Sant Joan de la Penya redactada en la segona meitat del segle XIV. El seu capítol 35 s'anomena «Del rey don Jayme el venturoso et de sus feitos et cómo priso Mallorca et Menorca, Iviça et otras tierras» (Orcástegui, 1986: 86-95). Diu que fou anomenat «venturós» per tantes i tan grans conquestes que va cloure amb poques batalles. Deixa en evidència també la discòrdia que hi havia entre els nobles aragonesos a l'hora de considerar-lo com a nou rei, després de morir son pare, encara que sense criticar el regnat en cap moment.

Una traducció aragonesa del *Llibre dels Feits* de Jaume I va fer-se a instàncies de Juan Fernández de Heredia, gran mestre de l'Orde de l'Hospital, partint del manuscrit català de Poblet de 1343. Amb el títol *Libro de las Gestas* fou inclosa en la segona partida de la *Grant Crònica de los Conquiridores*, compilació finalitzada entre 1385 i 1393. Es tracta, doncs, d'una actualització de la crònica de Jaume I en temps de Pere IV; és a dir, un segle després de la seua confecció. En realitat, no és una mera traducció, perquè fa interpolacions, addicions, supressions o canvis de redacció. Ho fa, per exemple, per enaltir la valentia dels nobles aragonesos quan no abandonaren el rei Pere II en la batalla de Muret, davant la versió del *Llibre dels Feits* on s'atribueix a ells la desorganització de la batalla. Malgrat això, la imatge de Jaume I és positiva: «qui fue dicho aventurado por esto: que en todos sus aferes et conquistas fue siempre bien fortu-

nado, et fue varón virtuoso et de bella estatura, et buen conqueridor, segunt parece avant por las conquista que fizo» (Martínez Roy, 2010: L-LII i 9).

La *Crònica de Aragó* de fra Gauberto Fabricio de Vagad, encarregada pels diputats del regne i impresa a Saragossa en 1499, assenyala que, després de la lamentable i plorada mort del rei Pere II a Muret, el va succeir en els seus drets i regnes «el venturoso y esclarecido infante don Jayme el primero, llamado el conquistador porque el solo a su parte conquisto quando menos quatro reynos de infieles: Mallorcas, Menorcas, Valencia y Murcia, y conquistolos y para siempre los conservar y tener en pie, y para siempre ser de cristianos, y nunca jamas de moros, para los nunca tornar a perder como fizo el Cyd Ruy Diaz, que tan esforçadamente gano a Valencia, y tan flaca y vergonçosamente la desemparo» (Orcástegui, 1996: LXXIir).

Jerónimo Zurita, el primer cronista oficial del regne per nomenament de les Corts d'Aragó en 1548, dedicà nombroses pàgines dels *Anales de Aragón* al regnat de Jaume I entre el llibre II (cap. LXVI) i el llibre III (cap. CI). Recordem que la primera edició dels *Anales* és de 1562 i la segona, de 1585 (Canellas, 1967-1977). Doncs bé, tampoc Zurita deixa en mal lloc el monarca en cap moment. Després de narrar la seua mort, al final de tot escriu el següent: «Cuya memoria en los ánimos de los presentes y venideros fue muy esclarecida, siendo este príncipe siempre igual al titulo de tan grande gloria como se había adquirido conquistando tales reinos que quedaban tan poblados y ennoblecidos como lo pudieran estar si los hubiera heredado de sus predecesores» (Llib. III, cap. CI).

Jerónimo Blancas, successor de Zurita al càrrec de cronista del regne i autor dels *Aragonensium rerum commentarii* (1588), va ser el mentor de tot el pro-

grama decoratiu de la sèrie desapareguda de retrats dels reis d'Aragó que les Corts aragoneses encarregaren al pintor Felipe Ariosto en 1586 per al Palau de la Diputació de Saragossa. Dos anys després, aquest artista treballà en una sèrie semblant per al Palau de la Generalitat Catalana (Tormo, 1917: 77-92). La inscripció llatina de Blancas per al retrat del rei Jaume I (fig. 1) va ser traduïda al castellà per Martín Carrillo en temps del cronista Diego José Dormer: «Jayme primero el Conquistador, hijo de Pedro segundo, rey de Aragon dezimoquarto, el murciano, el balearico, y valenciano, como tomasse de muy poca edad a su mano el gobierno del reyno, rebelto, y casi perdido, lo dexo ya viejo pacifico, y esclarecidamente dispuesto, instruido con leyes, adornado con trofeos, aumentado con provincias, ilustrado con dos mil templos edificados en honra de la madre de Dios, y rico con los tributos de los reyes de Granada, Tunez y Tremecen» (Blancas-Carrillo-Dormer, 1680: 221-224).

A més a més, el cronista Diego José Dormer complementà les paraules de la inscripció de Blancas amb un escoli que presentava el regnat de Jaume I amb tota classe de lloances, de les quals torna a destacar la imatge d'un rei cristià i conqueridor: «Fuera faltar notablemente a la brevedad que se deve, si huvieran de dezirse, aun sumariamente, las heroicas prendas, y virtudes de este gran Rey, llamado el Conquistador, por haver conquistado, y redimido del yugo de los Infieles quatro Reynos, Mallorca, Menorca, Valencia, y Murcia» (Blancas-Carrillo-Dormer, 1680: 235-236).

L'abolició dels Furs d'Aragó i la desaparició del regne com a entitat política independent pels decrets de Nova Planta del rei Felip V a principis del segle XVIII va suposar també la supressió del càrrec de cronista. L'últim d'ells fou Pedro Miguel de Samper, mort en 1711. L'aparició d'una historiografia nacional aragonesa tingué lloc poques dècades després amb Braulio Foz, catedràtic de Grec de la Universitat de Saragossa i autor d'una *Historia de Aragón* editada en 1848. Quan parla del regnat de *D. Jaime el Conquistador* fa alguna insinuació de crítica. Per exemple, respecte de la independència i autonomia

Fig. 1. Còpia feta als anys 1634-1635 del retrat desaparegut del rei Jaume I que va pintar Felipe Ariosto per al Palau de la Diputació de Saragossa en 1586.

© Museu del Prado de Madrid. Oli sobre llenç, 213 x 129 cm. No exposat.

que donà al nou regne de València: «Fundó pues el rey su república valenciana con tan bien advertidos fueros, que à juicio de todos los que con curiosidad han reconocido y visto los de otras repúblicas, ninguna los tiene más claros, más santos, ni mejores». A més a més, els aragonesos que havien participat en la conquesta del regne «tuvieronse por muy agraviados de que los fueros se escribiesen en lengua limosina». Encara que l'autor reconeix que se li degué al sobirà la primera compilació de *las leyes patrias* a les Corts d'Osca de 1247, clou finalment amb aquesta valoració global: «el reinado de D. Jaime el Conquistador fué el que hizo unos á aragoneses, catalanes y valencianos; el que completó y perfeccionó el reino ó imperio de Aragon, que por todas estas razones hemos dicho tantas veces que era el mas floreciente que se ha conocido, el mas glorioso y envidiado» (Foz, 1848, 2: 142-143, 180 i 183).

Foz no acredita amb cap document el greuge per la llengua dels furs de València que patiren els aragonesos al segle XIII, encara que la consciència lingüística aragonesa ja existia a l'inici del Trescents. En aquest sentit, amb el propòsit de designar la varietat escrita del romanç que es va usar en la redacció dels Furs d'Aragó aprovats en 1247, s'afirmava que estaven escrits «en la nostra llengua aragonesa» o «lengoatge d'Aragó» (Tomás, 2026: 13-14; Tomás, 2020).

Una obra molt més crítica és la *Reseña histórico-política del antiguo reino de Aragón*, publicada en 1865 pel jurista Manuel Lasala. Aquest autor interpretava la història medieval d'Aragó com Braulio Foz; és a dir, aplicant el seu sistema de valors del segle XIX al passat, fet que creava suspicàcies i rivalitats entre els aragonesos i els territoris veïns. Si aquests conflictes existiren al segle XIII, el cert és que tindrien més a veure amb l'ideari nacionalista de les elits dominants aleshores que no amb la ideologia d'una majoria social, com passarà més endavant en època contemporània. Lasala plantejava una acusació molt clara: «Con el reinado de Jaime el Conquistador se puso término al recobro del territorio que debía constituir la corona de nuestro reino, pero sus instituciones se vieron gravemente amenazadas en su

existència». Segons aquest autor, era indubtable que el rei tenia el propòsit de refrenar i restringir les tendències «democràtiques» de les institucions aragoneses en acabar les seues empreses militars: «que con lo que adelantaban en la organización de las cortes, y los acrecentamientos y autoridad de Justiciazgo, iban de dia en dia, estrechando los límites de la régia jurisdicción». I tot això fins al punt de dir que cap dels monarques aragonesos anteriors havia donat a conèixer millor que Jaume I les seues «condicions absolutistes» (Lasala, 1865: 84-86). Estem davant d'un autor típic del romanticisme huitcentista, un moviment cultural que ja s'ha estudiat amb profunditat per al cas de València per tal de comparar com s'ha tractat la figura de Jaume I al llarg de les diferents èpoques (Belenguer, 2009, IV-VI).

L'OPINIÓ DELS HISTORIADORS ACADÈMICS DES DEL SEGLE XX

L'aragonesisme conservador continuà fomentant una certa visió negativa del regnat de Jaume I en els temps de la restauració borbònica (1874-1931), especialment des del món universitari. N'és un bon exemple el llibre *La Edad Media en la Corona de Aragón* d'Andrés Giménez Soler, catedràtic d'Història i rector de la Universitat de Saragossa. La primera edició de l'obra és de 1930, però n'hi ha una segona revisada que es publicà l'any 1944 en plena dictadura franquista. Aquest autor diu unes paraules molt crítiques al voltant de la política de Jaume I: «En cuanto a la política interior, su obra fué tan funesta como en lo internacional. Manejábalo en esto su mujer doña Violante, la cual, influída por análoga vanidad a la del marido». Segons Giménez Soler, per aquesta «malèfica influència» de la reina Na Violant d'Hongria acabà separant-se Aragó de Catalunya i perdent Lleida, i no solament això: malgrat l'enèrgica oposició dels aragonesos a la configuració de València com a regne independent, Jaume I va promoure aquesta autonomia i va impedir així que Aragó tinguera eixida al mar (Giménez, 1944: 137-139).

En contrast, José María Lacarra, catedràtic d'història medieval a la Universitat de Saragossa des dels

anys quaranta del segle XX, evitava caure en el presentisme quan interpretava l'edat mitjana o qualsevol altra època, i buscava sempre una perspectiva d'anàlisi més complexa. En el seu llibre *Aragón en el pasado* donà aquesta opinió sobre el regnat de Jaume I: «En el fondo de estas discusiones fronterizas entran en juego intereses muy variados: el personal de los señores a regirse por el fuero de Aragón, frente al del rey interesado en conservar una más libre disposición sobre las tierras y los hombres» (Lacarra, 1972: 124). D'altra banda, quan el professor Lacarra encara estava en actiu, la Institució Fernando el Catòlic organitzà a Saragossa el X Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (19-25 setembre 1976) sota el títol *Jaime I y su época* per commemorar el huité centenari de la mort del monarca. Les actes d'aquest congrés van ser publicades en tres volums entre 1977 i 1984.

Molts anys després, José Ángel Sesma posava èmfasi en els tòpics al voltant de la relació entre Jaume I i els aragonesos dins d'un llibre introductori a la història medieval de la Corona d'Aragó: «La historiografía romántica catalana adjudica abiertamente a Jaime I una visceral animadversión contra Aragón y un comportamiento muy favorable a Cataluña. Resulta un tópico ineludible afirmar que Jaime I es un rey catalán porque entregó Mallorca como área de expansión del condado y permitió que en Valencia, el empuje catalán desplazara también a los aragoneses. No hay duda de que la necesidad de dotar de una base histórica a la creación moderna y artificial de los *Países Catalans*, obligó a forzar ciertas interpretaciones». En opinió de Sesma, quasi huit segles després encara es continua dient que Jaume I fou més català que aragonés, quan potser sobretot fou valencià: «Aunque, por encima de cualquier otra cosa, fue un gran rey conquistador y un mediocre gobernante, con buenos sucesores» (Sesma, 2000: 89-90).

Amb motiu d'un nou huité centenari, ara el del naixement del monarca, la Càtedra Jerónimo Zurita d'Història i Ciències Historiogràfiques de la Institució Fernando el Catòlic de Saragossa, dirigida per Esteban Sarasa, va promoure al maig de 2008 una trobada acadèmica sobre la societat a Aragó i Catalunya al segle XIII. En la presentació de les actes edi-

tades l'any següent es defensava una imatge positiva de Jaume I per als aragonesos, no sols pel fet que sota el seu mandat van sorgir els tres puntals fonamentals de la constitució del regne (Corts, Justícia i Furs), sinó també per la participació que tingueren els d'Aragó en les principals empreses del rei, fet que desmentia així la idea d'un despagament generalitzat d'aquest regne cap al seu sobirà (Sarasa, 2009: 5). En aquesta mateixa publicació, María Luz Rodrigo posa damunt la taula que el vell regne no fou només el primer escenari d'importants esdeveniments i accions de Jaume I des de la seua estada de menut al castell de Montsó, sinó també per altres fets destacats, com que Aragó sembla ser l'únic territori que festejà l'èxit del monarca després de la primera campanya de la conquesta de Mallorca a finals de 1230 (Rodrigo, 2009: 11).

Una imatge positiva de Jaume I per a la posteritat la trobem també en la valoració general feta per Juan F. Utrilla en un volum d'estudis que la Fundació Germà Colón Domènech publicà en commemoració dels huit-cents anys de la naixença del rei: «En el reinado de Jaime I se va a producir el nacimiento de dos instituciones que desde los primeros momentos de su existencia se convirtieron en el exponente más claro del particularismo aragonés: el Justicia de Aragón —institucionalizado en las Cortes de Ejea de 1265 como juez intermedio entre el rey y los nobles— y las Cortes privativas del reino, a lo que se sumará la compilación del derecho foral con la promulgación de los Fueros de Aragón (Huesca, 1245), normativa que desplazará paulatinamente a la diversidad de foralidades existentes en el reino» (Utrilla, 2008: 61).

La Institució Fernando el Catòlic de Saragossa va promoure altres llibres dedicats a diversos aspectes del regnat de Jaume I aprofitant el deixant del huité centenari del naixement, començant per l'edició del *Libro de los Hechos*, reimpressió d'una traducció al castellà del *Llibre dels Feits* que havia publicat l'editorial Gredos en 2003 (Butiñá, 2008), i sense oblidar-nos de citar el *Libro de las Gestas de Jaime I*, la traducció aragonesa del *Llibre dels Feits* encarregada pel gran mestre Juan Fernández de Heredia que publicà la Universitat de Saragossa poc després (Mar-

tínez Roy, 2010). Una altra obra editada per la Institució ha estat l'estudi de Marta Serrano entorn de les imatges medievals que s'han conservat del rei, entre les quals destaca, al regne d'Aragó, la seua representació en les pintures murals del castell d'Alcanyís (Serrano, 2008: 192-207 i 306).

El catàleg de publicacions de la Institució Fernando el Católico va més enllà. D'especial relleu és la traducció al castellà del llibre de Francis Darwin Swift, *The Life and Times of James the First the Conqueror* (Oxford, Clarendon Press, 1894). Una obra poc coneguda entre el públic espanyol que compta en aquesta traducció amb un magnífic estudi introductori a cura d'Ana del Campo en el qual podem llegir: «El retrato que Swift realizaba de Jaime I tampoco era excesivamente favorecedor, puesto que, como hemos mencionado, consideraba al monarca un hombre casi inmoral (p. 91), violento (p. 94), iracundo, zafio (p. 96), mujeriego, pecador, egoísta (p. 157), etc. La poco favorable visión de Jaime I era compartida por otros historiadores, sobre todo aragoneses, como el propio Giménez Soler o Antonio Ubieto Arteta, mientras que los valencianos y especialmente los catalanes tendieron a exaltar su figura» (Del Campo, 2012: xcvi).

Recordem que l'editorial Anubar, creada per l'esmentat Antonio Ubieto, ha editat des de 1975 fins a set volums d'una col·lecció anomenada «Documentos de Jaime I de Aragón», el darrer dels quals s'ha publicat a Saragossa i abasta els dos últims anys del regnat (Huici-Cabanes, 2017). A més a més, la Institució Fernando el Católico ha editat un llibre dedicat a la relació que mantingué Jaume I amb els seus fills, prenent com a font d'informació els registres de la Cancelleria Reial de 1257-1276. Tinguem en compte que la col·lecció d'Anubar es va veure obligada a prescindir de molts documents que, si s'hi hagueren inclòs, la farien inabastable. Una part són aquells l'original dels quals no es conserva i únicament ens han arribat a partir de la seua còpia en els dits registres de Cancelleria de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (Rodríguez, 2019).

D'altra banda, la publicació més recent del tom primer de la col·lecció *Acta Curiarum Regni Arago-*

num recull documents relatius a les corts celebrades al regne d'Aragó des d'Alfons II fins a Alfons IV (1164-1328), incloent-hi notícies de les reunions fetes durant el govern de Jaume I: Lleida (1214 i 1218), Osca (1221 i 1247), Daroca (1223, 1228 i 1244), Saragossa (1225, 1235 i 1239), Almodèvar (1227), Montsó (1236), Alcanyís (1250), Osca-Eixeixa (1264-1265) i les darreres corts generals de Lleida (1272 i 1275). Des d'inicis del segle XIII, aquestes assemblees ja eren l'escenari fonamental on interactuaven les elits polítiques i es projectaven amb força cap a la resta de la societat: «El hecho, por ejemplo, que la Compilación de Huesca y la extraordinaria glosa que conocemos como el Vidal Mayor estén redactadas en lengua aragonesa, en su variante culta, creando un modelo idiomático que se difundiría en los años siguientes al hilo de la multiplicación de los notarios, regulados desde los años 1260, es una innovación de primera magnitud. Sin ánimo de hacer equivalente la vida social a las leyes, no cabe duda de que la promulgación de los Fueros de Aragón fue un momento decisivo en el desarrollo institucional del reino y penetró profundamente en la totalidad del espacio social» (Tomás-Laliena, 2020: x).

MEMÒRIA I RECREACIÓ HISTÒRICA EN LA SOCIETAT ACTUAL

Podem demostrar d'alguna manera la influència que han tingut els historiadors acadèmics en l'opinió pública aragonesa respecte de la figura de Jaume I? Intentem-ho. La gent que era jove a Aragó en la dècada dels anys huitanta del segle XX deu recordar una *Breve historia de Aragón* il·lustrada en còmic, amb la qual la desapareguda Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón obsequiava els clients, arribant a moltes cases com és de imaginar, encara que no tenim dades exactes del nombre d'exemplars editats. L'assessor històric de l'obra fou Guillermo Fatás, actualment catedràtic emèrit d'Història Antiga de la Universitat de Saragossa. Unes deu pàgines al·ludeixen al regnat de Jaume I (Parrilla *et al.*, 1984, 1: 59-68). En el guió crida l'atenció, sobretot, la insistència a recordar que el monarca afavoria sempre els cata-

lans en comptes dels aragonesos. Quan els aragonesos volien conquerir les terres de València, Jaume I va decidir començar per Mallorca, com demanaven les Corts catalanes. Tot i això, alguns nobles d'Aragó ajudaven el rei. En contrast, quan arribà l'hora d'anar a València, els catalans no acudiren a la crida. Conseqüentment, el rei és qualificat d'injust perquè no va incorporar les terres valencianes al Regne d'Aragó, per haver atorgat uns furs diferents i per haver dut molts catalans a la seua repoblació, com es pot llegir en la pàgina 64 (fig. 2). Fins i tot, aquest còmic diu que el monarca anteposà la fortuna dels seus parents al benestar dels súbdits, fet que creà un conflicte entre Catalunya i Aragó que no havia existit durant un segle. Aquesta imatge i no cap altra fou la que va rebre la gent jove d'aquells anys i qualsevol altra persona que haja pogut consultar-ho d'aleshores ençà.

Un altre cas el proporciona la narrativa de ficció, un mitjà molt potent d'aprendre història que pot influir prou en la perspectiva que la societat té de qualsevol personatge. Doncs bé, la novel·la *El conquistador* (2020) de l'escriptor aragonés José Luis Corral, catedràtic d'Història Medieval a la Universitat de Saragossa, combina tres perfils heroics al voltant del monarca per recrear la seua vida, i sempre dona una visió positiva del regnat en comparació del còmic que comentàvem abans. Els tres perfils heroics són el rei templer (1204-1229), el rei conqueridor (1229-1255) i el rei croat (1256-1276). Sembla que els lectors de la novel·la no guardaran un mal record del rei. La sensació general des de fora d'Aragó ha estat sempre la contrària: «L'apreciació positiva que té entre mallorquins i valencians, per als quals Jaume I és el rei conqueridor, el gran mite fundador a partir del qual comença la història dels respectius regnes, contrasta amb la desafecció amb què l'ha tractat la historiografia catalana i aragonesa. L'una per haver renunciat a l'expansió per Occitània i, sobretot, per haver dividit els seus regnes i haver debilitat així el que hauria pogut ser una monarquia forta i vigorosa. I l'altra per haver tallat l'eixida d'Aragó a la mar, per haver creat un nou regne, el de València, en comptes d'haver incorporat les terres valencianes al reialme aragonés, per haver creat una frontera arbitrària entre Catalu-

nya i Aragó, que avivà l'enfrontament entre ambdues comunitats. Amb Jaume I, la Corona, de ser un espai unitari, passà a estar dividida en diversos regnes i territoris autònoms, cada un amb les seues pròpies lleis i institucions, i sense un projecte comú. El balanç final no podria ser més negatiu» (Furió, 2007: 19).

El prefaci de l'edició castellana del llibre *Jaume I* de Stefano Maria Cingolani, una de les obres que recomane a l'alumnat dins de l'assignatura obligatòria *España Medieval*, en el tercer curs del Grau d'Història a la Universitat de Saragossa, torna a insistir de nou en la mateixa idea: «Muy amado en Valencia y Mallorca, donde se le ve como fundador de la patria, bastante criticado en Cataluña y Aragón, donde se le reprocha cierto obstaculizar su expansión territorial, sin embargo es una figura imprescindible si se quiere entender la historia de una de las grandes monarquías que integraban la Hispania de la Edad Media» (Cingolani, 2008: 13). Per cert, la pàgina web DARA (*Documentos y Archivos de Aragón*) té una secció medieval on figuren tots el reis de la Corona d'Aragó i entre aquests hi ha Jaume I. L'únic títol que figura com a bibliografia recomanada és aquesta edició castellana del llibre de Cingolani (<https://dara.aragon.es>). Més enllà de les aules, l'univers digital també ofereix consells bibliogràfics.

Si qualsevol persona consulta la biografia de Jaume I al portal *Historia Hispánica* de la Real Academia de la Historia de Madrid trobarà de nou l'argument tantes vegades repetit: «Para los historiadores aragoneses el juicio histórico sobre Jaime I suele ser negativo, acusándole de tener una concepción mezquina de la Monarquía, ya que sin pensar en la unidad de la Corona, ya cimentada, separó Aragón y Cataluña, entregando la primera a Alfonso y la segunda a Pedro, quedando Valencia para el tercer hijo, Jaime. Complicó el problema con el trazado de la frontera entre Aragón y Cataluña, tras la adjudicación final de Lérida a Cataluña, y puso la frontera en el cauce del Cinca, y el resultado fue el enfrentamiento entre ambos países, que llevaban cien años unidos. Y la misma opinión les merece sus acciones de conquista y la creación de los reinos de Valencia y de Mallorca “que no correspondían a las necesidades ni

Fig. 2. Pàgina de mostra dels continguts sobre el regnat de Jaume I en la *Breve historia de Aragón*, dirigida per J. A. Parrilla i altres, Saragossa: Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón, 1984, vol. 1, 64. Fotografia: G. Navarro Espinach

al espíritu del momento” y que fragmentaron la unidad de la Corona, que de ser un espacio unificado pasó, por obra de Jaime I, a cuatro estados bajo la soberanía de un mismo Rey y sin ningún ideal común. Obviamente, para mallorquines y valencianos, la visión del Monarca es radicalmente opuesta y es el gran Rey, el tótem histórico, el mito, el punto de partida de los futuros reinos de Mallorca y de Valencia, el creador de sus señas de identidad hasta nuestros días: territorio, fueros, moneda, instituciones, etc.» (<https://historia-hispanica.rah.es/biografias/23492-jaime-i>).

La sensació és que no hi ha cap dissident entre els historiadors d'Aragó que tinga una opinió diferent de Jaume I que no siga la negativa, però ací he demostrat que no hi ha un pensament únic en aquest sentit en el món acadèmic aragonés. De tota manera, parlar de judici positiu o negatiu respecte d'un personatge històric és com parlar de bons i dolents en la història. Tot això esdevé un atzucac o carreró sense eixida per intentar explicar els problemes complexos del passat des de la universitat a la resta de la societat. D'altra banda, valorar amb paràmetres de hui el legat d'un monarca medieval és caure en presentisme i alhora en nacionalisme, per no parlar de l'individualisme com a motor de la història, sense tenir en compte la mentalitat del grup de nobles que hi havia al voltant del rei donant suport a les decisions que prenia, totes elles assessorades i consensuades pels seus consellers. Recordeu quan comentàvem que Giménez Soler culpava Na Violant d'Hongria de les accions errònies de Jaume I. En el *Llibre dels Fets*, el rei expressava el contrari en plena conquesta de la ciutat de València: «E nós entenem que ella nos consellava bé, e dixem-li que li atorgàvem lo consell que ella ens donava, mas aïtant hi volíem nós anadir, e que sobre açò teníem per bo lo consell». Influència femenina que Zurita també atribueix a la tercera dona del rei, Teresa Gil de Vidaurre, amb el consell de la qual governava gran part dels seus negocis (Navarro, 2009, 135). Els individus no governen a soles ni esdevenen el motor de la història per si mateixos, sempre gaudeixen de la complicitat d'altres persones i, sobretot, del suport de grans grups de poder.

Els llocs públics en memòria de Jaume I són poquíssims als municipis aragonesos. El més conegut és el carrer que la ciutat de Saragossa va dedicar-li en 1857, molt transitat pel fet de ser un dels principals accessos a la plaça del Pilar. Que jo sàpia, solament hi ha un monument que el recorda en tota la comunitat autònoma, concretament el dedicat a Jaume I i els templers a la plaça de Sant Francesc de Montsó, obra en bronze de l'escultor José María Casanova inaugurada en 2003, on el rei apareix com un xiquet sota la protecció dels cavallers del Temple, acompanyat d'un altre infant, el seu cosí Ramon Berenguer (fig. 3). El castell de Montsó, al costat del riu Cinca, va ser la fortalesa més important de l'orde del Temple a Aragó. Després d'haver residit fins a sis anys a la ciutadella de Carcassona, Jaume I va ser conduït al dit castell de Montsó perquè els templers s'encarregaren d'educar-lo com a bon guerrer cristià entre 1214 i 1217.

Fig. 3.— Monument a Jaume I i els templers a la plaça de Sant Francesc de Montsó, obra en bronze de l'escultor José María Casanova inaugurada en 2003. Fotografia: <https://www.casanovaescultor.com/obra-publica>

Fig. 4. Cartell de l'XXIII Homenatge Templar a Jaume I i Guillem de Mont-rodon. Festa d'Interès Turístic Nacional que organitza l'Ajuntament de Montsó. Fotografia: <https://monzontemplario.com>

Guillem de Mont-rodon fou el mestre templer que actuà com a tutor del rei i del seu cosí esmentat, futur Ramon Berenguer V, comte de Provença. Fa molts anys que la ciutat de Montsó celebra una festa de recreació històrica en honor de Jaume I, que ha estat declarada d'interès turístic nacional. A banda dels cavallers templers, hi ha dos xiquets protagonistes que representen el monarca i el seu cosí. L'any 2025 es va celebrar els dies 23-25 de maig, amb el títol de *XXIII Homenaje Templario a Jaime I y Guillem de Mont-Rodón* (fig. 4). Enguany, l'edició XXIV s'ha celebrat els dies 22-24 de maig, commemorant de nou que fou un mes de maig de 1214 quan el rei arribà de menut a la població. El programa d'aquesta festa anual de l'homenatge inclou tota mena d'activitats culturals,

amb la participació dels centres d'educació infantil, primària i secundària del municipi.

El record d'un rei infant sota la protecció dels templers és la imatge més repetida que tenim de Jaume I en la societat aragonesa de hui. De fet, el festival de recreació històrica més important de tota la comunitat autònoma també compta amb la presència del monarca representat per un xiquet. Parle de *Las Bodas de Isabel*, que rememoren la famosa llegenda dels Amants de Terol, una festa d'interès turístic internacional ambientada en l'any 1217 i que sempre se celebra al mes de febrer, prop de Sant Valentí, el Dia dels Enamorats. Al començament del programa d'actes, arriba un xiquet coronat a cavall (fig. 5), acompanyat d'una host de cavallers templers, que pren possessió del tron a la plaça del Torico, en unes escenes plenes de públic de gom a gom. No és l'única llegenda que recorda la intervenció directa o indirecta de Jaume I a terres aragoneses: també hi ha Morés, el castell del Mallo a Mosquerola, Torla, Broto, Daroca, la presa d'Almonacid de la Cuba, Montsó, Lagueruela, Albentosa, Alcorisa, Magallón, Samper del Salz, Trasmoz o el famós miracle dels Corporals, vinculat també a Daroca en plena conquesta del regne de València (Ubieto, 2010: 109-114, 119-120, 148-149, 150-152, 154, 190-191, 314-315 i 339).

Mentrestant, la desafecció a Jaume I arriba a uns nivells molt alts els últims temps. En posaré un exemple claríssim. *Villanos de Aragón* és un programa temàtic produït per Aragón Radio com una sèrie en la qual els historiadors Sergio Martínez i Santiago Navascués relaten la trajectòria d'alguns dels personatges que més han perjudicat Aragó com a territori al llarg del temps, així com les decisions que van prendre en aquest sentit i les seues raons per a fer-ho. Entre aquests trobem els reis Felip II, Felip V i, per descomptat, el nostre Jaume I (<https://historiaragon.com/villanos-de-aragon>). L'episodi del Conqueridor es va emetre el 21 de juliol de 2023 i ja acumulava un total de 2.123.675 visites el passat 21 de març de 2026. En el pòdcast se li recrimina, sobretot, la decisió de deixar el reialme aragonés sense accés directe al mar. Segons els guionistes del programa, això va afectar enormement els interessos d'Aragó amb el

pas del temps, ja que no va poder participar tan activament en el comerç internacional o en l'expansió militar per la Mediterrània, cosa que el va fer perdre pes i poder en el conjunt de la Corona.

En fi, no puc imaginar què ens recriminaran les generacions futures a la gent de hui d'ací a set segles i mig —si encara existeix el planeta— per no haver fet açò o allò altre que els hauria agradat que férem, exonerant de responsabilitat tota la resta de mandarins que vinguen després i que tampoc han fet res per corregir les nostres errades. El que estic segur és que Jaume I no governava pensant en si ho feia al gust de la gent que viuria tants segles després. Per tant, sembla un poc absurd dir que fou un malvat o *villano* de la història. Es parla de personatges bons i dolents per tal d'ensenyar la història al públic? Amb quina intencionalitat política es fa? Quin criteri metodològic hi ha darrere? Uns arguments semblants no tenen cap operativitat per a aprofundir en la complexitat del passat. En tot cas, està clar que aconsegueixen un efectisme publicitari molt gran de cara al públic, però a costa d'anul·lar el pensament crític i la reflexió profunda sobre l'acció col·lectiva dels agents socials.

En el curs 2016-2017 s'establí la matèria *Historia y Cultura de Aragón* en batxillerat. Derivada d'aquesta, i després de l'entrada en vigor al gener de 2021 de la Llei orgànica de modificació de la llei orgànica d'educació (LOMLOE), es va dissenyar per fi l'assignatura *Cultura y Patrimonio de Aragón* com a matèria optativa del primer curs de batxillerat, encara que també es pot estudiar en segon curs. L'autorització del Govern d'Aragó perquè s'impartira vingué amb l'Ordre ECD/1173/2022, de 3 d'agost. En el currículum d'aquesta assignatura hi ha quatre blocs de continguts: 1) «Aragón: historia e identidad»; 2) «Aragón: sociedad y territorio»; 3) «Patrimonio artístico y cultural de Aragón», i 4) «Compromiso cívico». Doncs bé, respecte del primer bloc, la normativa diu que l'alumnat ha d'acostar-se a l'ofici d'historiador amb el coneixement de la metodologia històrica i l'ús rigorós i crític de les fonts, mitjançant l'exercici de processos inductius i d'investigació relacionats amb l'ús de fonts i evidències. Que tinga re-

Fig. 5. Arribada de Jaume I a Terol acompanyat de cavallers templers, a l'inici de la festa d'interés turístic internacional *Las Bodas de Isabel* el passat 20 de febrer de 2026. Fotografia: <https://www.bodasdeisabel.com>

lació amb la història medieval d'Aragó solament pot indicar-se el següent: «el estudio de los fueros e instituciones aragonesas puede llevarse a cabo de forma temática, iniciando el origen del foralismo, definiendo términos clave como fuero, cortes o justicia y justiciazgo. Asimismo, es relevante identificar, comprender y diferenciar las instituciones propias del reino de Aragón para lo cual sería interesante una actividad de pasado-presente comparando con instituciones autonómicas» (Boletín Oficial de Aragón, 12/08/2022, nº 157. Orden ECD/1173/2022, de 3 de agosto, por la que se aprueban el currículo y las características de la evaluación del Bachillerato y se autoriza su aplicación en los centros docentes de la Comunidad Autónoma de Aragón, p. 29265). Si el professorat d'aquesta assignatura ha de parlar de l'origen dels Furs d'Aragó, les Corts i la institució del justícia, imagine que faran referència directa al regnat de Jaume I. Almenys, en aquest punt, el seu record com a personatge històric estarà comprés dins d'una problemàtica historiogràfica de gran amplària, sense caure en tòpics, mites o judicis presentistes.

Una enquesta relativament recent sobre història medieval feta a 87 estudiants del primer curs del Grau d'Història de la Universitat de Saragossa en l'any acadèmic 2023-2024 ens dona algunes dades interessants (Laliena, 2025, 271-276). L'alumnat enquestat no havia cursat mai cap assignatura relacionada amb l'edat mitjana en l'educació secundària o el batxillerat. Entre les preguntes incloses n'hi havia una de referida a quins eren els personatges que semblaven més representatius d'aquella època. Els resultats es concentraren en una llista de noms que encapçalen els Reis Catòlics (49 respostes), seguits de Carlemany (33), Joana d'Arc (28), Cristòfol Colom (26), el Cid (20), Pelai (13), Abd al-Rahman III (11) i, per fi, un altre rei aragonés, Alfons el Batallador (10). Sembla increïble, però encara perdura una narrativa clàssica de l'edat mitjana en l'alumnat del segle XXI. El cinema, les sèries de televisió, els videojocs, la recreació històrica i les novel·les continuen alimentant un tipus d'història tradicional basada en els grans homes, perquè les dones no compten pràcticament, com passa amb la majoria de la societat, el

camperolat, l'artesanat, la burgesia o les minories marginades. De Jaume I, res de res, encara que fora un rei clau.

Estic d'acord amb Carlos Laliena quan diu que la simplificació dels problemes històrics, el retorn al romanticisme èpic i el presentisme psicològic i ideològic estan de moda davant la transferència de resultats d'investigació que arriba de les institucions acadèmiques. Hi ha un menyspreu evident per l'opinió de les persones expertes, inventant-se, si cal, informació falsa per tal de convertir-la a poc a poc en una postveritat que circula veloç per les xarxes socials (Laliena, 2025: 277-278). El nostre ofici d'historiadors continua sent fonamental hui més que mai per ensenyar a pensar críticament sobre el passat. Hem de seguir treballant per desmitificar l'edat mitjana peninsular, com proclama el títol del darrer llibre d'Alejandro García Sanjuán (2026). Una edat mitjana fictícia que ha alimentat també una visió mítica de Jaume I i l'ha aïllat de la resta de la societat de la qual formava part. No estem en un joc de patriotes per veure qui pot tindre més orgull nacional a costa d'un monarca medieval convertit en heroi o en malvat de la història a gust del consumidor. El 750é aniversari de la mort de Jaume I ens ofereix una nova oportunitat per investigar més sobre l'economia, la societat i la cultura d'Aragó al segle XIII i revisitar la biografia del rei com si fora un finestra oberta de bat a bat al món medieval.

BIBLIOGRAFIA

- Belenguer, E. (2009). *Jaume I a través de la història*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Blancas, J. (1588). *Aragonensium rerum comentarii*. Saragossa: Lorenzo i Diego Robles Tipógrafos.
- Blancas, J., Carrillo, M., i Dormer, D. J. (1680). *Inscripciones latinas a los retratos de los reyes de Sobrarbe, Condes antiguos, y Reyes de Aragón, puestos en la Sala Real de la Diputación de la ciudad de Zaragoza*. Saragossa: Herederos de Diego Dormer.
- Butiñá Jiménez, J. ed. (2008). *Jaime I. Libro de los Hechos. Edición conmemorativa del VIII Centenario del rey Jaime I de Aragón 1208-2008*. Saragossa: Institución Fernando el Católico i Editorial Gredos.

- Canellas López, A., ed. (1967-1977). *Anales de Aragón de Jerónimo Zurita*. 8 vols. Saragossa: Institución Fernando el Católico. Edició electrònica de 2003 coordinada per José Javier Iso.
- Cingolani, S. M. (2007). *Jaume I*. Barcelona: Edicions 62.
- (2008). *Historia y mito del rey Jaime I de Aragón*. Barcelona: Edhasa.
- Corral Lafuente, J. L. (2020). *El conquistador*. Barcelona: Penguin Random House.
- Del Campo Gutiérrez, A. (2012). Introducció. En F. Darwin Swift, *Vida y época de Jaime I el Conquistador*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, VII-CI.
- Foz, B. (1848). *Historia de Aragón*. 5 vols. Saragossa: Imprenta y Librería de Roque Gallifa. Edició facsímil de 2003 a càrrec de la Diputació de Saragossa.
- Furió, A. (2007). *El rei conqueridor. Jaume I: entre la història i la llegenda*. Alzira: Edicions Bromera.
- García Sanjuán, A. (2026). *Desmitificando la Edad Media peninsular. Cómo y por qué se ha construido una historia que no existió*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Giménez Soler, A. (1944). *La Edad Media en la Corona de Aragón*. Barcelona: Editorial Labor, segona edició revisada de l'original de 1930.
- Huici Miranda, A. i Cabanes Pecourt, M. D., ed. (2017). *Documentos de Jaime I de Aragón. VII. 1275-1276*. Saragossa: Anubar.
- Lacarra, J. M. (1972). *Aragón en el pasado*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Laliena Corbera, C. (2025). ¿Qué Historia Medieval para el futuro? ¿Para qué? ¿Cómo enseñarla? En P. J. Alonso Molina i E. López Ojeda (coords.), *Enseñar historia medieval hoy*. Actas de la XXXIV Semana de Estudios Medievales de Nájera (8-12 juliol 2024). Logronyo: Instituto de Estudios Riojanos, 255-286.
- Lasala, M. (1865). *Reseña histórico-política del antiguo reino de Aragón*. Saragossa: Imprenta Librería de Roque Gallifa.
- Martínez Roy, F. J. ed. (2010). *Libro de las gestas de Jaime I, Rey de Aragón*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza.
- Navarro Espinach, G. (2009). Consejeros influyentes y personas de confianza en el entorno cortesano de los reyes de Aragón (siglos XIII-XV). En J. A. Sesma Muñoz (coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1258. La monarquía aragonesa y los reinos de la Corona*. Saragossa: Gobierno de Aragón, 129-179.
- Orcástegui Gros, M. C. ed. (1986). *Crónica de San Juan de la Peña (versión aragonesa)*. Edición crítica. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- Orcástegui Gros, M. C. ed. (1996). *Corónica de Aragón de Gauberto Fabricio de Vagad*. Saragossa: Cortes de Aragón.
- Parrilla, J. A. et al. dirs. (1984). *Breve historia de Aragón*, 2 vols. Saragossa: Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón.
- Rodrigo Estevan, M. L. (2009). Jaime I, Aragón y los aragoneses. Reflexiones sobre un rey, un territorio y una sociedad. En E. Sarasa Sánchez (coord.), *La sociedad en Aragón y Cataluña en el reinado de Jaime I (1213-1276)*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 7-38.
- Rodríguez Lajusticia, F. S. (2019). *La relación de Jaime I de Aragón con sus hijos en los registros de cancillería (1257-1276)*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- Sarasa Sánchez, E. coord. (2009). *La sociedad en Aragón y Cataluña en el reinado de Jaime I (1213-1276)*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- Serrano Coll, M. (2008). *Jaime I el Conquistador. Imágenes medievales de un reinado*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- Sesma Muñoz, J. Á. (2000). *La Corona de Aragón. Una introducción crítica*. Saragossa: Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón.
- Tomás Faci, G. (2020). *El aragonés medieval. Lengua y Estado en el reino de Aragón*. Saragossa: Prensas de la Universidad de Zaragoza.
- Tomás Faci, G. (2026). «En nuestra lengua aragonesa». *Testimonios documentales de la conciencia lingüística en la Edad Media*. Saragossa: Prensas de la Universidad de Zaragoza.
- Tomás Faci, G., i Laliena Corbera, C. eds. (2020). *Cortes de los reinados de Alfonso II a Alfonso IV (1164-1328). Documentos relativos a las cortes de los reinados de Alfonso II, Pedro II, Jaime I, Pedro III y Alfonso III*. Acta Curiarum Regni Aragonum, I, vol. 1. Saragossa: Gobierno de Aragón.
- Tormo, E. (1917). *Las viejas series icónicas de los reyes de España*. Madrid: Junta de Iconografía Nacional.
- Ubieto Arteta, A. (2010). *Leyendas para una historia paralela del Aragón medieval*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- Utrilla Utrilla, J. F. (2008). Jaime I (1213-1276): aspectos más sobresalientes de un reinado. En G. Colón Domènech i T. Martínez Romero (ed.), *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*. Castelló-Barcelona: Fundació Germà Colón Domènech i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 53-73.

02

Jaume I, rei de Catalunya

JAMES THE FIRST, KING OF CATALONIA

ERNEST BELENGUER CEBRIÀ
Universitat de Barcelona / IEC
ernestbelenguer@hotmail.com
ORCID: 0009-0009-8307-4163

rebut: 23/04/2025
acceptat: 27/04/2026
publicat: 29/09/2026
<https://doi.org/10.28939/iam.debats-140.2>
debats #140 (p. 44-53)

RESUM

No és difícil complir aquesta petició. Escriure sobre Jaume I, rei de Catalunya, comporta d'entrada una petita explicació sobre la qüestió que els reis a Catalunya, pel fet de ser-ho, es coneixien com a comtes de Barcelona. Però ja entrant en matèria és necessari, tot i que sigui molt breu, explicar la conquesta de Mallorca i les Illes Balears, a excepció de Menorca, per la senzilla raó que sense Catalunya el rei no hagués pogut fer-ho. Igual succeeix amb la temàtica valenciana, però en aquest cas també s'ha de referir a la presència important del món aragonès. El Regne de València, que així es va denominar després de la victòria cristiana sobre l'emirat islàmic valencià, presenta una bicefàlia entre aragonesos i catalans ja des de la conquesta fins a, com a mínim, la primera del segle XVIII amb els decrets de Nova Planta. Aquests eliminaren els regnes autònoms a favor de la centralitat d'Espanya. Una vegada explicades aquestes qüestions que eren d'obligada assumpció, el treball se centra en l'actuació del rei bàsicament sobre Barcelona. S'explica així la sèrie de decrets reials per a construir el més que secular govern de la capital de Catalunya, que arribà a ser cap i casal del país.

Paraules clau: Jaume I, Mallorca, València, Barcelona, consellers

ABSTRACT

It is not difficult to make this request. Writing about James I, King of Catalonia, necessarily involves, first of all, an explanation of the fact that the kings of Catalonia, as such, were known as Counts of Barcelona. But going deeper into the subject, it is also relevant, even if only briefly, to describe the conquest of Majorca and the Balearic Islands, with the exception of Minorca, for the simple reason that, without Catalonia, the king could not have succeeded. The same applies to the Valencian context, but, in this case, one must also refer to the significant presence of the Aragonese sphere. The Kingdom of Valencia, which was so named after the Christian victory over the Islamic Emirate of Valencia, is a duality between Aragonese and Catalan from the conquest until at least the early eighteenth century with the Decrees of Nova Planta. These ended the autonomy of the individual kingdoms in favour of a centralized Spain. Once these issues, which need to be addressed, are clarified, the work focuses on the King's actions, primarily with regard to Barcelona. This explains the series of royal decrees for establishing the secular government of the capital of Catalonia, which would become the country's main city.

Keywords: James I, Majorca, Valencia, Barcelona, councillors

«**C**avallers de Catalunya, catalans, fe que devets a Déu, membre-us qui és vostre Senyor, car ui és mester que tal cosa façam que tot lo món parle del bé que nós farem» (Soldevila 1983: 155 § 428). Any 1266, Múrcia. «E la ciutat que més s'acostà en l'albergada fo Barcelona» (Soldevila 1983: 107 § 260). Gairebé amb trenta anys de separació, però en dos moments de fets militars importants, noblesa i ciutats de Catalunya van ser cridats pel rei Jaume I, pel sobirà que confiava abans de tot en el nostre Principat. I això succeïa quan Jaume I no era oficialment rei de Catalunya, com cap altre sobirà, sinó comte de Barcelona. En realitat tant feia, perquè el poder del monarca —diguem-ho així— era igual.

Pel que fa a la recuperació de Múrcia, Jaume I va emprendre-la per dos motius. Abans de tot, perquè la revolta islàmica contra Alfons X, que la posseïa, havia estat un cop molt dur per al rei castellà, gendre —no ho oblidem— de Jaume I. La segona raó era claríssima: Múrcia feia frontera amb el regne de València, ple de mudèjars que constituïen un perill per al mateix Jaume I. El rei Conqueridor havia d'assegurar-se que això no podia ocórrer i la millor cosa era recuperar el control del nou emirat murcià. Ara bé, el problema que semblava evident no va convèncer els aragonesos, que no veien oportú donar suport al seu rei. Jaume I se'n va adonar i el discurs que feu —és en el *Llibre dels Feits*— no deixa de ser una crítica als seus aragonesos i, contràriament, el rei era més que generós amb els seus catalans. Diu el discurs:

Gran meravella ens donam de vosaltres, car sots dura gent d'entendre raó, car bé deuriets guardar lo negoci qual és, e deuriets guardar si ho fem nós per bon enteniment o per mal: car ereem per cert

que null hom no ens poria en mal notar açò, car nós ho fem la primera cosa per Déu, la segona per salvar Espanya, la terça que nós e vós hajam tan bon preu e tan gran nom que per nós e per vós és salvada Espanya. E, fe que devem a Déu, pus aquells de Catalunya, que és lo mellor regne d'Espanya, el pus honrat, e el pus noble, per ço car hi ha quatre comtes, ço és lo comte d'Urgell, e el comte d'Empúries, e el comte de Foix, e el comte de Pallars: e ha hi ricshòmens, per un que aquí n'haja n'ha quatre en Catalunya, e per un cavaller n'ha en Catalunya cinc, e per un clergue que ací haja lla n'ha deu, e per un ciutadà honrat n'ha en Catalunya cinc. E pus aquells de la pus honrada terra d'Espanya no es volgren guardar en dar a nós del llur, vosaltres que tenits nostra honor, qui trenta mil·lia, qui vint mil·lia, qui quaranta mil·lia sous, bé ens deuriets ajudar, e majorment car tot se romandria en vós, ab més que nós vós hi anadiríem del nostre (Soldevila 1983: 145 § 392).

Òbviament, l'any 1265 Jaume I va conquerir Múrcia. No li calgueren moltes batalles. Tan sols mostrant les tropes que tenia, majoritàriament de catalans i alguns valencians, bastava per guanyar fins i tot la capital de Múrcia. Aquesta va ser tornada a Alfons X. A més de les raons familiars que hi havia entre Jaume I i Alfons X, al rei Jaume I no li interessava fer-se càrrec de Múrcia, quan tants problemes veia a València.

He de dir que aquest petit escrit sobre Jaume I i Catalunya ha començat de fet quasi al final del seu regnat. No obstant això, les relacions del rei i el Principat foren molt importants. Només al·ludeixo a alguns precedents abans de fer entrar els personatges en autèntica acció. Concretament en una reunió a Lleida el 1214, que en realitat no eren ni Corts, i amb el suport de l'arquebisbe Aspareg, quan l'ado-

lescent Jaume I va ser jurat rei tant pels aragonesos com pels catalans. Després, l'encara nen, que era Jaume I, tornà al seu castell de Montsó on va viure durant un cert temps. Posteriorment, quan el jove Jaume I va sortir de Montsó, es trobà enfrontat amb discòrdies nobiliàries, ja fossin d'aragonesos o de catalans. Més d'una vegada aparegueren paus i treves per a frenar-les.

Però des de novembre de 1228, és a dir, quan el rei només tenia vint anys, la reunió a Tarragona, propiciada per Pere Martell, significà la primera trobada fonamental entre el jove Jaume I i Catalunya. Pere Martell no era noble, però sí un ciutadà de Barcelona que responia als interessos comercials de la ciutat comtal. És cert que hi havia hagut conflictes entre el rei i les classes més elitistes del país. Però ara la inicial burgesia, que s'estava formant a les ciutats i a la capital del Principat, aixecava el cap i si calia també la bossa de diners. D'aquella reunió es passà potser a les primeres Corts del país a Barcelona que s'estaven perfilant aleshores. No explicaré més qüestions d'aquells moments. Però sí el fet que, consolidant-se definitivament la pau i treva, els acords de distints nobles que s'havien atacat abans i fins i tot el parer de l'Església, la idea estava guanyada en el futur. L'arquebisbe de Tarragona, Aspàreg, portaria vitualles i blat per a l'expedició. El bisbe de Barcelona, Berenguer de Palou, volia ser en el viatge que ja es veia. Al cap i a la fi, es parlava de la conquesta de Mallorca, que fou oficialment acceptada el 23 de desembre de 1228.

«E feia-ho bell veer a aquells que romanien en terra e a nós, que tota la mar semblava blanca de les veles, tan era gran l'estol» (Soldevila 1983: 32 § 56). El 5 de setembre de 1229, l'armada de Jaume I es feia a la mar des de tres ports: Salou, Cambrils i Tarragona. Malgrat les dificultats de navegació per causa de vents perillosos, la flota arribà a l'illa. Però hagué de guanyar la batalla de Portopí, on van caure nobles catalans de gran prestigi com Guillem i Ramon de Montcada. L'illa, al final va ser conquerida i deixada al lloctinent general Bernat de Santa Eugènia, un català senyor de Torroella de Montgrí. La petitesa d'aquest treball m'obliga a no poder explicar més les

Monument funerari de Jaume I a Poblet

noves bases jurídiques, socials i econòmiques del món balear. Perquè a Jaume I li mancaven moltes coses a fer, i va fer el segon pas en la conquesta de l'emirat valencià a partir de l'any 1232. Cal assenyalar una qüestió molt important en aquest moment: Mallorca i les altres illes, llevat de Menorca, que acceptà ser vassalla del rei, eren majoritàriament catalanes. Aragó hi havia col·laborat poc. Però els aragonesos veien en València el seu propi territori sense atendre els catalans que ja s'havien assentat a les illes.

«És un paradís assetjat per dos infortunis: la fam i la guerra» (Burns 1990: 47-48). Òbviament, va ser el poeta islàmic valencià Ibn-Hariq qui va escriure aquesta frase. En realitat no calia que els aragonesos la coneguessin, ja que era més que probable que la desconexien. Però per a ells podia ser un paradís que volien conquerir. Aviat es van veure les seves ganes en relació amb l'emirat valencià. Un fet que el pare de Jaume I, Pere el Catòlic, ja tenia l'ull posat en l'àrea valenciana quan entre 1206 i 1210 va aconseguir incorporar-se el Racó d'Ademús, que va repoblar amb aragonesos de la frontera. Però ara, amb Jaume I, la situació s'incrementà, pensant que el rei cristià havia escollit primer Mallorca, mentre que a l'emirat valencià les discòrdies entre els líders islàmics anaven a més. L'emir Abu-Zayd trobà una oposició total en el seu enemic Zayyan, que va aconseguir el control de la capital valenciana. Uns anys

abans, això ja havia dut a certs acords fins i tot amb el jovenet Jaume I. Però aquest de poc servia si es trobava a Mallorca fins al 1231.

Els aragonesos, que ho sabien, aprofitaren l'ocasió per apoderar-se d'alguns llocs fronterers valencians, coneixent també les disputes islàmiques. Molt conegut historiogràficament fou el noble aragonès Blasco de Alagón, que començava els seus atacs al territori valencià conquerint Morella. Era molt aviat, però Blasco de Alagón ni tan sols va atendre la conferència d'Alcaniys que havien fet el rei Jaume, Blasco de Alagón i Hug de Fullalquer, mestre de l'Orde de l'Hospital. L'aragonès va aconseguir Morella el setembre de 1232. Més tard, la batalla va ser a Borriana i l'àrea de l'actual nord castellonenc. La pressió aragonesa era de tal magnitud que Jaume I va convocar una reunió amb els seus catalans. No debades, Blasco de Alagón va dir-li a Jaume I «car si tot açò que vosaltres reis volríets s'acabàs, totes les terres serien vostres» (Soldevila 1983: 76 § 166).

En l'esmentada trobada, el rei cridà els bisbes que eren allà —és a dir, a Borriana—, com foren els de Lleida, Tortosa i Sogorb, a més de barons catalans i l'oncle seu molt estimat que era Bernat Guillem de Montpeller. Cada cop més Jaume I necessitava els catalans per a fer enrerer els aragonesos. Aquesta situació continuà durant més d'un any fins a arribar al control del Puig a prop de València. Fou el moment en el qual Bernat Guillem d'Entença (Montpeller) va ser nomenat governador del Puig, tot i que va morir poc després on vivia, per malaltia. Abans guanyà la batalla del Puig el 20 d'agost de 1237. Malgrat la desaparició de l'estimat oncle del rei, estava gairebé cantat que la capital de l'emirat cauria en poc de temps, i això que els islàmics valencians demanaren ajut al tunisenc Abu Zakkariyya. Aquest els va fer cas i noliejà naus que arribaren enfront de València, però els assetjadors cristians no les deixaren desembarcar. La ciutat de València estava a punt de caure i s'ha de dir —com ho fa el mateix *Llibre dels feits*— «que la ciutat que més s'acostà en la albergada, fo Barcelona». Sense cap dubte, el rei havia confiat més en el seus súbdits catalans que no en els aragonesos, si bé ara començava un problema difícil de solucionar.

Quan la ciutat de València es va rendir, tots els seus pobladors islàmics sabien que haurien d'anar-se'n, i que a més perdrien les propietats urbanes. I no es pot dir que fossin maltractats. Jaume I volgué que els successos que van ocórrer a Mallorca en relació amb el botí i el saqueig dels cristians a Palma no es repetissin a València. Fins a cert punt ho va aconseguir, ja que un grup de soldats cristians per ordre del rei evità els atropellaments mallorquins. En tot cas, el problema no era aquest. Més aviat calia ordenar les donacions que, sota el fràgil control del rei Jaume, es farien. La realitat va ser menys problemàtica del que el monarca pensava. Ell creia que no hi hauria prou béns —cases, terrenys a prop de la ciutat— per a tots aquells cristians que col·laboressin en la conquesta. El monarca s'equivocà: entre octubre de 1238 i abril de 1239, molts dels combatents tornaren al seu territori d'origen i els primers repobladors no ocuparen més enllà del 26% de les cases previstes. En conseqüència, poc van fer el Llibre o llibres del Repartiment, ja que n'hi hagué tres: el 1238 i el 1239 —els dos de la capital—, però també el 1247-1248, que volia agafar tot el Regne. Ara bé, pel que fa a la ciutat, d'aquell 26% els catalans ocuparen el 48,5 % d'un total lliure que permetia prendre possessió. Pel seu costat, els aragonesos presentaren la xifra del 44,5%.

Encara més: estudis posteriors del mateix Pedro López Elum, citat en la bibliografia, rebaixen al 17 i al 18% els nombres esmentats. En realitat, com diu Guinot, «el Llibre del Repartiment no és el llibre del repoblament» (Guinot 1999 vol I: 83). De fet, fins al 1270 no es pot parlar amb certa seguretat de tota aquesta temàtica. Això sí, ja en aquest darrer any s'investiguen els llocs on se situaven els catalans i aragonesos. Joan Reglà, fa ja uns anys, va suggerir en un treball important que les línies costaneres eren les àrees dels catalans, mentre que a l'interior del país es trobaven més els aragonesos (Reglà 1967: 51-67). Això, a més, comportava una legislació diferent entre el fur català-valencià i el fur aragonès.

No obstant això, a banda d'aquests llibres, el rei va establir un codi de legislació per al nou regne. De fet, va fugir de les influències dels Usatges de Catalunya i també dels Furs d'Aragó. Va crear el que ell

anomenà Costum, del qual hi ha prou bibliografia que valora el possible o no romanisme de la nova legislació. En aquesta qüestió que només cito, cal recordar Maria Barrero, entre molts altres que s'assenyalen en els títols esmentats, que veu en la taula de concordances del Costum legislacions semblants d'aquell temps (Barrero 1971: 639). En tot cas, no es poden oblidar la influència de les *Consuetudines Illerenses*, per esmentar una legislació més pròxima. Fins ara s'han assenyalat les actuacions legislatives a Mallorca i València que parteixen del món català. Però cal veure com era aquest i sobretot Barcelona en temps de Jaume I.

JAUME I I CATALUNYA

Donat el fet que no hi ha una unitat absoluta en la legislació de les diferents ciutats catalanes, prefereixo centrar-me en la més important i més coneguda, com fou la de Barcelona. En realitat, aquesta tenia un aixecament superior a les de Palma i València en relació amb el creixement d'un elitisme oligàrquic, que la va dur a un domini sobre les classes ciutadanes més baixes. Historiadors de diverses generacions, amb continguts ideològics diferents, han arribat a conclusions semblants. En primer lloc, a la creació el 1249 de quatre paers per governar la ciutat, tal com volia Jaume I amb la idea d'obtenir el control de València que se li'n podia anar de les mans. No era fàcil això, ja que les classes dirigents trobaven acords amb els agents reials, fos el veguer o el batlle. Si les primeres podien oferir préstecs a la monarquia i Stephen P. Bensch ho mostra en el seu llibre, aquests darrers promocionarien el port barceloní amb un seguit de privilegis comercials en línia proteccionista. Per exemple, defensant el comerç català que tan sols podria sortir a l'exterior amb naus pròpies, no estrangeres (1227). Al mateix temps les taxes comercials no es pagarien a Mallorca (1231).

La Corona, és a dir, Jaume I, va adonar-se que havia de condicionar millor la platja de Barcelona. El rei encara atorgà més ajudes comercials a Barcelona, com la del 1258 sobre el dret d'ancoratge a Portopí (Mallorca) que donava franquícia a les naus de Bar-

celona. La monarquia continuà afavorint Barcelona els anys 1265 i 1268, quan el rei va prohibir a navegants italians de Lucca, Siena i Florència que consolidessin els seus negocis a la ciutat comtal. Però els béns dels uns i dels altres els pagaven cada cop més les classes menestrals de la ciutat. El recordat Font i Rius va dividir en tres seccions o mans l'existència de la població barcelonina. La major i primera fou la de ciutadans com a propietaris urbans, canvistes, perceptors de censos i rendes, posseïdors de propietats agrícoles enriquits amb les irrigacions del camp barceloní; de prestadors financers o de grans mercaders que pujaven fins a la cúspide social. La mediocre o mitjana, formada per mercaders, marxants, traficants, navegants, patrons de mar... tots molt endinats en l'actiu comerç barceloní i sovint esperançats en la vida de l'altre món, sense cap càstig per la seva actuació en aquest. Perquè arribaren a demanar a Ramon de Penyafort —més tard sant— que escrigués un tractat de moral professional. Finalment, la mà menor de menestral, amb una majoria d'artesans, carregà amb els impostos necessaris per a aquest desplegament comercial i reial.

Per raons semblants s'han qualificat les conseqüències del privilegi donat per Jaume I el 1249 de «malson» (Ruiz Domènec 1985: 1.333). Segons ell, aquesta situació era pitjor que la feudosenyorial (Ruiz Domènec 1985: 1.340). Tot i que això en part era inevitable, s'ha de pensar que el món remença al camp, quan podia, anava a la ciutat en cerca de llibertat. En realitat, crec que hi ha una certa exageració quan s'ha provat de descriure aquestes situacions només com a antagonismes de classes. Però hi ha moltes altres explicacions, que no s'han investigat totalment, per a entendre alguns canvis en el privilegi municipal de 1245. En aquest, el poder passava a quatre paers, tots ciutadans o algun mercader —mans majors i mitjanes—. Tots aquells, com a València, no podien negar-se al nomenament reial, si bé d'alguna manera tenien retribucions poc excessives. Al cap i a la fi, l'honor i les possibilitats d'aquests nomenaments eren molt superiors a qualsevol sou.

Aquests paers podien nomenar consellers i, entre ells, fer reunions per deliberar sobre determinats te-

Jaume I a la plaça de Sant Jaume de Barcelona

Jaume I a la plaça de Ernest Vila de Figueres

mes. No obstant això, les veritables assemblees eren convocades pel veguer o, en tot cas, també pel batlle. Si pensem en quin dels dos esmentats tenia més poder com a funcionari reial, s'ha de dir que un ordenava la justícia i l'altre les qüestions econòmiques del patrimoni reial. Amb totes les seves facultats, cap dels dos podia tocar allò que corresponia als quatre paers. Encara més: aquests darrers podien aconseguir la cooptació dels càrrecs per als seus successors, així com el control dels consellers continuant fent-se les reunions assenyalades.

Només cal donar una dada per a acabar aquesta narració del privilegi de 1249, perquè aquesta ordenança era concedida amb el beneplàcit del rei. Només a ell li competia la creació i la dissolució del privilegi. Era ja una tradició que el nomenament d'aquest oficial reial de ciutat es fes en la festa de

l'Ascensió. Fa la impressió al municipi que el privilegi va funcionar bé, o almenys les dues parts —ciutat i monarquia— així ho veien.

Ara bé, cal preguntar-se fins a quin punt. Perquè el 1258 Jaume I va canviar-ho i va introduir-hi reformes. La historiografia, a excepció de Benchs, ha cercat si el fet d'aquest canvi obeïa a confrontacions de classe. Entre la mà major, sens dubte, la mitjana per descomptat i la menor que rebia més garrotades fiscals. En realitat, aquesta afirmació gairebé no es pot ni discutir quan va tenir lloc l'assassinat de Bernat Marquet el juliol de 1257. Després de la colera del rei, que va ser controlada, arribà l'indult de Jaume I del 15 de gener de 1258 per a «tots els ciutadans majors, mediocres i menors» (Benchs 2000: 307).

Cal preguntar-se: què va ser el nou privilegi de 1258? En principi desaparegué la figura dels quatre

paers, que fou substituïda per la de vuit consellers que ocuparen els llocs de més relleu, de veritable govern municipal. A més, s'ha de pensar que el rei va complaure les classes altes, inclosos els cavallers, però sense oblidar-se de les baixes. Però, d'aquests consellers, dos serien cavallers; tres, ciutadans; un, mercader (mans majors i mitjanes), i dos, menestrals (mà menor). Evidentment, hi són tots, però en una quantitat molt pensada que afavoria el domini oligàrquic burgès. Certament, era favorable, però estava compensat pels dos-cents prohoms que es crearen en aquest privilegi, amb la idea que hi hagués un possible consell a *parlamentum*. Aquí, entre aquests prohoms, 88 són ciutadans, 14 són mercaders i 104 pertanyen a oficis.

Caram, amb Jaume II! A més de ser un rei profitós, impressiona en la maduresa per la seva intel·ligència. Perquè el rei, el que vol és equilibrar com sigui la seva ciutat. Pensa que ho aconseguirà donant a la base una lleugera majoria que no té a la cúspide. Aquesta continua sent dels oficials, que comencen a molestar una mica per les seves intrusions governamentals i fins i tot socials. A ells els pertoca convocar l'assemblea parlamentària i algun, via el vicariat de la vegueria, s'introdueix en la normalitat ciutadana.

És el cas de la família dels Plegamans, petits nobles rurals establerts a la ciutat alguns membres dels quals arribaren a ser, en més d'una ocasió, veguers del rei. Però la família actua vinculada a altres grups del patriciat ciutadà com els Marquet, l'increment socioeconòmic dels quals es dispara en poc més de vint anys. Després es perpetrarà l'assassinat a pedrades de Bernat Marquet i l'incendi de casa seva i d'altres béns. I, caram, al germà de Bernat Marquet, és a dir a Ramon Marquet, Jaume I va concedir-li l'ús d'una galera reial per a comerciar amb Alexandria i transportar ambaixadors reials cap aquella ciutat. No cal explicar com això molestà altres faccions, també patrícies, però oposades a aquests grups de ciutadans, quasi mafiosos, que obtenien avantatges

de la Corona. Finalment, el barri de la Ribera, el barri que estava creixent de forma geomètrica, els havia de cuidar a tots. I per tots s'entén fonamentalment els grups patricis, no tant les classes baixes. Per això, precisament, perquè a la Ribera «no hi ha cap regulació, i s'hi han produït fets greus i danys seriosos» (Benchs 2000: 310).

Jaume I no solament reformà el privilegi del 1245 amb les aportacions de l'any de 1258. El rei aspirà, a més, al llarg de tot un any de prova en el qual retirà d'aquell barri la jurisdicció del veguer i del batlle. Per raons contràries, acceptà l'autoritat d'una sola persona coneixedora de tots els tripijocs de la zona i elegida pels prohoms de la Ribera. D'una part d'aquells dos-cents foren formulats al privilegi del 1258? No es pot confirmar. Per a Benchs cal

Representació del rei a la Gran Via Jaume I de Girona

Monument a Jaume I al passeig marítim de Salou

analitzar-ho en una conjuntura de creixement econòmic. Aquesta respon, sobretot, a Barcelona i a Catalunya, que són el motor inicial dels territoris de la seva Corona, per molt que existeixin frens feudals a la velocitat de creuer (Renouard 1962). Però també en una problemàtica, no solament de disparitat de classes, sinó creada per grups de facció que es disputen la preponderància —econòmica, social i política— a la mateixa cúpula. Es barallen per alguna cosa més: una aproximació al cap de tots, és a dir, al cap reial.

Aquest decret de separació de la Ribera respecte de la resta de la ciutat fou el d'un règim experimental que només va durar un any. Des de l'agost de 1258 van sortir vint-i-una ordinacions reials destinades als assumptes comercials i marítims que, en part, inspiraren el futur *Llibre del Consolat de Mar*, ja mort Jaume I. El rei tenia clar que les commocions al carrer de la Ribera no eren només de classes socials oposades. Corresponien, sobretot, a la competitivitat de la mà més alta, d'aquella que no volia acceptar cap separació del barri de la Ribera —extramurs i a la costa marítima— de la resta de la ciutat. La Corona se'n va fer el càrrec: la dissociació no es faria, però s'haurien de controlar aquestes dissi-

dències. I, malgrat que va continuar havent-hi desordres i que arribarien fins i tot al final del segle XIII —als quals no em referiré—, el rei procurà cohesionar més que separar. En diferents decrets barrejà en els càrrecs membres de grups oposats; va advertir que danyaven una joguina molt valuosa, com podia ser el llançament econòmic i comercial de la nova Barcelona. Encara el monarca dictaminà nous decrets per reformar el del 1258. Al llarg dels anys 1265 i 1274, el rei Jaume conclogué la seva actuació a la ciutat de Barcelona.

Amb el primer decret oficialitzà l'elecció de les autoritats municipals per al 30 de novembre de cada any. També els retocs tendiren a reduir el nombre de consellers i de prohoms. Els consellers serien quatre i els prohoms, auxiliars seus, prop de cent. Començava a crear-se el Consell de Cent, alhora que s'inicià una certa tensió entre les autoritats de la ciutat i els oficials reials com el veguer i el batlle. Ni un ni l'altre assessorarien als consellers la cooptació posterior, com es feia abans.

Amb l'últim privilegi Jaume I cercà ja la consolidació definitiva del govern municipal. D'entrada ordenà que l'elecció de les autoritats fos sempre el dia

de Sant Andreu; és a dir, el 30 de novembre. Però el rei va fer canvis finals. Els consellers de la ciutat seran cinc, amb majoria òbviament ciutadana, però la cooptació tindrà una petita correcció. Ara ja no seran els consellers, tan sols, els que elegiran els seus continuadors. Ara es vol donar més joc obert, però no excessiu. L'assemblea general haurà de crear una comissió de dotze —sense cap conseller—, que serà la que farà l'elecció. Aquesta obertura també portà Barcelona a la independència municipal en relació amb el veguer i el batlle. En realitat, l'Assemblea de Cent jurarà els càrrecs davant dels consellers, sense cap oficial que interfereixi en aquesta tasca.

No, la ciutat ha de ser autònoma, ha de governar per si mateixa elegint els càrrecs intermedis que aquí ja no es tracten. I, sobretot, la ciutat s'ha d'allunyar dels conflictes indesitjables que la perjudiquen. En tot cas, s'ha d'assemblar a algunes ciutats italianes dominades per faccions de poder sense que hi hagi ningú que les sobrepassi i les moderi. Pel bé de Barcelona, el rei sempre serà al seu costat perquè tot dependrà finalment del seu beneplàcit. En realitat encara que Jaume I hagi minvat certes influències dels seus funcionaris, no deixa de ser o de voler assumir el paper del *podestà*, superior que tot ho para i ho afavoreix (Benchs 2000: 306). No deixa de ser el gran rei que va facilitar la conversió de Barcelona en el «cap i casal de Catalunya» (Font i Rius 1977: 74).

BIBLIOGRAFIA

- Barrero, A. M. (1971). «El derecho romano en los Furs de Valencia de Jaime I» dins *Anuario de Historia del Derecho Español*, XLI, p. 639-644.
- Belenguier, E. (2008). *Jaume I i el seu regnat*, Lleida, Pagès Editors.
- Benchs, S. P. (2000). *Barcelona i els seus dirigents 1096-1291*, Barcelona, Proa.
- Burns, R. (1990). *L'Islam sota els croats. Supervivència colonial en el segle XIII al Regne de València*. València, Tres i Quatre, vol. I.
- Escartí, V. J. (2021). *Jaume I en la memòria d'un poble*, València, Generalitat Valenciana.
- Font i rius, J. M. (1977). «Jaume I i la municipalitat de Barcelona», *Discurs inaugural de l'Any Acadèmic 1977-1978*, Universitat de Barcelona.
- Furió, A. (2007). *El Rei Conqueridor. Jaume I: entre la història i la llegenda*, Alzira, Bromera.
- Guinot, F. (1999). *Els fundadors del Regne*, València, Tres i Quatre, vol. I.
- López Elum, P. (1989). «La repoblació valenciana», dins *Història del País Valencià*. Barcelona, Edicions 62, vol. II, p. 87-112.
- Reglà, J. (1967). «El dualisme en Valencia y sus desequilibrios» dins *Saitabi*, XVII.
- Renouard, Y. (1962). «Les principaux aspects économiques et sociaux de l'histoire des pays de la Couronne d'Aragon aux XIIe, XIIIe et XIVe siècles» dins *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Barcelona, vol. I, p. 231-242.
- Ruiz Doménec, J. E. (1985). «Barcelona en 1249. Las circunstancias de un privilegio», dins *La Ciudad hispánica durante los siglos XIII-XVI*. Madrid, Universidad Complutense, vol. II, p. 1.333-1.345.
- Soldevila, F. (1983). *El Llibre dels Feits*, Barcelona, Selecta (2a edició).

03

Jaume I:

De la gloriosa memòria a una certa desmemòria actual (induïda)
en la comunitat balear

**JAMES I: FROM GLORIOUS COMMEMORATION
TO A CERTAIN (INDUCED) OBLIVION IN THE BALEARICS**

GABRIEL ENSENYAT PUJOL
Universitat de les Illes Balears
gabriel.ensenyat@uib.cat
ORCID: 0000-0003-2197-2418

rebut: 13/03/2026
acceptat: 21/03/2026
publicat: 29/09/2026
<https://doi.org/10.28939/iam.debats-140.3>
debats #140 (p. 54_67)

RESUM

La ruptura que va implicar la conquesta catalana de les Illes Balears en tres etapes —Mallorca, el 1229; Eivissa, el 1234, i Menorca, el 1287, aquesta darrera sota el regnat del rei Alfons el Liberal— va comportar una dràstica reducció de la societat islàmica preexistent i la posterior introducció d'una cultura catalana i cristiana. En aquest sentit, el seu artífex, Jaume I, es va convertir en un mite fundacional del regne, de manera no gaire diferent del que va succeir al Regne de València. La seva figura va continuar essent recordada com la d'un monarca victoriós, fins al punt d'eclipsar els reis del període del Regne de Mallorca (1276-1343): Jaume II, Sanç i Jaume III. De fet, va monopolitzar la memòria col·lectiva de la població, a qui es varen atribuir característiques i esdeveniments que, en realitat, corresponien als seus successors.

Lògicament, aquesta memòria sobre la seva figura s'ha mantingut vigent fins a l'actualitat. Tanmateix, avui assistim a debats i a ingerències polítiques que tenen com a objectiu modificar aquesta visió. L'article analitza, en primer lloc, aquesta perspectiva ancestral, que s'havia mantingut pràcticament inalterada fins al tombant del mil·lenni, per passar després a exposar les actuals interpretacions de caràcter ideològic i partidista.

Paraules clau: Jaume I, conquesta de Mallorca, memòria popular, llegendes, celebració de la Festa de l'Estendard.

ABSTRACT

The rupture implied by the three-stage Catalan conquest of the Balearic Islands in 1229 (Majorca), 1234 (Ibiza) and 1287 (Minorca)—the latter by King Alphonse, the Liberal—led to a drastic decimation of the earlier Islamic society and subsequent introduction of a Catalan and Christian culture. In this sense, its architect, James I, became a foundational myth in the kingdom, not dissimilar to what occurred in the Kingdom of Valencia. He continued to be remembered as victorious, even eclipsing the monarchs from the period of the Kingdom of Majorca (1276–1343): James II, Sanç and James III. Indeed, he monopolised collective memory among the population, being assigned characteristics and events that belonged to his heirs.

Logically, this memory of him has remained in place up to the present day. However, we are now witnessing debates and political interference whose aim is to alter this vision. The article first looks at this ancestral perspective that had remained practically unchanged until the turn of the millennium to go on to outline current ideological and factional inferences.

Keywords: James I, conquest of Majorca, popular memory, legends, Festa de l'Estendard celebration.

Arxiu Andreu Ferrer Ginard.
Fundació Mallorca Literària.
Font: <https://www.mallorcaliteraria.cat/>

La vigència de Jaume I, com a conqueridor i mite fundacional del regne, ha estat constant en la història de Mallorca. Era el «rei» per antonomàsia: «el rei En Jaume», amb l'article personal que expressa familiaritat. Era el «Conqueridor», a partir del qual s'iniciava la singladura història illenca més recent. En la memòria popular, fins fa dos dies (i encara ara...), hom dividia la història insular a partir de dos moments: el «temps dels moros» i allò que havia ocorregut després de la conquesta. Qualsevol manifestació anterior, encara que fos remota (per exemple els talaiots de la prehistòria illenca), s'atribuïa al boirós temps dels moros. I tot allò que hom percebia com a posterior s'havia originat arran de la conquesta jaumina. Possiblement, la mostra més significativa la trobam

en la rondallística i el llegendari mallorquins: a Jaume I li són atribuïdes un gran nombre de llegendes i rondalles, assumint fins i tot episodis protagonitzats per altres monarques, especialment pels reis de la corona de Mallorca (Valriu i Vibot, 2008; Valriu, en premsa). Ens n'ocuparem tot seguit.

Dues mostres de l'afecte que hom dispensava a la figura del Conqueridor les tenim en la festa de l'Estendard, commemorativa de la conquesta, i en la fastuosa commemoració del setè centenari de la conquesta, convenientment embolcallada pel paradigma reconqueridor espanyol, per part de les institucions de l'època, ara farà un segle (Colom, en premsa). Pel que fa a la primera, ens hi referirem més endavant de manera extensa, ja que constitueix, a més de l'episodi de major rellevància en relació amb el monarca, una

bona part de la matèria que volem tractar en aquest article. Respecte del setè centenari, poc abans del 1929 ja fou dedicada al rei l'estàtua que enlaira la seva figura a l'actual plaça d'Espanya de Palma. I en l'aniversari de la conquesta, a més de tota mena d'escriptors acadèmics, divulgatius, dedicatòria de carrers, actes diversos, etcètera, s'aixecà una gran creu en memòria del desembarcament a Santa Ponça, allà on la host posà el peu per primera vegada a Mallorca, i es bastí una capella (anomenada «de la Pedra Sagrada»), dissenyada, per cert, per mossèn Antoni Maria Alcover, a l'entorn d'una roca que, segons la tradició, va fer la funció d'altar improvisat en el qual s'hauria celebrat la primera missa en terra ferma després del reeixit desembarcament. Val a dir que fins a aquell moment la pedra romania aïllada, envoltada de pins, enmig del camp, amb una petita creu al damunt. D'aleshores ençà es fa visible, solemnement, a l'interior del recinte. De manera molt resumida, aquest és el context que emmarca la figura de Jaume I i les seves gestes mallorquines.

EL LLEGENDARI

Com hem apuntat, Jaume I monopolitza en bona part el llegendari de reis medievals relacionats amb Mallorca, en el sentit que li han estat atribuïts fets relatius a altres monarques. Aquesta contingència s'ha mantingut vigent fins avui. I hi ha ajudat molt la recollida de materials que tot seguit explicarem, la qual ha permès fixar i completar la tradició oral que ha perviscut al llarg dels segles sobre Jaume I.

Com és sabut, els herois èpics són referents culturals que tipifiquen la ideologia, els valors o les creences que conformen una societat determinada. Formen part indissoluble de l'herència cultural que es vol transmetre a les noves generacions. Generalment, responen al model de protagonista masculí que a través de les seves gestes ha contribuït a conformar les característiques, les essències —i sovint també les fronteres— del seu país. En el cas de les terres de parla catalana, és indubtable que l'heroi èpic compartit i reconegut és el rei En Jaume I. La

seva presència en el llegendari és extensa i diversa. A través de les llegendes; és a dir, de la pervivència d'aquest personatge en la memòria col·lectiva, podem copsar quin és el model d'heroi que dibuixa el nostre poble.

LES LLEGENDES EN RELACIÓ AMB LA CONQUESTA DE MALLORCA

Una gran part dels relats llegendaris entorn de la Conquesta foren recollits de fonts orals a finals del segle XIX i principis del XX. Entre aquests, destaquen especialment dos reculls de llegendes de Mallorca que dediquen un apartat important a les llegendes, contarelles i anècdotes sobre Jaume I. Antoni M. Alcover aporta setze narracions que foren publicades entre 1899 i 1922 en diverses revistes (*Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, *Es Pagès Mallorquí*, *Gazeta de Mallorca*, *Tresor dels Avis*, *Sóller*, *Catalunya*, *La lectura popular*, *Es ca d'Inca*, etc.) i també en els seus volums de *Rondaies Mallorquines d'en Jordi des Racó*, agrupades sota l'epígraf d'«El rei en Jaume dins la vida del poble mallorquí».

Per la seva banda, el mestre, editor i folklorista Andreu Ferrer Ginard, a les primeres dècades del segle XX, recollí vint-i-una narracions sota el títol genèric *El rei En Jaume I*, que —entre molts altres relats llegendaris— envià al concurs del «Llegendari Català» el 1928, en el qual obtingué el segon premi. El manuscrit —després de passar per diversos avatars— es conservà a Suïssa i el 2008 arribà a Montserrat, com a part de l'ingent llegat de l'obra del *Cançoner Popular de Catalunya*. Josep Massot i Muntaner l'edità i el publicà (Massot, 2009). Evidentment, entre els dos reculls hi ha un nombre important de coincidències perquè, amb pocs anys de diferència, tant Alcover com Ferrer feien treball de camp al mateix territori —l'illa de Mallorca— i amb la mateixa tipologia d'informants.

Caterina Valriu ens n'ha ofert una precisa classificació segons un criteri geogràfic (Valriu, en premsa). Així, parlem d'un primer nucli format per les que tracten del desembarcament de les tropes catalanes a la zona de Santa Ponça i les primeres batalles

per la serra de Na Burguesa. Un segon grup el formarien les del setge a la Madina Mayurqa, on trobàvem diversos estratagemes bèl·lics per vèncer la resistència dels sarraïns. El tercer el conformarien els relats sobre les lluites per apoderar-se dels castells roquers de l'interior —especialment el d'Alaró i el de Santueri—, en les quals es destaca la manca de seny dels sarraïns i les tradicions que assenyalen diverses potades del poderós cavall del rei sobre les roques d'alguns indrets —especialment a la zona del Raiguer i la serra de Tramuntana—, juntament amb les narracions que parlen de tresors enterrats pels musulmans que hagueren d'abandonar l'illa amb l'esperança d'algun dia poder tornar a Mallorca, com la del tresor de la Rafal, a Pollença, o la del Puig de Na Fàtima, que es conta a Puigpunyent i a Valldemossa (Valriu i Vibot, 2005: 99 i 134). A la zona de Llevant cal destacar la bella llegenda de l'alliberament del pare —situada a sa Gruta, una possessió del terme de Manacor—, que té l'origen en antics romanços de Bernardo del Carpio (Valriu 2008: 245-254) o les que consideren el cos del rei com un talismà que salvaguardarà els mallorquins de posteriors invasions (Alcover, 2022: 146-149).

CLASSIFICACIÓ TEMÀTICA DEL LLENDARI MALLORQUÍ DE JAUME I

El llegendari mallorquí que ha perviscut fins avui és, temàticament, força variat. Tenim, per començar, les llegendes etiològiques relatives al món natural. Són aquelles llegendes o tradicions que narren l'origen de quelcom i també les que expliquen el perquè d'una característica determinada del món natural, protagonitzades per un heroi. En el nostre cas, el rei Jaume I és vist com un heroi fundacional o primigeni, i de les seves accions en deriven conseqüències perdurables a la naturalesa. Així, la llegenda titulada «La primera proesa del rei en Jaume» (Alcover, 2022: IX 130-133) explica que el rei i les seves hosts retornaren triomfalment després d'alliberar el pare

del monarca, que estava segrestat pels sarraïns a dins una cova de la possessió de sa Gruta, de Manacor. Aleshores, la polseguera que aixecaren cavalls i cavallers se'n pujà al cel i allà forma «la carrera del rei En Jaume», denominació popular mallorquina, encara vigent, de la Via Làctia (Ferrer, 2009: 33). Una altra llegenda, també recollida a Mallorca, identifica la constel·lació d'Ariadna amb el nom de «La corona del rei Jaume» i explica que la corona del monarca és al cel per tal que no se la posi ningú que no en sigui mereixedor, de manera que només la pot portar un rei capaç de treure els moros de Mallorca (Amades, 1950: 865).

Un altre relat, en aquest cas de caràcter onomàstic, és el titulat «Una àguila i el rei en Jaume» (Alcover 2022; IX 143), que pretén explicar com així a l'àguila se l'anomena «reial». Segons la llegenda, és perquè un dia ajudà el rei, tot llançant-li un peix a la falda per tal que pogués menjar, ja que havia acabat els queviures. A Felanitx hi ha una tradició segons la qual el cavall del rei gratà la terra amb la pota i en aquell punt hi brollà la font de Santa Margalida (Ferrer 2009: 30-31); el mateix prodigi el reporta el folklorista Joan Amades, però localitzat a València (Amades, 1950: 1218). En el recull llegendari d'Andreu Ferrer hi ha una tradició recollida el 1927 a Capdellà segons la qual el cavall del rei va ser capaç d'obrir la porta del moll de Madina Mayurqa (Ferrer, 2009: 32), cosa que els soldats no havien aconseguit.

També hi ha diverses tradicions que parlen de l'ajut de les ratapinyades —o rats penats— en la conquesta de Mallorca. En uns casos avisen de la proximitat dels sarraïns preparats per atacar i en d'altres són aquests animals els que directament ataquen els enemics i els provoquen la mort. Molt nombroses són les llegendes sobre accidents topogràfics, i estan esteses per tot el territori, especialment a Mallorca. En un nombre variat d'indrets es poden observar marques sobre la roca que semblen potades de cavall. La tradició diu que són les potades del cavall del rei, que trespàsava l'illa d'un cap a l'altre

tot combatent els sarraïns. L'objectiu últim d'aquestes tradicions no és altre que l'enaltiment del monarca mitjançant la figura del cavall potent, gairebé alat, i del seu genet percebut quasi com un centaure. La més desenvolupada d'aquestes llegendes la recollí Alcover de boca de dos eclesiàstics, se situa a Inca i la publicà sota el títol de «Sa llenegada des cavall del rei En Jaume» (Alcover, 2022: IX 135-137) però també n'hi ha d'altres en la recopilació d'Andreu Ferrer recollides als anys vint del segle passat a diverses poblacions de Mallorca: sa Porrassa (Algaida), Santa Eugènia, Son Servera, etc. (Ferrer, 2009: 34-36).

Altres relats són llegendes de caràcter toponímic, que expliquen el perquè de l'aspecte d'una determinada formació rocosa i en justifiquen el nom, com és el cas d'«Es Puig de ses Bruixes i el rei En Jaume» (Alcover 2022: IX 13-135), un puig prop de Randa que conserva la marca de les rodes de la carrossa reial, o la fita d'en Baba Jussifà a Artà (Valriu i Vibot, 2008: 140), que mostra la fesomia d'un sarraí transformat en pedra quan intentava fugir de l'atac cristià.

En relació amb les qualitats o l'aspecte d'algunes plantes, la narració «De com el rei en Jaume va prendre es castell d'Alaró» explica que al puig del castell d'Alaró s'hi fan unes plantes de fulles vermelloses, les quals són així perquè foren esquitxades amb la sang dels musulmans que el rei vencia amb el seu coratge i braó quan intentava conquerir el castell, i d'aleshores ençà tenen aquesta coloració (Alcover, 2022: IX 130-133).

Un altre tipus de llegendes són les relatives al món sobrenatural. En diverses fonts s'indica que la

conquesta de Mallorca per Jaume I gaudia de la protecció divina. Així, sant Jordi i el mateix Bon Jesús haurien ajudat en les batalles i també santa Maria hauria vetllat per la victòria de les tropes catalanes (Ferrer, 2009: 24 i 38).

En aquest apartat cal incloure també la llegenda de caràcter toponímic «Els gegants del puig de Galdent», que parla d'una família de gegants que fugia de les tropes del rei i que en arribar al puig de Galdent (Llucmajor) ensopegaren i deixaren les marques al capdamunt del puig. D'aleshores ençà l'indret s'anomena «Sa sopegada des gegant» (Valriu & Vibot, 2008: 126). Altres fonts atribueixen aquesta marca al peu de sant Cristòfol, que, segons la tradició cristiana, era gegant.

Després tenim el grup més nombrós i variat de llegendes, les relatives a la història. En algunes el rei és protagonista directe, i en d'altres hi té un paper secundari. Moltes posen de manifest un tret o un altre de la seva forma d'ésser: la religiositat, la capacitat d'organització i l'habilitat en l'estratègia militar, l'afecció vers el sexe femení, la ponderació en els seus judicis, etc. Hi destaca la referida a sant Jordi. En època medieval, sant Jordi era considerat patró de la cavalleria i, per tant, protector dels cavallers que lluitaven per difondre la fe cristiana. L'aparició del sant muntat sobre un cavall blanc com a capdavanter d'un exèrcit cristià en el moment d'entrar en batalla és un motiu repetit en cròniques i llegendes. En el cas del nostre rei, ell mateix en deixa constància al *Llibre dels feits*: «E segons que els sarraïns nos contaren, deïen que viren entrar primer a cavall un cavaller blanc ab armes blanques; e açò deu ésser nostra creença que

fos sent Jordi, car en estòries trobam que en altres batalles l'han vist de crestians e de sarraïns moltes vegades». (Jaume I, cap. 84). El mateix motiu el re-trobam a la conquesta de València. L'ajut de sant Jordi palesa el caràcter de croada que el rei volia donar a la conquesta de Mallorca. En aquest sentit, les llegendes que parlen dels enfrontaments armats amb els sarraïns són nombrosíssimes, especialment a Mallorca i a València. Sempre destaquen el braó, el coratge i la capacitat d'estratègia del rei i els seus homes en comparació amb la covardia i la manca de sentit comú dels enemics vençuts. Així, apareixen sarraïns traïdors al seu poble, com n'Alí de la Palomera, el qual aporta informació al rei (Valriu i Vibot, 2008: 33-35); ineptes, com els que defensaven el Castell d'Alaró i es llençaren de dalt a baix del penya-segat amb el cap dins una alfàbia per no fer-se

mal (Alcover, 2022: IX 139-141); els que s'embadaliren mirant unes al·lotes que ballaven i deixaren les portes del castell de Santueri sense vigilància (Alcover, 2022: IX 293-295) o desgraciats, com els que per fugir de l'exèrcit cristià s'embarcaren sense rumb i encara no han trobat un port, tal com s'explica en la llegenda «Canten-i-Dormen» (Valriu i Vibot, 2008: 110-111).

Finalment, menció a part mereixen les llegendes de caràcter etimològic, toponímic, onomàstic o heràldic. Solen ser relats amb poc desenvolupament narratiu i basats en el paral·lelisme de conceptes, la coincidència de sons, la semblança de símbols, etc. Remarquen sempre el paper del rei com a fundador, creador o instaurador d'una nova realitat. A vegades el rei és presentat com el creador d'un topònim, d'una exclamació o d'un emblema. Aquest és el cas del topònim Bendinat, que designa un indret del municipi de Calvià i que la llegenda atribueix a l'exclamació «Bé hem dinat!», posada en boca del rei després d'un àpat molt frugal en el transcurs de les primeres batalles amb els musulmans (Valriu i Vibot, 2008: 46-37).

També té un deix llegendari l'explicació d'allò que es representa a l'escut dels Montcada. Segons la tradició popular, durant el setge d'Artà les hosts del rei patien fam. Els set pans que tenien els Montcada foren repartits entre els cavallers i els soldats, i encara que la ració fos només d'unes engrunes per a cada un, els donà forces per guanyar la batalla. En recordança d'aquest fet gairebé miraculós —que recorda el miracle evangèlic dels pans i els peixos—, l'escut dels Montcada representa set pans sobre fons vermell (Valriu i Vibot, 2008: 139).

Setge de Mallorca per Jaume I.
MNAC. (Font: wikipedia.org)

LA COMMEMORACIÓ ANUAL DE LA CONQUESTA: LA FESTA DE L'ESTENDARD.

La caiguda de Madina Mayurqa a mans cristianes va tenir lloc el dia 31 de desembre de 1229. L'episodi es commemora anualment des del segle XIII. Ramon Muntaner, en la seva *Crònica*, afirma que presencià els actes el 1285, quan era present a l'illa. De manera que som davant la festa cívica més antiga d'Europa que commemora els orígens «nacionals» d'un poble (Alomar, 1998; Quintana, 1998). Aquí no durem a terme cap exposició històrica sobre els avatars de la festa del 31 de desembre al llarg dels segles, sinó de la significació que ha tengut, té i hauria de tenir en el futur, segons el nostre punt de vista. Sobretot, això últim, per dos motius: d'una banda, perquè des de fa algunes dècades hom ha posat en quarantena l'oportunitat de l'acte, atès el caràcter violent de l'episodi; de l'altra, perquè li ha sortit el contrapunt del 12 de setembre, una festa inventada a partir del jurament de les franqueses del regne que va dur a terme Jaume II aquell dia de 1276, la qual pretén reduir la significació del 31 de desembre només a la ciutat, com a festa «local».

D'antuvi partim d'una obvietat: el naixement de la societat mallorquina contemporània prové de la conquesta, per molt neguitós que resulti als nostres ulls d'avui recordar episodis violents. És així: la nova Mallorca va sorgir de les cendres de l'anterior: extermini i naixença sovint van de bracet. Aprofitem, aquí, per indicar que la paraula «extermini» conté una perspectiva conceptual més adient que la de «genocidi», invocada pels detractors de la festa, tant des del flanc de la dreta com des de l'esquerra —curiosa coincidència. El concepte de «genocidi» implica una voluntat preconcebuda i deliberada d'eliminar una comunitat, d'esborrar-la del mapa per motius ètnics, racials, etc., com fou el cas de l'horrorós nazisme en relació amb els jueus. L'objectiu inicial de la con-

questa de Mallorca no era aquest: l'operació pretenia ocupar l'illa, però la sort dels «mayurquins» hauria pogut ésser diferent si les coses haguessin dissortat d'una altra manera. Posem per cas si els pactes que es plantejaren en determinats moments haguessin arribat a port.

Hem de prescindir d'evocar aquell fet? No parlar-ne —al capdavant, una descomunal fugida per la tangent— equival a fer veure que no han existit una cosa ni l'altra. Perquè totes dues són indestructibles. Després resulta que el silenci significa, ineluctablement, esborrar de la memòria els vençuts: un involuntari, però improcedent, exercici de desmemòria històrica, practicat de manera conscient i deliberada fins fa quatre dies, quan la història dels adeptes a la mesquita era postergada en pro de l'altra, a la qual, en el millor dels casos estava subordinada.

Això que acabam d'apuntar és, de fet, la clau de volta del problema. Que la conquesta de Mallorca va ésser violenta ningú no ho ha posat mai en dubte. Per mor de la circumstància, al llarg del temps la commemoració ha estat objecte d'aversions, des dels liberals i republicans progressistes del segle XIX en una part de l'esquerra en temps de la II República, fins a l'amalgama —curiosa amalgama— d'una banda i l'altra del nostre temps. Ara bé: l'argumentari pacifista que s'esgrimeix, avui resulta anacrònic: no podem trasplantar els conceptes del segle XXI al segle XIII. No faria falta dir-ho, però resulta peremptori incidir-hi perquè adesiara se sol fer. De cara al futur i, més encara, si tenim en compte la mutació generalitzada, començant per la demogràfica, que pateix Mallorca, és evident que cal una resignificació del sentit de l'efemèride. Que ha de començar per recordar l'episodi fent esment sempre dels vençuts. A partir d'aquí, l'avinentsa commemorativa ha de servir,

més enllà de plantejar la circumstància que el 1229 assistim a l'inici d'un cicle històric nou, del qual som la conseqüència (això no ho podem canviar), per construir un relat actualitzat d'un fet transcendent i per reafirmar la voluntat d'enfortir la part més essencial d'aquests trets distintius.

Sí que voldríem remarcar alguns aspectes entorn de la significació de la festa. I ressaltar certes incongruències de caràcter «intern», que hom acostuma a sentir sobre l'eventualitat. Sorpren, per part d'una certa dreta, l'oposició ferrenya a una commemoració que, a causa del caràcter «reconqueridor» que *encara* atribueix a l'empresa jaumina (per exemple, quan en té l'ocasió, en els rutinaris discursos entorn del 12 de setembre a Santa Ponça per recordar el desembarcament de Jaume I, activitat de la qual parlarem més endavant), era convenientment celebrada pel franquisme: com un episodi de la *Reconquista*, clar. Fins i tot va ésser un batle franquista de Palma, Gabriel Alzamora, qui el 1969 va fer restituir el penó dels quatre pals al rònc pal esquelètic, que romania desvestit d'ençà que l'estendard, ja fet un pelleringo per no haver-se renovat des de feia un parell de segles, es cremà en l'incendi que patí l'ajuntament de Palma el 1894. Com observam, els vigilants del règim mai no tengueren res a dir sobre unes activitats que remetien a l'ancestre català. Ni a restituir un penó que contenia les quatre barres, sense cap additament (remarcam aquest últim aspecte perquè a principis dels anys noranta del segle passat tengué lloc un intent, lògicament de la mà d'Alianza Popular, de modificar-lo amb un afegit morat). En tot cas, la pregunta és ara: té sentit commemorar l'inici (Santa Ponça) però no el final? I d'aquí se'n deriva un altre interrogant: per què el 12 de setembre no té un abast illenc, des del moment que va significar el començament de la conquesta de tota l'illa? La resposta és òbvia: perquè té la mateixa —les mateixes— connotacions que el 31 de desembre. Però, en

tot cas, els qui «a droite» minimitzen el 31 de desembre commemoren ostensiblement el 12 de setembre. Les raons d'una tal antinòmia no han estat explicades, segurament perquè no tenen explicació.

Insistim-hi, en aquest punt, perquè el desgavell discursiu és patent. Perquè celebrar el desembarcament de Santa Ponça (que fou l'inici de la conquesta de l'illa sencera, no del lloc concret de Santa Ponça, on no hi havia cap nucli poblacional ni res especialment conquerible) i alhora reduir la data del 31 de desembre (que significà la caiguda de tota Mallorca, pendent d'acabar amb puntuals nuclis interiors de resistència) només a la ciutat és difícilment conciliable. La pauta dels dos episodis és la mateixa. Ara bé, el segment polític corresponent a l'arc dretà, el setembre, davant la creu commemorativa del desembarcament de Jaume I, rememora i més, amb vehemència, l'episodi (això sí: només exalçant la lluita contra l'Islam i en clau espanyola, per a solaç i tranquil·litat de la genteta benpensant). Però, en canvi, tres mesos després, pretén girar full d'un fet que és el mateix, només que en versió final, definitiva. Perquè sempre havia celebrat, més que commemorat, el 31 de desembre. Millor dit: el *fet* a celebrar, en majúscules, era aquest últim.

En realitat, allò de Santa Ponça no s'havia recordat, almenys de manera permanent, fins que el 1971 l'Ajuntament de Calvià va decidir solemnitzar el 9-12 de setembre (Ensenyat, 2023: 189-192; Ensenyat, en premsa). Ara, però, resulta que la mateixa dreta —tota— que sempre s'havia manifestat a favor del 31 de desembre ha canviat per mor d'un posicionament polític que —és necessari, de nou, incidir-hi— va contra el preuat ideal de la *Reconquista*. La mutació és un portent d'ambigüitat, contradiccions i de mitges voltes inaudites.

Ja no en parlem de l'oximorònica contradicció que significa refusar el 31 de desembre per violent i

Cavallets a la festa de l'Estendard. <https://www.conselldemallorca.es/>

commemorar el desembarcament del setembre anterior, també sagnant i directíssimament relacionat amb el 31 de desembre, en la mesura que n'és el preludi. Dit d'una altra manera: si hi hagué 31 de desembre va ser perquè hi hagué prèviament l'acció del setembre.

En sentit històric, hem de valorar tot allò que envoltava la festa, amb el sermó com a peça essencial. L'eficàcia dels sermons a l'hora de conèixer la història pròpia, almenys en aquest punt, degué ésser determinant. Per a una gran part de la gent (és a dir, dels ascendents dels mallorquins) devia ésser l'única vegada que sentien parlar d'una història que no era l'*altra*. O, simplement, de la història que els tocava de ple. La contingència és digna, si més no, de ser tinguda en compte a l'hora d'infravalorar la festa de l'Estendard.

És clar que la festa del 31 de desembre, com totes les diades «nacionals», té les pròpies ombres. Deixant de banda el caràcter bèl·lic que acompanya moltes commemoracions, però sense que això les invalidi, no hem d'amagar que la festa de l'Estendard ha estat, bàsicament, *com totes*, la festa del poder, durant segles. Una demostració de poder dels vencedors i una humiliació per als vençuts. Una diada de reproducció d'uns valors, d'una mentalitat i d'unes

ideologies —en plural, perquè han anat canviant al llarg dels segles i totes havien assumit la festa— a favor del poder establert. Sí, ha estat així, no ho hem de tapar. Però aquest enfocament avui dia no el sosté ningú entre els qui malden per continuar celebrant el 31 de desembre com a diada cívica de Mallorca. Precisament perquè el discurs racista i xenòfob, antimoro, no existeix entre els sectors socials i polítics mallorquinistes o progressistes estatalistes. En canvi, entre una part del nacionalisme espanyol ja sabem el pa que s'hi cou.

Un altre argument oposat a la commemoració com a diada de tota l'illa és que l'abast de la festa és exclusiu de Palma. Aquí sí que l'afirmació tan sols se sosté per manca d'erudició. Adduir que la diada del 31 de desembre només afecta la ciutat és un error, tothora reiterat, però que per això no deixa d'ésser una referència equivocada: originàriament era, i ho va ésser durant centúries, una commemoració de tota l'illa. Fins al segle XVIII la part forana s'hi implicava amb l'entusiasme propi del cas. Que arran del decret de Nova Planta la festa decaigués i es transformàs no implica que qualsevol dia no se'n pugui restablir la significació i l'abast que va tenir durant cinc segles. Això seria una cosa de voluntat política. Rendibilitats polítiques al marge, el problema entorn del 31

de desembre és que l'ensenyament oficial del franquisme i del prefranquisme «llarg» —uns quants segles abans que arribàs la bota del Generalíssim— se'n va endur el record. Encara sort que, des de la trona, l'Església va reiterar sovint els signes d'identitat, bé que fos sota la interpretació i la recreació en clau cristiana que en va fer a través dels anuals sermons commemoratius. Tampoc no ha contribuït a la causa, als últims segles, el ritual grisenc de la festa, en la qual fins fa uns anys participava una companyia de l'exèrcit espanyol, que inauditablement retia honors a la bandera «catalana». Era ben insòlit el fet... Mentrestant una part dels regidors (fins fa uns anys tots, amb les excepcions conegudes) el matí del 31 de desembre fan la cerimonial passejada fins a la Seu amb la cinta que conté la medalla de Palma penjada al coll amb els colors de la bandera espanyola, inexistent el 1229 (i durant una colla de segles següents). Tot plegat ha de sonar a anacronisme psicodèlic...

LA FESTA INVENTADA DEL 12 DE SETEMBRE

En relació amb la festa de l'Estendard, en les últimes dècades s'ha esdevingut una circumstància anòmala. L'any 1997, el Consell Insular de Mallorca va concebre una diada de Mallorca, el 12 de setembre, per celebrar que aquest dia de 1276 Jaume II va jurar les franqueses del regne, com hem apuntat més amunt. El fet s'ha associat indegudament al naixement del regne, però l'origen d'aquest l'hem de cercar quan Jaume I va promulgar els privilegis, dia 1 de març de 1230. El fill els va ratificar, com corresponia protocol·lariament al monarca quan era coronat. I ho feren tots els altres reis posteriors. En conseqüència, la reixida maniobra juramental havia passat desapercebuda, sense cap significació especial. Però ara se li ha volgut donar un caràcter transcendental, lligant el fet

a la creació de la Corona de Mallorca, l'entitat sorgida arran de la voluntat de Jaume I de dividir la Corona d'Aragó entre els dos fills, Pere i Jaume. De manera també impròpia, l'ens se sol denominar amb el nom de Regne de Mallorca, quan en realitat aquest només correspon a les Balears. Perquè el Rosselló i Montpeller n'eren del tot independents i l'únic vincle entre tots tres territoris era la figura del monarca comú. De manera que tampoc no ha existit mai —encara que sempre s'hagi dit així— un «regne privatiu de Mallorca». Perquè el regne mallorquí sempre ha format part d'una entitat més àmplia, fos la Corona d'Aragó o el que hem convingut a anomenar Corona de Mallorca (1276-1343), integrada pel Regne de Mallorca i els dos territoris continentals suara esmentats. En fi, l'embolic és espectacular. Però de cara al comú s'ha venut la idea d'un Regne de Mallorca que seria la suma dels tres territoris (insinuant un predomini mallorquí, basat en la nomenclatura), que s'hauria originat a partir del dia i l'hora que Jaume II va jurar els privilegis de Mallorca. I l'epicentre de tot plegat seria el reglamentari jurament de les franqueses per part del nou monarca, revestit d'una significació transcendental —que no va tenir—. Deixant de banda el muntatge històric que se n'ha fet de cara a la galeria, l'argúcia té com a objecte reduir a l'àmbit local la diada tradicional del 31 de desembre, atesa la connotació catalana que presenta. Indiquem, per acabar aquest punt, que la festa fou suprimida el 2015, però ha estat restaurada el 2023 per les dues dretes que governen el Consell de Mallorca.

Pel que fa a l'ara més immediat, la necessitat de cercar una commemoració alternativa o, diguem-ne, que faci ombra a la festa de l'Estendard té massa a veure —partidismes al marge— amb allò que s'esdevé en les societats mutants com la mallorquina, sotmeses a una immigració desbocada. Inventar tradicions és un procés deliberat de formalització i

ritualització quan s'han perdut o estan en vies d'extinció els valors tradicionals. És el que ocorre quan una ràpida transformació de la societat debilita o destrueix els models socials per als quals havien estat dissenyades les «velles» tradicions. Aleshores tenen lloc altres models en els quals els antics referents no es poden aplicar o hi resulten insuficientment adaptables (això si patentment no fan nosa...). O són, directament, eliminats. Com sabem, les identitats, des de les nacionals fins a les locals, es fonamenten en mites. En aquest cas, però, es tracta de contrarestar el mite establert, el «propi», quan ha perdut —li han fet perdre— vigència. Crear una festa del no res és una manera de trencar la continuïtat i contribuir volenterosament al procés desnaturalitzador. Si, a més, pretén passar per damunt d'una altra efemèride ancestral, consolidada al llarg de segles de vigència, resulta diàfan que el que es tracta d'evitar és que la commemoració tradicional serveixi de recordatori d'allò que no interessa.

D'altra banda, no descobrirem la pólvora si apuntem que tota commemoració festiva (antiga o inventada fa dos dies) és una deformació, una manipulació de la realitat passada.

Les reticències són naturals, més encara quan es basen en episodis que avui dia no toleraríem. Però no oblidem que si deixam de commemorar les pròpies efemèrides, o les substituïm per altres d'insubstancials, sense esma, acabarem rememorant episodis d'altri. Perquè quan un no alimenta la memòria històrica, ho fan els altres. Sempre. Podem, en efecte, prescindir dels propis referents, però de cap manera podem evitar (i molt menys nosaltres...) que el buit referencial (i sense el buit...) sigui omplert a vessar per referents aliens i fins i tot hostils envers la pròpia realitat. I aquesta qüestió, d'una transcendència palmària en la història i en l'imaginari dels pobles, no està ni plantejada pels opositors benintencionats a la festa —els altres, per contra, sí que saben bé a què juguen...

Una última asseveració en aquest respecte: només les societats que volen continuar existint —a més de les que es consideren perpètuament existents— duen a terme commemoracions. Les que han

descomparegut no tenen res a celebrar. O no poden celebrar res, com vulguem. Què commemoren avui els assiris? Qui commemora les gestes d'Alexandre el Gran? O les dels faraons? I les dels hitites? (I bé que parlem de grans imperis, que es devien considerar indestructibles, no de societats minoritzades...). Res a celebrar, doncs, en aquests casos per incompareixença —descompareixença, millor— dels protagonistes. Res a commemorar quan no hi ha actors implicats. Res a celebrar...

Segurament, a mesura que ens acostem al 2029 i es facin els pertinents actes i les corresponents reivindicacions, ressorgirà la polèmica banal sobre si commemorar, rememorar, recordar, etc. o no l'episodi de 1229. Tanmateix, reduir el debat a l'aspecte violent de la conquesta, al «genocidi», és contemplar només una variable i a l'hora de polemitzar cal posar totes les cartes damunt la taula. I no jugar amb les cartes marcades.

UNA ALTRA COMMEMORACIÓ BASADA EN LA CONQUESTA

El 31 de desembre, com hem reiterat, es commemora la conquesta de la Mayurqa musulmana. És a dir, el final de la victoriosa operació. Però... i l'inici? El 9 de setembre de 1229 l'exèrcit de Jaume I va desembarcar a Santa Ponça i començaren les operacions, amb la batalla de Portopí del dia 12 (res a veure amb la festa inventada), que va obligar els mayurquins a recloure's rere la murada de la ciutat. Fins al 1971 no s'havia commemorat institucionalment l'inici de la conquesta, tret d'algun moment puntual. La idea de solemnitzar el 9 de setembre va partir de l'Ajuntament de Calvià, el municipi on tengueren lloc el desembarcament i les primeres operacions militars. Hi havia un punt determinant: al lloc on havia des-

embarcat la host de Jaume I s'alça una creu commemorativa col·locada l'any 1929, amb motiu del setè centenari de la conquesta —i també, en un indret proper, n'hi ha una altra referida a la mort dels Montcada. La iniciativa va arribar a bon port, com hem indicat anteriorment, i encara continua vigent. Amb els vaivens ideològics propis del cas, segons la composició del consistori, que varen tenir el màxim exponent ultranacionalista i espanyolista durant l'etapa al capdavant del consistori de l'ultradretà —per tant, anticatalanista— Carlos Delgado Truyols (2003-2011), del Partit Popular, que la va convertir en un clam a favor de la *Reconquista* espanyola i d'altres extemporaneïtats, pura fatxenderia.

ALTRES ELEMENTS DE DEBAT ENTORN DEL 31 DE DESEMBRE

El 1971 es plantejà un altre element de reivindicació periòdica, entorn de la festa. Aprofitant els actes de Santa Ponça hom proposava —no era la primera vegada ni va ésser l'última— el retorn a l'illa de les armes mítiques relacionades amb la conquesta que havien estat espoliades per l'estat al segle XIX. Es tractava d'una sèrie d'objectes atribuïts anacrònicament a Jaume I i a la conquesta que acompanyaven el portaestendard, així com algunes armes antigues. En concret, les relíquies —totes posteriors al segle XIII— eren una cimera amb l'empresa o el timbre reial del drac alat, una sella i altres adreços de cavall, sobrevestes d'home i de cavall, tres armes de foc de mà primitives, un peto de junyir, una rodella àrab i fragments de cota de malla. Totes, per voluntat de Ferran VII, anaren a parar a la Real Armería de Madrid. I encara hi són, músties. De fet, l'única peça que s'alliberà de la sostracció fou l'abans esmentat pal, atès el poc valor que —sense servir de suport a cap bandera— se li degué donar. Malgrat les periòdiques reclamacions, res s'ha aconseguit d'aleshores ençà pel que fa al retorn de les armes a Mallorca, a pesar que les armes romanen al magatzem i ben poc significat han de tenir a Madrid. Només està a l'abast del visitant la ci-

mera reial, de l'època del rei Martí l'Humà. El 1994, Antoni-Ignasi Alomar publicà un detallat estudi sobre la qüestió: *Les armes mítiques de Jaume I*.

Continuem. Durant el tardofranquisme, l'efemèride es convertí en una demostració de força per part del règim, amb la desfilada de tropes i parades militars, un episodi que va perdurar fins ben entrat el present segle i que fou motiu de controvèrsia, atès que una part dels assistents rebutjava de manera ostensible l'anacrònica presència de l'exèrcit espanyol en la Diada.

Finalment, el debat més significatiu és entorn de la (in)conveniència de commemorar un episodi que conté un llast de violència. Ja ho hem apuntat, però paga la pena incidir-hi. Des d'una part de l'esquerra sempre hi ha hagut prevencions (Marimon, en premsa; Salas, en premsa). També, si fem cas d'alguna notícia publicada més recentment en la premsa, no contrastada i en tot cas d'abast ben minoritari, a finals dels seixanta alguns capellans *progres* declinaren pujar a la trona de la catedral per fer el sermó.

Ara bé, la confrontació dialèctica va tenir un punt àlgid a finals de la passada centúria, quan la qüestió va transcendir dels mitjans de comunicació al món erudit —o potser el procés fou a l'inrevés, però aquest aspecte ara resulta intranscendent—. A través del fòrum de debat *Sus, Balears!*, en concret en el número 8 de la publicació corresponent, apareguda el 1997, la polèmica tengué un ampli abast. Inicialment, s'articulà entorn de diversos escrits de l'arabista Miquel Barceló —«un dels més antics i clars detractors d'aquestes celebracions», llegim en la presentació del debat—, que originaren les rèpliques corresponents. La base eren els seus articles «¿Cómo conmemorar conquistas?», publicat al diari *El País* (7/1/1995), i «Cómo conmemorar conquistas. Bandera victoriosa», aparegut al mateix mitjà just un any després (4/1/1996), ensems amb un pròleg que acabava d'escriure per al llibre *Les revistes dels ultramarins*. Telegràficament, el seu punt de vista es pot resumir en una frase escrita per ell mateix: «Entendre la victòria implica no celebrar-la mai». Les rèpliques, totes

en forma de discrepància favorable a la commemoració —i, a partir d'aquí, amb tots els matisos que vulguem, inclosa una reivindicació del passat islàmic compartida per tothom—, anaren a càrrec de Damià Duran, Josep Serra i Colomar, Joan Mayol, Jaume Esteve, Agustí Baró, Pere Verdera, Isabel Peñarribia, Pere Fullana, Antoni Llompart, Gabriel Ensenyat Pujol, Antoni-Ignasi Alomar i Lluís Garcia Sevilla. Tanmateix, més enllà de la qüestió suscitada, Barceló i els replicants coincidien a remarcar el tall irreversible que havia significat la conquesta i la discontinuïtat absoluta entre les societats anterior i posterior al 1229. La discrepància era en l'oportunitat de recordar l'episodi. En aquell moment, la proposta de no commemorar el 31 de desembre va ésser assumida pel partit polític Esquerra Unida.

Encara que la promesa de resposta —individualitzada i tot— per part de Miquel Barceló romangué en l'oblit, la controvèrsia va tenir un altre contrapunt en el següent número del fòrum, a partir de l'escrit d'Antoni-Ignasi Alomar, «La festa nacional més antiga d'Europa» —*Sus, Balears!*, 9, 1997—. Alomar ja hem vist que uns quants anys abans havia dedicat atenció a les armes mítiques relacionades amb la celebració, espoliades per l'estat al segle XIX.

En definitiva, aquesta és la vicissitud d'una festa que, paradoxalment, el franquisme va potenciar, tot i que amb unes intencions que no tenien res a veure amb la reivindicació identitària promoguda des de tot l'arc del mallorquinisme —formava part del programa reconqueridor espanyol— i que, ara mateix, rebutgen els mateixos hereus del Generalíssim. Els quals, reiterem-ho, més paradoxalment encara, potencien la festa del desembarcament a Santa Ponça, com si un episodi no implicàs l'altre, com si el final no fos la conseqüència del principi. És a dir, celebren l'inici del procés, però en desestimen el final, com si no tenguessin res a veure, l'un amb l'altre, la qual cosa constitueix un oxímoron de magnitud sideral. I amb aquestes estam.

BIBLIOGRAFIA

- Alcover, Antoni Maria (2022). *Aplec de rondaies mallorquines d'en Jordi d'es Racó*. A cura de J. A. Grimalt i J. Guiscafrè. Vol. IX. Palma: Nova Editorial Moll.
- Alomar, Antoni I. (1998). *L'Estendard, la festa nacional més antiga d'Europa*. Palma: Edicions Documenta Balear.
- Amades, Joan (1950). *Folklore de Catalunya: rondallística*. Barcelona: Selecta.
- Colom, Joan (en premsa). *Com es va celebrar el setè centenari de la conquesta de Mallorca (1929)*.
- Ensenyat Pujol, Gabriel (2023). *Moros & catalans. Un debat identitari a Mallorca (1969-1972)*. Galés Edicions: Paterna.
- Ensenyat Pujol, Gabriel (en premsa). *Com s'ha commemorat la conquesta de Mallorca de 1229 els darrers cinquanta anys*.
- Ferrer Ginard, Andreu (2009). *Llegendes de les Balears*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Jaume I. *Crònica o Llibre dels Fets*. Barcelona: Edicions 62 (MOLC, 86).
- Marimon, Antoni (en premsa). *Quin va ser el plantejament de la conquesta de Mallorca per part del mallorquinisme polític (nacionalisme i regionalisme abans de la guerra civil)*.
- Massot i Muntaner, Josep (2009). *Llegendes de les Balears*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Quintana, Antoni (1998). *La festa de l'Estendard. Cultura i cerimonial a Mallorca*. Catarroja: Afers.
- Sales, Pere (en premsa). *Quin ha estat el relat que l'espanyolisme ideològic, cultural i polític ha manifestat sobre la conquesta de Mallorca en els dos darrers segles*.
- Valriu, Caterina i Vibot, Tomàs (2008). *El rei En Jaume I, un heroi històric, un heroi de llegenda*. Palma: Consell Insular de Mallorca.
- Valriu, Caterina (2008). *Paraula viva, articles sobre literatura oral*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Miquel dels Sants Oliver, 31).
- Valriu, Caterina (en premsa). *Jaume I el Conqueridor, el rei llegendari dels mallorquins*.

04

La memòria del Conqueridor: celebracions jaumines a la València dels segles XIX i XX

THE MEMORY OF THE CONQUERIDOR: JAUMINE CELEBRATIONS
IN VALENCIA IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES

JACOB MOMPÓ NAVARRO
Universidad de Alcalá
jacob.mompo@uah.es
ORCID: 0000-0003-1178-9150

rebut: 15/03/2026
acceptat: 22/03/2026
publicat: 29/09/2026
<https://doi.org/10.28939/iam.debats-140.4>
debats #140 (p. 68-81)

RESUM

Aquest treball repassa la construcció i l'evolució de la memòria històrica de Jaume I com a símbol identitari dels valencians, bo i centrant-se en el període històric dels segles XIX i XX. S'hi analitza com la figura del rei conqueridor ha estat objecte d'apropriacions successives per part de diferents corrents ideològics. Durant la Renaixença, Jaume I es convertí en el nexa d'unió de les terres de l'antiga Corona d'Aragó i en símbol de llibertats forals enfront de l'absolutisme. La commemoració de 1876, organitzada per Teodor Llorente, consolidà València com a capital cultural d'aquests territoris, mentre que la de 1908 evidencià les tensions polítiques entre blasquistes, republicans moderats i valencianistes. El centenari de 1976, celebrat en ple procés de Transició, mostra la instrumentalització política de la figura de Jaume I. El text constitueix una reflexió sobre la pervivència de les figures històriques com a elements vertebradors de la identitat col·lectiva, en un context de canvi polític i de redefinició de les identitats territorials a l'Espanya contemporània.

Paraules clau: Jaume I, Renaixença, Identitat, Valencianisme, Corona d'Aragó

ABSTRACT

This paper reviews the construction and evolution of the historical memory of James I as an identity symbol for the Valencian people, focusing on the historical period of the nineteenth and twentieth centuries. It analyses how the figure of the Conqueror King has been subject to successive appropriations by different ideological currents. During the *Renaixença*, James I became the unifying link of the territories of the former Crown of Aragon and a symbol of foral liberties against absolutism. The 1876 commemoration, organised by Teodor Llorente, consolidated Valencia as the cultural capital of these territories, while that of 1908 revealed political tensions between Blasquist republicans, moderate republicans and Valencianists. The 1976 centenary, celebrated in the midst of the Transition process, shows the political instrumentalisation of James I's figure. The text constitutes a reflection on the persistence of historical figures as structuring elements of collective identity, in a context of political change and redefinition of territorial identities in contemporary Spain.

Keywords: James I, Renaixença, Identity, Valencianism, Crown of Aragon

INTRODUCCIÓ

Gairebé de manera immediata a la conquesta, els valencians han considerat Jaume I com un emblema de la pròpia identitat compartida i com una figura envoltada d'una veneració indiscutible. Això s'explica perquè el monarca va incorporar aquestes terres a la civilització occidental europea i va instituir el Regne de València, delimitat pels Furs i dotat d'una sobirania jurídica pròpia dins del conjunt de la Corona d'Aragó. Durant l'època foral, la memòria del rei es manifestava de forma indirecta en dues dates: el 9 d'Octubre, aniversari de la consagració de la catedral, i el 23 d'abril, festivitat de Sant Jordi, antic patró del regne, al qual s'atribuïa la invocació reial per haver obtingut la rendició militar de la ciutat. En canvi, l'evocació directa del monarca tenia lloc cada 27 de juliol, diada que commemora el seu traspàs, una celebració impulsada per la mateixa casa reial, seguint sens dubte el model de les festivitats amb què l'Església honora els sants. De fet, l'any 1633 es va intentar la canonització del rei; cal recordar que, en veure's prop de la mort, el sobirà va prendre l'hàbit

cistercenc i va expressar el desig de ser soterrat al monestir de Santa Maria de Poblet, gest que constitueix una mostra addicional de la devoció mariana que va professar Jaume I al llarg de tota la seua existència (Escartí, 2026: 9-63). Amb la consolidació institucional de la monarquia hispànica dels Àustria, l'aniversari fúnebre de Jaume I va anar perdent pes en favor de la festivitat del 9 d'Octubre, fins al punt que els jurats de València establiren, l'any 1557, traslladar la commemoració del seu òbit a l'11 d'octubre, una vegada passades les celebracions de Sant Dionís. Durant el sis-cents, tot i el procés d'assimilació cultural propi de la monarquia hispànica, la festa del 9 d'Octubre va conservar sempre un caràcter marcadament solemne, i els jurats municipals s'aplicaren a revestir-la d'esplendor. Tenim constància, en efecte, que tot l'aparat propi del Barroc es desplegà en ocasions com les de 1638 i 1666, any en què, per primera vegada, l'espasa Tisona del monarca es va integrar a la desfilada del 9 d'Octubre (Escartí, 2026: 63-80).

Sota Felip de Borbó s'esdevingué l'annexió del regne de València a Castella (1707), acompanyada de

la implantació d'unes institucions noves encarregades d'esborrar qualsevol rastre de l'organització foral. Malgrat això, el capítol catedralici de València continuà celebrant, cada 9 d'octubre, la dedicació de la Seu, cosa que permeté conservar no només una efemèride litúrgica de primer ordre per als valencians, sinó també el testimoni de la conquesta de la ciutat duta a terme per Jaume I. Fou gràcies a la pervivència d'aquesta tradició religiosa, a la conservació de la memòria històrica entre els sectors cultes i a l'atenció que els il·lustrats valencians dedicaren als Furs atorgats pel monarca, que ni la capital ni la resta del territori oblidaren la fita fundacional del regne. Igualment, escriptors i artistes del romanticisme s'interessaren pel nostre passat medieval i contribuïren a perpetuar-ne el record. Tot això, unit a la imatge sempre extraordinària que s'havia forjat d'aquell sobirà, dotà la figura de Jaume I d'una aurèola llegendària capaç de travessar els segles i d'arribar plenament vigent a l'època de la Renaixença, moment en què, sense dubte, l'evocació del rei fundador esdevingué un símbol de primera magnitud. En efecte, si durant l'edat mitjana i l'edat moderna allò que hom commemorava era la conquesta i la fundació del regne, a partir de la Renaixença serà la figura del rei la que anirà guanyant protagonisme, i es mantindrà com a objecte de veneració, però també, a partir de llavors, d'estudi. D'aquesta manera, la remembrança del monarca fundador adquirí significats i valors nous (Roca, 2012). I això encara seria més evident al segle XX.¹

LA MEMÒRIA DEL REI JAUME I EN TEMPS DE LA RENAISSANCE: LES EFEMÈRIDES DE 1876 I 1908

Efectivament, el romanticisme i el liberalisme huitcentistes propiciaren la recuperació i la relectura de

la figura del rei conqueridor, que, arran de la revolució burgesa de 1833, passarà a ser presentat com a paladí de les llibertats davant l'absolutisme, tot plegat motivat per la desaparició de Ferran VII. Així ho explicava Lluís Lamarca (1838) en la seua crònica sobre el sis-cents aniversari de la conquesta. Ara bé, serà la Renaixença, de manera definitiva, el moviment responsable de convertir Jaume I en un mite. És cert que la seua trajectòria bèl·lica i el seu caràcter seductor fascinava la gent del segle XIX, però, sobretot, despertava una profunda admiració el paper que exercí en la formació i vertebració dels territoris de la Corona d'Aragó, a cadascun dels quals conferí una organització juridicoadministrativa sòlida i eficient (Escartí, 2026: 105). Encara més, al segle XIX, els occitans s'afegiren als moviments de reivindicació del rei, atés que Jaume I esdevingué, també, senyor de Montpeller.

Al llarg de la Renaixença, l'enaltiment de Jaume I va viure dos punts culminants: la celebració del sis-cents aniversari de la seua mort (1876) i l'evocació dels set-cents anys del seu naixement (1908). En els dos casos, l'aproximació de l'efemèride va estar precedida d'una destacada activitat editorial al voltant del *Llibre dels fets* i de publicacions sobre l'època del monarca. Convé recordar que fou per aquelles dates que aparegué la primera edició moderna del *Llibre dels fets* en la llengua original, a càrrec de l'erudit mallorquí Marià Aguiló (1873), que residí una temporada a València i que va exercir una gran influència en Teodor Llorente (Roca, 2009b). Fou, precisament, Llorente qui, l'any 1874, portà a la impremta la seua versió castellana de la biografia jaumina redactada per Charles de Tourtoulon, *Jacme I, le Conquérant* (Montpeller, 1863), amb el títol de *Don Jaume I el Conquistador, rey de Aragón, conde de Barcelona, señor de Montpellier, según las crónicas y documentos inéditos* (Roca, 2012: 272). Pel que fa a la segona commemoració, tampoc no és menyspreable el fet que fora en 1905, en aquesta ocasió a Barcelona, quan Joan Ferrer i Vidal feu públics, en dos volums, la primera edició del *Llibre dels fets* en una versió

1. Bona part de les dades aportades en les següents pàgines de reflexió sobre la presència de la figura de Jaume I provenen del treball de Ferrando & Escartí (2008) i remetem a ell per a més detalls, sense anotar-ho a cada pas.

lingüísticament regularitzada segons els estàndards de l'època, i elaborada a partir de l'edició d'Aguió amb el propòsit d'acostar l'obra a un públic ampli (Ferrando & Escartí, 2024: 104).

L'organització dels actes commemoratius del sis-cents aniversari de la mort de Jaume I (1876) recaigué en Teodor Llorente, director de *Las Provincias*, i en un grup de destacats intel·lectuals valencians amics seus, en un moment en què encara no existia cap entitat cultural pròpiament valencianista. Les seues múltiples manifestacions posen de manifest tant l'adhesió dels renaixencistes envers la figura del fundador del regne com la considerable repercussió que assolí entre sectors amplis de la societat valenciana. El 27 de juliol de 1875, un grup d'intel·lectuals encapçalats per Llorente s'adreçà a l'alcalde per recordar-li la proximitat del centenari i suggerir-li, entre altres iniciatives, l'erecció d'un monument al Conqueridor i l'organització d'un certamen literari. Dos dies després, el 29 de juliol, l'arxiver municipal, Manuel Carboneres, enviava una carta al director de *Las Provincias* en què s'adheria a la celebració i recordava que, ja el 17 de juliol de 1372, els jurats de la ciutat havien acordat retre honres fúnebres a Jaume I cada 27 de juliol (Roca, 2012: 272).

En novembre de 1875, l'Ajuntament feu pública una proposta de programa per a les festes del dit centenari. El 22 de febrer de l'any següent es reuniren, d'una banda, la Comissió Municipal del Centenari, encapçalada pel tinent d'alcalde, Emili Borso, i, de l'altra, la Junta General del Centenari. Al si d'aquesta Junta, hi havia el cronista de la ciutat, Vicent Boix, una delegació de la Diputació Provincial; l'Arquebisbat de València; el rector de la Universitat Literària; els presidents de l'Acadèmia de Sant Carles, de l'Escola de Belles Arts, de la Societat Econòmica d'Amics del País, del Liceu Literari, de la Societat d'Agricultura i de l'Ateneu Científic i Literari; el degà del Col·legi d'Advocats; el director de l'Escola d'Artesans, el bibliotecari universitari, els síndics dels gremis de la ciutat, els directors dels principals periòdics valencians i tot un seguit de persones destacades de la ciutat: Cristòfol Pasqual i Genís, el marquès de Cruïlles, Francesc de Paula Gras, Carles

Morant, Pere Villalba, Eduard Pérez Pujol, Baltasar Palmero, Jacint Labaila, Ramon Ferrer i Matutano, Josep Bernardo Escrivà, Octavi Jarque, Francesc de Paula Jaldero, Alexandre Cerdà, Cèsar Santomà, Honorat Valentí, Ramon Batllés, Josep Maria Gómez Alamà, el comte de Soto Ameno, Ricard Sòria, Daniel Julià i Miquel Velasco. La finalitat de la trobada era acabar de definir el programa i repartir tasques entre les quatre comissions creades a aquest efecte: la del monument, la del certamen, la dels festes i la de les exposicions. Amb la voluntat de perpetuar l'efemèride, s'encunyaren deu medalles d'or, dues-cents d'argent i dos mil de bronze (Ferrando & Escartí, 2008: 113).

La commemoració del centenari s'allargà durant tres jornades, el 26, 27 i 28 de juliol, coincidint amb la Fira de Juliol. Arcs i domassos engalanaven els carrers de la ciutat, i es calcula que hi acudiren entre 60.000 i 70.000 visitants, molts dels quals es veieren obligats a passar la nit al ras. Un repertori abundant de castells de focs artificials i cercaviles animava les vetlades. El carrer de la Sang fou cobert amb vela, i la façana de l'Ajuntament s'ornà amb velluts i tapisos antics. Del balcó principal penjava el retrat de Jaume I pintat per Bernardí Alçamora en 1631 i que fou restaurat expressament per a l'ocasió.

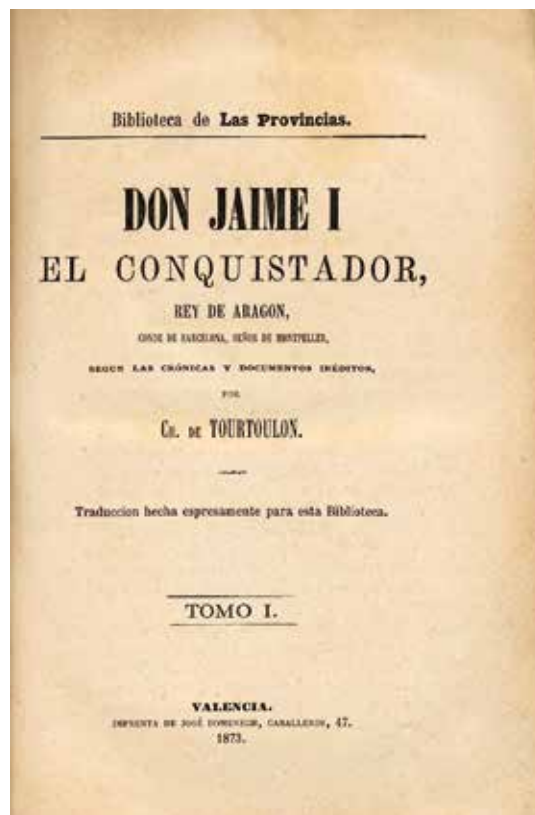
Els actes oficials de la primera jornada s'iniciaren, a partir del migdia, amb la desfilada de la Comissió municipal de festes, vestida de dol, que convidava autoritats i poble a sumar-se als homenatges dedicats a Jaume I. A les set de la vesprada, mentre les campanes de la ciutat repicaven a morts, se celebrà a la Seu un solemne ofici nocturn, a càrrec de les capelles musicals de la catedral i del Reial Col·legi del Corpus Christi.

El dia 27, aniversari exacte del traspàs reial, la processó cívica eixí de l'Ajuntament cap a la catedral a les 9:15 del matí. Hi portaven els objectes personals del monarca que el municipi havia pogut reunir, entre els quals destacava el casc, conservat hui en la Reial Armeria de Madrid. Encapçalava la comitiva la roca València, escortada per la Guàrdia Civil, seguida de la banda de música de la brigada de bombers, que interpretava marxes fúnebres. Darrere,

anava el carro simbòlic amb les antigues banderoles i el penó de Lo Rat Penat, els timbals i clarins municipals a cavall i quatre reis d'armes també muntats. A continuació avançaven els xiquets dels asils de la Mare de Déu de la Misericòrdia, de la Beneficència i del Col·legi Imperial de Sant Vicent Ferrer, juntament amb els antics gremis, cadascun amb la seua bandera amb crespons negres i corones de llorenç amb les dedicatòries corresponents. Els seguien els representants de la marina, l'exèrcit, la judicatura, els centres docents, la premsa, les societats científiques, les diputacions de Castelló i d'Alacant, els mestrants i cavallers dels ordes militars, la Senyera de la ciutat, els regidors i diputats provincials. Presidien tot el conjunt el governador civil, el capità general, el president de l'Audiència, l'alcalde i el vicepresident de la Comissió provincial. El carro fúnebre que portava els objectes reials desfilava solemnement. Anava arrossegat per huit cavalls negres coberts amb gualdrapes de vellut i or, brodats amb les armes de la ciutat. Era conduït per dos genets i huit palafreners. Damunt seu s'alçava un majestuós túmul, revestit de vellut negre amb una ampla franja d'or i, brodats als cantons, els escuts de València, Catalunya, Aragó i Mallorca. Hi reposaven l'escut i l'espasa de dues mans del Conqueridor, juntament amb altres relíquies reials venerades. Com assenyalava la premsa de l'època, la commemoració serví, a més, per a refer completament la vella Senyera reial de la ciutat.

En arribar a la catedral, el túmul fou situat als peus de l'altar, amb totes les relíquies del rei disposades damunt: a l'escut, l'espasa i el casc, s'hi afegien el fre, els esperons, la clau àrab de la ciutat i el manuscrit dels Furs procedent de l'Arxiu Municipal. S'hi entonà la solemne Missa de Rèquiem del mestre Pacini, i, en acabar, l'arquebisbe, revestit de pontifical, oficià el respons per l'ànima del monarca. Després de la una del migdia, la processó abandonà la catedral i retornà a l'Ajuntament.

La jornada del 28 de juliol estigué dedicada al certamen literari, al qual concorregueren 121 obres. La festa poètica congregà figures procedents de tot l'antic espai de la Corona d'Aragó: dels territoris occitans, el baró Carles de Tourtoulon i el comte

Portada de la traducció castellana de l'obra de Charles de Tourtoulon, traduïda per Teodor Llorente.

Cristià de Villeneuve; de terres catalanes, el poeta Albert Quintana, el diputat Víctor Balaguer i el Sr. Cornet i Mas, director del *Diario de Barcelona*; i de Mallorca, hi participà l'esmentat Marià Aguiló. L'acte tingué lloc al pati del Reial Col·legi del Corpus Christi, guarnit per a l'ocasió amb tapissos vermells on figuraven els escuts de València, Alacant, Castelló, Barcelona, Tarragona, Lleida i Mallorca. Sota l'arc central s'havia alçat l'estrat presidencial del jurat, cobert de domàs roig amb els blasons de València, Barcelona i Mallorca, i com a teló de fons unes riques teles de seda vermella i grana que imitaven la senyera reial. Al bell mig, hi penjava el retrat de Jaume I pintat per Alçamora, flanquejat per les estàtues d'Ausiàs March, sant Vicent Ferrer, Joan de Joanes i Lluís Vives. La cerimònia s'inicià amb la simfonia de l'òpera Guillem Tell i amb la *laudatio* reial pronunciada pel Sr. Emili Borso di Carminati, president de la Junta del Centenari.

Entre les composicions guardonades, destacaven l'oda *Jaime I*, de Vicent Greus; la cançó *La Creu i la Palmera*, de Josep Franquesa; l'assaig *Beneficis que reportà Catalunya de la conquesta de València*, d'Antoni de Bofarull; l'oda *Les darreries del Conqueridor*, de Tomàs Forteza; la peça *A la unió de las razas latinas*, de Feliu Pizcueta; el romanç *Lo alt En Jaume d'Aragó*, de Mateu Obrador, i el *Romanç dels quatre trobadors*, de Teodor Llorente. L'Ajuntament tenia la intenció de reunir en un volum totes les obres presentades, projecte que, desgraciadament, no arribà a materialitzar-se (Roca, 2009a).

A tall de cloenda, l'endemà, l'Ateneu Científic i Literari organitzà una vetlada literària en honor dels poetes occitans, catalans i mallorquins que havien acudit a la celebració. En aquella vetlada, Llorente recità una *Salutació als poetes de Catalunya, Mallorca y Provença...*, que fou seguida per altres declamacions de poetes occitans, valencians, catalans i mallorquins. L'endemà encara se'ls oferí una paella al jardí del Real. Setmanes més tard, Llorente, especialment sorprès pel ressò que havia tingut la seua iniciativa en la premsa de Barcelona, compongué un tercer poema vinculat a la festa: *Als periodistes de Barcelona. Habent rebut en premi l'autor la copa de or y argent que*

dots periodistes oferiren per lo concurs literari del centenar del rey En Jaume lo Conqueridor. Gràcies sobretot a la iniciativa de Llorente, València esdevingué, per uns dies, la capital cultural de totes les terres que havien format part de la Corona d'Aragó: Jaume I s'havia convertit en el vincle i en símbol de fraternitat per excel·lència (Roca, 2009a).

El centenari de la mort de Jaume I fou també l'ocasió per a encetar una subscripció popular destinada a erigir una estàtua de bronze del Conqueridor. La iniciativa culminà el 20 de juliol de 1891, amb la inauguració, al Parterre, del monument equestre obra d'Agapit Vallmitjana. Des d'aleshores, l'escultura ha esdevingut punt d'arribada habitual de nombroses manifestacions valencianistes i etapa obligada en el recorregut que la senyera municipal fa cada 9 d'octubre camí de la catedral.

Però no fou València l'única ciutat que reté homenatge a Jaume I en ocasió del sis-cents aniversari del seu traspàs. A Alacant, un grup d'escriptors reunits entorn de Joan Vila i Blanco, seguint la proposta de Carmel Calvo, li consagrà un certamen literari celebrat el primer diumenge de maig de 1876. A Alcoi, coincidint amb les festes de Moros i Cristians d'aquell any, es convocà una justa poètica en memòria del monarca. Castelló, per la seua banda, optà per l'erecció d'un monument, projecte impulsat pel capellà Joan Baptista Cardona Vives (1814-1890), que no arribà a veure enllestit, ja que la inauguració no tingué lloc fins al 20 de març de 1897.

L'afecte envers la figura del fundador del regne no s'exhaurí amb la Renaixença en sentit estricte, moviment que a València s'allargà fins ben avançat el segle xx. Com a fruit tardà d'aquest corrent i del positivisme historiogràfic de fi de segle, cal situar els treballs que Roc Chabàs dedicà a l'època jaumina i, sobretot, les gestions que impulsà a partir de 1905 per tal de convocar a València un congrés d'historiadors de la Corona d'Aragó centrat monogràficament en el regnat de Jaume I (Rodrigo Lizondo, 1996: 66). Amb aquesta finalitat, Chabàs inicià múltiples contactes amb institucions valencianes com Lo Rat Penat i amb historiadors com el català Francesc Carreras Candi i l'aragonés Eduardo Ibarra Rodríguez,

si bé el desinterés institucional acabà frustrant el projecte. Amb tot, la ciutat de València, malgrat estar aleshores governada pel republicanisme blasquista, accedí, no sense reticències, a participar en alguns dels actes commemoratius del set-cents aniversari del naixement de Jaume I (1908).

Tot apunta que la iniciativa de commemorar el set-cents aniversari del naixement de Jaume I sorgí de Montpeller, ciutat on nasqué el monarca. Ara bé, on més ressò públic va tindre fou en les principals ciutats dels seus antics dominis peninsulars, entre les quals destacà especialment València. Fou, almenys, des de Montpeller des d'on es reprengué el projecte de celebrar el que acabaria esdevenint el primer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, encara que la seu de la trobada, aquell mateix any, ja no fou València, sinó Barcelona (Udina i Martorell, 1990).

L'any 1908, València experimentava una certa bonança econòmica, alimentada per les exportacions agrícoles, però afrontava alhora un panorama polític summament complex, derivat tant de la crisi del sistema de la Restauració com de la manca de lideratges clars. Teodor Llorente, capdavanter del Partit Conservador i director de *Las Provincias*, s'havia retirat de la vida pública en 1904. Vicent Blasco Ibáñez, indiscutible referent del republicanisme valencià, l'abandonaria igualment en 1908, any en què es traslladà a residir a Madrid. Tant el bipartidisme restauracionista com la mateixa institució monàrquica, encarnada llavors en el jove Alfons XIII, eren obertament qüestionats per part del moviment republicà, que per aquelles dates s'havia fragmentat en diverses branques: la blasquista, que en 1908 heretaria Fèlix Azzati; la solidària, encapçalada per Rodrigo Soriano, i la de la Concentració Republicana, dirigida per Josep Maria Escuder (Martínez Relanzón, 2023).

Paral·lelament, el valencianisme cultural s'havia dividit en dos corrents: el conservador, aixoplugat per Lo Rat Penat i dirigit aleshores per Josep Maria Ruiz de Lihori, baró d'Alcahalí (1903-1908); i el progressista, nascut també de Lo Rat Penat, amb Faustí Barberà, fundador de València Nova (1904), com a referent principal. Aquest últim corrent no trigà a articular-se políticament en l'Assemblea Re-

gionalista Valenciana (1907), transformada aquell mateix any en Centre Regionalista Valencià, sota la direcció de Manuel Espinosa Ventura. Aquesta rica diversitat política i cultural, que no es limitava als corrents citats, tenia el reflex directe en la premsa, vinculada de forma més o menys explícita a partits o moviments concrets. Així, *Las Provincias*, dirigit des de 1904 per Teodor Llorente i Falcó, fill del patriarca de la Renaixença valenciana, donava suport al Partit Conservador tot i proclamar-se independent; *El Pueblo*, veu del blasquisme, havia passat el 1907 a mans de Fèlix Azzati; *El Radical* feia de portaveu dels sorianistes; *El Mercantil Valenciano* defensava els interessos de la Concentració Republicana, i *La Correspondencia de Valencia* mostrava una certa afinitat carlina (Laguna Platero, 1990).

Si a la capital dominava políticament el republicanisme blasquista, a la resta del territori s'alternaven principalment monàrquics conservadors i liberals. Aquesta era, en síntesi, la situació econòmica, política i cultural de l'antiga capital del regne en aquell any, no gaire diferent, d'altra banda, de la que es podia observar a la resta de ciutats valencianes importants. En aquest context s'inscriví la commemoració del set-cents aniversari del naixement de Jaume I.

Si bé les activitats del centenari s'estengueren al llarg del primer semestre de 1908, el punt culminant de la celebració tingué lloc el 2 de febrer, aniversari del naixement del monarca a Montpeller. Els preparatius no transcendiren en realitat els cercles erudits i valencianistes fins que un editorial de Fèlix Azzati a *El Pueblo* encengué la polèmica. El text d'Azzati, que duia per títol «Puerilidades regionalistas» (*El Pueblo*, 14/1/1908), era una resposta directa a un altre editorial, en aquest cas de *Las Provincias*, titulat «Preparando un centenario. La silueta del rey D. Jaime» (*Las Provincias*, 13/1/1908). El director de *El Pueblo* jutjava «ridículo exaltar su memoria, los hechos del de Aragón, como perder tiempo analizando lo que de condeñable tuvo su obra» i defensava, en conseqüència, la no participació en la concentració patriòtica i apartidista que València Nova pretenia celebrar al Parterre, a les 11 hores del 2 de febrer.

Grup de intel·lectuals valencians, 1903

Amb tot, gràcies a la insistència d'alguns regidors ratpenatistes, com Josep Martínez Aloy, l'Ajuntament aprovà subvencionar amb 5.000 pessetes dues iniciatives de Lo Rat Penat: una exposició retrospectiva d'art medieval, centrada bàsicament en objectes relacionats amb Jaume I, i la publicació d'una obra sobre el seu regnat, encàrrec que hauria de redactar el llavors cronista de la ciutat, Teodor Llorente. L'exposició tingué lloc entre maig i juliol d'aquell mateix any als locals de Lo Rat Penat, però Llorente, ja gran i delicat de salut, no es veié amb prou forces per a escriure l'obra que se li havia encomanat (Roca, 2010).

Aquesta postura blasquista no era compartida, però, pels sorianistes, capaços de distingir les seues conviccions republicanes del respecte que se li devia a una figura excepcional de la història del poble valencià, de qui deien que era una «de las pocas testas coronadas que han merecido respeto de la Historia» (*El Radical*, 1/2/1908). Tampoc no hi coincidien els republicans moderats de la Concentració Republicana, que volgueren remarcar, en contrast amb la demagògia blasquista, que Jaume I «dió á su pueblo sobrias y liberales leyes de espíritu democrático, reformó los fueros antiguos y dispuso que en los casos no previstos en ellos se juzgara con arreglo á la equidad y á la razón natural» (*El Mercantil Valenciano*, 6/2/1908). Els valencianistes, de qualsevol tendència política, no es van conformar amb les iniciatives esmentades: els ratpenatistes llançaren una crida als ciutadans perquè engalanaren els balcons el dia 2 de febrer, mentre que

València Nova consagrà a la figura del Conqueridor un número extraordinari de la seua revista *Renaiximent*, publicat l'1 de febrer de 1908.

A la crònica de l'acte celebrat al Parterre, *Las Provincias* relatava que hi assistí «un buen número de socios y bastante público, entre los que figuraban comisiones de distintas agrupaciones sociales. La corona, que fue llevada en un landó, era de flores naturales, muy hermosa». El cronista afegia que, en col·locar-se la corona a l'estàtua, «el público aplaudió en aquel instante con fervoroso entusiasmo, que aumentó al dar el señor últimamente citado vivas á Valencia, á España y al rey D. Jaime», mentre que «el director del *Renaiximent*, Sr. Espinosa, pronunció en valenciano un breve discurso, en el que afirmó carecía el acto realizado de todo color político. No es —dijo— más que un homenaje, un recuerdo, al primer valenciano» (*Las Provincias*, 3/2/1908).

La crònica de *El Radical* ens permet saber que, entre els «millares de personas que acudieron á demostrar su cariño por las glorias valencianas», hi eren «los concejales Sres. Martín Mengot, Pérez de Lucía, Paredes, Martínez Aloy, Lluch, el alcalde [Sr. José Maestre] y representaciones de la Diputación provincial y de otras corporaciones» (*El Radical*, 3/2/1908). *El Mercantil Valenciano*, per la seua banda, aportava detalls addicionals d'interès, com el fet que en la comitiva presidencial figuraven també Josep Maria Puig Torralba, president honorari de València Nova, el secretari Miquel Duran i la totali-

tat dels vocals de la Junta Directiva, i, sobretot, que «entre el público figuraba el decano de los periodistas valencianos D. Teodoro Llorente» (*El Mercantil Valenciano*, 3/2/1908). Hi mancava, en canvi, Fausti Barberà, president honorari de València Nova, desplaçat a Montpeller per a assistir, en representació de l'associació, als actes d'homenatge al Conqueridor celebrats allí mateix el 2 de febrer.

L'acte resultà, doncs, tot un èxit, encara que no és així com el presentà *El Pueblo*, que el descriví com «una ridícula mojiganga» protagonitzada per «un grupo de carlistas, convocados por sus Juntas directivas por medio de la Prensa, acompañados por algunos señores perturbados por la propaganda (afortunadamente fracasada en Valencia) de los solidarios catalanes, fueron en pequeña y ridícula manifestación á depositar una corona de flores a los pies del caballote de el Conqueridor» (*El Pueblo*, 3/2/1908).

Els catòlics valencians tingueren igualment ocasió d'associar-se religiosament a la commemoració, assistint a la missa pontifical que, aquell diumenge a les deu del matí, celebrà a la Seu monsenyor Victoriano Guisasola, arquebisbe de València (1904-1913) i futur cardenal (1914). Durant la missa i el *Te Deum* d'acció de gràcies que la seguí, amb el temple ple de gom a gom, el prelat comptà amb l'acompanyament, entre altres eclesiàstics, de Roc Chabàs i Josep Sanchis Sivera, dos dels canonges més distingits de l'Església valenciana. Les campanes anunciaren la cerimònia, acompanyada per la capella de músics de la catedral, a la qual foren convidades les autoritats civils i militars valencianes i les principals corporacions civils i religioses (Ferrando, 2008).

Entre les autoritats hi havia el general Manrique de Lara, l'alcalde José Maestre amb els regidors Martín Mengod, Martínez Aloy, Pérez Lucia, Lluç i Paredes, i els representants de la Diputació, Germà Rodríguez Dalmau i Manuel Simó. Entre les corporacions privades destacava Josep Maria Ruiz de Lihori, president de Lo Rat Penat. Segons *Las Provincias*, el sermó anà a càrrec de mossén Just Martínez,

beneficiat de la catedral, que, després de glossar la festivitat litúrgica del dia, «dedicó la segunda parte de discurso á D. Jaime. Habló de la importancia de su reinado, de su entusiasmo por defender los derechos de la Iglesia, sus esfuerzos por arrojar á la morisma de nuestra ciudad, y su afán de conquistarla para ofrecerla á la Santísima Virgen» (*Las Provincias*, 3-II-1908).

El record de Jaume I es commemorà també en nombroses poblacions valencianes, com ara Castelló, Vila-real o Alcoi, entre d'altres, deleroses de rememorar així la seua fundació o la conquesta cristiana. Aquell mateix febrer de 1908, la revista *Renaiximent* publicà un article de Gaetà Huguet, regidor de l'Ajuntament de Castelló, en què donava compte de la proposta que havia presentat per a commemorar el naixement de Jaume I. El dit escrit reivindicava «la gran figura del rey demòcrata En Jaume I de València, no sòls per haver estat lo fundador de Castelló, sinó que així mateix per haver otorgat a la nostra Nació la constitució foral més franca del segle XIII» (Huguet, 1908: 1).

Durant els primers mesos de 1908, *Las Provincias*, amb l'objectiu de mantindre l'interés per l'Exposició commemorativa impulsada per Lo Rat Penat, publicà, entre febrer i maig, diversos articles dedicats a la memòria de Jaume I. L'Exposició s'inaugurà al palau de la Scala, seu de Lo Rat Penat, el 28 de maig de 1908, i es clausurà el 31 de juliol. A l'acte, hi assistiren representants de les autoritats municipals, provincials, judicials i militar, a més d'una destacada representació del Capítol catedralici, entre la qual destacaven Roc Chabàs i Sanchis Sivera. En el discurs inaugural, pronunciat en valencià, el baró d'Alcahalí, president de la institució, «dijo, en síntesis, que Lo Rat Penat ha querido conmemorar el centenario del monarca invicto, del legislador eminente, del defensor de las libertades aragonesas, no con tracas ni percalinas, sino con un acto de verdadera trascendencia social, cual es exponer ante los ojos de Valencia y de España el arte y la industria del siglo xv para gloria de nuestros antepasados y estímulo de la edad presente» (*Las Provincias*, 29/5/1908).

Entre els objectes exposats, destacaven la cimera de l'elm del rei Martí l'Humà, custodiada per la Casa reial; l'escut i l'esperó de Jaume I, juntament amb el serrell del seu cavall, conservats aleshores a l'Arxiu de la catedral; el penó de la Conquesta i l'espasa del monarca, guardats a l'Arxiu Municipal, i els incunables del *Tirant lo Blanch* i de les *Obres e trobes en llaors de la Verge Maria*, procedents de la Biblioteca Universitària.

Amb tot, Teodor Llorente, sota el pseudònim de Valentino, no s'estigué de publicar un comentari una mica amarg a propòsit del ressò social de l'Exposició: «No cabe duda en que aquella Exposición era una preciosidad [...]. No me equivocaré mucho al decir que los valencianos que se tomaron el trabajo de ir á la antigua casa de los marqueses de la Scala y soltar allí cincuenta céntimos, serían unos 2.500. En ciudad que se va acercando á los 200.000 habitantes, ¡qué ínfima minoría! ¡Qué prueba de general incultura! Y en otro orden, la obra de Lo Rat-Penat llamó tan poco la atención, que no vino de fuera nadie (que yo sepa) á examinar la Exposición» (*Almanaque de Las Provincias*, 1909: 89).

EL SET-CENTS ANIVERSARI DE LA MORT DE JAUME I, EN EL LLINDAR DE LA DEMOCRÀCIA: 1976

En 1976, pocs mesos després de la mort de Franco, València s'afanyava a commemorar el set-cents aniversari de la mort de Jaume I en un context polític i cultural sense precedents. Espanya iniciava aleshores la transició de la dictadura a la democràcia, i s'obria una etapa d'efervescència cultural i reivindicativa que afectaria d'una manera particular els territoris amb llengua pròpia o amb trets historico-culturals diferenciats. De fet, la memòria de les fites assolides durant la Segona República en matèria d'autonomies restava ben viva, com a objectiu a recuperar en allò que, amb el temps, es coneixeria com l'Estat de les Autonomies. En el cas valencià, que havia estat a punt d'aconseguir l'autonomia pocs dies abans de l'esclat de la Guerra Civil, la qüestió constituïa una necessitat preeminent per a

determinats sectors socials, encara que s'articulà de maneres ben diverses segons les opcions polítiques. Tanmateix, era encara massa prompte, i pel juliol de 1976 moltes de les coses que actualment donem per superades restaven encara ben llunyanes, sobretot en l'àmbit cultural.

Amb motiu de la celebració del centenari, les autoritats organitzaren una sèrie d'actes que no sempre gaudiren del suport popular ni foren del grat d'una majoria àmplia. A més, en les mateixes postures oficials es pot detectar una certa incomoditat davant l'efemèride, i els esforços dels representants institucionals, encara franquistes, per assimilar un fet que evidenciava els orígens i la idiosincràsia pròpia del país. El franquisme dels primers anys havia utilitzat Jaume I com a model per al dictador, fins al punt que Martí Domínguez arribà a redactar *Don Jaime el Conquistador, primer César hispánico* (València, 1945). Ara, però, la figura estava a punt de girar-se en sentit contrari: la història es convertia, així, en una arma que s'esgrimiria al llarg de tota la Transició (Escartí, 2012).

Al juliol de 1976, correspongué a la ciutat de València encapçalar el record dels set-cents anys de la mort de Jaume I. Les cròniques periodístiques d'aquells dies ens ofereixen una visió detallada dels fets i, de vegades, deixen entreveure certes tensions i situacions que ja anaven covant en la societat valenciana i que no tardarien a esclatar.

El mateix 27 de juliol de 1976, el diari *Levante* publicava el «Pregó» de Vicente L. Simó Santonja, pronunciat el dia anterior al claustre del Col·legi del Patriarca. El text, llegit davant les autoritats del moment, fou, segons el dit periòdic, «en lengua valenciana». Cal palesar que el model lingüístic emprat era el normatiu de l'època, llevat d'algunes concessions als arcaismes i localismes i alguna distracció sense importància. Amb tot, el discurs s'esforçava a subratllar un aspecte revelador del moment polític que es vivia. Així, Simó Santonja sostenia que «per

damunt de tot, i foren els que foren els seus dominis territorials, Jaume el Conqueridor fon un rei “espanyol”, en busca de la unitat “espanyola” i per damunt dels fraccionaments a l’ús en aquells temps» (*Levante*, 27/7/1976).

Aquell acte celebrat al Col·legi del Corpus Christi donà pas a les commemoracions convocades per l'Ajuntament de València. La crònica de *Las Provincias* (28/7/1976) és tan detallada que permet resseguir els actes un a un. S'hi destacava l'assistència de més de dos-cents alcaldes de la regió, acompanyats d'altres autoritats i representants «de los estados que formaron parte de la antigua corona de Aragón». Al matí del dimarts 27, seguint el costum del 9 d'Octubre, es despenjà del balcó de l'Ajuntament la Senyera de la ciutat davant un nombros públic, i s'inicià la processó. Formaven part de la comitiva, sempre segons la mateixa crònica, «la Junta Central Fallera, Ateneo Marítimo, Ateneo Mercantil, Lo Rat Penat, Gremio de Artistas Falleros, Círculo de Bellas Artes y el Tribunal de las Aguas», a més de les autoritats següents: el capità general de la III Regió; el governador civil; l'alcalde i el president de la Diputació; el governador militar; el fiscal de l'Audiència; els alcaldes de Lleida, Palma, Tarragona i Alacant; els presidents de les diputacions de Tarragona, Alacant i Castelló, i representants de Lleida, Barcelona, Osca i Montpeller.

A la catedral se celebrà una missa oficiada per l'arquebisbe Garcia Lahiguera, assistit pels bisbes de Castelló i d'Alacant. A l'homília, el prelat destacà la devoció mariana del rei Jaume i sostingué que, en el nostre temps, el monarca hauria combatut «el ateísmo, el materialismo y el neopaganismo, males de la humanidad en el tiempo presente», i exhortà els assistents a lluitar contra «los tres enemigos de la fe cristiana» per tal de «restablecer el reino de Cristo». A la plaça d'Alfons el Magnànim, als peus de l'estàtua del rei, les autoritats depositaren coro-

nes de llorer. La dita crònica ho recull així: «Grandes aplausos acompañaron a las ofrendas que culminaron con el canto del Himno Regional, momento que revistió particular emotividad, seguido de la interpretación del Himno Nacional» (*Las Provincias*, 28/7/1976).

L'any del set-cents aniversari de la mort de Jaume I continuà, pel que fa als actes oficials, amb un anunci solemne, publicat en la premsa en un valencià impecable, «de donar un especial relleu a la commemoració del pròxim dia 9 d'octubre» (*Las Provincias*, 10/10/1976). És, de nou, en la crònica de *Las Provincias* on es detallen més els actes celebrats en aquella data. Així, sabem que tingué lloc la processó cívica de costum, però amb la novetat d'incorporar-hi manifestacions populars al llarg del recorregut: dolçainers i carros de murta, grups folklòrics de moros i cristians de Crevillent i Xixona, bandes de música, els «Llauradors» i els «Torners» de Morella, la roca València, «de la procesión del Corpus, tripulada en este caso por señoritas vestidas con el traje regional», el grup de ball Pensat i Fet, de Canals, la Muixeranga i els Tornejants d'Algemesí, els Porrots de Silla, els Dançadors de l'Alcúdia i el «grupo de Educación y Descanso» de València, a més de la banda de música d'Alcublas, que tancava l'acte. En conjunt, la celebració repetí allò que s'acostumava cada 9 d'octubre, amb la incorporació de balls i danses valencianes per tal d'augmentar-ne la popularitat que s'havia reclamat des de diverses posicions polítiques amb motiu de la commemoració (Ferrando & Escartí, 2008: 124).

Malgrat aquells esforços per popularitzar la data, l'efemèride es festejà també amb actes de caire més erudit. En aquest sentit, al Saló de Festes de l'Ajuntament de València s'inaugurà una exposició amb documents procedents de l'Arxiu del Regne de València, l'Arxiu de la Corona d'Aragó, els arxius municipals de València i Alzira i el de la Catedral de

Escultura realitzada per Agapit Vallmitjana de Jaume I al Parterre de València

València. Hi destacaven «el testamento del rey, la capitulación de la ciudad y ediciones diversas del Llibre dels Furs», juntament amb «cuadros que reproducen pasajes de la vida del rey, así como libros sobre su vida y objetos pertenecientes al monarca, especialmente su espada y su escudo» (*Las Provincias*, 10/10/1976).

La premsa local dedicà, en aquelles dates, diversos articles d'opinió o merament informatius als temes vinculats a les celebracions. Al *Levante* del 7 d'octubre, B. Bono i Barber signava l'article «Jaime I, fundador del reino de Valencia», de to laudatori, amb cites de frases originals del cronista Desclot i de l'historiador català Víctor Balaguer. El mateix autor havia publicat ja al juliol un altre text, «Capilla y cofradía valencianas de San Jaime», on recordava la figura reial i algunes tradicions populars (*Levante*, 27/7/1976). El 8 d'octubre, el mateix periòdic dedicà una pàgina sencera a l'efemèride, amb tres articles de tarannà divers. Mentre que Salvador Chanzà tractava sobre la *mocadorà*, una nota sense signar oferia una breu història del Penó de la Conquesta. L'espai central l'ocupava Vicent Giner Boira, autor del text «La Virgen de las Victorias en el altar mayor de la Catedral», en què explicava la presència d'aquesta imatge religiosa que havia pertangut a Jaume I i que es conservava a la parròquia de Sant Andreu. Es referia també a la relíquia de sant Vicent Màrtir, junt amb la Senyera i l'espasa del rei, i acabava exhortant els valencians a assistir als actes commemoratius, per tal com el monarca, en conquerir la ciutat, «la devolvía a Europa y a la fe de Cristo» (*Levante*, 8/10/1976). El 9 d'octubre, en el mateix diari aparegué un escrit sobre «Sant Donís», i el dia 10, una ex-

tena crònica donava compte dels actes que s'havien celebrat a València, així com de la commemoració en els pobles de l'Horta.

En aquell context encara marcat pel règim policial, resultava obvi que les manifestacions d'esquerra no tenien cabuda. Cal fer notar, doncs, que les úniques veus discordants respecte dels actes commemoratius del set-cents aniversari eixiren, precisament, de sectors de l'Església valenciana. Així, el grup La Paraula Cristiana feu publicar una nota de protesta pel «despreu evident a la llengua dels valencians» mostrat per la Junta del Centenari, que havia encunyat una medalla en què només s'emprava el llatí; s'hi denunciava, a més, no sols «l'oblit de la llengua, sinó [...] la no presència de la menció de la nostra terra, ni com País Valencià, més generalitzat, ni com a Regne», i s'assenyalava que en el cartell oficial només apareixia «allò de Valencia, Alicante, Castellón, que menysprea la nostra nacionalitat, la nostra figura política i jurídica i és insult al poble valencià». Es protestava igualment per l'edició en castellà dels Furs i del *Llibre del Consolat de Mar* (*Las Provincias*, 9/10/1976).

En definitiva, la figura del rei fundador del regne valencià servia a uns per a frenar la tendència cap a l'autogovern i l'autonomia, i a altres per a reivindicar precisament aquestes opcions polítiques i aprofundir en el caràcter valencià de la nostra societat. Aquella efemèride de 1976 deixava entreveure amb claredat alguns dels conflictes que prompte esclatarien, i uns altres que, malauradament, encara hui no han deixat d'estar presents.

El segle XXI, amb la commemoració del 2008 —els huit segles del naixement del rei— i del 2026 —el set segles i mig de la mort del monarca— són dues fites en el record de Jaume I que encara cal estudiar. La primera, ja passada, comportà actes solemnes, aplecs i reunions científiques i manifestacions culturals de matisos diferents. La d'enguany encara està per veure què donarà com a fruits destacables.

BIBLIOGRAFIA

- Aguiló, M. (1873). *Crònica o comentaris del gloriós i invicte Rey En Jacme Primer, Rey d'Aragó, de Mallorca e de València, Compte de Barcelona e de Montpeller, dictada per aquell en sa llengua natural*. Barcelona: Biblioteca Catalana.
- Domínguez Barberà, M. (1945). *Don Jaime el Conquistador, primer César hispánico*, Madrid: Editora Nacional.
- Escartí, V. J. (2012). «Jaume I, el Llibre dels feits i l'humanisme: un model "valencià" per al cesarisme hispànic», *eHumanista/IVITRA*, 1: 128-140.
- Escartí, V. J. (2026). *El record del rei Jaume I*, Catarroja-Barcelona: Afers.
- Ferrando, A. & Escartí, V. J. (2008). «La memòria de Jaume I entre els valencians», dins *Jaume I, memòria i mite històric*. València: Generalitat Valenciana, 2008: 111-127.
- Ferrando, A. & Escartí, V. J. (2024). *Jaume I: Llibre dels feits*, València: Publicacions de la Universitat de València.
- Ferrando, A. (2008). «Els valencians davant el VII centenari del naixement de Jaume I (1908)», *Las Provincias*, 10/2/2008: 4-7.
- Huguet, Gaetà (1908). «Lo moviment valencianista a Castelló de la Plana», *Renaixement*, 7: 1-2.
- Laguna Platero, A. (1990). *Historia del periodismo valenciano. 200 años en primera plana*, València: Generalitat Valenciana.
- Lamarca, L. (1838). *Noticia histórica de la Conquista de Valencia por el rey don Jaime I de Aragón*, València: Josep Ferrer d'Orga.
- Martínez Relanzón, A. (2023). «Hegemonia y derrota del republicanismo en la Valencia de principio de siglo XX», *Aportes*, 113: 75-102.
- Roca, R. (2009a). «Teodor Llorente i el certamen literari en honor de Jaume I (1876)», en *Miscel·lània Joaquim Molas*, vol. 4, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Roca, R. (2009b). «Teodor Llorente i l'homenatge a Marià Aguiló (1909)», *Randa*, 63: 95-110.
- Roca, R. (2010). «València i els centenaris del rei En Jaume (1876 i 1908)», en Carme Oriol & Emili Samper (ed.), *El rei Jaume I en l'imaginari popular i en la literatura*, 133-153.
- Roca, R. (2012). «La mitificació vuitcentista del passat medieval: la figura de Jaume I, rei d'Aragó», *eHumanista/IVITRA*, 2: 271-285.
- Rodrigo Lizondo, M. (1996). «Roc Chabàs, medievalista», *Saitabi*, 46: 47-66.
- Udina i Martorell, F. (1990). «Els congressos d'història de la Corona d'Aragó (1908-1990)», *Revista de Catalunya*, 46: 72-82.

05

La construcció simbòlica de la reginalitat

Violant d'Hongria i la paradoxa de la memòria
en el 775é aniversari de la seua mort

THE SYMBOLIC CONSTRUCTION OF QUEENSHIP: VIOLANT OF HUNGARY
AND THE PARADOX OF MEMORY ON THE 775TH ANNIVERSARY OF HER DEATH

LLEDÓ RUIZ DOMINGO

Universitat Jaume I

ldomingo@uji.es

ORCID: 0000-0002-9473-5483

rebut: 08/04/2026

acceptat: 20/04/2026

publicat: 29/09/2026

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-140.5>

debats #140 (p. 82_95)

RESUM

L'article analitza la construcció simbòlica de la reginalitat a partir de la figura de Violant d'Hongria i la seua presència desigual en la memòria col·lectiva valenciana. Tot i ser una actora política rellevant, que ostentà funcions de consell, mediació diplomàtica i gestió patrimonial, la seua imatge ha estat eclipsada per la centralitat de Jaume I en els relats fundacionals. A través de l'estudi de fonts com el *Llibre dels feyts* i de la memòria festiva contemporànies es posa de manifest la tensió entre la Violant històrica i la Violant simbòlica. L'article defensa que aquesta invisibilització no respon a una manca d'agència, sinó a una construcció historiogràfica i memorial que ha privilegiat figures masculines i ha convertit la reina en una icona despolititzada.

Paraules clau: reginalitat, memòria col·lectiva, Violant d'Hongria, Jaume I, agència, edat mitjana.

ABSTRACT

This article examines the symbolic construction of queenship through the figure of Violant of Hungary and her patchy presence in Valencian collective memory. Despite her documented role as a political actor —engaged in counsel, diplomacy, and patrimonial management— her historical agency has been overshadowed by the dominant narrative centring on James I. By analysing sources such as the *Llibre dels feyts* alongside contemporary festive memory, the study highlights the tension between historical reality and symbolic representation. It argues that Violant's marginalization stems not from a lack of agency but from historiographical and memorial processes that prioritize male figures, transforming the queen into a depoliticized icon.

Keywords: Queenship, collective memory, Violant of Hungary, James I, agency, Middle Ages.

INTRODUCCIÓ

El 9 d'Octubre és, a València, molt més que una festivitat cívica. És la cristallització anual d'un relat fundacional que ha travessat segles sense perdre la seua força estructuradora: la conquesta de la ciutat en 1238 per Jaume I el Conqueridor i la configuració posterior del nou regne com a fita inaugural de la identitat col·lectiva valenciana. Aquest relat s'ha afermat en la toponímia urbana, en els monuments públics, en la historiografia acadèmica i en les commemoracions institucionals fins a convertir el rei en una figura gairebé intocable, centre gravitacional d'una memòria col·lectiva que es reproduïx generació rere generació amb una coherència notable. La imatge del monarca conqueridor, a cavall o en bronze, presidint places i avingudes, protagonitzant manuals escolars i discursos

d'inauguració, és una de les més persistents i reconeixibles de la cultura pública valenciana. L'any 2026 hi ha dues efemèrides que es convoquen mútuament: el 750é aniversari de la mort de Jaume I i el 775é de la mort de Violant d'Hongria, la reina que compartí amb ell la construcció d'una corona i que la història ha tractat amb una generositat molt menor. És precisament aquesta asimetria commemorativa el que fa urgent que ens preguntem qui fou recordada al seu costat, i de quina manera.

La pregunta no és retòrica. Violant d'Hongria (c. 1215–1251), reina consort de la Corona d'Aragó des del seu matrimoni amb Jaume I en 1235, fou una actora política reconeguda en les fonts del seu temps: consellera del rei en episodis decisius de la conquesta de València; mediatra en conflictes dinàstics d'abast europeu; gestora d'un patrimoni complex articulat a través de les arres, el dot i les donacions reials, i mecenes religiosa de convents i institucions eclesiàstiques en diversos territoris de la Corona. La documentació medieval, des de la Cancelleria fins als arbitratges i els testaments, en registra la presència activa i la capacitat d'intervenció en assumptes que anaven molt més enllà del cercle «domèstic» o devocional que la historiografia tradicional ha reservat a les reines consorts. I, tanmateix, la seua presència en el gran relat fundacional valencià és, en termes generals, discreta, fragmentària i desigual. Mentre que el rei ha generat un corpus commemoratiu vast, sostingut i institucionalment sancionat, la reina ha quedat relegada a un segon pla en el discurs oficial, recuperada, quan ho ha estat, en clau simbòlica més que no pas historiogràfica, com a ombra prestigiosa d'un protagonista que no necessita ser compartit.

Aquesta asimetria no és casual ni innocent: és el resultat d'un procés llarg i estructural de construcció de la memòria col·lectiva que cal analitzar amb precisió. Les narratives fundacionals de les societats occidentals han privilegiat sistemàticament les figures masculines associades a la guerra, la conquesta i l'exercici directe de la *potestas* règia, en detriment de les reines consorts, que han estat vinculades preferentment a funcions complementàries, com la reproducció dinàstica, la pietat religiosa, la mediació afectiva, fins a convertir-les en figures de prestigi sense agència real. La historiografia dels segles XIX i, parcialment, XX no solament reproduí aquest esquema, sinó que el reforçà amb una intensitat particular en els contextos on la construcció d'identitats nacionals, regionals o locals exigia herois nítids, figures úniques i llegendàries capaces de condensar un origen. En casos com el valencià, Jaume I ocupà aquest lloc de manera gairebé exclusiva, i la figura de Violant quedà diluïda en el relat de la dinastia, visible però sense veu pròpia, present però sense protagonisme reconegut. La historiografia especialista en reginalitat (Silleras 2003)¹, que des de les darreres dècades del segle XX ha anat reformulant les categories d'anàlisi del poder femení medieval, ha permès qüestionar aquests esquemes i restituir la complexitat de figures com la de Violant (Pelaz Flores i Del Val Valdivieso 2013; Earenfight 2009; 2012). Però aquest qüestionament acadèmic no sempre ha tingut ressò en la memòria pública, la col·lectiva, que continua operant amb els mateixos mecanismes de simplificació i jerarquització que definiren els grans relats del romanticisme historiogràfic.

Amb tot, la invisibilitat no és absoluta ni homogenia, i aquest és, precisament, un dels aspectes més interessants que permeten explorar el cas de Violant

d'Hongria. Hi ha contextos en les quals la seua figura ha arrelat amb una força singular i ha generat tradicions commemoratives pròpies, autònomes respecte del discurs institucional dominant. El cas més revelador és el de Castelló de la Plana, on la tradició historiogràfica i memorial local li ha atribuït un paper rellevant en el trasllat de la població des del nucli de muntanya cap a la plana, episodi interpretat com el moment fundacional de la ciutat. Encara que les fonts medievals no permeten establir amb total certesa la naturalesa exacta d'aquesta intervenció, el relat ha arrelat amb profunditat en la memòria col·lectiva i ha generat un repertori festiu i simbòlic que manté viva la figura de la reina any rere any, incorporada de manera estable a les Festes de la Magdalena des de finals del segle XX. Aquesta presència local, codificada i ritualitzada, permet observar com determinades comunitats poden incorporar figures femenines als seus relats d'origen i conferir-los una rellevància que el discurs general ignora o minimitza, i alhora posa en evidència un dels fenòmens més característics de la memòria col·lectiva en clau de gènere: la seua naturalesa selectiva, dinàmica, negociada i, sobretot, territorialitzada. La memòria de Violant a Castelló no és la memòria de la història ni la de l'arxiu: és la memòria de la festa, de la desfilada, de la proclamació, i com a tal funciona amb una lògica pròpia que cal entendre i no pas simplement descartar.

L'objectiu d'aquest article és analitzar la presència i el significat de la figura de Violant d'Hongria en la memòria històrica valenciana, amb especial atenció a la manera com ha estat incorporada o exclosa dels relats sobre el moment fundacional del regne. Per a fer-ho, es combina la lectura de fonts medievals amb la revisió historiogràfica i l'examen de diverses expressions de memòria cultural i commemorativa, des del *Llibre dels feyts* de Jaume I fins a les pràctiques festives contemporànies a ciutats valencianes. L'anàlisi parteix de la convicció, pròpia dels estudis de reginalitat, que les reines consorts no foren figures ornamentals de la monarquia, sinó agents d'un sistema de poder complex que combinava influència política, gestió patrimonial, mediació

1. La traducció catalana del terme anglès *queenship* com a «reginalitat» fou proposada per Núria Silleras-Fernández, arran de l'ús documentat dels adjectius «reginale» i «reginal» en la documentació medieval catalana i aragonesa. Malgrat que el terme no ha estat incorporat fins ara als diccionaris normatius de la llengua catalana ni de la castellana, s'ha consolidat progressivament en la producció historiogràfica peninsular com a concepte operatiu per a designar l'estudi del poder, la identitat i les pràctiques de govern de les reines a l'edat mitjana.

diplomàtica i projecció simbòlica. Restituïr aquesta complexitat a la figura de Violant no és un exercici d'arqueologia històrica ni de correcció política retrospectiva: és un acte historiogràfic que permet comprendre millor el funcionament real de la monarquia medieval i, alhora, qüestionar els mecanismes que han determinat quines presències mereixen ser recordades i quines han estat condemnades a l'oblit o a la marginalitat.

En definitiva, el 750é aniversari de la mort de Jaume I ofereix una oportunitat que no convé deixar passar: la de mirar el moment fundacional del regne de València amb uns ulls lleugerament desplaçats respecte del centre habitual. Castelló és, en aquest sentit, un punt de partida privilegiat i, en certa manera, subversiu: un espai on la memòria d'una reina ha sobreviscut, s'ha transformat i ha generat sentit de pertinença col·lectiu, amb tots els límits i totes les potencialitats que això comporta. Des d'ací, l'article proposa una mirada crítica sobre com s'ha construït la Història, qui ha ocupat el centre d'aquesta narrativa al llarg dels segles i quines figures han estat relegades a la perifèria; fins que algú, des d'algun lloc concret, ha decidit, any rere any, recordar-les.

QUI FOU LA REINA VIOANT D'HONGRIA?

Violant d'Hongria (c. 1215–1251) fou reina consort de la Corona d'Aragó des del matrimoni amb Jaume I l'any 1235, i la seua biografia constitueix un exemple paradigmàtic de com una reina medieval podia articular poder polític, gestió patrimonial, mediació diplomàtica i mecenatge religiós en un context d'expansió territorial i consolidació dinàstica. Filla del rei Andreu II d'Hongria i de Violant de Courtenay, aquesta darrera filla de Pere II, emperador llatí de Constantinoble, i de Violant de Flandes, la reina s'inscriví en una de les xarxes dinàstiques més complexes i prestigioses de l'Europa del segle XIII. Els

vincles familiars amb la monarquia francesa, a través de la branca dels Courtenay, feien de Violant cosina de sant Lluís, un detall que no era en absolut irrellevant en un context en què el papat treballava activament per apropar la Corona d'Aragó al bloc dinàstic capetià i consolidar la posició dels regnes ibèrics dins l'òrbita de l'Europa llatina. Per a Jaume I, tal com recull el *Llibre dels feyts*, el matrimoni tenia un valor de prestigi inqüestionable: havia preferit casar-se amb la filla d'un rei i neta d'un emperador, una afirmació que declara tant l'ambició dinàstica del monarca com la consciència del valor simbòlic que la unió aportava a la Corona.

La negociació matrimonial fou, com en totes les unions de la reialesa, un procés complex i minuciós que s'allargà durant quasi una dècada. Els representants del rei Andreu II, el bisbe Bertalan de Fünfkirchen i el comte Berald, feren almenys quatre viatges a Barcelona entre 1229 i 1235 per ajustar les condicions del contracte (Fuente 2016: 142-143). El dot inicial, fixat en 10.000 marcs de plata i 200 marcs d'or, incloïa drets sobre el comtat de Namur i diverses senyories a França, Borgonya i Hongria, tot i que la sobirania sobre aquests territoris era prou vaga perquè Jaume I mai no en fes ús ni els incorporés al seu testament (Oliver-Brachfeld 1942: 45-49). Finalment, el dot quedà revisat en 12.000 marcs de plata, una xifra que incloïa deutes heretats de la mare de Violant i que, tal com constata el testament de la reina de 1251, mai es cobraren íntegrament (Miquel 1948, 87). El contracte matrimonial se signà a Barcelona en presència dels representants aragonesos i Violant arribà a la Cort al setembre de 1235. El casament se celebrà a la catedral de Barcelona el 8 o el 10 de setembre, i inaugurà una unió que duraria més de quinze anys i produiria una descendència determinant per al futur de la Corona.

Com a arres, Jaume I atorgà inicialment a Violant el senyoriu de Montpeller i el comtat de Millau, als quals s'afegiren progressivament territoris resul-

tants de les campanyes de conquesta: a les illes, dominis valencians conquerits als musulmans, la Cerdanya, el Conflent, el Vallespir i la vila de Cotlliure. Aquestes donacions tenien una dimensió que anava molt més enllà de la generositat conjugal: anticipaven, en clau patrimonial, les tensions que acabarien desembocant en la desmembrament del Regne de Mallorca i la separació dels comtats ultrapirinenecs a la mort del rei. Cal tenir present que l'hereu a la Corona d'Aragó era Alfons, fill del primer matrimoni del rei amb Elionor de Castella, de manera que els fills de Violant havien de construir el seu futur sobre els territoris patrimonials i conquerits que el rei els anava cedint, sense accedir automàticament al nucli principal de la successió. La gestió d'aquest patrimoni constituïa, per tant, un instrument polític de primer ordre, i Violant ho entengué i ho practicà amb notable habilitat al llarg de tota la vida.

La integració de la reina a la cort aragonesa fou, segons tots els indicis, ràpida i efectiva. La seua formació, probablement vinculada als entorns cortesans francòfons i a la cultura cistercenca pròpia de la pietat femenina del seu temps, li proporcionava els instruments necessaris per a comprendre els codis polítics i culturals de la Corona i participar-hi (Fuente Pérez 2016: 145). Les fonts documentals i la tradició historiogràfica coincideixen a assenyalar una presència activa en l'entorn de govern: Violant exercí funcions de consell, mediació i intercessió, que eren els canals habituals a través dels quals les reines consorts del període articulaven la seua influència política sense transgredir formalment els límits de les competències masculines. Intervingué de manera especialment significativa en el context de la conquesta de València, contribuint a la resolució negociada de conflictes amb autoritats musulmanes en moments en què la via militar s'havia mostrat insuficient o indesitjable. Participà igualment en la mediació entre la Corona d'Aragó i Castella, en un procés que culminà amb el tractat d'Almirra de 1244, i defensà activament els interessos patrimonials dels seus fills davant els drets de l'infant Alfons, el fill primogenit del rei.

L'episodi que connecta directament la figura de Violant amb Castelló és d'una rellevància particular

Bust de Violant d'Hongria a Castelló de la Plana
(Foto: José Manuel Carrillo)

per als objectius d'aquest article. L'any 1248, la reina presidí un arbitratge, acompanyada d'un comitè de prohoms, sobre la redistribució del gran feu valencià d'Almenara-Castelló-Sagunt-Segorbe, propietat de l'infant Pere de Portugal (Burns 1987: 254). L'episodi coincideix amb el moment d'expansió i consolidació del Regne de València i il·lustra amb precisió el tipus d'autoritat que Violant exercia: una capacitat de mediació i arbitratge assentada sobre el reconeixement moral i polític de la seua posició reginal, sobre la confiança que el rei i els actors locals depositaven en el seu criteri (Ruiz Domingo: 2025). Aquesta distinció és fonamental per a entendre com funcionava la reginalitat medieval: l'efectivitat política no depenia sempre de la titularitat formal de la *potestas* regia, sinó de la capacitat de mobilitzar-lo a través de xarxes de confiança, influència i proximitat al sobirà.

El mecenatge religiós de Violant s'insereix en aquesta mateixa lògica de construcció d'autoritat i projecció dinàstica. Fou benefactora destacada del monestir cistercenc de Vallbona de les Monges, on expressà la voluntat de ser enterrada, i feu de la comunitat un centre de memòria de la seua persona (Jaspert 2009: 297). Així mateix, impulsà la fundació del convent de Santa Isabel de Lleida, iniciativa per la qual el papa Gregori IX li adreçà la butlla *Gratum gerimus*, en què la felicitava i l'exhortava a continuar el patrocini (Miquel 1948, 69). Cooperà en la fundació de convents mendicants i actuà com a marmessora del cavaller Lluís de Cervelló, amb donacions importants a la catedral de Barcelona (Oliver-Brachfeld 1942: 57). La seua generositat s'estengué també als membres de la comitiva hongaresa que l'havia acompanyada a Aragó, els quals inclogué explícitament en el testament, un gest que revela tant el manteniment dels vincles amb la seua terra d'origen com una consciència clara de les obligacions de la reina envers les persones que li eren lleials.

La descendència del matrimoni fou nombrosa: nou fills segons la major part de les fonts. Entre aquests destaquen Pere el Gran, futur rei de la Corona d'Aragó, i Jaume II de Mallorca, que heretaria els territoris insulars i ultrapirinencs. Les filles de Violant jugaren un paper determinant en l'articulació diplomàtica de la Corona: la infanta Violant es casà amb Alfons X de Castella, i la infanta Isabel, amb Felip III de França, dues unions que reforçaven la projecció internacional de la dinastia en dues direccions estratègiques simultànies. La capacitat de la reina per negociar i articular aquestes aliances, des d'una posició que combinava el prestigi del llinatge

propi amb la influència sobre el rei, és un indicador de fins a quin punt la seua acció política transcendia el marc domèstic (Fuente Pérez 2016: 150).

Violant d'Hongria morí l'any 1251, probablement a Osca, i fou enterrada al monestir de Vallbona de les Monges d'acord amb la seua voluntat. Abans de morir, organitzà meticulosament la transmissió patrimonial als seus fills i la destinació de les rendes i els dominis que havia anat acumulant al llarg de la seua vida com a reina. Aquest testament, conservat i analitzat per la historiografia, és un document d'una densitat política notable: mostra una dona plenament conscient del valor dels instruments jurídics i patrimonials al seu abast, capaç de planificar el futur de la seua descendència amb una visió estratègica que no admet lectures esbiaixades. La seua memòria posterior es projectà en tradicions urbanes, en cròniques i genealogies dinàstiques, i en les reelaboracions posteriors que, amb el pas dels segles, anaren redefinint la seua imatge segons les necessitats simbòliques de cada moment.

En conjunt, la figura de Violant d'Hongria desafia qualsevol intent de reduir les reines consorts medievals a funcions estrictament ornamentals o reproductives. La seua trajectòria mostra una actora política que combinà influència directa sobre el govern reial, gestió estratègica del patrimoni, mediació en conflictes d'alta política i construcció conscient d'una memòria dinàstica. Entendre-la en tota aquesta complexitat és el primer pas per a comprendre per què la seua absència dels grans relats fundacionals valencians no és el reflex d'una realitat, sinó el producte d'una tria historiogràfica que, hui, és possible i necessari revisar.

LA REINA QUE EL REI VA RECONÉIXER: VIOLANT D'HONGRIA EN EL LLIBRE DELS FEYTS

No sorprén ningú que el *Llibre dels feyts del rei en Jacme* siga, abans que res, un text de construcció memorialística i política en què Jaume I modelà, amb una consciència notable, la imatge que volia transmetre de si mateix i de les persones que l'envoltaren. Dictat oralment pel monarca a un grup d'escriptors vinculats a la Cancelleria reial durant la dècada dels setanta del segle XIII, el text combina el relat autobiogràfic amb una reflexió implícita sobre el govern, la legitimitat i les qualitats que fan gran un rei. En aquest marc, les figures femenines no hi apareixen com a elements decoratius ni com a simples referències genealògiques: la Crònica les utilitza com a instruments de valoració moral i política, de manera que va construint-se una galeria de models femenins que il·luminen, per contrast o per afinitat, els atributs que el rei considerava essencials en una consort. I és precisament en aquest joc de comparacions on la figura de Violant d'Hongria adquireix tota la dimensió i on naix un relat de la seua persona que crearà els fonaments de la seua memòria posterior.

La historiografia sobre la reginalitat medieval ha posat de manifest que les qualitats esperades d'una reina consort en el pensament polític dels segles XII i XIII es concentraven en un conjunt de virtuts ben definides: la prudència, la discreció, la capacitat de mediació, la lleialtat al sobirà i la facultat de jutjar correctament els afers del govern sense usurpar l'autoritat formal del marit. Aquestes qualitats no eren concebudes com a inactives, sinó com a formes d'exercici polític reconegudes i legitimades per la tradició. Una reina que les encarnava era una aliada de primer ordre per al rei: ampliava la capacitat de govern, suavitzava els conflictes i dotava la cort d'una figura capaç d'intervindre en àmbits on l'autoritat masculina directa resultava insuficient o contraproduent. El *Llibre dels feyts* construeix Violant d'Hongria com l'encarnació precisa d'aquest ideal, i ho fa situant-la en contrast explícit amb les altres dones significatives de la vida del rei.

Sepulcre de la Violant d'Hongria al Reial Monestir de Santa Maria de Vallbona.
(Font: <https://www.lavanguardia.com/>)

La primera referència comparativa és la mare, Maria de Montpeller, que apareix en la Crònica com una figura de saviesa i prudència exemplars. La reina mare és la dona que, davant la «passió descontrolada» del seu marit Pere el Catòlic, actua amb intel·ligència per assegurar la concepció d'un hereu legítim i garantir la continuïtat de la dinastia. La seua intervenció, narrada amb una barreja d'admiració i distanciament, estableix un primer model de feminitat política eficaç: la dona que pensa on el marit no pensa, que anticipa el futur de la monarquia quan el present es troba amenaçat per la irresponsabilitat masculina. Aquest precedent és important perquè defineix el criteri de valoració que la Crònica aplicarà a les figures femenines posteriors: allò que mereix reconeixement no és la bellesa ni la submissió a la *potestas* règia, sinó la capacitat de servir els interessos de la Corona amb criteri i iniciativa.

El contrast amb la primera esposa, Elionor de Castella, és absolutament deliberat. La Crònica presenta el matrimoni amb aquesta com una decisió imposada pel consell reial: «consellaren-nos que nós que prenguéssim per muller la filla del rei n'Anfós de Castella» (*Llibre dels feyts*, cap. 18). La formulació és significativa: el rei no tria, obeeix. I la reina que en resulta tampoc no tria ni actua. La Crònica descriu una Elionor que apareix com a figura inactiva o, en

els moments de tensió, com a obstacle que cal gestionar. Quan el rei es troba captiu a Saragossa per Nuno Sánchez i Guillem de Montcada, la reina és incapaç d'articular una resposta eficaç: «Sapiats que en taula ab corda no avallaria d'aquí per nulla re del món. E pregam-la'n molt, e ella no ho volc fer. E depuis pacificam la cosa e no ho faem per temor d'ella» (*Llibre dels feyts*, cap. 23). La reina Elionor no media, no resol, no aconsella: és una presència que el rei ha d'esquivar per a resoldre qualsevol circumstància adversa. La seua posició en la Crònica és, en definitiva, la d'una reina que no ha sabut o no ha pogut encarnar les virtuts que el govern monàrquic requeria d'una consort.

El gir narratiu que introdueix Violant d'Hongria és, en aquest context, molt més que un canvi de personatge: és una reformulació del model femení dins la Crònica. La presentació de la segona esposa és significativa pel to en què el rei la formula: «filla de rei dels pus honrats del món». El prestigi del llinatge no és un detall menor, perquè en el pensament dinàstic medieval la qualitat de la sang era condició necessària per a l'exercici de l'autoritat. Però Jaume I afegeix un element de reflexivitat que va més enllà del protocol genealògic: «Quan nós no valiém tant, nos donaren la filla del rei de Castella, Don Alfonso; ben és raó que ara, quan valem més, que prengam filla de rei» (*Llibre dels feyts*, cap. 13). Amb aquesta frase, el rei estableix una equivalència entre el seu propi creixement com a sobirà i la qualitat de la consort que mereix: a un rei que «val més», correspon una reina de major rang i, s'infereix, de majors capacitats. La tria de Violant és, per tant, un acte de reconeixement de la pròpia maduresa política.

Els episodis en què Violant intervé directament en els afers de govern mostren, amb una coherència notable, les virtuts que la Crònica li atribueix. El primer i més determinant és el de les negociacions per a la rendició de la ciutat de València. En un moment d'alta tensió política, quan els emissaris musulmans es posen en contacte amb el rei per negociar les condicions de la rendició, Jaume I decideix que la infor-

mació ha de ser gestionada amb màxima discreció. I la persona en qui diposita aquesta confiança no és cap dels seus consellers ni cap dels seus capitans: és la reina. La Crònica ho explicita amb una claredat que no deixa lloc a ambigüitats: «la una, que de la regina més ne cuidariém valer e més ne presarien lo pleit; l'altra, que els plaïa molt que ho tenguéssem secret, e a ell valia més e a nós, car ells sabien bé que de molt hom nos haviém a guardar que no volien nostre prou en açò ni en àls» (*Llibre dels feyts*, cap. 275).

Aquesta cita és d'una densitat política notable: la reina no solament és la persona de major confiança del rei, sinó que els propis emissaris musulmans la reconeixen com a interlocutora qualificada i valoren la seua participació en la negociació. Violant actua ací com a agent polític reconegut per totes les parts per a presenciar els aspectes més importants del govern monàrquic i intervindre-hi.

La seua intervenció en el moment decisiu de la rendició confirma aquest perfil. Quan el rei li presenta les condicions negociades i li demana el seu parer, Violant no defuig la responsabilitat del judici: «E romanguem nós ab la regina e dixem-li què l'n semblava: e ella dix que, si a nós semblava, que préséssem aquell pleit, que bé el tenia ella per bo, car València, no la devia hom aventurar, qui haver-la podia d'un dia a altre. E nós entenem que ella nos consellava bé e anadir que sobre açò teniém per bo lo consell» (*Llibre dels feyts*, cap. 278).

L'estructura narrativa d'aquest passatge és reveladora: el rei consulta, la reina opina amb claredat i ferma, i el rei reconeix explícitament que el consell

era encertat i que el seguirà. No es tracta d'una formalitat protocol·lària sinó d'un acte de govern compartit, en què la veu de la reina té pes real sobre la decisió final. La prudència de Violant, la seua capacitat de ponderar el risc i prioritzar la consolidació del poder sobre la temptació de continuar la pressió militar, és exactament el tipus de judici que la teoria política medieval esperava d'una bona consellera (Vinyoles 2005: 124).

La dimensió mediatra de Violant apareix amb igual força en els episodis relacionats amb la política castellana. La Crònica recull la seua intervenció en el conflicte entre Jaume I i l'infant Alfons de Castella, el seu gendre, amb una frase que sintetitza perfectament el rol que la reina exercia en els moments de tensió entre potències: «ens havia pregat que la lleixàssem venir a les vistes, per tal que aquell contrast que era entre nós e nostre genre que s'adobàs» (*Llibre dels feyts*, cap. 344). La reina no es limita a assistir a les negociacions: pren la iniciativa de sol·licitar-hi la presència com a condició per a la resolució del conflicte. Aquesta proactivitat és un dels trets més característics de la Violant que construeix la Crònica: una reina que no espera ser convocada sinó que s'ofereix, que no actua per mandat sinó per iniciativa pròpia, i que és acceptada com a mediatra per totes les parts precisament perquè el seu criteri és reconegut com a fiable i neutral.

Cal emmarcar totes aquestes intervencions en el context del que els estudis de reginalitat han definit com el canal de la *intercessió*, una de les vies principals a través de les quals les reines consorts medievals exercien influència política de manera legítima-

da (Ruiz Domingo 2022). La intercessió no era una forma de poder marginal o informal: era un mecanisme reconegut i esperat del sistema monàrquic, que atribuïa a la reina la funció de suavitzar els conflictes, crear ponts, humanitzar les decisions del rei i facilitar acords que la rigidesa de l'autoritat masculina feia difícils. Violant encarna aquest rol a la perfecció en el relat del *Llibre dels feyts*, però la Crònica va més enllà de la intercessió convencional: la reina no solament suavitza i media, sinó que aconsella, judica i decideix, ocupant un espai que s'aproxima al del conseller reial de primer rang sense trencar formalment els límits de la seua posició.

Aquesta construcció literària no és innocent. Quan Jaume I dicta la Crònica a finals de la seua vida, elabora una memòria del regnat en la qual Violant ocupa un lloc específic i funcional: és la reina que el rei hauria volgut tindre, o potser la reina que va tindre i que la distància del temps li permet reconèixer plenament. En qualsevol cas, la imatge que en resulta és la d'una consort que encarna les virtuts ideals de la reginalitat medieval: prudència en el judici, discreció en la gestió de la informació sensible, capacitat de mediació en els conflictes, iniciativa política sense usurpació de l'autoritat reial i lleialtat incondicional als interessos de la Corona (García Herrero 2015). Totes aquestes qualitats no són descrites en abstracte sinó mostrades en acció, a través d'episodis concrets que donen a la figura de Violant una consistència política que cap altra figura femenina de la Crònica assoleix amb la mateixa nitidesa.

El *Llibre dels feyts* construeix, en definitiva, una Violant d'Hongria que és molt més que la consort

d'un rei conqueridor: és la prova, narrada en primera persona, que les reines medievals podien exercir una influència política real, reconeguda i decisiva, dins dels marcs que el sistema monàrquic posava al seu abast. Que aquesta imatge haja quedat eclipsada per la centralitat aclaparadora del rei en la memòria posterior no invalida el que testimonia la Crònica: que Jaume I, en construir la memòria del seu regnat, considerà necessari i just reservar a la seua segona esposa un lloc visible, actiu i reconegut en el relat del govern monàrquic.

DE L'AGENT A LA ICONA: LA MEMÒRIA FESTIVA DE VIOLANT I ELS SEUS LÍMITS

La manera com les societats recorden les figures del seu passat no és mai neutra ni uniforme. Alguns personatges s'erigeixen en centres de commemoració i construcció identitària, mentre que d'altres romanen a l'ombra malgrat el paper que les fonts contemporànies els van reconèixer. Aquest fenomen es fa evident en la comparació entre la memòria col·lectiva de Jaume I i la de la seua esposa, Violant d'Hongria. La figura del rei fundador ocupa un lloc central en els repertoris commemoratius de la Corona d'Aragó (especialment en un any de commemoració doble com l'actual), perquè la seua acció deixà una marca directa en l'organització territorial, jurídica i institucional dels dominis que governà. La de la reina, en canvi, tot i que la Crònica la presenta com a consellera i companyona del monarca, no ha generat un esquelet narratiu equivalent en la memòria pública.

Aquesta diferència no deriva tant de l'absència de fonts com de la manera en què la tradició memorial occidental ha prioritzat els rols masculins en la representació del poder polític. Les consorts medievals, inclosa Violant, apareixen sovint en el discurs historiogràfic com a figures secundàries; el record popular tendeix a convertir-les en símbols o icones més que no pas en agents polítics reals. La seua memòria resulta, per tant, menys directa, més fragmentària, i sovint relegada a la dimensió festiva quan emergeix en l'esfera pública.

La construcció de la memòria col·lectiva no és un procés espontani, sinó el resultat d'operacions selectives que reflecteixen les estructures de poder, les necessitats identitàries i els marcs ideològics de cada societat en cada moment. Aplicat a les figures femenines medievals, aquest principi adquireix una dimensió crítica particular: les reines consorts han estat sistemàticament sotmeses a processos de simplificació i despolitització que han reduït la complexitat de la seua acció a una imatge estereotipada, accessible per a la memòria popular però desvinculada del govern monàrquic en el qual participaren. El cas de Violant d'Hongria en la memòria valenciana, i específicament en la de Castelló de la Plana, ofereix un exemple paradigmàtic d'aquest fenomen.

La disparitat entre paper històric i memòria col·lectiva es manifesta clarament a Castelló, on la figura de Violant és recordada principalment com a element simbòlic dins d'una festa ciutadana. La seua presència en el calendari festiu no deriva d'una continuïtat documental directa amb la seua vida ni amb les seues activitats polítiques, sinó d'una reelaboració simbòlica que s'ha anat adaptant a les necessitats socials i culturals de la ciutat contemporània.

Des de mitjan segle xx, i formalment a partir de 1976, la Germandat dels Cavallers de la Conquesta (entitat centrada en la difusió dels fets vinculats al trasllat fundacional de la ciutat) introduí la figura de la reina amb una cort de sis dames de companyia i establí així un ritual que es manté fins hui. La tradició inicial de la Germandat estava centrada en recreacions masculines vinculades al monarca fundador. La incorporació de na Violant i la seua cort l'any 1976 suposà la inclusió de dones com a agents sim-

bòlics de la memòria fundacional. Aquesta incorporació no correspon a cap precedent medieval documentat, sinó que és fruit d'un projecte festiu que cerca conjugar memòria històrica, identitat cívica i participació col·lectiva.

El que resulta significatiu és que la presència de Violant en el repertori festiu no implica una reconstrucció del seu paper com a consort. Mentre que de Jaume I es coneixen amb relativa precisió les decisions, els privilegis i els arbitratges vinculats al seu govern, la figura de la reina s'exposa en la festa com a símbol de continuïtat i prestigi, que projecta un relat identitari més que no pas una biografia política. Aquesta distinció il·lustra un dels perills inherents al folklore històric: la memòria col·lectiva tendeix a estereotipar i a iconitzar els personatges femenins, fins al punt que el relat festiu pot acabar substituint la comprensió de la seua influència real.

La figura de na Violant dins aquestes festes opera com un element performatiu que articula passat i present. La cort de dames de companyia reforça aquest efecte, creant un escenari de ritualitat que permet a la ciutadania visualitzar, any rere any, un passat simbòlic. Aquesta construcció és alhora un instrument pedagògic i una forma de cohesió social, tot i que el contingut històric de la vida i les accions de Violant reste poc conegut o eclipsat pel folklore. L'acte de proclamació, institucionalitzat en 1976 i celebrat ininterrompudament des d'aleshores, marca simbòlicament la inclusió de la reina en el calendari festiu i li permet participar en desfilades i rituals cívics durant la setmana magna. El fet que aquesta presència siga recurrent i esperada cada any mostra que la festa ha creat un relat pràcticament autònom respecte de la realitat polí-

tica del segle XIII, amb un fort component identitari i performatiu que no requereix el coneixement dels fets originals per a funcionar.

La divergència entre representació festiva i realitat historiogràfica es manifesta de manera crítica quan es comprova que la documentació disponible és pràcticament desconeguda per a la majoria de la ciutadania. La força del relat popular pot eclipsar la realitat política de la reina i donar lloc a una memòria col·lectiva que reforça una identitat cívica en què la reina només compleix una funció cerimonial, però que no permet reconstruir amb fidelitat l'acció de la reina en l'estructura del poder.

Aquest fenomen té implicacions teòriques per a l'estudi de la reginalitat. La recreació simbòlica de Violant no pretén literalment representar la seua autoritat, però sí que contribueix a construir un relat d'excepcionalitat femenina dins de la memòria de la ciutat: no simplement com a consort del rei fundador, sinó com a centre d'una narrativa de prestigi i centralitat femenina. Per la seua naturalesa, però, aquest relat és asimètric respecte de la realitat política: on el rei i les seues accions concretes resulten documentables i analitzables, la reina es converteix en una icona que funciona en l'àmbit del ritual i de la cerimònia, no en el de l'efecte polític tangible.

La memòria simbòlica i festiva pot, per tant, superar en vitalitat la memòria historiogràfica. La seua presència continua viva i arrelada en un ritual que combina projecció històrica, identitat local i participació social, mentre que el seu paper polític resta accessible quasi exclusivament per als especialistes en reginalitat medieval. El folklore funciona, en aquest sentit, com un vehicle de memòria cívica i cultural,

però també com un filtre que modela la història segons les necessitats del present. La tensió entre les dues memòries posa en evidència que el folklore no és un simple vehicle de transmissió del passat, sinó un dispositiu actiu de reinterpretació que pot reforçar jerarquies narratives. En aquest procés, Violant d'Hongria no és oblidada, sinó resignificada: convertida en una figura visible, però buidada de contingut polític. La seua presència ritual a Castelló, lluny de recuperar la seua acció com a consort, pot arribar a contribuir a fixar una imatge estereotipada de la reina que, sota l'aparença de centralitat, perpetua la seua marginalització dins del relat històric.

CONCLUSIONS

La figura de Violant d'Hongria permet articular, en un sol personatge, algunes de les tensions més productives de la historiografia actual sobre gènere, poder i memòria en l'edat mitjana. Al llarg d'aquest article hem pogut observar com una mateixa reina pot ser, simultàniament, una actora política documentada i reconeguda en les fonts del seu temps i un símbol festiu parcialment buidat del seu contingut historiogràfic en la memòria col·lectiva contemporània. Aquesta doble existència, la de l'agent i la de la icona, és el resultat d'un procés llarg i selectiu de construcció memorial que ha prioritzat el rol masculí i guerrer en la narració del poder i ha relegat la figura femenina a l'esfera simbòlica, ritual o complementària.

El recorregut proposat en aquestes pàgines ha transitat per tres eixos complementaris. En primer lloc, la reconstrucció biogràfica i política de Violant, que mostra una reina amb capacitat d'intervenció real en arbitratges, mediacions diplomàtiques i gestió patrimonial, amb una presència activa en els processos de conquesta i consolidació territorial del regne de València. En segon lloc, l'anàlisi del *Llibre dels feyts*, que ofereix una de les representacions literàries més riques d'una reina medieval a tota la Corona d'Aragó: Violant hi apareix com a consellera de confiança, com a «companyona» política del rei, capaç d'orientar decisions d'alta transcendència i de garantir la discreció i

l'eficàcia del govern. En tercer lloc, la memòria contemporània de la reina a Castelló, que mostra com el folklore festiu pot convertir un personatge polític complex en una imatge ritualitzada, poderosa però asimètrica respecte a la realitat documentada.

El cas de Violant d'Hongria il·lustra, en definitiva, que la memòria és sempre una operació de selecció: allò que recordem d'una figura del passat diu tant del present que la recorda com del passat que es vol evocar. En un moment com el de 2026, quan les commemoracions institucionals tornen a centrar la mirada en Jaume I, recuperar la veu política de Violant no és un exercici d'arqueologia sinó un acte historiogràfic necessari. Significa preguntar-se qui ha tingut el poder de construir els relats, quines presències han estat sistemàticament eclipsades i per quins mecanismes una figura pot ser, alhora, visible i invisible.

Les reines consorts medievals no foren decorat de la monarquia: foren agents d'un sistema de poder complex, negociadores de fronteres dinàstiques i gestores d'un patrimoni que definia el futur dels regnes. Restituir aquesta complexitat a la figura de Violant d'Hongria és, precisament, la tasca que la historiografia de la reginalitat fa dècades que reclama, i que commemoracions com la d'enguany haurien de fer seua.

BIBLIOGRAFIA

- Earenfight, T. (2005). *Queenship and political power in medieval and Early Modern Spain*. Aldershot: Routledge.
- Earenfight, T. (2009). *The King's other body, Maria of Castile and the Crown of Aragon*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Earenfight, T. (2013). *Queenship in Medieval Europe*. Nova York: Palgrave Macmillan.
- Fuente Pérez, M. J. (2016). Tres Violantes: Las mujeres de una familia en el poder a lo largo del siglo XIII. *Anuario de Estudios Medievales* 46/1, 137-165.
- García Herrero, M. C. (2015). La dama modélica del Cuatrocientos en la correspondencia de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458). *Cuadernos del CEMYR*, 23, 27-48.
- Pelaz Flores, D., i Del Val Valdivieso, M. I. (2015). La Historia de las Mujeres en el siglo XXI a través del estudio de la Reginalidad medieval. *Revista de Historiografía* 22, 101-127.
- Ruiz Domingo, L. (2022). Reginalitat a la Corona d'Aragó: concepte i significació de «ser reina» a la baixa edat mitjana. *Recerques*, 81, 37-58. Doi:10.31009/recerques.2022.i81.02.
- Silleras Fernández, N. (2003). Queenship en la Corona de Aragón en la baja Edad Media: Estudio y propuesta terminológica. *La Corónica. A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures & Cultures* 1, 119-133.
- Vinyoles, T. (2005). *Història de les dones a la Catalunya medieval*. Barcelona: Biblioteca d'Història de Catalunya.
- Ruiz Domingo, L. (2025). «El nostre ofici de reina». Mediación, autoridad e intervención política de la reina María de Luna en las luchas de bandos del reino de Valencia de 1404. *Hispania. Revista Española de Historia*, 85/279, 1214, DOI: <https://doi.org/10.3989/hispania.2025.1214>

06

De Violant d'Hongria a Katharine Hepburn

FROM VIOLANT OF HUNGARY TO KATHARINE HEPBURN

XAVIER RENEDO I PUIG

Universitat de Girona

xavier.reneda@udg.edu

ORCID: 0000-0002-5062-196X

rebut: 01/04/2026

acceptat: 10/04/2026

publicat: 29/09/2026

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-140.6>

debats #140 (p. 96-109)

RESUM

Anàlisi, a partir sobretot del *Llibre dels fets*, del paper que va tenir Violant d'Hongria (c. 1215/1219-1251) al costat de Jaume I (1208-1276), el seu marit, tant en els moments culminants de la conquesta del regne musulmà de València per part de la Corona d'Aragó com en la consolidació de la seva presència. La reina Violant té un paper decisiu com a consellera i col·laboradora del seu marit, i també com a *pacífica mediatrix* en els moments més conflictius, com ara les negociacions que van acabar amb la signatura del Tractat d'Almirra. (Es proposen també alguns noms per a una adaptació cinematogràfica utòpica del *Llibre dels fets*).

Paraules clau: Violant d'Hongria, Jaume I, reginalitat, *pacífica mediatrix*, conquesta de València

ABSTRACT

An analysis, based primarily on the *Llibre dels feyts* (Book of Deeds), of the role played by Yolanda of Hungary (c. 1215/1219–1251) alongside her husband, James I the Conqueror (1208–1276), both during the key moments of the conquest of the Muslim kingdom of Valencia by the Crown of Aragon and in the subsequent consolidation of its presence. Queen Yolanda played a decisive role as an advisor and collaborator to her husband, as well as a *pacífica mediatrix* during the most conflict-ridden periods, such as the negotiations that culminated in the signing of the Treaty of Almizra. (The text also proposes some names for a utopian cinematic adaptation of the *Llibre dels fets*).

Keywords: Violant of Hungary, James I the Conqueror, queenship, *pacífica mediatrix*, Conquest of Valencia

El *Llibre dels fets* (*Ldf*) és l'obra mestra desconeguda de les lletres catalanes medievals, o fins i tot de les lletres catalanes *tout court*. No hi ha cap altra obra a l'Europa d'aquells temps en què un rei es retrati d'una manera tan sincera i directa. El més normal era que la biografia d'un rei s'encarregués a la millor ploma del moment, que solia ser un funcionari o un cortesà, que l'escrivia en tercera persona. Així van néixer unes obres tan valuoses com la *Crònica* de Bernat Desclot, que devia ser un humil buròcrata de la cancelleria reial, i la *Vida de Sant Lluís*, dedicada a Lluís IX, rei de França, i escrita per Joinville, senyor de la Xampanya i amic del rei. El *Ldf* és tota una altra cosa: és l'obra en primera persona d'un rei que, sense saber escriure, va ser capaç de fer néixer el que l'enyorat Josep Maria Pujol solia definir com el «testament espiritual» de Jaume I.

Es tracta d'una obra que compleix el primer requisit que, segons Roberto Bolaño, havia d'observar una obra mestra: passar desapercibuda. El problema és que, després de set-cents cinquanta anys, encara continua sent gairebé invisible. Cal reconèixer, però, que encara va passar més desapercibuda en els seus primers anys de vida, perquè, com va assenyalar S. Asperti (1984: 158-159), la primera versió de l'obra, en forma de *reportationes* (Renedo 2010), va restar oblidada a l'Arxiu reial i no va començar a circular entre els membres del casal d'Aragó, descendents de Jaume I, fins després de l'aparició del *Liber gestorum*

de fra Pere Marsili (1314). I, segons Stefano Asperti (1984: 160-161), no va ser fins a l'adveniment dels Trastàmara que el *Ldf* va començar a ser llegit fora de la cort.

I com a obra mestra que és, per més desconeguda que sigui, em sembla que el *Ldf* es mereix una bona adaptació cinematogràfica. Com que no estic segur que aquesta adaptació s'arribi a fer mai, de vegades somio amb una pel·lícula imaginària, filmada en el més enllà pel bo i millor dels artistes que han treballat en el món del cinema. El director, per exemple, podria ser, més ben dit, hauria de ser John Ford, l'autor de *westerns* crepusculars com *The searchers* o *The man who shot Liberty Valance*, perquè el *Ldf* és també un *western* d'aquesta mena, narrat per Jaume I en les seves vellúries. (Crec que el relat oral que és l'origen de l'obra va néixer dels llavis del rei en les últimes setmanes de la seva vida, gairebé al llit de mort. El pas de les paraules del rei a l'escriptura devia ser la seva última gran aventura).

De la música se'n podria ocupar Nino Rota, que, entre altres grans bandes sonores, va compondre la de *Romeo and Juliet* (1968) de Franco Zeffirelli. Com a guionista no caldria contractar ningú, perquè el mateix *Ldf* ho dona gairebé tot fet, amb uns diàlegs molt potents i unes breus acotacions per retratar els personatges i presentar les escenes. De productors tampoc no en caldrien, perquè, per una banda, en el més enllà no hi hauria problemes de finançament i, per l'altra, perquè J. Ford els considerava uns perso-

natges infernals i no solia tenir-hi unes relacions gaire bones.

Per al paper de Jaume I dubto entre el Max von Sydow d'*El setè segell* d'Ingmar Bergman, Nikolai Txerkàssov, l'inoblidable protagonista d'*Alexander Nevsky* i d'*Ivan el Terrible* de Sergei M. Eisenstein. (Alexander Nevsky, per cert, va ser contemporani del rei En Jaume) i Joan Miralles, que va fer de Jaume I en una sèrie de RTVE del 1978, amb guió de M.A. Capmany i direcció de Mercè Vilaret. Que Von Sydow, Txerkàssov i Joan Miralles em perdonin, però la veu de Jaume I com a narrador hauria de ser la d'Ovidi Montllor, que va fer aquest paper en l'adaptació televisiva del 1978 (Vilaret 1978). Per a interpretar Maria de Montpeller em sembla que Lilian Gish —en especial la de *The Night of the Hunter* de Charles Laughton— seria la millor opció. Donat el paper irrellevant que té en el *Ldf*, crec que no caldria buscar cap actor per a interpretar el paper de Pere I, tot i que Errol Flynn podria ser una bona alternativa. Peter O'Toole i Omar Shariff, que van treballar junts a *Lawrence d'Aràbia*, podrien fer de Guillem i de Ramon de Montcada, els herois de la batalla de Portopí, mentre que Anthony Quinn, que també va participar en la pel·lícula de David Lean, podria fer d'al-Azraq.

Una bona pel·lícula ha de tenir també uns bons personatges secundaris, interpretats, és clar, per bons actors secundaris. Per al paper del cavaller aragonès Fortuny López de Sàdava, «que era bon cavaller i deia a tothom que estimava «sobrino»» (194)¹ i que només apareix, però de quina manera!, en dos paràgrafs memorables del *Ldf*, el millor candidat seria Sig Ruman, l'inoblidable actor de tantes pel·lícules de l'època daurada de Hollywood. Per a fer de Bernat Guillem d'Entença em sembla que la millor elecció seria Ward Bond, secundari de tota una sèrie d'obres mestres de Hollywood i, sobretot, un dels actors preferits de John Ford. (Cal dir, però, que Jean Gabin, tot i que no solia fer papers secundaris, tam-

bé podria ser una molt bona opció). Per a interpretar «Don Sanxo de Navarra», és a dir, Sanç VII el Fort, rei de Navarra, que era «molt gros a desmesura» (136), se m'acudeixen o bé Aldo Fabrizi o bé Orson Welles; no pas, però, el de *Citizen Kane*, sinó el de les seves vellúries, quan va filmar *F for Fake*. El millor candidat per a fer d'Almofois, l'ambaixador, ple d'eloqüència, de l'alcaid de Xàtiva, crec que seria Fortunio Bonanova, en realitat Josep Lluís Moll, amic de joventut de J.L. Borges a Mallorca i el mestre de cant de *Citizen Kane*. (Pau Garsaball, però, també podria fer aquest paper).

Per al paper de Violant d'Hongria sempre he pensat que l'actriu ideal seria Katharine Hepburn, que va fer de Lionor d'Aquitània a *The Lion in Winter* d'Anthony Harvey, i de Maria Estuard en la pel·lícula homònima de John Ford. (Segons sembla, en el rodatge d'aquesta pel·lícula va haver-hi una relació amorosa entre el director i l'actriu, que no tornarien a treballar mai més junts). És veritat que Anna Lizaran també podria fer aquest paper de meravella, però Lizaran era, sobretot, una actriu de teatre, una gran actriu de teatre, mentre que Hepburn era, sobretot, una gran actriu de cinema.

Katharine Hepburn em sembla la Violant d'Hongria ideal, perquè va interpretar, sobretot, papers de dones enèrgiques, decidides i valentes. Va ser, per posar-ne dos exemples, una de les primeres actrius a dur pantalons en el cinema i, en segon lloc, durant la caça de bruixes, que va posar Hollywood cap per avall, no va voler col·laborar mai amb el senador Josep McCarthy. Em sembla que, tenint en compte, a més, la seva interpretació d'Elionor d'Aquitània, li escauria també d'allò més bé el paper de Violant, que també va ser una reina valenta, enèrgica i decidida, com es pot veure a través del *Ldf* i com intentaré posar en relleu en aquest article. (A més, posats a buscar altres punts de contacte, no hem d'oblidar que, de fet, un vincle familiar unia les dues reines, ja que Elionor d'Aquitània va ser, en virtut del seu (primer) matrimoni amb Lluís VII, rei de França, la jove de Lluís VI, mentre que Violant, que era una Courtenay per part de mare, era besneta de Lluís VI).

1. Cito sempre segons l'edició del *Ldf* de Jordi Bruguera (1991). Per a simplificar després de cada citació, em limitaré a donar, entre parèntesis, el número de la pàgina.

Katherine Hepburn en un fotograma de *The Lion in Winter* d'Anthony Harvey

UN GAB O DOS ENTRE CAPDEPERA I ALCANYÍS?

Cal posar en relleu, en primer lloc, que en el *Ldf* no s'esmenta mai el nom de Violant. El rei s'hi refereix sempre anomenant-la «la regina nostra muyler» (205) o «nostra muyler» (208).² La primera menció que es fa de la reina té lloc en el paràgraf 130, en una escena que té lloc a Alcanyís, on el rei s'ha retirat per caçar i on s'acaba de prendre la decisió de passar, un cop ja conquerida Mallorca, a la conquesta de València. Intervenien en l'escena Blasco de Alagón i el mestre de Sant Joan de l'Hospital, que animen el rei a llançar-se a la conquesta de València. Jaume I, molest perquè en les paraules dels seus interlocutors detecta un cert menyspreu pel regne de Mallorca, revela que la decisió de conquerir València ja l'havia presa a Capdepera (Mallorca), mentre s'estava negociant la submissió de l'illa de Menorca, divuit mesos després d'haver conquerit Medina Mayurka.³

2. El mateix li passa a la protagonista femenina de *Rebecca* tant en la novel·la de Daphne de Maurier com en la bella adaptació cinematogràfica d'Alfred Hitchcock. Rebecca és, en realitat, el nom de la primera esposa de Max de Winter, el protagonista masculí.

3. Si l'estada del rei a Capdepera es pot situar amb tota certesa el mes de juny del 1231, no hi ha acord en relació amb la data de la reunió d'Alcanyís, que s'ha situat tant a finals del 1231 (García Edo 2008: 392-393) com el mes de gener del 1232 (Soldevila 2007: 218).

Tal com la recorda Jaume I, l'escena de Capdepera és una primera versió de la d'Alcanyís. El rei, satisfet amb la conquesta de l'illa, fa grans lloances de Mallorca, cosa que provoca la reacció de Sanç d'Horta, que canta les excel·lències del Regne de València i assenyala les enormes dificultats que plantejaria la seva conquesta, de manera que «si aquella (València) prenets, podets ben bé dir que sots lo meylor rei del món e aquel qui tant ha feyt» (129).

Jaume I, picat perquè l'elogi de València sembla rebaixar, de forma implícita, la importància de la conquesta de Mallorca, anuncia als seus interlocutors dues coses diferents, però connectades. En primer lloc, revela que té dues ofertes de matrimoni: la de Violant, filla del rei d'Hongria, i la de la filla del duc d'Àustria. Tot i que el dot de la segona era superior al de la primera, Jaume I anuncia que es casarà amb Violant, perquè «ben és raó que ara, quan valem més, que prengam fiyla de rey» (130). (Si abans de conquerir Mallorca ja s'havia casat amb Elionor de Castella, filla d'un rei, després ja no podia rebaixar-se a casar-se amb la filla d'un duc, per més ric que fos).

Tot seguit, Jaume I lliga el destí de la seva promesa amb la futura conquesta de València. Segons explica el rei, la campanya s'iniciarà amb el setge de Borriana i, un cop ocupada, té previst de fer-hi anar la reina «per tal que entenen les gens que major cor hi havem d'estar» (130). El que, per tant, anuncia és que es casarà amb la dama que menys dot aportarà,

però alhora la més noble, i conquerirà al seu costat primer Borriana i després la resta del regne. Com S. Asperti (1984: 290-291), crec que això és un *gab* o, més ben dit, dues variants del mateix *gab*: la primera, pronunciada a Capdepera, i la segona, a Alcanyís. En tots dos casos, Violant és associada de forma molt estreta amb la campanya de conquesta de València. Jaume I encara no s'ha casat, la conquesta de València tampoc no ha començat, però ja anuncia que el casament amb Violant i la croada valenciana aniran de bracet.

VIOLANT D'HONGRIA I ELIONOR DE CASTELLA

És indiscutible que Violant d'Hongria té un paper molt més lluit en el *Ldf*, i de fet en la vida de Jaume I, que no pas Elionor de Castella. El rei es va casar massa jove amb Elionor «per conseyl de nostres hòmens» (21), que volien que tingués de seguida un hereu mascle per assegurar l'estabilitat de la Corona d'Aragó. Les poques escenes que es dediquen en el llibre a la reina Elionor li reserven un paper no gaire brillant. És evident que tant la nit de noces frustrada —el rei acabava de fer tretze anys i encara no havia arribat a la pubertat— com l'empresonament del rei i de la reina, captius de la noblesa rebel, al castell de la Suda, a Saragossa, devien ser moments molt durs.⁴ De fet, a la Suda, Elionor de Castella esclata en plors per la tensió i la humiliació rebuda i, per acabar-ho d'adobar, tot seguit ha de suportar unes paraules insultants que li adreça en aragonès G. de Bohí, un dels guardians que manté tancada la parella reial.

També és veritat, però, que poc després Elionor protagonitza una escena en què té una actitud enèrgica i decidida. És el moment en què es nega a participar en el pla de fuga rocambolesc que, amb tota la ingenuïtat del món, ha ordit un rei que llavors ja devia haver arribat a la pubertat, però que encara era massa innocent. Elionor, més madura i més prudent

que el seu marit, i també més gran, es nega en rodó a prendre part en la fuga: «Sapiats que en taula ab corda no avalaria d'aquí per nyula re del món» (29). I per més que el jove rei hi insisteixi, no hi ha manera de fer-la canviar d'opinió.

Poc després d'aquesta escena, el rei aconsegueix, negociant, sortir del castell de la Suda i se'n va cap a Tortosa. La reina Elionor, per la seva banda, se'n va a Burbáguena o, segons els manuscrits, a Borja i despareix del *Ldf*. Una presència fugaç, reduïda a tan sols tres escenes, dues de negatives i només una de lluïda.

VIOLANT D'HONGRIA A ULLDECONA

Després dels esments que es fan de Violant en la conversa que té lloc a Alcanyís, la reina entra a fons en escena a partir dels paràgrafs 237-238 del *Ldf*, poc més de dos anys després del casament, en un moment decisiu de la campanya de conquesta de València.

A principis del 1238, la noblesa catalanoaragonesa ja feia temps que estava cansada d'una campanya que se li feia llarga i dura. Si la conquesta de Mallorca (1229-1230) va ser prou ràpida, la del Regne de València, cinc anys després del començament de les hostilitats tan sols estava arribant al final de la primera etapa. En els paràgrafs 237-238 del *Ldf*, es pot llegir un gran discurs de Jaume I al campament del Puig per intentar convèncer la noblesa a mantenir-se al seu costat i a no tornar a Catalunya o a Aragó. Com a colofó del discurs, el rei promet, de forma solemne, que no pensa travessar l'Ebre fins a haver conquerit la ciutat de València. I, per reblar el clau i confirmar el seu ferm propòsit de no recular, també anuncia que farà venir al seu costat la reina Violant i la seva primera filla, la futura Violant de Castella, que no feia gaire que havia nascut.

La notícia, segons el *Ldf*, impressiona tant l'auditori del discurs com Zayyān, el rei de València. Els nobles catalans i aragonesos s'emocionen i li expressen el seu suport posant-se a plorar. Zayyān, per la seva banda, quan «sabé que nós haviem feyta venir nostra muyler [...] agué gran paor» (208) i s'afanya a enviar una ambaixada a Jaume I per oferir-li una sèrie de tributs i de places a canvi de la retirada del

4. Sobre la nit de noces frustrada, vegeu l'article de X. Renedo (2010), i sobre l'episodi del castell de la Suda, vegeu també el treball de X. Renedo (2014).

setge. Jaume I, però, s'hi nega i resumeix la seva postura amb una frase molt gràfica: «així haurem la galina e puys los polets» (209); és a dir, primer caurà València i, tot seguit, la resta del regne.

Després del discurs, el rei demana a la seva esposa que, acompanyada de Don Ferrando, vagi a Tortosa. I quinze dies més tard Jaume I es trasllada a Peníscola per rebre-hi Violant i el seu oncle. La trobada, però, triga a fer-se i, a més, quan té lloc, el rei experimenta una decepció. Primer, unes pluges molt intenses dificulten la travessa de l'Ebre i, després, quan a la fi té lloc la trobada, a Ulldecona, resulta que Violant està d'acord amb els plantejaments de l'oncle del rei, que, en sintonia amb bona part de la noblesa catalanoaragonesa, li desaconsella de continuar la campanya. Segons Don Ferrando, es tracta d'un objectiu massa ambiciós, que no convé ni al rei ni als seus súbdits i que, a més, està del tot per sobre de les seves possibilitats. La postura de Don Ferrando està d'acord amb la línia que segueix al llarg de tot el *Ldf*, per tant, era previsible, però la de la reina no ho era pas i el rei no se la devia esperar. Segons Jaume I, «la reyna atorgà ço que ell (Don Ferrando) havia dit, car abdós s'eren acordats pel camí que així ho dixeress» (207).

L'actitud de Violant mereix un comentari. Per una banda, cal tenir present que en aquells moments era una reina molt jove, que no feia gaire que s'havia casat i que no sembla que hagués tingut prou temps per a conèixer el marit. En efecte, entre els anys 1236 i 1237 Violant només apareix un cop en l'itinerari publicat per J. Miret i Sans. Es tracta d'un document signat a Osca el maig del 1237, «però sembla que (Violant) està sense el seu marit» (Miret i Sans 2004 : 127). Jaume I es va passar aquells dos anys voltant d'una punta a l'altra de la Corona d'Aragó, amb l'atenció concentrada en la campanya valenciana. (Ben segur, però, que es devien trobar unes quantes vegades durant aquests dos anys: en una d'elles, a principis del 1237, la reina va quedar prenyada de Violant de Castella). En aquestes circumstàncies, les converses, camí de València, entre Don Ferrando i la reina podien acabar influint en la postura de Violant, que, tanmateix, no va trigar gaire a canviar de parer.

Per altra banda, el desacord en la parella reial tocant a aquesta qüestió permet de suposar que potser el *gab* de Capdepera i d'Alcanys —quan Jaume I va lligar el casament amb Violant amb la conquesta de València— és una ficció literària. Si de debò el rei hagués pronunciat aquest *gab* primer a Mallorca i després, un o dos anys més tard, a Alcanys, s'hagués cuidat prou de fer-ho saber a la seva esposa després d'haver-s'hi casat i de convèncer-la de la necessitat de no afluixar en la campanya de conquesta de València. És molt probable, doncs, que aquest *gab* sigui, com ja va assenyalar D. J. Kagay (1996), una ficció, producte, com el pla de fuga del castell de la Suda, de les seves lectures cavalleresques.

VIOLENT D'HONGRIA ENTRE BORRIANA I ALMENARA

Aquest desacord inicial no triga gaire a superar-se. A Peníscola, el rei continua defensant el seu projecte de conquesta, mentre Don Ferrando se'n torna a Catalunya i Violant s'instal·la a Borriana, a la segona línia del front. Jaume I, per la seva banda, es trasllada al campament del Puig, a la primera línia. (Si la reina es queda al costat del seu marit, és que ha canviat de parer i ha acabat donant-li la raó). Com el mateix Jaume I indica, entre Borriana i el Puig «no ha sinó VII legües» (204), és a dir, uns 47 quilòmetres si comptem, com fa B. Desclot, uns set quilòmetres per llegua.⁵ És una distància prou curta perquè, tot i que les hostilitats continuen, el rei i la reina es puguin veure sovint i pugui millorar la comunicació i l'entesa entre ells.

Podem documentar-ho en el paràgraf 243 del *Ldf*, en què es narra una anècdota preciosa que, segons F. Soldevila (2007: 315), devia tenir lloc entre el 16 de febrer i el 26 d'abril del 1238. En plenes negociacions per la capitulació d'Almenara, el rei s'acosta a la vila per negociar els termes de la rendició i, per no generar sospites, ho fa «en manera con qui vol anar a Borriana» (209). Al final, després dels tractes amb les autori-

5. Sobre aquesta qüestió cfr. l'article de M. Peracaula i X. Renedo (2019: 344-345).

Katherine Hepburn i Peter O'Toole en un fotograma de *The Lion in Winter* d'Anthony Harvey

tats d'Almenara, el rei acaba anant de debò a Borriana «per veer la reyna e que la conortàssem, per ço con era venguda a la frontera, que fos ben alegra» (209). Les paraules de Jaume I són una expressió evident d'un amor per la reina en què es comença a insinuar el desig sexual, que en el relat es farà més evident poc després. Dit d'una altra manera, en l'alegria i el conhort que el rei vol proporcionar a la seva esposa hi ha una barreja d'amor i de desig.

Pocs dies després, Almenara capitula de forma definitiva i el rei, satisfet, convida Violant a prendre possessió, al seu costat, del castell, dient-li «que mils estaria alí que a Burriana e pus asaut» (212). La capitulació —i la invitació— té lloc en plena Quaresma. Com que Violant, quan rep la visita dels missatgers del rei que la conviden a anar a Almenara, està a punt de fer l'únic àpat del dia, els demana d'anar-hi després de dinar. Els missatgers, però, insisteixen que ajorni l'àpat i que surti de seguida cap a Almenara, «que mils e pus alegrament menjarets là ab ell que no fariets aquí» (212). A la fi Violant acaba cedint i surt en dejú cap a Almenara, on el seu marit l'espera per prendre'n possessió: «e nós e ella entram alegrament dins lo castell e ab gran alegria menjam» (212).

Aquesta escena mereix un comentari un xic detallat. En primer lloc, cal tenir en compte que la dis-

tància que separa Borriana d'Almenara és d'uns 20 km per carretera i d'uns 16-17 km en línia recta. Es tracta d'una distància que es pot recórrer al galop en una hora (Ohler 2002: 143). En principi, cal suposar que Violant no devia anar al galop i que devia fer el viatge en un parell d'hores. El dinar ajornat a Borriana es devia convertir, per tant, en un berenar de forquilla o, el que és més probable, en un sopar.

F. Soldevila (2007: 318) comenta molt bé aquesta trobada en una de les notes de la seva edició del *Ldf*: «El goig de l'encontre, de tornar a estar plegats, de l'àpat en companyia [...] i, encara que res no en diu, però que s'endevina, la imminència de l'amor de la jove parella, és expressat vivament amb aquestes poques ratlles». Per entendre el to sensual de la trobada, no hem d'oblidar que en aquells moments el rei i la reina només tenien una filla, Violant, i que, per tant, els mancava un fill mascle per garantir la successió en els dominis reials.⁶ És cert que Jaume I ja tenia un fill mascle, Alfons d'Aragó, fruit del seu matrimoni amb Elionor de Castella, però Violant d'Hongria tenia

6. Pere, el primer fill de la parella, no naixerà fins al 1240. Abans engendraran encara una altra filla, Constança, que naixerà entre els anys 1239-1240. Si va néixer a principis del 1239, Constança podria haver estat engendrada en alguna d'aquestes trobades.

entre cella i cella que el successor de Jaume I fos fill d'ella i del rei. En el primer testament del rei, datat el 6 de maig del 1232, abans del casament amb Violant, es designa Alfons d'Aragó successor i hereu universal de Jaume I. En canvi, en el segon testament, redactat després del naixement de l'infant Pere (1240), només s'assignen a Alfons d'Aragó els territoris patrimonials, és a dir, Catalunya i Aragó, mentre que al fill de Violant se li reserven Montpeller, el regne de Mallorca i totes les terres conquerides a València. Aquesta modificació del testament ja estava prevista, però, de feia temps, perquè consta en una dotació *propter nuptias* de Jaume I a la seva esposa de finals del 1235, molt poc després del casament (Soldevila 1950: 17 i Ponsich 2013: 557).

En l'escena que estic comentant, tot i que la prosa del *Ldf* no és pas, ni de bon tros, un model d'estil, Jaume I aconsegueix amb molta eficàcia, i fins i tot amb una certa subtilesa, expressar amor, desig sexual i les ganes d'engendrar un hereu a través del sintagma «pus asaut» (més a gust) i de l'adverbi «alegrament», repetit dues vegades. Tot i que amb un cert desordre, típic, per altra banda, de la prosa d'origen oral del *Ldf*, s'explica a la meitat del paràgraf que el sopar i la nit d'amor a Almenara van tenir lloc en plena Quaresma: «e açò era en Caresma» (212). Jaume I ho indica de passada, quan parla del dinar que la reina ja tenia gairebé a punt a Borriana, i que al final es va convertir en un berenar o en un sopar a Almenara. Quan els missatgers diuen a Violant que el rei ja té el menjar preparat, i hi afegeixen que «mils e pus alegrament menjarets là ab ell que no fariets aquí» (212), la reina deixa la taula a mig parir i surt disparada cap a Almenara. Potser fins i tot hi va anar amb tanta pressa, i amb tantes ganes, que hi va arribar, al galop, en poc més d'una hora. Com anys més tard dirà Góngora, «a batallas de amor, campos de plumas».

És cert, tanmateix, que al llarg de bona part de l'edat mitjana les relacions sexuals dins del matrimoni durant la Quaresma no estaven gaire ben vistes. S'havia de fer penitència en tots els sentits. Es tracta, però, d'una norma que procedia dels penitencials de l'alta edat mitjana i que a la baixa edat mitjana s'havia acabat convertint tan sols en una recomanació, com po-

dem veure en una obra tan prestigiosa i influent com el *Decret* de Gracià, on, com ha posat en relleu James Brundage (1987: 242), «Gratian [...] subordinated periodic cycles of marital abstinence to the requirements of the conjugal debt and, whereas in the penitentials the abstinence regulations appeared as absolute commands, for Gratian they were a secondary issue in the sex life of married persons». És evident que enmig d'una guerra, amb la urgència de tenir un hereu i amb les llargues separacions en què havia viscut la parella reial, aquesta norma no s'havia de seguir per força.⁷ Després de la capitulació d'Almenara, es lliuren al rei Uixó, Nules, Castro i Alfàndec. No s'acaba, per tant, la bona ratxa de Jaume I, que continua celebrant les victòries al costat de la seva esposa. La parella reial passa la Pasqua a Almenara i després es trasllada al campament del Puig. A partir d'aquest moment, tot indica que la reina és sovint al costat del rei en moments semblants als de la presa d'Almenara. Violant, per exemple, és al seu costat quan pren possessió de Paterna —«e la regina fo ab nós» (215)— i és molt probable que també l'acompanyés en les capitulacions de Bétera i de Bofilla.

LA CAPITULACIÓ DE VALÈNCIA

Poc després de la caiguda d'aquestes places s'inicia, a finals d'abril del 1238, el setge de València, que va durar cinc mesos. És molt probable que, encara que el *Ldf* no ho faci mai explícit, en aquests moments decisius la reina estigui sempre al costat del rei, bé al Puig, bé al mateix campament, davant les muralles de València.⁸ De fet, sembla que Violant no només està al costat de Jaume I, sinó que li dona suport i s'acaba convertint en una persona de la màxima confiança del rei, que necessita més que mai el seu suport.

7. X. Renedo ha analitzat més a fons totes les qüestions relatives a la trobada d'Almenara en un article en premsa.

8. Permet de suposar-ho la donació, in *obsidione Valencie*, d'una casa a Seguí, porter de la reina Violant, el 23 de juliol del 1238 (Miret i Sans 2004: 133) i la presència de diverses persones del seu seguici en els llibres de repartiment de València (Vajay 2009: 255-257).

Cal tenir en compte que la campanya de conquesta de València va ser llarga i dura. Al marge de l'oposició dels musulmans, el rei va haver de patir moltes dificultats econòmiques, logístiques i polítiques. Bona part de la noblesa catalanoaragonesa, com ja hem vist, només participava en la campanya a contracor. El *Ldf* ho indica de manera ben clara quan assenyala que en ple setge de València, gairebé a punt d'aconseguir-ne la capitulació, «molts n'hi havia a qui no plaça que València fos presa, que més la amaven que fos de sarraïns que no que vingués en nostre poder» (224).

En aquestes circumstàncies, el paper de Violant com a confident i punt de suport del rei pren un relleu extraordinari. És en aquests moments que el *gab* de Capdepera i d'Alcanyís, almenys el recollit en el paràgraf 130 del *Ldf*, es fa realitat. Potser el rei En Jaume no va parlar mai de Violant en les converses de Capdepera i d'Alcanyís, o com a mínim no en va parlar en els termes que es recullen en el *Ldf*. I si es va decidir a incorporar el *gab* en la versió que va acabar donant per escrit d'aquestes converses va ser per reconèixer el paper que tan bé va representar la reina, i que tant el va ajudar a fer possible la conquesta de València.

Violant sempre està al costat del rei en els moments més decisius. (I el més probable és que també hi estigués en els moments no tan decisius, però d'això el *Ldf*, d'acord amb el principi «que coses de menuderies no y deu hom metre» (223), no en parla). Un dels moments decisius té lloc quan Zayyān, el rei de València, demana a Jaume I una reunió secreta per discutir el futur de la ciutat i, en definitiva, per començar a debatre els termes de la capitulació. El rei accepta, però demana com a condició que també hi sigui present Violant d'Hongria i ningú més («no volíem que altre hom del món ho sabés» [227]).

La redacció del passatge en què l'ambaixador de Zayyān accepta la incorporació de Violant a les converses no és gaire clara: «que de la regina més ne cuydaven valer e més ne preariem lo pleyt» (227).⁹

9. Corregeixo l'edició de J. Bruguera d'acord primer amb la lliçió del manuscrit E (cuydaven) i, després, amb les dels manuscrits CDEV (preariem).

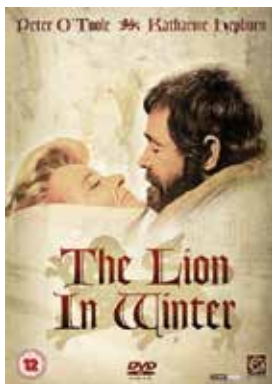

Cartell anunciador de la pel·lícula
The Lion in Winter

Sembla, però, que indica que l'ambaixador confia en el bon criteri de la reina a l'hora de valorar les propostes que es presentin i es discuteixin.¹⁰ Tot plegat és un antecedent del paper que, com veurem de seguida, farà Violant com a *pacifica mediatrix*; és a dir, com a mitjancera conciliadora, en la reunió diplomàtica entre la Corona d'Aragó i Castella que va culminar en el Tractat d'Almirra. L'ambaixador musulmà també coneix els greus problemes que té Jaume I per estirar la noblesa catalanoaragonesa cap al combat: «ells (els sarraïns) sabien bé que de molt hom nos haviem a guardar que no volien nostre pro en açò ni en als» (227).

Jaume I explica amb molta claredat per quina raó la noblesa no li feia costat. Mentre que el rei volia una capitulació pacífica de la ciutat, la noblesa aspirava a acabar el setge, com a Medina Mayurka, amb el saqueig de València, amb els enormes guanys que això els hagués pogut proporcionar: «la major partida

10. La versió llatina que es dona d'aquestes negociacions en el *Liber gestorum* sembla indicar-ho de forma més clara: «quod audiatur regina hec utilior enim erit nobis» (Biosca 2015: 252). La bella traducció al català modern de J.M. Pujol (2008: 219) segueix aquesta línia: «davant la reina pensaven trobar més estima i considerarien millor la negociació».

Caràtula del DVD
The Lion in Winter

de la ost volria lo barreg de la vila, e nós no·l volem per la dolor que·ns pren de vós» (228). És molt possible que darrere l'actitud pacífica i conciliadora de Jaume en aquestes negociacions hi hagi també la presència de Violant (Ponsich 2013: 566).¹¹ De tota manera, també cal tenir en compte que Jaume I tenia molt clars els greus perills que es podien derivar del saqueig, sobretot les disputes violentes a propòsit dels béns rapinyats: «si la vila se prenia per força, que greu seria que barayla no hi hagués gran entre aquels de la ost e nós per àvol aver ni per roba» (229). I, és clar, li interessava evitar aquestes disputes.

Sigui com sigui, en les converses per a la capitulació de València el rei parla sempre amb la seva dona en privat, amb la presència, com a màxim, del traductor. Jaume I demana consell a Violant i valora molt les seves paraules i el suport que li dona: «E nós entenem que ella nos conseylava bé e dixem-li que li atorgàvem lo conseyl que ela·ns donava» (229). La solitud del rei, amb l'excepció de la companyia de la seva esposa i del suport dels bisbes i arquebisbes, s'acaba de posar en evidència quan anuncia a la plana

11. Hi ha una carta d'al-Azraq a Violant d'Hongria (Barceló 1982), datada el mes de març del 1250, en què es demana a la reina la protecció i salvaguarda d'uns missatgers musulmans reclamats per Jaume I. Potser al-Azraq pretenia que Violant fes també de *pacifica mediatrix* en les conflictives relacions que feia temps que mantenia amb Jaume I.

major de l'exèrcit la capitulació de València. L'escena és dramàtica:

E, quan nós haguem dit aquest mot, Don Nuno e Don Examèn d'Orrea, e Don Pero Ferràndex d'Açagra e Don Pero Corneyl perderen les colors, axí con si hom los hagués ferits endret del cor. E de l'arquebisbe enfora e dels bisbes alguns [...] anch negun dels altres no u loaren, ni u grayren a Déu ni u tengren per bo (230).

L'arquebisbe de Narbona, a diferència de la noblesa, beneeix l'acord a què s'ha arribat amb unes paraules que recorden el «Deus lo vult» d'Urbà II: «Açò és hobra de Déu» (231). Violant d'Hongria, filla d'Andreu II, que va participar en la cinquena croada, devia pensar el mateix.

ENTRE EL TRACTAT D'ALMIRRA I LES REVOLTES D'AL-AZRAQ

En el *Ldf*, Violant d'Hongria apareix gairebé sempre o bé en relació amb la conquesta de València, o bé en relació amb problemes derivats de la conquesta. Una de les seves intervencions més destacades és en les converses que van acabar amb la signatura del Tractat d'Almirra (1244), en què es van acabar de fixar les fronteres entre la Corona d'Aragó i Castella. Les negociacions van ser molt tibants i Violant hi va fer el paper de *pacifica mediatrix* per fer possible l'entesa entre les dues parts i la signatura de l'acord.¹² És el paper que a l'edat mitjana se solia assignar, com ha posat en relleu Cl. Ponsich, a les reines santes. «Cette reine [...] remplit sa mission pacificatrice et réconciliatrice par un discours “de genre” et des gestes de paix, ceux que Nicolas Offenstad qualifie de “pouvoir du faible”» (Ponsich 2011: 569). Anys a venir, aquesta és la funció que confiarà a les reines i a les dames de la noblesa Cristina de Pisan en l'*Épître à la reine*: «Il appartient a haute princesse estre moyenneresse (mitjancera) de traictié de paix» (Autrand 2009: 271 i 243). Violant d'Hongria estava, doncs, *à la page*.

12. Pere Marsili defineix Violant amb aquest sintagma en el capítol del *Liber gestorum* dedicat al Tractat d'Almirra: «Et festinabat ut interuenerit pacifica mediatrix» (Biosca 2015: 297).

Segons el *Ldf*, que és l'única font en què consta la presència de la reina a les converses, Violant va demanar en persona d'assistir-hi «per tal que aquell contrast que era entre nós e nostre genre, que s'adobàs» (265). Del relat del *Ldf* es desprén que Jaume I continua valorant els bons consells de la seva esposa, que forma part del consell que l'assessora en la reunió. Tot i la tremenda tensió que s'hi va viure, amb unes paraules molt dures de Jaume I contra les propostes castellanes, a la fi la reina aconsegueix, plorant, de treure les castanyes del foc i fer possible un acord satisfactori per a totes dues parts. (Potser també va impulsar la reina a intervenir en la cimera d'Almirra l'amor per Violant, la seva filla, i el desig de no posar en perill el seu compromís matrimonial amb el príncep Alfons, el futur Alfons X, rei de Castella).

Una nova evidència de la vinculació de Violant amb la llarga campanya de conquesta del regne de València, i del cas que li feia tant el rei com la gent del seu entorn, es recull en un episodi del setge de Xàtiva que va tenir lloc la primavera del 1244, poc després de la signatura del Tractat d'Almirra (Soldevila 2007: 383). Jaume I, després d'haver rebut unes propostes dels ambaixadors xativins, demana consell als nobles que l'acompanyen (Hug de Folcalquier, Guillem de Montcada, Eiximèn Peris d'Arenós i En Carròs), que, tanmateix, cedeixen la paraula a Violant perquè parli en primer lloc. Un cop ha parlat, Hug de Folcalquier, que era ni més ni menys que mestre de l'Orde de Sant Joan de l'Hospital, aplaudeix les paraules de la reina: «No y diré plus, que bon conseil ha dat la regina. E tots los altres atorgaren-ho» (271). Tothom reconeix, doncs, el *savoir faire* de la reina.

L'últim episodi del *Ldf* en què apareix la reina està relacionat de nou amb el Regne de València i, més en concret, amb una revolta d'al-Azraq. Es tracta d'una seqüència d'episodis molt curiosa que posa en relleu un detall del caràcter del rei, propens, quan rebia males notícies, a grans atacs d'ira molt difícils de suportar per la gent del seu voltant, un detall que

només un text com el *Ldf* podia recollir i que a qual-sevol cronista li hagués passat per alt.

La primera escena de què vull parlar va tenir lloc a Calataiud. Mentre el rei sortia de missa, se li va acostar Eiximèn Peris d'Arenós per fer-li saber d'una manera molt singular que hi havia males notícies, però que no era el millor moment per anunciar-les, i que ja les coneixeria més endavant. Jaume I, com és lògic, s'impacienta i demana de conèixer les males notícies immediatament. A la fi Eiximèn Peris es veu obligat a fer-li saber que al-Azraq s'ha rebel·lat i que ha ocupat alguns castells. Poc després, el rei en parla amb la seva esposa, que també li confessa que «ja ho sabia, mas no'ns ho gosava dir» (274). El rei, és clar, es molesta de nou i renya la seva esposa: «Erràvets-hi durament, car no'ns ho dèyets, car, con habans pren hom conseyl al dan que hom pren, més val» (274). La situació, doncs, es repeteix: tothom té por de comunicar males notícies al rei, fins i tot la seva dona, perquè els seus atacs d'ira en aquests casos fan por. (Lesbroncada monumental que Jaume I clava a Bernat Guillem d'Entença, tot i ser oncle seu i una persona de molta confiança, en els paràgrafs 213-214 del *Ldf* n'és un bon exemple).

Tot i la por de donar males notícies al rei, tot seguit Violant li demana, tanmateix, d'acompanyar-lo en la seva sortida immediata cap a València. I a València continua actuant com a persona de confiança del rei, que li demana consell sobre com interpretar l'actitud de l'alcaid de Xàtiva i dels seus acompanyants en una visita que en principi semblava de cortesia (§362). Poc després d'aquesta escena, Violant d'Hongria demostra haver après la lliçó de Calataiud quan, de València estant, comunica de seguida per carta al rei, que és a Borriana en una partida de caça, que al-Azraq acaba d'ocupar el castell de Penàguila. Potser el fet d'enviar la mala notícia a través d'una carta, una forma de comunicació més neutra, va evitar un nou atac d'ira del rei, que, tanmateix, va passar aquella nit en blanc: «ans suàvem tam bé com si fóssem en ·I· bany» (276)¹³.

13. Sobre aquest episodi cfr. Renedo (*en premsa*).

CONCLUSIÓ

Alguna vegada s'ha escrit que les cròniques catalanes medievals presten poca atenció a les dones. Deixant de banda que el *Ldf* no una crònica, tot i que tot sovint se sol estudiar al seu costat, em sembla que aquesta afirmació s'hauria de matisar. El paper de Violant d'Hongria, o fins i tot el de Maria de Montpeller, no em sembla de cap manera menor. És cert que no són pas les protagonistes principals del relat, però sí que són protagonistes molt destacades d'alguns episodis molt importants, com és el cas de Maria de Montpeller en l'engendrament i el naixement de Jaume I tant en el *Ldf* com en les cròniques de Muntaner i, sobretot, en la de Desclot (Renedo 2021). (I el mateix es pot dir, per posar un altre exemple, del paper de Na Mercadera a la *Crònica* de Muntaner). És cert que la reina Violant és un personatge secundari en el conjunt del *Ldf*, però un secundari que intervé en un bon grapat d'episodis amb un paper molt notable. (Salvant les distàncies, i passant del *Ldf* al món del cinema, també Thelma Ritter fa, com a ajudant de camerino, un paper secundari a *All about Eve* de Joseph L. Mankiewicz, o, com a massatgista, a *Rear Window* d'Alfred Hitchcock, però quins papers i quins diàlegs més brillants!). Aquí hi hauria d'haver un salt de paràgraf aquest article proposant Katharine Hepburn com a actriu ideal per a fer de Violant d'Hongria per la seva tirada a interpretar, com a model d'emancipació femenina (Aurell 2024: 336), dones enèrgiques, decidides i valentes. Potser es podria objectar que la Violant del *Ldf* en realitat no és una dona d'aquesta mena, sinó més aviat una dona dominada i sotmesa al marit, que tenia, sens dubte, un caràcter molt fort. No em sembla, però,

una interpretació correcta. És cert que almenys en un cas Violant va tenir por de donar-li males notícies, però en la trobada de Peníscola (1238) i en les negociacions prèvies a la signatura del Tractat d'Almirra (1244), va plantar cara al rei. Potser no va interpretar mai un paper semblant al de Hepburn a *Adam's Rib* de Georges Cukor, en què fa parella amb Spencer Tracy. La pel·lícula tracta d'un matrimoni d'advocats que acaben enfrontant-se de mala manera en un judici. (Una de les frases publicitàries que es va fer servir en el tràiler de la pel·lícula va ser «Who wears the pants in your family?»). També és cert, però, que Violant va tenir una actitud molt enèrgica i decidida, al costat del seu marit, en la campanya de conquesta de València, i que de vegades, com en el Tractat d'Almirra, demana de ser present en primera línia en les negociacions, mentre que d'altres vegades, de fet moltes vegades, Jaume I té molt en compte el seu bon criteri.¹⁴ Si no hagués tingut aquest caràcter decidit i aquest bon criteri, la presència de Violant en el *Ldf* hagués estat, sens dubte, molt menor. Tres hures per Violant d'Hongria i, de passada, també per Katharine Hepburn!

PS: Per cert, Spencer Tracy, amic íntim de K. Hepburn, podria ser un bon candidat per a fer de Berenguer Palou, bisbe de Barcelona, en l'adaptació cinematogràfica del *Ldf* en els platós del més enllà.

14. A bona part de la bibliografia sobre Jaume I s'ha reconegut el paper més que notable de Violant com a consellera del seu marit en la campanya de conquesta de València (Burns 1981: 42; Fuentes 2016: 158; Furió 2007: 43; Ponsich 2011: 565).

BIBLIOGRAFIA

- Asperti, S. (1984). «La tradizione manoscritta del *Libre dels fets*», *Romanica Vulgaria*, 7, 107-167.
- Aurell, M. (2024), *Aliénor d'Aquitaine. Souveraine femme*. Paris: Flammarion.
- Autrand, F. (2009). *Christine de Pizan. Une femme en politique*. Paris: Fayard.
- Barceló, C. (1982). «Documentos árabes de Al-Azraq (1249-1250)», *Saitabi: Revista de la Facultat de Geografia i Història*, 32, 27-42.
- Biosca, J. (Ed.) (2015). Petri Marsilii, *Opera Omnia*. Turnhout: Brepols Publishers (*Corpus Christianorum. Continuatio Medievals*, 273).
- Bruguera, J. (Ed.) (1991). *Llibre dels fets del rei En Jaume. Volum II*. Barcelona: Barcino (ENC, col·lecció B, 11).
- Brundage, J. (1987). *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago / London: Chicago University Press.
- Burns, R.I. (1981). «Vida espiritual de Jaume el conqueridor», a *Jaume I i els valencians del segle XIII* (pp. 3-49). València: Tres i Quatre.
- Fuentes Pérez, M.J. (2016). «Tres Violantes: las mujeres de una familia en el poder a lo largo del siglo XIII», *Anuario de Estudios Medievales* 46/1, 137-165.
- Furió, A. (2007). *El rei conqueridor. Jaume I: entre la història i la llegenda*. Alzira: Bromera.
- Garcia Edo, V. (2008). *Blasco de Alagón (ca. 1190-1239)*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I.
- Kagay, D.J. (1996). «The Line between Memoir and History». *Mediterranean Historical Review*, 11, 165-176.
- Miret i Sans, J. (2004). *Itinerari de Jaume I el Conqueridor. Edició facsímil*. Barcelona: IEC (Primera edició del 1918).
- Ohler, N. (2002). *Vita periculosa dei pellegrini nel Medioevo*. Casale Monferrato: Edizioni Piemme.
- Peracaula, M. i Renedo, X. (2019). «Entre l'hora nona i la posta del sol: Pere el Gran a Bordeus, 31 de maig del 1283», a J.A. Aguilar, S. Martí i X. Renedo (Eds.), *Dits, fets i veres veritats. Estudis sobre Ramon Muntaner i el seu temps* (pp. 337-359). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2019.
- Ponsich, Cl. (2011). «Une petite fille de l'empereur de Constantinople, reine d'Aragon. Identité et pouvoirs de Jólanta Árpád (1215-1251)», a M.T. Ferrer i Mallol (Ed.), *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I. Volum I* (pp. 539-576). Barcelona: IEC.
- Pujol, J. M. (Trad.) (2008). *El llibre dels fets de Jaume el Conqueridor. Versió en català modern*. Robert i Agnès Vinas (Eds.). Palma de Mallorca: Editorial Moll.
- Renedo, X. (2010). «Un matrimoni no consumat: Elionor de Castella i Jaume I (Àgreda, 6-VI-1221)», a *Miscel·lània en honor de Josep Maria Marquès* (pp. 184-191). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Renedo, X. (2010). «Dels fets a les paraules i de les paraules al llibre dels fets. Observacions sobre la gènesi del *Llibre del rei En Jaume*», a A. Alberni et alii (Eds.), *Translatar i transferir. La transmissió dels textos i el saber (1220-1500)* (pp. 91-120). Santa Coloma de Queralt: Obrador Edendum.
- Renedo, X. (2014). «Plors i plans de fuga al castell de la Suda (*Llibre dels fets* ¶ 22-23)», *Estudis Romànics* XXXVI, 223-244.
- Renedo, X. (2021). «Bernat Desclot, Maria de Montpeller i l'empoderament femení», *Núvol* (8/III/ 2021) [<https://www.nuvol.com/llobres/assaig/bernat-desclot-maria-de-montpeller-i-empoderament-femeni-159798>].
- Renedo, X. (en premsa). «Jaume I i Violant d'Hongria en el *Llibre dels fets*», a Fabio Barberini i Marjolaine Raguin (Eds.), «Cantar quer'eu dos d'Aragon e dos de Catalonha ». La Couronne d'Aragon à la croisée des cultures. París Garnier.
- Soldevila, F. (1950). *Pere el Gran. Part 1: L'infant*. Barcelona: IEC.
- Soldevila, F. (Ed.) (2007). *Les quatre grans Cròniques. I Llibre dels fets del rei En Jaume* (Revisió filològica de Jordi Bruguera. Revisió històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol). Barcelona: IEC.
- Vajay, S. de (2009). «*Dominae reginae milites*. L'aclimatació dels hongaresos del sèquit de Violant a la València conquerida», a *Princeses de terres llunyanes. Catalunya i Hongria a l'edat Mitjana* (pp. 245-259). Barcelona: Museu d'Història de Catalunya.
- Vilaret, M. (1978), *Llibre dels fets del bon rei En Jaume*. Barcelona: RTVE (<https://www.rtve.es/play/videos/llibre-dels-fets-del-bon-rei-en-jaume/>)

07

Al-Azraq, la pervivència del mite

AL-AZRAQ, THE SURVIVAL OF THE MYTH

LLUÍS VIDAL PÉREZ

Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics (CAEHA)

l.vidal@edu.gva.es

ORCID: 0000-0003-2763-8947

rebut: 02/04/2026

acceptat: 11/04/2026

publicat: 29/09/2026

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-140.7>

debats #140 (p. 110_121)

RESUM

Heroi o malvat? Oponent noble o conspirador arter? Líder de la resistència andalusina o cabdill ambiciós? Abū 'Abd Al-lāh Muhammad ibn Hudhayl, més conegut com al-Azraq —«el Blau»—, genera controvèrsia encara 750 anys després de la seua mort, alimentada per la poca informació primària que en tenim i els molts afegits imaginatius que han anat configurant el mite. En aquest article farem una ullada a tot el que sabem realment del personatge històric; repassarem succintament la bibliografia que ha anat generant-se al voltant d'ell, tant la més imaginativa com la millor documentada, i analitzarem com és percebut actualment i, en particular, a les terres lligades a la seua trajectòria vital entre Aitana i el Benicadell, on s'han posat en marxa diverses iniciatives al voltant de l'aniversari del seu traspàs. Probablement, encara no podrem donar una resposta categòrica a les qüestions inicials, perquè estem molt allunyats, històricament i emocionalment, de la societat «valenciana» del segle XIII, però, almenys, intentarem defugir les interpretacions més maniqueïstes d'una figura polièdrica i fascinant.

Paraules clau: Xarq al-Andalus, al-Jabal, Jaume I, Moros i Cristians

ABSTRACT

Hero or villain? A noble adversary or a shrewd conspirator? A leader of Andalusí resistance or an ambitious warlord? Abū 'Abd Al-lāh Muhammad ibn Hudhayl, better known as "al-Azraq" —"the Blue"—, remains controversial 750 years after his death. This controversy is largely due to the scarcity of primary sources concerning him and to the many imaginative additions that have progressively helped build his myth. This article examines what can actually be established about the historical figure, offers a concise review of the bibliography that has emerged around him —both the more imaginative and the better documented—, and analyses the current perception, particularly in the territories associated with his life and career between Aitana and Benicadell, where several initiatives have been launched to commemorate the anniversary of his death. Although it is unlikely that the initial questions can be answered in categorical terms, given our historical and emotional distance from thirteenth century "Valencian" society, this study at least seeks to move beyond overly Manichaean interpretations of a complex and compelling figure.

Keywords: Xarq al-Andalus, al-Jabal, James I, Moors and Christians

LA HISTÒRIA

La principal dificultat que ens trobem a l'hora d'acostar-nos a la dimensió històrica d'al-Azraq és la poca disponibilitat de fonts primàries que tenim d'ell. Primerament, hi ha el famós text del tractat del Pouet a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), amb el qual pacta unes condicions davant l'infant Alfons, fill del Conqueridor (ACA, Cancilleria, Pergaminos, Jaime I, Serie general, 0947). A banda, conservem dues cartes seues: una dirigida a la reina Violant, en què li demana mediació per a encetar negociacions (ACA, Colecciones, Cartas árabes, núm.154), i una altra que, pel que sembla, està en procés de traducció i estudi (ACA, Colecciones, Cartas árabes, núm.165). Finalment, altres documents coetanis, de la mateixa Cancelleria reial o d'arxius locals, ens ajuden a contextualitzar la seua vida.

En qualsevol cas, no hi ha dubte que, si al-Azraq ha transcendit el simple apunt erudit per convertir-se en una figura coneguda per la historiografia, ho ha fet, sobretot, gràcies a les mencions que en fa el rei Jaume I en la seua crònica del *Llibre dels fets*. En dènou capítols es refereix el monarca al cabdill

andalusí, tant pel que fa a la primera revolta mudèjar, que finalitzà amb el seu exili, com a la segona, on trobà la mort a les portes d'Alcoi. I ací és on tenim el segon entrebanc: la major part de la informació coneguda sobre al-Azraq prové del seu principal oponent, amb totes les reserves que ens puga generar la lògica parcialitat del cronista.

Partint d'aquesta base, què sabem en realitat d'ell?¹ Doncs, primerament, que al-Azraq era el pseudònim d'Abū 'Abd Al-lāh Muhammad ibn Hudhayl, del qual coneixem dos germans, Bacet o Bāsim, i Acet o As'ad; un nebot, fill d'aquest últim, Abulīfar o Abū l-Ja'far Hamād; i un cosí, fill d'una germana de sa mare, Abū l-Hasan ibn Hudhayl, però no sabem si va tindre muller i fills. No hi ha notícia de la seua data de naixement ni del lloc.

El nostre protagonista s'intitulava *wazīr*, o visir —sense que això comportara un títol cortesà, sinó més bé un tractament d'alt funcionari—, i controlava una sèrie de castells i alqueries a la zona muntanyosa

1. Cal advertir, d'entrada, que no soc medievalista, així que aquesta aproximació històrica se sustenta en les aportacions dels principals investigadors que, els darrers anys, han tractat el personatge, i als quals em referiré més avant.

—al Jabal— entre les serres d'Aitana i del Benicadell, entre Cocentaina i Dénia, una mena de microestat amb la seua fortalesa principal al castell d'al-Qal'a, actual castell de Benissili a la Vall de Gallinera —i no a Alcalà de la Jovada, com es creia tradicionalment—, el qual Jaume I identifica com «son alberch major». El seu lideratge provenia de la descomposició del poder almohade, en concret dels soldanats de València i Múrcia, especialment després del tractat d'Almirra i la conquesta cristiana progressiva de Dénia, Xàtiva i Biar entre 1244 i 1245.

Amb les esmentades atribucions territorials del visir, el mateix 1245 acorda un pacte amb l'infant Alfons, fill primogènit del rei d'Aragó, pel qual li lliura els castells de Pop i Tàrbena; es compromet a cedir en tres anys els de Gallinera, Margarida, Xerolles i Castells, i manté en propietat els d'Alcalà i Perputxent. Es tracta d'un curiós text en renglons alterns, bilingües, en romanç castellanoaragonés i en àrab, sobre el qual s'han donat diverses interpretacions. Per una banda, les dues versions no coincideixen ni en la data —16 d'abril de 1244 o 14 d'abril de 1245, respectivament, però la majoria d'investigadors s'inclinen per la segona— ni en l'exactitud dels termes de l'acord, ja que la versió romanç sembla un vassallatge i l'àrab, una treva.

També s'ha discutit molt el lloc —el *puteulum* del text cristià—: des d'un pouet prop d'Alcalà o a Castell de Castells, cosa poc probable, perquè no es documenta la presència d'Alfons d'Aragó per la zona en aquelles dates, fins a localitats més llunyanes vinculades al topònim Pozuelo. Finalment, també s'ha plantejat si l'infant parlava en nom de son pare o en realitat ho feia per compte propi i amb el suport de Castella, ja que és ben palès el seu desacord amb el repartiment entre els fills que pretenia deixar com a herència Jaume I.²

Tanmateix, el tractat no seria respectat —s'intueix que per part cristiana— i, al novembre de 1247, es

Imatge 1. El castell d'Alcalà, a Benissili (fotografia cedida per Just Sellés).

2. Siga com siga, no és l'objectiu d'aquest article oferir més especulacions al voltant del tema.

produïa la primera revolta mudèjar encapçalada per al-Azraq, que va aconseguir allargar-se en el temps gràcies a la difícil orografia que emparava les seues fortaleses i al domini del terreny, que els permetia adoptar tàctiques de guerrilla, amb el suport de les poblacions locals i la connivència de Castella. Jaume I va reaccionar decretant l'expulsió dels mudèjars amb el suport papal, però això no va fer més que augmentar l'exèrcit rebel.

En aquest context, és conegut l'intent d'assassinat del monarca aragonés, atret a una emboscada al castell de Rugat amb promeses, per part del visir, de convertir-se i casar-se amb una noble cristiana, i de la qual el rei es va escapar per poc.³ Però el fet bèl·lic més reeixit, sens dubte, va ser el frustrat intent de prendre l'estratègic i inexpugnable castell de Benicadell, que els cristians aconseguiren retindre.

Estancada la situació, en 1250 al-Azraq va demanar mediació a la reina Violant per assolir, ara sí, una treva que s'allargà quatre anys, mentre aprofitava per visitar i enfortir relacions amb el nou rei de Castella, Alfons X, tot i ser el gendre del seu enemic.

Al febrer de 1255 es reactivaria la revolta,⁴ fins a una nova treva dos anys després. Però ací va ser més astut Jaume I, perquè va aconseguir la traïció d'algú molt pròxim al visir, que es va quedar sense reserves de gra i no va poder resistir la nova embranzida cristiana la primavera del 1258. Després de perdre, una rere l'altra, les seues fortaleses, i veure's assetjat, va acabar capitulant i acceptant el desterrament.

Potser no hauriem sabut res més del Blau. Tanmateix, es va presentar l'oportunitat perquè poguera escriure l'últim capítol èpic de la seua biografia: en 1275, animats per l'aliança entre els granadins i els marínides —o benimerins— del Marroc, i farts dels abusos dels nous pobladors cristians, els mudèjars valencians es van tornar a rebel·lar. Al-Azraq, des del seu exili, va veure l'ocasió per tornar a les seues antigues terres i afegir-se a la revolta amb un

contingent de dos-cents cinquanta genets, però el pla passava per l'assalt a una vila cristiana fortificada, Alcoi, que havia rebut la carta pobla tan sols vint anys enrere, durant l'anterior guerra, i que ara el rei d'Aragó s'havia afanyat a reforçar amb quaranta cavallers.

Sense maquinària, ni temps, ni prou tropes per a mantindre un setge, es va preparar una estratègia que, amb variants, havia resultat reeixida a la lleugera cavalleria andalusina en no poques batalles: el torna-fuig. Consistia a simular una càrrega contra l'enemic i fingir una retirada, tot confiant que l'oponent, creient-se vencedor, els perseguiria fins a una emboscada. El parany es va disposar a l'anomenat barranc de N'Osset, a la partida de la Canal, uns quilòmetres al sud d'Alcoi, i al-Azraq en persona va encapçalar un reduït grup de genets per a provocar els defensors cristians. No obstant això, el que no estava previst és que una sageta perduda malferira el visir.

En qualsevol cas, es va seguir amb l'engany previst: els genets es van retirar amb el seu cabdill a les portes de la mort i un grup nodrit de defensors va eixir en persecució triomfal, fins a arribar al lloc previst on tots foren morts o capturats. La documentació de l'època es va referir a aquella desfeta del 5 de maig de 1276 com «lo desbarat de la Canal», i quedaria fixat per sempre en la toponímia com el barranc de la Batalla.

La mort del Blau no va suposar la fi de la guerra. De fet, el 23 de juny els seus correligionaris infligiren una altra derrota als cristians en la batalla de Llutxent. Jaume I moriria poc després, el 27 de juliol, a València, amb aquest regust amarg, sense arribar a veure com el seu fill Pere acabaria sufocant la revolta l'any següent. Casualitats del destí, els dos enemics acèrrims van deixar aquest món amb només huitant-tres dies de diferència.

3. Aquest fet, però, té difícil datació. Segons alguns autors, el més probable és que succeïra abans del pacte del Pouet.

4. Hi ha autors que la consideren com a una nova rebel·lió, la segona, mentre que per a d'altres és una revifada de la primera.

LA LLEGENDA

Sobre aquesta base històrica, que ens deixa entreveure un personatge complex i engrandit com la nèmese d'un rei tan mitificat com Jaume I, és lògic que, al llarg dels segles, s'haja construït una visió romàntica i literària que ha tractat d'omplir els buits i, al mateix temps, ha desdibuixat i enfosquit el coneixement real sobre la seua figura.

Descripcions físiques acurades amb l'inevitable detall dels ulls blaus; fantasiosos parentescos reials o el fet de ser fill de mare aragonesa; atribucions inexactes de llocs vinculats a la seua vida; enormes exèrcits al servei del cabdill andalusí; intervenció miraculosa de sant Jordi en la seua mort... Tot forma part del mite elaborat al voltant del personatge, però que ha acabat convertint-se en allò més present en l'imaginari col·lectiu.

A aquest relat imaginatiu han contribuït, fonamentalment, els cronistes posteriors a Jaume I i anteriors a la historiografia moderna. Muntaner no menciona el visir, però sí, breument, Bernat Desclot. Després vindran, ja al segle XVI, Zurita, Gómez Miedes —que introdueix el detall de la mort per una *saetada*— o Beuter. Tots van embellint el relat, però

aquest últim és, possiblement, qui més ha aportat al mite, fins al punt de conformar la base, suposadament històrica, de la Festa de Moros i Cristians d'Alcoi. Vegem què en diu:

Acaescio alli una cosa que cuentan los de aquel pueblo [Alcoi], y lo he hallado escrito en muchos libros antiguos de aquel tiempo, y es. Que ala que estavan los moros lidiando ala puerta que no era llegado el golpe de la gente, vieron los moros correr por encima del muro un cavallero armado con su cavallo, de que se espantaron mucho, y tuvieron que aquel era Hualy, que nosotros llamados San George (Beuter, 1551: full 157).

És, per tant, la primera menció a la intervenció del sant de Capadòcia en la mort d'al-Azraq; el problema és que havien passat quasi tres segles des de la batalla d'Alcoi, i molts detalls, més enllà de les qüestions de fe, no coincideixen amb la documentació històrica, com per exemple l'existència d'un mossén Torregrosa que dirigiria la defensa de la vila. Tampoc hi ha constància d'un culte local al patró al segle XIII, tot i que sí que apareix en la primera meitat del XIV. De fet, com apunta Josep Torró, el més probable és que Beuter confonguera dos atacs musulmans a Alcoi: el famós d'al-Azraq de 1276 i el poc conegut d'al-'Abbās

Imatge 2. La mort d'al-Azraq representada pel pintor Fernando Cabrera a l'església de sant Jordi d'Alcoi (fotografia cedida pel Museu Arqueològic Municipal Camilo Visiedo d'Alcoi).

en 1304, on la vila va resistir mentre Cocentina o Penàguila eren cremades (Torró, 1991: 97-99).

Al segle XVII, veiem cronistes com Escolano o Diago que en fan menció sense seguir les dades aportades per Beuter, però sí l'alcoià Vicente Carbonell, que afig la data del 23 d'abril, dia de Sant Jordi, com la de la mort del visir:

empeçaron à reconocer que la vitoria conseguida se devia al Inclito Martyr San Iorge, que tan galante les avia favorecido [...] y alli trataron de votarle por Patron, resolviendo construyrle en el mismo puesto de su aparicion una Iglesia, celebrandole Fiesta en el mismo dia de veynte y tres de Abril todos los años (Carbonell, 1672: 233).

A la centúria següent, entre el poc fiable escrivà Cristóbal Mataix, que certifica el que apuntava Beuter, segons ell, mitjançant una acta notarial originària de 1276 que afirma haver vist (Vilaplana, 1903: 218); i el pare Picher, que arrodoneix la falla en un famós cronicó manuscrit,⁵ acaben donant una base aparentment sòlida a molts autors posteriors. Encara al segle XIX tenim cronistes com Vicente Boix o José Vilaplana que posen per davant la llegenda davant la documentació històrica, però és que fins i tot historiadors més positivistes del segle XX, com Remigio Vicedo —excusable per la seua condició d'eclesiàstic— seguiran el mateix camí, així com els successius investigadors de la Festa alcoiana: Rafael Coloma, Julio Berenguer, Adrián Espí..., que intentaran el difícil encaix de les dades històriques objectives amb el que arplegava la tradició.

LA HISTORIOGRAFIA

Si tractem de destriar un poc el gra de la palla, caldria que ens preguntàrem quan comencem a tindre estudis més rigorosos referits a la figura del Blau. Més enllà de breus mencions en les històries generals, molt probablement el primer és un opuscle poc conegut de Josep Antoni Llobet i Vall-llosera, un historiador i erudit català que va visitar Alcoi

per a conèixer les seues Festes en 1851, i que es va animar a publicar un estudi històric sobre el seu origen, editat en 1855 per la impremta i litografia alcoiana de Martí. Llobet contrasta les conegudes cròniques de Jaume I, Muntaner o Zurita, però també consulta fonts primàries i tracta de corregir incoherències al voltant de «la rebelion de un Jeque de la parte de Denia llamado AlAzdrach» (Llobet, 1855: 12), així com dels anys posteriors fins a la seua mort.

Tanmateix, i com hem vist, aquest camí no serà seguit immediatament pels cronistes posteriors, fonamentalment alcoians, que qüestionaran la derrota de la Canal o insistiran una vegada i una altra en la intervenció de sant Jordi en la mort del visir, i més encara en els treballs publicats en el certament literari de 1876, amb motiu del VI centenari de la batalla.⁶

Serà l'historiador denier Roc Chabàs qui aportarà noves llums en sengles articles publicats en 1886 i 1890 en la revista *El Archivo*, que ell mateix dirigia, basats en fonts primàries de qualitat. En el primer, recuperava el text del pacte del Pouet en la versió en romanç castellanoaragonés que ja havia donat a conèixer el cronista Francisco Diago al segle XVII, tot i que l'ubica en la improbable localització d'Alcalà; en el segon, adverteix de les diferències amb la versió àrab del document, i aprofundeix en el relat que fa Jaume I en la seua crònica, tot introduint noves fonts com la carta d'al-Azraq a Na Violant, o algunes de les concessions territorials del monarca derivades del conflicte amb el visir.

Més enllà de les referències obligades en les diverses biografies del rei d'Aragó o en altres treballs al voltant de la Festa d'Alcoi, haurem d'esperar molt perquè un nou autor n'aporte novetats, i ho farà l'alcoià Francisco de P. Momblanch en la primera monografia seriosa sobre el Blau, premiada en 1976 per l'Ajuntament en el certamen literari pel VII Centenari i publicada l'any següent. El mateix investigador

5. Que va ser copiat i va córrer per diverses mans, fins que Rogelio Sanchis el va publicar (1986).

6. Els quals, almenys, sí que van servir per a fixar definitivament la data de 1276, davant l'errònia de 1275 que havia anat difonent-se.

Imatge 3. El tractat bilingüe del Pouet (ACA, Cancilleria, Pergaminos, Jaime I, Serie general, 0947).

ja li havia dedicat alguns articles previs, però ací posa en ordre la seua biografia; introdueix per primera vegada la reproducció facsímil del tractat del Pouet i la traducció de la versió àrab, entre altres documents, i ofereix, en definitiva, la publicació més completa fins a aquell moment al voltant del personatge, tot i que no deixa de ser filla del seu temps, on hi havia molt poc coneixement històric de la societat andalusina.

A partir d'ací s'obri un nou camí, i —sense pretendre oferir un estat de la qüestió exhaustiu— tindrem ja tot un seguit d'investigacions acadèmiques per part d'autors com Robert I. Burns o Pierre Guichard al voltant del segle XIII valencià; Carme Barceló, que tradueix, transcriu i analitza les fonts primàries conegudes d'al-Azraq (1982), un treball que s'afegia als de Huici Miranda editant la documentació diplomàtica de Jaume I; Ricard Bañó, que entre alguns articles previs (1981) i nombroses transcripcions de documents medievals també publicarà una altra monografia del Blau (2003); Josep Torró, amb diferents articles i dues obres de referència (1992 i 1999) al voltant de la colonització feudal i la resistència andalusina al territori valencià; Pedro López Elum, amb el seu treball de síntesi sobre la conquesta i repoblació valenciana (1995); Enrique Soler Rivelles, que fixa definitivament la data de la mort del visir el 5 de maig (2003); José Lull, amb una nova biografia sense gaires aportacions (2008), i Josep-David Garrido, que des de la seua condició de medievalista i coneixedor de la llengua àrab ofereix una interessant revisió crítica, textual i historiogràfica de la vida del Blau (2015).

LA PERVIVÈNCIA

Més enllà de ser una figura coneguda i apreciada en la cultura popular de les comarques centrals valencianes, present en la lletra de cançons i de contes, com a personatge dels nanos i gegants o donant nom a entitats,⁷ en essència, dos llocs mantenen viva la

flama del seu record: el seu «alberg major» i la localitat on va morir.⁸

Una passejada per Alcalà de la Jovada, poble pertanyent al municipi de la Vall d'Alcalà, ens evidencia la petjada del visir: un bust en pedra que se li va dedicar en 1984, uns taulells adossats a l'església que ens parlen de la ubicació del seu palau, una font amb el seu rostre en bronze, una placa als afores que ubica el pouet on es va signar el famós tractat, un espai cultural...

En realitat, i com hem vist, poc o res d'això casa amb les dades històriques, perquè el pacte molt probablement no es va fer ací, i el vertader castell d'Alcalà és el de Benissili, a la veïna Vall de Gallinera, però això no lleva que l'estima pel personatge haja esdevingut tot un tret d'identitat i una marca turística a l'interior de la Marina Alta.

L'altre àmbit on el Blau és molt recordat és en el d'una festivitat tan valenciana com són els Moros i Cristians. Per exemple, hi ha *filaes* o comparses Al-Azraq a Albaida, Anna i Catarroja; Alaçdrach a Pego o l'empresa Al-Azraq.com, vestits per a festes, a Cocentaina, i també compta, almenys, amb catorze composicions de música fester dedicada —vegeu la taula adjunta—, una de les quals, la marxa mora *Al Azraq*, de Rafael Casasempere Juan, va guanyar el primer premi en el Concurs de Música Fester d'Alcoi en 1955.

I és precisament a Alcoi on adquireix més protagonisme, ja que encarna, anualment —també en algunes localitats de la contornada—, la representació del Capità Moro. De fet, ja hem mencionat que el mateix origen de la Festa alcoiana es vincula a la mort del Blau, però la seua incorporació com a personatge fester és relativament tardana. A finals del segle XIX comença a adoptar-se un esforç historicista: en 1884 es funda la *fila* Moros de Alazarach, i en 1895 es menciona la Caballeria de Alhazarach, però són denominacions sense fortuna i no massa recorregut. En els programes de festes, en 1914 es fa refe-

7. Com ara l'Associació Cultural, Patrimonial i Agrícola al-Azraq, el Blau, de les Valls, que tenia la seu a Oliva i abastava la Marina Alta, el Comtat i la Safor, però que ja no es troba operativa.

8. De fet, llevat del carrer d'al-Azraq a Muro, és significatiu que només estiga present en la toponímia urbana d'Alcalà de la Jovada i Alcoi, amb sengles places.

rència a «la entrada de las huestes de al-Azrach», però més —entenc— com una evocació que com una personificació. De fet, res diuen, que coneguem, les actes de l'Associació de Sant Jordi, on no adquirirà caràcter oficial fins a la revisió dels textos de les ambaixades que fa Joan Valls en la dècada de 1960, quan el personatge del Bajà passa a identificar-se inequívocament amb al-Azraq.⁹

També el trobem en obres teatrals, com ara la pionera *Alcoy contra Al-Azarch o Sen Chordi firam! firam!*, un melodrama històric obra d'Antonio Vilaplana Sempere, estrenat amb gran èxit en 1876; o el drama *Al-Azrach* de Juan Alfonso Gil Alborn i Celeonio Rodríguez, representat l'any 1959; amb un to més humorístic tenim el sàinet de 1968 *La visita del Blavet*, obra de l'esmentat Joan Valls; a més a més, per descomptat, s'han publicat i es publiquen nombrosos textos en vers, en prosa o com a articles dedicats al cabdill andalusí en la premsa o les revistes de festes d'aquestes comarques.

Hui dia continua ben present en l'imaginari col·lectiu alcoià, on també ha servit per a denominar una escola de dansa local, o per a impulsar un documental de caràcter històric amb diversos especialistes —que es pot visualitzar en octavimasia.com/al-azraq—, però l'escenificació festera, tot i tractar-lo amb dignitat i respecte, continua representant-lo amb el paper invers: ell és l'invasor que volia arrabassar als cristians les terres dels seus avantpassats.

Per a concloure aquest apartat sobre la transcendència del visir fins als nostres dies, caldria mencionar, per una banda, un autèntic *best-seller* juvenil, la novel·la *La mirada d'Al-Azraq* de l'alcoià Silvestre Vilaplana (1999), que continua treballant-se com a lectura en l'educació secundària. També hi ha novel·les com *Al-Azraq, el àrabe* (2010) de Juan Arroyo García, o la trilogia *La saga de al-Azraq* (2011-2020) d'Arantxa Jordá Navarro, però en aquest apartat ens hem de referir a l'escriptor i fotògraf beniarresí Just I. Sellés, el més ferm defensor del personatge els darrers temps. Des de la novel·la de 2014 *Al-Azraq el*

Imatge 4. Dues inscripcions «apòcrifes» a Alcalà de la Jovada (fotografies cedides per Just Sellés).

Blau, crònica de la conquesta de La Muntanya —també amb edició en castellà—, ha anat dedicant-li tot un seguit de publicacions, entre altres de més genèriques del territori «diànic»: el fotollibre de divulgació històrica *Al-Azraq, el visir que somiava La Muntanya* (2015); la novel·la gràfica *Al-Azraq, el malson de Jaume I* (2022) —amb il·lustracions de Daniel Olmo, i també edició castellana—; el còmic juvenil *Al-Azraq, la història mai contada* (2025) —de nou amb Daniel Olmo—, i el llibre-disc *En temps d'al-Azraq* (2026), amb música d'Eduardo Paniagua.

2026, L'ANY AL-AZRAQ

Finalitzarem aquest treball amb una ressenya al voltant de tot el que es preveu aquest any d'efemèrides. Si bé era previsible el suport institucional a l'aniversari de la defunció del fundador del Regne de València, com així ha sigut amb la declaració de l'Any Jaume I per part del Consell valencià, no ho era tant en el cas del seu antagonista. És per això que diversos

9. Agraïsc algunes d'aquestes dades als investigadors Juan Javier Gisbert Cortés i Francisco F. Simón Marín.

TÍTOL DE L'OBRA	MODALITAT	AUTORIA	ANY
<i>Azarach</i>	Pasdoble	Juan Cantó Francés	1895
<i>Al Azraq</i>	Marxa mora	Rafael Casasempere Juan	1955
<i>Genets d'Al-Azraq</i>	Marxa mora	Juan José Silvestre Soler	1995
<i>Al-Azraq</i>	Simfònica	José María Valls Satorres	2008
<i>Al-Wazir</i>	Marxa mora	Saül Gómez Soler	2011
<i>Als-Alaçdrach</i>	Marxa mora	Miguel Ángel García Bosca	2012
<i>Terres d'Al-Azraq</i>	Marxa mora	Juan Carlos Sempere Bomboí	2014
<i>Wallima Azrak</i>	Ballet	Daniel Tormo Soler	2016
<i>¡Al Azraq viene!</i>	Fanfària	José María Valls Satorres	2017
<i>Al-Azraq</i>	Simfònica	David Rivas Domínguez	2019
<i>Les muntanyes d'Al-Azraq</i>	Marxa mora	Ximo Guardiola Cano	2022
<i>Shawq Azraq</i>	Marxa mora	Rubén Penadés Silvestre	2024
<i>Amira i Al-Azraq</i>	Marxa mora	Àngel Lluís Ferrando Morales	2024
<i>Alaizaraq «el Blau»</i>	Marxa mora	Saül Gómez Soler	2024

Taula 1. Composicions de música festera dedicades a al-Azraq (elaboració pròpia a partir de musicafestera.com)

centres d'estudis vam decidir formar la Coordinadora Cultural de l'Any Al-Azraq; en concret, l'Associació d'Estudis de la Marina Baixa, el Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics, el Centre d'Estudis Contestans, l'Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, l'Institut d'Estudis de la Vall d'Albaida i la Unió Cultural de la Vall de Gallinera, amb l'impuls de l'escriptor Just I. Sellés. És a dir, bàsicament, l'àmbit territorial que van abastar els dominis del nostre protagonista.

Es tractava d'un projecte cooperatiu, amb l'objectiu d'agermanar aquestes comarques i vertebrar el territori, i obert a la participació de persones, associacions, ajuntaments i altres entitats públiques i privades que estigueren interessades en la promoció i organització de qualsevol acte per a commemorar l'aniversari; per la qual cosa, des de 2023 ens vam posar a treballar per programar una completa agenda cultural.

El resultat s'ha concretat, en primer lloc, en quinze conferències de caràcter històric per part d'especialistes sobre diferents aspectes i el context de

mitjan segle XIII. També s'ha planificat, amb la col·laboració de Caragol Tours, un cicle de dotze excursions temàtiques i visites guiades a castells i altres enclavaments d'importància històrica en les revoltes protagonitzades per al-Azraq, de la mà de guies oficials i el possible acompanyament d'historiadors, arqueòlegs i altres investigadors.

La poesia i la música tenen el seu protagonisme, d'una banda, mitjançant un recital poètic musicat que versa sobre diferents temàtiques i autors medievals, especialment sobre poetes de la nostra terra, encara que també sobre altres andalusins, orientals i cristians representatius del segle XIII i anteriors. *Poemes de la Mitja Lluna* consta d'un preàmbul i un epíleg musical a càrrec de l'experimentat lutier i musicòleg Jota Martínez, que també acompanya amb els seus instruments les veus dels rapsodes Sílvia Tàpia i Joan Femenia.

A més, el mateix Jota Martínez, igual que el també especialista en música medieval Eduardo Paniagua, ofereixen, al costat dels respectius conjunts acompanyants, sengles propostes de concerts perso-

nalitzats per a l'ocasió, documentats històricament amb diferents formats perquè l'experiència del públic siga immersiva en les músiques de musulmans, cristians i jueus.

A aquests concerts «d'època» vam voler afegir una proposta de música mediterrània dirigida a recordar el Blau, de la mà de VerdCel —Alfons Olmo—, un reconegut autor alcoià amb una trajectòria sempre vinculada a la geografia, la història i els nostres paisatges.

Finalment, el teatre també té cabuda en aquesta programació cultural amb l'obra *El pacte del Pouet*, de l'escriptor Just I. Sellés, que recrea el context històric que va propiciar aquell acord efímer, i que s'encarregarà de representar la companyia Farfullit Teatre, dirigida per Cèsar Monzonís.

En conjunt, una proposta atractiva per a donar valor al personatge i recordar-lo, i que es va iniciar al mateix lloc que el va veure morir, la ciutat d'Alcoi, on es va inaugurar oficialment la programació el 15 de gener. Tota la informació i l'agenda cultural referent a aquesta commemoració, a més de les adhesions rebudes, es pot consultar al web elblau750.com

Arribats a aquest punt, donem per finalitzat el recorregut per la figura d'Al-Azraq i la pervivència del seu record, on es barregen inevitablement la història i la llegenda. El seu destí va quedar lligat al del rei conqueridor, però, més enllà de qüestions culturals o religioses, hem de valorar-lo com allò que va ser: algú que va estimar la seua terra i per la qual va lluitar fins a l'últim alé.

BIBLIOGRAFIA

- Bañó i Armiñana, R. (1981). «Contribució a l'estudi de les sublevacions d'Al-Azraq en les comarques de l'Alcoià i del Comtat». *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos*, 33, 39-64.
- Bañó i Armiñana, R. (2003). *Al Azraq y Alcoy*. Alcoi: Mariola Edicions.

- Barceló Torres, M. C. (1982). «Documentos árabes de al-Azraq, (1245-1250)». *Saitabi*, 32, 27-41.
- Beuter, P. A. (1551). *Segunda parte de la Corónica general de España, y especialmente de Aragón, Cathaluña y Valencia*. València: Joan Mey.
- Carbonell, V. (1672). *Celebre Centuria que consagró la Ilustre y Real Villa de Alcoy...* València: Juan Lorenzo Cabrera. Ed. Facsímil (1976), Alacant: Caja de Ahorros Provincial.
- Chabás Llorens, R. (1886). «Vasallage de Habuabdele Yuan Fudayl señor de Alcalá al infante D. Alfonso hijo de D. Jaime I de Aragón». *El Archivo*, vol. I, 204-205.
- Chabás Llorens, R. (1890). «D. Jaime el Conquistador y Alazrach». *El Archivo*, vol. IV, 280-282.
- Garrido i Valls, J. D. (2015). *Al-Azraq, el cabdill andalusí que desafià Jaume I*. Paiporta: Denes.
- Llobet i Vall-llosera, J. A. (1855). *Apuntes históricos acerca de las fiestas que celebra cada año la ciudad de Alcoy a su patrón San Jorge, con referencias a la historia antigua de la misma ciudad en los tiempos de la reconquista sobre los árabes*. Alcoi: Imprenta Martí.
- López Elum, P. (1995). *La conquista y la repoblación valenciana durante el reinado de Jaime I*. Xàtiva-Biar: Ajuntaments.
- Lull García, J. (2008). *Al-Azraq, visir i senyor d'Alcalá de Gallinera*. Gandia: CEIC Alfons el Vell.
- Momblanch y Gonzálbez, F. (1977). *Al Azraq, Capitán de Moros*. Alcoi: Caja de Ahorros de Alicante y Murcia.
- Sanchis Llorens, R. (1986). *Memorias sobre antigüedades de Alcoy*. Alcoi: Caja de Ahorros de Alicante y Murcia.
- Sellés López, J.I. (2015). *Al-Azraq, el visir que somiava La Muntanya*. Edicions La Muntanya.
- Soler Rivelles, E. (2003). «El día 5 de mayo de 1276». *Alcoy. Revista de la Fiesta de Moros y Cristianos*, 115-117.
- Torró i Abad, J. (1991). «L'atac granadí de 1304 i els orígens de la devoció a sant Jordi en Alcoi». *Alcoy. Revista de la Fiesta de Moros y Cristianos*, 97-99.
- Torró i Abad, J. (1992). *La formació d'un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305*. València: Diputació.
- Torró i Abad, J. (1999). *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*. València: Universitat.
- Vilaplana Gisbert, J. (1903). *Historia religiosa de Alcoy*. Alcoi: Imprenta de Payá. Ed. facsímil (1977), Alacant: Diputació Provincial.

08

Retaule, espai, *performance*

La força persuasiva de la imatge de Jaume I

ALTARPIECE, SPACE, PERFORMANCE

THE PERSUASIVE POWER OF THE IMAGE OF JAMES I

FRANCESC GRANELL SALES

Universitat de València

francesc.granell@uv.es

ORCID: 0000-0002-3530-5408

rebut: 29/04/2026

acceptat: 10/05/2026

publicat: 29/09/2026

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-140.8>

debats #140 (p. 122-131)

RESUM

El text, escrit amb la voluntat de ser un assaig fonamentat en la meua pròpia recerca, comenta el paper que jugaren les imatges en la configuració del record de Jaume I a València durant la baixa edat mitjana. Em centre a explicar una obra tenint en compte els elements que en van reforçar la força persuasiva: interprete el retaule de sant Jordi del Centenar de la Ploma en relació amb l'espai que l'envoltava i amb les commemoracions cíviques que promovien la visualització del políptic. Sostinc que les imatges eren els mitjans més efectius per al record del monarca. Això responia a dues raons: la seua accessibilitat visual i les mateixes funcions de les imatges.

Paraules clau: Jaume I, retaule de sant Jordi, Centenar de la Ploma, regne de València, celebració cívica

ABSTRACT

The text, written as an essay grounded on my own research, examines the role that images played in shaping the memory of James I of Aragon in the Kingdom of Valencia during the late Middle Ages. The focus is on a specific work, taking into account the elements that reinforced its persuasive power: an analysis of the Altarpiece of Saint George of the Centenar de la Ploma in relation to its surrounding space and to the civic commemorations that promoted the viewing of the polyptych. I argue that images were the most effective means for shaping the monarch's memory. This was due to two factors: their visual accessibility and the functions of images.

Keywords: James I, Altarpiece of Saint George, Centenar de la Ploma, Kingdom of Valencia, civic celebration

Vós, qui llegiu, teniu una idea particular de Jaume I. Dic particular per referir-me a una idea personal, que potser no és compartida per ningú més. Que no se'm malinterprete. No estic fent referència a una concepció formada exclusivament a partir de les ferramentes de la Història i de l'anàlisi, diguem-ne, científica. D'això se n'ocupen els especialistes, que són els principals encarregats de difondre el coneixement sobre el rei. Parle d'una configuració subjectiva, filtrada per qüestions complexes de percepció entre les quals despunta la identitat. És una entelèquia creure que tots concebem el rei de la mateixa manera o, encara pitjor, creure que tots hem de concebre'l a partir del mateix motle mental, com si n'existira una noció monolítica a la qual ens hem d'ajustar. Solament cal donar una ullada a la societat valenciana actual: la manera de valorar el rei és ben diversa; de fet, ja ha arribat a ser contraposada.

D'una banda, hi ha qui menysprea Jaume I. El compara, per exemple, amb dictadors de règims totalitaris que continuen estant ben presents en l'imaginari col·lectiu. Recorde que, en dates pròximes a la celebració del 9 d'Octubre de 2018 a València, es van penjar uns cartells que mostraven un dibuix del bust del rei amb un collar amb l'esvàstica, l'emblema dels nazis. D'una altra banda, hi ha qui sobreestima Jaume I. Reinventa el passat per a exagerar les seues aptituds com a sobirà o falsejar-les, inclús per a consi-

derar-lo un model per als polítics del nostre segle. La frase adulterada del rei en el cartell anunciador de la festa del 9 d'Octubre de 2016 de l'Ajuntament de València va ser copiada, quasi en la totalitat, del text inscrit en una placa commemorativa de l'Ajuntament de Planes: «Amar i protegir totes les persones i el poble; fer regnar la justícia i vetlar perquè els grans no oprimesquen els menuts (Jaume I – Testament – 20 de juliol de 1276)». Que em perdonen els planers i planeres i la persona que va triar el cartell del 2016: Jaume I no escrigué, ni ordenà escriure, aquest text. Si llegim el fragment de la font original en què s'ha inspirat la frase de la placa, ens adonarem que el monarca exhortava els seus fills a vetlar per tal que als territoris de la Corona no hi haguera tensions entre —i al si de— diferents grups socials, com eren l'Església, els ordes, els cavallers, la noblesa i els governs de les ciutats i viles.

És clar, entre aquests dos extrems hi ha altres posicionaments, més pròxims a la tendència positiva o a la negativa. En qualsevol cas, és manifest que les idees del rei que circulen en societat són, amb molta freqüència, una *construcció*. És a dir, deriven d'un procés de selecció o reelaboració del passat. Això és així perquè sovint accedim a Jaume I sense una anàlisi crítica de les fonts i amb dos tipus de filtres: els de la nostra percepció, com deia a l'inici, i els de la percepció dels altres —només s'ha de pensar en tots els agents socials que ens transmeten informació del

monarca, com ara familiars, col·legues, professors i, fins i tot, institucions, com un estat.

Evidentment, aquesta manera de concebre i escampar una figura històrica no és singular de la contemporaneïtat. Les societats del passat ja actuaven així. Grans investigadors s'han encarregat d'estudiar la qüestió. Ací en citaré dos: Anne-Marie Lecoq i Peter Burke. Els títols de dues de les seues obres més reeixides són eloqüents. Anne-Marie Lecoq, en *François Ier imaginaire : symbolique et politique à l'aube de la Renaissance française* (1987), parla d'un monarca imaginari; i Burke, en *The fabrication of Louis XIV* (1992), analitza la *fabricació* del Rei Sol. El vocabulari que utilitzen —el lector o la lectora ja se'n deu haver adonat— fa referència a la *construcció* de què parlem. El que m'interessa destacar ací és que tant Lecoq com Burke posen de manifest que la *construcció* de Francesc I i de Lluís XIV fou assumida per uns mitjans concrets de representació: les arts visuals. En efecte, allò que era captat pels ulls tenia un paper essencial en la reinvençió dels monarques. Amb Jaume I ocorregué una cosa semblant, i ara tractaré de demostrar-ho mitjançant un comentari sobre la imatge del rei durant el primer període de gestació del seu record, la baixa edat mitjana, on es troba l'origen de la memòria actual del Conqueridor.

* * *

A la tardor de l'edat mitjana, en concret als segles XIV i XV, hi havia un percentatge molt alt d'analfabetisme. Poca gent adquiria llibres i els conservava, i molt poca posseïa volums d'història de la monarquia. Per tant, entre la major part de la població, la memòria del rei no es gestava per mitjà de la lectura. Encara que determinats centres monàstics, les persones que freqüentaven la cort reial —especialment els infants— i les principals institucions municipals i eclesiàstiques tenien exemplars de les cròniques que parlaven de Jaume I —la crònica mateixa del Conqueridor, la de Bernat Desclot, la de Ramon Muntaner i la de Pere el Cerimoniós, entre d'altres—, aquestes narracions no formaven part del conjunt de béns mobles d'una bona part de les llars valencianes. És veritat, no eren totalment desconegudes: les donaven a conèixer els predicadors, que pronunciaven sermons en espais oberts al públic davant d'una multitud de gent sovint en dies assenyalats.

En tot cas, la imatge estava més a l'abast que el text. Per *imatge* entenc tota representació apreheua pel sentit de la vista. Podia haver-hi una persona, normalment un eclesiàstic, que la fera comprendre a un conjunt d'espectadors, però les possibilitats de visualització d'una obra visual eren tantes que no es podien reduir a una explicació oral com la d'un retor, que, durant un ofici litúrgic, al·ludia a una taula pintada. A l'edat mitjana, com en els temps que vivim, hi havia imatges susceptibles de ser mirades i cospa-

Fig. 1: Retable de sant Jordi del Centenar de la Ploma, ca. 1400-1405, Victoria and Albert Museum. ©V&A Museum

des en qualsevol moment: un retaule en una església, una pintura mural en alguna sala de la Casa de la Ciutat —l'antic Ajuntament de València—, una representació teatral o parateatral a la catedral o als carrers de l'urbs...

Jaume I era recordat per les cròniques i per la difusió oral d'aquestes,¹ però també, i sobretot, per les imatges. L'exemple més clar el trobem en el retaule de sant Jordi del Centenar de la Ploma, pintat a València cap al 1400 i hui conservat al Victoria and Albert Museum de Londres. Jaume I està representat al bell mig de l'obra, tal com es podia observar fins i tot si l'espectador s'allunyava del políptic [fig. 1].

El retaule és notori en l'àmbit de la Història de l'Art. Executat per bons pintors de l'època, ha estat qualificat per Encarna Montero com la pedra de Rosetta del gòtic valencià, pels estilemes que conté i que, si foren desxifrats, ajudarien a comprendre millor el panorama artístic coetani. Encara que amb menys profunditat, també és conegut per la societat, atés el ressò que els mitjans de comunicació i les xarxes es van fer de la restauració de la predel·la per part de l'Institut Valencià de la Conservació i la Restauració. Gràcies a un conveni entre la Generalitat Valenciana i el V&A Museum, en 2019 la predel·la viatjà de Londres a València. Aleshores, es restaurà i, entre novembre del 2020 i gener del 2021, fou exposada al Museu de Belles Arts de la ciutat. Després, com havia de ser, tornà al V&A Museum, la institució que conserva l'obra des que l'adquirí a un marxant francès resident a París en 1864. El preu que va pagar el museu anglès aleshores

1. Per a aprofundir en la difusió de la memòria del rei en la València baixmedieval a través d'un corpus variat de cròniques i manuscrits, és obligat consultar el primer capítol del llibre de Vicent Josep Escartí *Jaume I en la memòria d'un poble. El rei Conqueridor en la literatura i en la historiografia, del segle XIII al XX*, publicat en 2021.

res fou considerable per a l'època: 800 lliures. Com va eixir el retaule de València al segle XIX és una qüestió oberta al debat.

Tothom hauria agraït que en algun arxiu s'haguera conservat almenys una font documental que continguera informació sobre l'execució de l'obra cap al 1400. L'encàrrec on es van mencionar els clients i els artífexs, un rebut que especificara el nom dels pintors o fusters... Malauradament, no ha estat així. Els qui remenem papers i pergamins vells no n'hem trobat cap referència. Tot i així, tenim algunes certes sobre les condicions de producció i de visualització del retaule que ara passaré a enumerar.

En primer lloc, els dibuixos, les formes i les expressions de les figures demostren que estem davant d'una pintura elaborada per diferents mans. Això no ha de sorprendre. En l'època era comú que els artífexs s'associaren per a escometre un encàrrec, i amb més raó en obres de grans dimensions com aquesta (6,6 m x 5,5 m). La mà de Marçal de Sas hi participà, segur; potser també la de Gonçal Peris Sarrià, entre d'altres. En segon lloc, tres símbols pintats rementen als destinataris del retaule: la ploma—sobre el casc o el tocat d'algunes figures en el retaule—, la ballesta i la creu de sant Jordi —representats en la polsera, la franja de fusta que protegeix el retaule de la pols. Tots tres són al·lusions al Centenar de la Ploma i a la seua confraria, la de Sant Jordi. El Centenar de la Ploma era una milícia ciutadana que representava la defensa de la ciutat de València. La ballesta era la seua arma distintiva, la ploma n'era l'emblema i la creu de gules en camp d'argent, la insígnia del sant cavaller sota l'advocació del qual es reunia la confraria adjunta i li retia culte. És per això que es coneix com a «retaule (de sant Jordi) del Centenar de la Ploma», denominació encunyada en 1923 per l'albaidí Elías Tormo, primer estudiós a ocupar una càtedra d'Història de l'Art a Espanya.

En tercer lloc, la ubicació inicial del retaule fou l'altar major de l'església de Sant Jordi de València [fig. 2]. Ho sabem per referències posteriors d'homages d'Església i d'erudits dels segles XVI, XVII, XVIII i XIX. Hui dia, el retaule es troba al museu Victoria & Albert de Londres, a la sala dels cartons de Rafael, un espai totalment alié al seu context original. Qui l'haja visitat sabrà que u pot delectar-se en l'experiència estètica; en canvi, no podrà observar-lo mai com si estiguera dins de l'església de Sant Jordi, implicat en la vida interna que es desenvolupava al temple. Tot i així, pot ser interessant reviu ara aquesta sensació. Com experimentaríem el retaule si ens traslladàrem a l'espai natural de l'obra durant els primers cinquanta anys de la seua visualització?

Ubiquem-nos. L'església de Sant Jordi de València ja no existeix, s'enderrocà en 1861. El seu emplaçament, des que fou alçada poc temps després de la conquesta cristiana i, després, ampliada amb el suport econòmic de la Monarquia i del govern municipal, fou l'actual plaça de Rodrigo Botet. Aquesta plaça, hui, té poc de protagonisme en l'entramat urbà: resta en un segon pla respecte de la plaça de l'Ajuntament i dels carrers de Sant Vicent i de la Pau. Entre 1400 i 1450, però, aquella zona i la mateixa església tenien renom. Estaven vinculades a la conquesta: les hosts de Jaume I entraren per un punt de la muralla islàmica no massa llunyà del temple; per això els voltants de l'església eren coneguts com el «Trabuquet», en referència al trabuc, la catapulta que feu un forat en la fortificació. Desplaçar-se fins a l'església de Sant Jordi, o simplement voltar-la, suposava moure's per un lloc de memòria, un espai carregat de significat.

Per tal que no s'oblidaren els valors simbòlics d'aquella geografia, València celebrava anualment dues festes cíviques amb processons que feien estació a l'església. Eren la festa de la conquesta —o de Sant

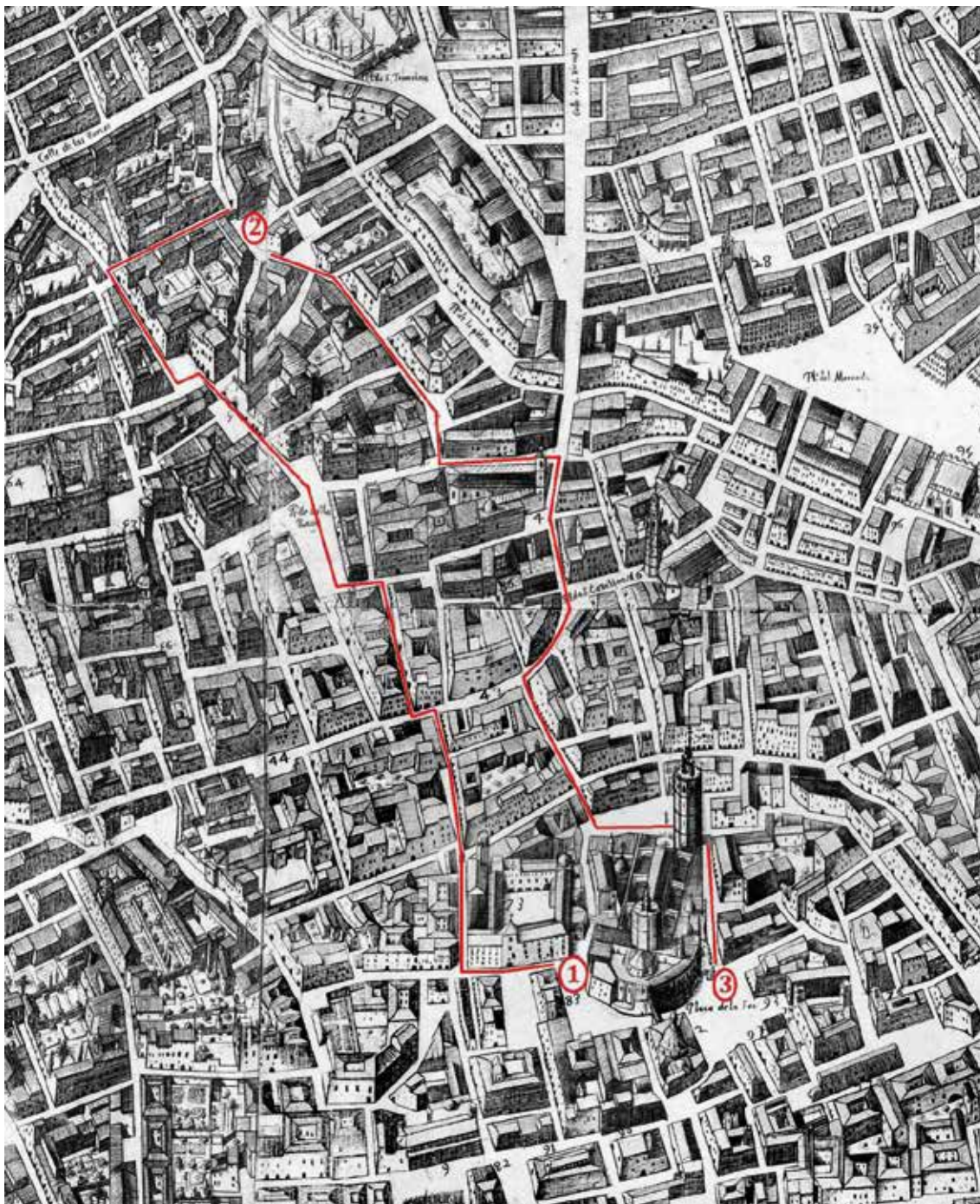

Fig. 2: Mapa de València amb la ruta processional del 9 d'Octubre i de Sant Jordi assenyalada. Tomás Vicente Tosca, 1704, Real Academia de la Historia, C-011-002-30. Portal de l'Almoina (1), església de Sant Jordi (2) i portal dels Apòstols (3).

Dionís— i la de Sant Jordi [fig. 2]. La gent creia que les processions de les dues festes, idèntiques pel que fa al seu cerimonial, es remuntaven al regnat de Jaume I. La creença era falsa, s'instauraren en 1338 i cap al 1341, respectivament; però la suposada antiguitat dels actes els atorgava més càrrega mnemònica, com si hi haguera una cadena que unira els cristians al passat i els permetera seguir ancorats a l'era (re)fundacional.

Efectivament, en els dies de les dues commemoracions, el 9 d'octubre i el 23 d'abril, una comitiva processional encapçalada pel bisbe de València eixia de la catedral per a anar, tot orant i recitant himnes i responsoris, a la nostra església. Allà, al temple presidit per l'imponent políptic, entrava i donava gràcies a Déu i a la Mare de Déu per haver propiciat l'efemèride. És ben difícil no imaginar la força persuasiva que el retaule i, en especial la imatge central, adquirien en aquell moment [fig. 3]. Aquesta imatge concentrava el que es rememorava cada 9 d'octubre i cada 23 d'abril: la conquesta propiciada per sant Jordi i assolida en perjuí dels musulmans. La taula era una peça clau dins d'una sistemàtica estratègia de recordació, un suport material sobre el qual es projectaria la memòria durant els ritus.

Què hi veien exactament els espectadors? L'escena és una de les dues de més grans dimensions. Sobreix dins d'una galeria farcida, principalment, d'episodis de la vida de sant Jordi. Mostra la batalla del Puig, tot i que reformulant el relat autèntic [fig. 3]. Hi és representat Jaume I, ben identificat pels colors dels reis de la Corona d'Aragó en l'escapulari i en la gualdrapa del cavall. El monarca, amb la llança, està ferint de mort el rei musulmà. En el combat violent i sagnant contra les tropes sarraïnes, encapçala l'exèrcit cristià, mà a mà amb sant Jordi, Guillem d'Aguiló i, probablement, Bernat Guillem d'Entença. Darrere dels quatre capitans, a tocar de l'extrem esquerre de la taula, un soldat porta un casc amb una ploma de garsa, la insígnia del Centenar de la Ploma. L'escena,

Fig. 3: Batalla del Puig, retaule de sant Jordi del Centenar de la Ploma, ca. 1400-1405, Victoria and Albert Museum. ©V&A Museum

com deia, és una reinvençió de la batalla del Puig per un bon cúmul de raons: Jaume I no estigué al Puig mentre succeí aquella lluita, tampoc el rei musulmà; i el Centenar de la Ploma no pogué participar en la conquesta perquè aquesta milícia ciutadana es va instituir més d'un segle després. A més, la cimera del drac alat que porta el Conqueridor, un emblema reial messiànic, es començà a usar amb posterioritat a la mort de Jaume I.

No sabem si tots els espectadors devien ser conscients de la ficció del relat. En el moment en què s'executà el retaule potser circulava a València una tradició oral que acollia tots aquests elements inventats —no era del tot estrany que les llegendes locals foren incorporades a programes iconogràfics de vides de sants. En tot cas, és indubtable que la taula de la batalla del Puig és una *construcció*. Selecciona i

Fig. 4.1: Relíquia i reliquiari de sant Jordi, catedral de València. © Catedral de València.

Fig. 4.2: Sant Jordi ferint un musulmà a la taula de la batalla del Puig, retaule de sant Jordi del Centenar de la Ploma, ca. 1400-1405, Victoria and Albert Museum. ©V&A Museum. Foto: IVCR+i

reelabora el passat per a servir, especialment durant les festes del 9 d'octubre i el 23 d'abril, a les intencions visuals de l'obra: fer memòria de la conquesta, tot enaltint la monarquia, destacant la faceta de conqueridor de Jaume I i posant en relleu el providencialisme de l'empresa militar.

Que els propòsits principals de l'obra s'evidenciaven en sant Dionís i en sant Jordi ho ratifica, a més, el fet que les imatges del retaule actuaven com un espill de la processó d'aquestes commemoracions cíviques. Primer, perquè un càrrec municipal, el justícia criminal de València, hi desfilava amb una aparença similar al Jaume I del retaule —portava l'estendard reial, sobrevesta i anava a cavall. Segon, perquè sant Jordi era invocat quan la processó feia

estació a l'església i, sobretot, quan el bisbe exhibia la relíquia del seu braç, un vestigi sagrat que l'espectador podia observar, en el seu estat corpori original, en la imatge del sant guerrer empunyant l'espasa que es clava en el rostre d'un musulmà [fig. 4]. I tercer, perquè es convidava a relacionar la figura pintada del soldat del Centenar de la Ploma amb els membres de la milícia que participaven en les desfilades de les festes mencionades. Els protagonistes bidimensionals de la batalla del Puig esdevenien tridimensionals.

Retaule, església, el «Trabuquet», processó, càntics... Artefacte, espai, *performance*... Tot no acabava ací. Hi havia uns últims mitjans que activaven la memòria de Jaume I pel 9 d'Octubre i per Sant Jordi.

Després que la processó fera estació a l'església, la comitiva tornava a la catedral per escoltar el sermó sobre la conquesta, una prèdica pronunciada per un predicador que rememorava la gesta. El més interessant és que el sermonador se situava en una posició destacada, davant de les armes de Jaume I —l'escut, la cadeneta, el fre i el brocat del cavall—, en el púlpit del Sermó, tal com ens mostra una fotografia antiga [fig. 5]. La gent reunida a la catedral —les fonts ens parlen d'una «multitud»— havia vist la pintura de la batalla del Puig. Tenint en ment la imatge, ara presenciava la segona part de l'evocació escenificada de la memòria del rei en les festes. Tothom dirigia els sentits al punt focal del temple, cap a l'home que parlava eloqüentment i, al mateix temps, cap a les restes tangibles del monarca. Discurs èpic i objectes exhibits en qualitat de relíquies: en l'imaginari popular es forjava la santificació de Jaume I.

* * *

La manera de percebre les imatges en la dècada dels vint del segle XXI està condicionada per la fugacitat. Individus de quasi totes les generacions en veuen moltíssimes i de manera contínua als mòbils. Mentre usen WhatsApp, Instagram, X, Tinder o Tiktok, fan lliscar el dit sobre la pantalla irrefrenablement gràcies a l'alliberament constant de dopamina en el cervell. La visualitat de l'edat mitjana era diferent. La contemplació era detinguda, reflexiva, espiritual. És per això que per a comprendre l'origen de les actuals concepcions de Jaume I hem de recórrer obligatòriament a les imatges medievals.

Per la seua accessibilitat i per les estratègies programades per a aprehendre-les, eren els mitjans més efectius del record del monarca. El retaule de sant Jordi del Centenar de la Ploma fou un dels eixos vertebradors de la rememoració de Jaume I i de la conquesta. Ho fou per ell mateix, en el seu dia a dia,

Fig. 5: Fotografia del púlpit del Sermó, fi del segle XIX. En el pilar de la capella major s'observen les armes de Jaume I.
©Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu

però també per tot el que realçava la seua visualització, com la percepció de l'espai urbà i la posada en escena de les festes. L'art es vivia, no sols servia per a decorar un lloc, ni tenia el propòsit únic d'ensenyar les sagrades escriptures als «ignorants», tal com s'ha repetit fins a la sacietat. Hans Belting ens va ensenyar que les obres visuals que nosaltres qualifiquem d'artístiques eren, d'entrada, objectes amb usos i funcions.² Operaven, actuaven. Fins i tot tenien la capacitat d'influir en la quotidianitat de la vida de les persones. En definitiva, com es diu hui dia, tenien *agència*.

2. Em referisc al seu llibre *Bild und Kult: Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*, publicat en 1990. La traducció al castellà, *Imagen y culto: una historia de la imagen anterior a la era del arte*, editada per Akal, és de l'any 2009.

09

El simbolisme de Jaume I: del mite romàntic a la figura política

THE SYMBOLISM OF JAUME I: FROM ROMANTIC MYTH TO POLITICAL FIGURE

NATXO ESCANDELL GARCIA

Conselleria d'Educació

natxoescandell@gmail.com

ORCID: 0009-0005-8951-1193

rebut: 14/04/2026

acceptat: 23/04/2026

publicat: 29/09/2026

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-140.9>

debats #140 (p. 132-143)

Agraïments:

Especial agraïment a Laura Peris, per la dedicació en les correccions, les aportacions i les lectures.

També a Jordi i Maria Jesús, per la relectura.

Finalment, a David Segarra, per tota la informació i la bibliografia aportada.

RESUM

Aquest text analitza l'evolució del simbolisme de la figura de Jaume I al País Valencià, des de la seua construcció com a mite fins a la seua instrumentalització política més recent. L'objectiu és comprendre com aquest personatge històric ha estat reinterpretat al llarg del temps per les diferents ideologies i els contextos històrics, així com el paper que ha tingut en la configuració de la identitat valenciana.

A partir de l'anàlisi historiogràfica, i portant a terme una revisió de les fonts històriques, els estudis acadèmics i les manifestacions culturals i polítics que han contribuït a la construcció i resignificació del mite de Jaume I, s'ha estudiat el seu paper a través de la història. El text examina les diferents etapes, des de l'edat mitjana fins a l'actualitat, i posa un èmfasi especial en alguns moments clau per a la història del país, com ara la Renaixença, el franquisme i els anys posteriors a la dictadura.

Els resultats mostren que la figura del rei Jaume I ha estat un símbol altament flexible, capaç d'adaptar-se a narratives diverses i sovint oposades. Ha estat utilitzat tant per a reforçar una identitat valenciana pròpia com per a integrar-se dins de projectes polítics més amplis, i fins i tot ha estat objecte de disputa simbòlica entre diferents sectors ideològics. Així mateix, les investigacions més recents han contribuït a matisar la visió tradicional, i han incorporat perspectives crítiques sobre la conquesta i les seues conseqüències.

Aquesta investigació evidencia que el rei conqueridor continua sent un element central en l'imaginari col·lectiu valencià, al mateix temps que destaca la necessitat de revisar aquest mite des d'una mirada més plural i crítica que integre totes les dimensions històriques del procés.

Paraules clau: identitat, País Valencià, mite fundacional, simbolisme, transició, multiculturalitat

ABSTRACT

This text analyses the evolution of the symbolism of the figure of Jaume I in the Kingdom of Valencia, from its construction as a myth to its most recent political instrumentalisation. The aim is to understand how this historical figure has been reinterpreted over time by different ideologies and historical contexts, as well as the role he has played in the configuration of Valencian identity.

Based on historiographical analysis and carrying out a review of the historical sources, academic studies and cultural and political manifestations that have contributed to the construction and re-signification of the myth of Jaume I, his role throughout history was studied. The text examines the different stages, from the Middle Ages to the present day, placing special emphasis on key moments in the country's history such as the Renaixença, the Franco regime and the years following the dictatorship.

The results show that the figure of King Jaume I has been a highly flexible symbol, capable of adapting to diverse and often opposing narratives. It has been used both to reinforce a Valencian identity and to integrate itself into broader political projects, and has even been the subject of symbolic dispute between different ideological sectors. Likewise, more recent research helped clarify the traditional view, incorporating critical perspectives on the conquest and its consequences.

This research shows that the conquering King continues to be a central element in the Valencian collective imagination at the same time as it highlights the need to review this myth from a more plural and critical perspective that integrates all the historical dimensions of the process.

Keywords: identity, Valencian Country, founding myth, symbolism, transition, multiculturalism

La creació i la consolidació d'un nou marc legislatiu i de representació com va ser l'assentament de la democràcia representativa moderna i liberal —tant als Estats Units d'Amèrica com a França, allà per les acaballes del segle XVIII— va comportar, paral·lelament, un procés d'explosió simbòlica representada en himnes, banderes, efemèrides, històries, mites, ofrenes i glòries. I tots aquests encara hui, tres segles després, continuen ocupant espais de memòria i sent símbols essencials per a la cohesió d'un grup nacional, independentment de si aquest té translació estatal o no. Dit d'una altra manera: l'època contemporània naixia de la mà de la sobreposició de les identitats territorials per damunt de qualsevol altra particularitat. Hom ho pot veure exemplificat cada 3 d'octubre a Alemanya, per a recordar la unió de l'actual estat alemany, o cada 12 d'octubre en algunes parts de l'estat espanyol. I, per descomptat, cada 9 d'octubre al País Valencià. No cal fer referència a la importància que adquireixen aquests dies assenyalats amb banderes als balcons: les barres i estrelles dels Estats Units cada 4 de juliol o la tricolor francesa en una gran part de l'hexàgon just deu dies després inunden —encara més— els espais i eleven a l'enèsima potència l'expressió de la identitat nacional. Més enllà que

aquests mites descrits significaren el pas cap a la modernitat i el trencament amb l'Antic Règim, en les darreres dècades han adquirit un altre tarannà que perdura fins als nostres dies. Perquè els símbols no han vingut per a adequar-se a la realitat, sinó, més prompte, per a construir-la.

Tota identitat nacional té el seu mite fundacional. No cal que siguin llegendes immenses: no tots els rius emanen de les muntanyes tenint un cabal extraordinari, simplement els cal un naixement, per menut que siga. Dos bessons abandonats a la vora d'un riu i alimentats per una lloba són més que prou per a la concepció d'una Itàlia mil·lenària, o Ulisses fundant una ciutat als confins europeus i de cara a l'Atlàntic serveix per a donar el tret d'inici de l'actual Portugal. Però... quin és el mite fundacional de l'actual País Valencià? És acceptat i assumit per totes les parts de la societat com a element de creació d'una identitat compartida? Certament, hi ha l'acord majoritari —blanc, natiu, europeu i fonamentat en el cristianisme, d'altra banda— que l'inici de l'actual territori sorgeix en 1238, amb la conquesta de Jaume I de la ciutat de València. Aquell 9 d'octubre, dia de Sant Dionís, el rei Jaume I i la seua cort entraren triomfants i en consagraren la catedral, però això no significa que hi haja un consens total en les formes:

no per a totes les parts aquest mite fundacional va tindre i té la mateixa consideració.

Des que el País Valencià es fundà com a regne, la figura de Jaume I ha sigut inqüestionable, tant socialment com institucionalment, i és vist com un cavaller lluitador o com un rei religiós, però sempre com el pare d'una identitat valenciana. Una identitat que alguns lliguen a un context superior com era la Corona d'Aragó i, més concretament per qüestions de colonització, amb Catalunya, mentre que d'altres ho marquen com l'inici d'un camí propi deslligat dels nostres veïns del nord. Com siga, per a uns i per a altres no hi ha cap dubte de la referència a Jaume I. Ara bé, això no significa que no haja estat al centre del debat, no tant per la seua figura com per l'ús que el rival polític n'ha fet segons el moment històric concret de què es parle. Això és important: no es dubta de Jaume I, es deslegitima l'ús que en fa *l'altre*, intentant reapropriar-se del seu significat per a prestigiar una causa.

DE JAUME I A FRANCO

Ja des de la baixa edat mitjana, la memòria de Jaume I s'articulava a través de la crònica autobiogràfica —el *Llibre dels Feits*— i d'una iconografia que el presentava com a legislador, conqueridor cristià i fundador d'un nou ordre polític que, a més, era propi al territori valencià. Més enllà d'aquests canals, la seua memòria també es projectava en pràctiques col·lectives com les processons, habituals a l'època per a la commemoració de figures reials; així, fou especialment significativa la instauració, des de 1338, de la celebració del 9 d'Octubre a la ciutat de València (Granell 2022). La seua imatge va ser, ja des dels inicis de la formació del Regne de València, un element més integrat en la cultura cívica valenciana (Granell 2024). Era assumit com l'inici, l'acta de naixement del poble valencià, que va dir Joan Fuster (Fuster 1994: 95-108). Aquesta condició de fundador resultava especialment poderosa en matèria d'autoafirmació, perquè permetia vincular la identitat valenciana a una tradició política pròpia amb lleis i institucions

diferenciades dins d'un relat superior com era el de la Corona d'Aragó. El fet que dotara d'entitat el territori conquerit en 1238, concebut com un regne propi i no com una extensió del d'Aragó —d'on ve la concepció de rei antiaragonés en la historiografia aragonesa—,¹ va fer d'aquest un territori a colonitzar majoritàriament per catalans, amb un tarannà més urbà i burgès que Aragó, més feudal i disputat entre la noblesa. Així, Jaume I era assimilat com un símbol dúctil, ja que podia servir per a representar tant la continuïtat històrica valenciana com la seua singularitat dins de les estructures de poder més àmplies. Si bé no és l'únic al llarg de la història —Germanies, Almansa, Xàtiva—, sí que era el que menys debats generava, ja que Jaume I va ser, independentment del costat des del qual es tracte, un mite assumit per totes les parts en major o menor grau. No hi havia discussió, doncs, amb el rei conqueridor. A tot estirar, hi havia més o menys presència en el discurs segons el moment, el missatge i l'emissor.

Aquesta visió ve heretada, en gran manera, d'un romanticisme que al segle XIX redescobrí el passat medieval i on van prendre especial importància les figures cavalleresques no solament al País Valencià, sinó també a la resta de territoris europeus. En aquest sentit, no som cap *rara avis*. Les gestes fundacionals i cròniques antigues eren assumides com a fonts d'autenticitat que servien per a dotar de raó la nació. El concepte de nació espanyola també, fent bandera d'elements històrics que ajudaren a conformar un relat comú i que dotara d'arguments la nova idea d'Espanya i que eliminava qualsevol passat que no fora cristià o, directament, tot aquell d'origen musulmà. D'ací ve la mal denominada *reconquesta* o l'absència

1. En el llibre traduït com *La historia del muy alto e invencible don Jaime el Conquistador* per l'ardiaca de Morverdre Bernardino Gómez (1584) s'escriu: «Nos dejó [Jaume I] escrita y compuesta de su propia mano, como por comentarios, su historia y vida, aunque en su lengua corta y peregrina», fet que confirma que el relat que Jaume I creà no era del gust dels aragonesos. A més, el text continua dient que «como entendieron esto los aragoneses, que con ejército formado le seguían y se habían hallado en la conquista del reino y entrada de la ciudad, se tuvieron por muy agraviados de que los fueros y leyes de Valencia se escribiesen en lengua catalana, tan oscura y grosera».

d'elements àrabs i d'època musulmana en l'ADN històric espanyol. De fet, el símbol més usat fins al moment per a justificar el destí teleològic espanyol eren aquells que unien la qüestió política i la religiosa: primerament el Cid i, després, els Reis Catòlics.

Pel que fa a la construcció del mite valencià, Jaume I, vist com a conqueridor, legislador i protagonista, encaixava perfectament amb la fascinació romàntica pels temps medievals. D'actor polític al segle XIII a símbol d'origen nacional més de sis-cents anys després. En el marc de la Renaixença, la seua figura va ser cabdal, ja que aquesta tenia entre els seus objectius finals la recuperació de la llengua i la cultura pròpia i, per tant, la necessitat de referents històrics prestigiosos. No debades, Jaume I està present en noms de carrers, estàtues, places, cerimònies o en la cartellera, i poques són les viles o ciutats del País Valencià que no compten amb algun element dedicat al rei conqueridor. Tampoc és casualitat que en 1891, durant aquest període de la Renaixença, s'inaugurara la seua estàtua eqüestre que encara podem veure hui al Parterre de València. I encara més interessant per a entendre el valor social de la figura de Jaume I és entendre qui va portar la iniciativa d'aquest projecte urbanístic: la mateixa societat civil, que en va sufragar el cost amb rifes durant els anys anteriors a la Fira de Juliol de la ciutat. L'endemà mateix de la inauguració, va tindre lloc una manifestació cívica des de l'Ajuntament fins a la nova escultura, que es va constituir, com afirma Vicent Flor, en un precedent directe de les processons del 9 d'Octubre actuals (Flor 2009). Jaume I era, per tant, un element socialment acceptat com a membre d'un *nosaltres* que construïa una identitat pròpia.

A més, la cultura liberal el reinterpretà com un precedent propi i la construcció de les identitats contemporànies que s'estaven duent a terme el situaren al centre del relat sempre des d'un vessant cristià. Calia un passat per a construir un present i Jaume I complia tots els requisits per totes les bandes. Heroi i cristià per als tradicionalistes, fundador d'una consciència per al Romanticisme i els impulsors d'una nova forma de ser valencià i, finalment, referent foral per als corrents regionalistes. Innegable la capacitat

d'adaptació segons els discursos. Així, a començament del segle XX, Jaume I simbolitzava l'existència històrica d'una (id)entitat política pròpia i d'un precedent de sobirania i autogovern anterior a la centralització borbònica. Era un mite i, com a tal, un argument polític. És aquesta l'etapa en què el valencianisme evoluciona des del vessant cultural cap a un moviment polític que tenia en la llengua la personalitat històrica i, sobretot, en el desig d'un govern propi, la base de les seues reivindicacions.

No va ser fins a la proclamació de la II República espanyola que el debat sobre l'autonomia valenciana va adquirir una dimensió institucional concreta i, amb aquesta, la necessitat de generar mites i símbols o de traure'n rèdit. En paral·lel als processos català i basc, al País Valencià, tot i no aconseguir el reconeixement d'entitat històrica amb autogovern definit per l'esclat de la Guerra Civil, la figura de Jaume I es reforçava com un referent històric propi que dotava de sobirania el poble valencià, per primera vegada, en un règim democràtic i basat en una sobirania popular que entenia la idiosincràsia dels territoris com un element definitori i assumit —amb alts i baixos segons que fora el govern del Bienni Progressista del 1931 al 1933 o el Bienni Negre, de finals del 1933 al febrer del 1936— per l'estat. Era, a més, un emblema compartit per moltes de les diferents sensibilitats valencianes. Tant fou així que en 1935 es va proposar que el 9 d'octubre es convertira en la festivitat del País Valencià, reforçant encara més el paper de Jaume I en la processó cívica, que tenia, entre altres activitats, un homenatge floral a la seua estàtua ja esmentada, situada al Parterre i inaugurada a les acaballes del segle XIX.

Però després de la Guerra Civil espanyola i a l'inici de la dictadura franquista, la ciutat de València es convertí en «València del Cid», un fet gens banal que pretenia vincular-la amb un imaginari de conquesta com el que Franco havia aconseguit dur a terme sobre la que fins aleshores era la capital de

l'Espanya republicana. El cas és que aquest canvi venia acompanyat d'una tradició historiogràfica nascuda dècades abans, a l'inici del segle XX, de la mà d'historiadors com Ramón Menéndez Pidal, que assimilava com a sinònims el binomi Castella-Espanya. Del Cid se n'agafava el vessant guerrier, bel·licós i cristià i s'obviava que, com s'ha demostrat, era un mercenari que lluitava al costat del senyor que més li oferira. A més, les seues gestes, que podem trobar en el *Cantar de mio Cid*, eren les considerades com a iniciadores de la literatura castellana. Tot quadrava. Amb ell, el franquisme transformava una ciutat majoritàriament democràtica i moderna a les acaballes dels anys trenta en un espai amb referències catòliques i tradicionals a partir dels anys quaranta, que legitimava el seu poder i desmuntava l'ordre establert fins aleshores. I amb el nou poder, els nous referents. Les elits franquistes deixaven en un segon pla i com a relat folklòric una de les figures cabdals per a entendre la idiosincràsia del País Valencià com era Jaume I, i quedava supeditada a la de Rodrigo Díaz de Vivar, *el Cid Campeador*. Si la cosa anava de cavallers, el règim entenia que millor que foren castellans. Una espècie de San Felipe del segle XX, fent referència al canvi de nom de la ciutat de Xàtiva després de lluitar contra el bàndol borbònic en la guerra de Successió al segle XVIII. I amb el canvi de simbologia, també de llengua.

Tanmateix, la figura de Jaume I no va desaparèixer mai per complet del relat públic. El seu perfil de conqueridor, tot i que per al règim no estava a l'altura del Cid, va fer que el franquisme l'usara dins de la seua narrativa d'unitat hispànica i cristiana, diluït del caràcter específicament valencià i lligat a una foralitat valenciana pròpia. Un exemple especialment revelador d'aquesta apropiació va ser la campanya impulsada pel règim per a localitzar, exhumar i retornar les restes de Jaume I al monestir de Poblet, amb una escenografia pública que incloïa una cavalcada solemne: en un context en què altres monarques havien quedat en l'oblit, la insistència de Franco per recuperar la figura del Conqueridor evidència la voluntat d'integrar-lo plenament en el panteó dels reis «espanyols». Un altre exemple el

trobem en la traducció al valencià que l'escriptor de sainets Germà Roig Florencio va fer del pasdoble «Valencia», de José Padilla, on va incloure, als anys seixanta, frases com «València. La de la invicta senyera, d'en Jaume el Conqueridor [...] En esta València que per l'art i amor ofrenant-ho a Espanya se reblix d'honor». Aquesta va ser també la fórmula que va dur a terme el règim per a reapropiar-se del Conqueridor, mantenint la festivitat del 9 d'Octubre com una celebració local i de caràcter religiosa, però que perdia el caràcter reivindicatiu que havia tingut les dècades anteriors. Inclús la Falange actuava com a portadora i escorta del penó de la conquesta, deixant al calaix la bandera tricolor de la ciutat de València. La processó cívica, per tant, va continuar, però aquesta vegada adaptada al context dictatorial i eliminant-ne tot simbolisme assumit prèviament, igual com les dissidències. El control i la prohibició, amb el vistiplau dels sectors més conservadors del valencianisme i pròxims al règim com Lo Rat Penat i el Centre de Cultura Valenciana, evitaven altres connotacions de tall més progressista que es pogueren donar a la figura de Jaume I, com calia esperar. I, entre tanta oficialitat, un il·lustrat que va considerar, com s'ha dit més amunt, que el naixement del poble valencià responia a la mateixa data d'entrada a la ciutat de València del rei conqueridor. Joan Fuster, des d'una habitació de Sueca, començava a crear un relat paral·lel en el qual Jaume I també tenia la seua importància, però no solament, ni de bon tros, per al mateix objectiu: un rei per a retornar una identitat al País —inclòs en un marc més gran, els Països Catalans—, la qual no havia sigut arrabassada sinó, més prompte, trastocada, maquillada i reutilitzada en favor d'altres aspiracions. *Jaime* servia al règim; Jaume, per contra, començava a caminar al costat d'un nou despertar que Fuster havia escrit i que arrelava amb una tradició més popular.

I DESPRÉS DE LA DICTADURA?

Amb la mort del general Franco en 1975, les forces vives governants, així com la legislació que havia oprimint els desitjos de llibertat d'una gran part de la població, havien de ser substituïts, ja fora per creença o per adaptació i interès. El País Valencià no va ser menys que la resta dels territoris i també ací s'engegà la democratització dels símbols que el franquisme havia usat adés. Una altra cosa serien les formes en què es va dur a terme aquesta substitució, però els canvis progressius i controlats des de les elits cap a un marc predemocràtic van vindre acompanyats d'una nova simbologia fonamentada, majoritàriament, en elements anteriors. Aquells heretats després de quasi quaranta anys de dictadura van ser majoritàriament apartats de l'esfera oficial —que no pública, com demostren els centenars d'atacs violents per part d'un sector de la societat (Ribera 2023)— i reconvertida en democràtica. La Transició espanyola va estar condicionada en tot moment per factors i circumstàncies, com exemplificà la monarquia, que va prendre el relleu simbòlic de la dictadura i els elements de la qual van agafar protagonisme, omplint els buits que deixava el franquisme. Així, durant la segona meitat dels anys setanta i a l'inici dels huitanta, es va haver de reformular la simbologia tant de la identitat espanyola com de la resta d'identitats de l'estat. Si el marc canviava, les formes i els discursos també ho havien de fer.

L'any 1976, mort ja el dictador, els diferents grups polítics que s'integraren en la Taula de Forces Polítiques i Sindicals del País Valencià convocaren una jornada d'afirmació autonòmica i valenciana per al 9 d'octubre: la Diada Nacional del País Valencià, tal com es va publicitar setmanes i dies abans. El primer 9 d'Octubre després de la dictadura i, a més, l'any de la celebració del 700é aniversari de la mort del monarca. S'intentava recuperar el llegat i la tradició de Jaume I, eliminant qualsevol connotació lligada al règim i assumit com a pare de les llibertats valencianes. Un any després, la mateixa marxa va acabar amb la ja tradicional ofrena floral a la seua estàtua de la plaça d'Alfons el Magnànim —d'altra banda, també vist com un element simbòlic valencià,

tot i que no amb la mateixa força—. Al País Valencià, els desitjos democràtics caminaren majoritàriament a l'uníson, però... significava això que els símbols serien compartits? En primera instància, tal com es pot veure en la diferent documentació del moment, es pot afirmar que els mites usats eren els mateixos: el famós «Llibertat, amnistia i Estatut d'Autonomia» era un crit unànim entre l'antifranquisme. I, amb aquest, la història d'un país que no es posava en dubte. La figura i el mite de Jaume I com a element catalitzador d'una identitat valenciana pròpia tornava a ser protagonista, i no com un objecte d'ús per part del règim, sinó, precisament, en contra d'aquest. Però, amb l'arribada dels conservadors al poder i amb la connivència d'alguns mitjans de comunicació amb seu al cap i casal, la ciutat de València —sobretot, però no solament— es va convertir en un camp de batalla tant ideològic com també en la qüestió dels símbols. La Batalla de València estava servida. I quins posicionaments hi van prendre les diferents parts? Si bé ací s'assumeix que aquesta *batalla* no fou tal i que seria més apropiat parlar d'una ofensiva unilateral per part dels grups lligats a l'espanyolisme blaver i a l'extrema dreta, el fet és que Jaume I passava a trobar-se en el rovell de l'ou en matèria simbòlica, i per primera vegada era objecte de discussió i disputa entre dues formes d'entendre el seu simbolisme: mentre que per al nou blaverisme anticatalà el Conqueridor era vist com el creador d'una identitat pròpia, singular i, sobretot i el més desitjat, diferenciada de Catalunya —al remat, aquesta era i és la màxima de l'anticatalanisme—, per als sectors valencianistes progressistes representava l'origen històric d'un poble amb institucions pròpies, però lligades a una tradició cultural compartida amb altres territoris de la Corona d'Aragó i, sobretot, amb Catalunya, d'on provenia una gran part de la nova població assentada als segles XIII i XVI. Els referents eren, d'una banda, Casp i Adlert; i de l'altra, Joan Fuster, que havia sigut alumne avantatjat dels primers. Jaume I no tenia quasi detractors, però sí moltes perspectives que eren antagòniques. No es posava en dubte la seua rellevància històrica. De fet, en les manifestacions del 9 d'Octubre que van tindre

lloc durant el postfranquisme, la seua figura era tot un símbol de legitimitat històrica per a tots els bàndols i projectes ideològics que es trobaven allà. La discussió, per tant, no girava entorn de la seua importància; aquesta quedava generalment acceptada per una gran part dels agents sociopolítics del moment. El debat era sobre el significat del seu llegat i quin dels dos bàndols era l'hereu.

Tant fou així que va fer falta que uns i altres recorren a mites paral·lels que, si bé ja estaven sobre la taula, ara prenién notorietat en els discursos. Perquè si Jaume I era un actor que no diferenciava posicionaments, en caldrien de nous per a prendre distàncies. Un sector del blaverisme hagué de buscar altres símbols que apuntalaren el del rei, i començaren a sorgir pseudohistòries que relacionaven el territori valencià amb mites previs inclús a la figura del Conqueridor, sense cap argumentari sòlid i fiable al darrere. Aquella tendència ha continuat —d'una manera residual— fins als nostres dies, on encara hi ha grupuscles que assumeixen l'inici del *ser valencià* en la Valentia romana —que, a tot estirar, podria significar una entitat de la ciutat, no del conjunt del territori—, en una llengua valenciana ja parlada quan va arribar Jaume I o inclús més enllà: una llengua protovalenciana de temps dels ibers, com s'ha arribat a defensar. Per a un sector del blaverisme, tota idea que ajude a apartar-se de la catalanitat històrica és assumible i assumida per tal de separar-se d'un estat inicial compartit amb Catalunya i, per tant, en temps prejaumins, la identitat valenciana i el posterior Regne de València ja existiria. Així, el símbol no seria el creador, sinó més prompte el continuador i confirmador. En aquest relat, Jaume I seria qui va engrandir la identitat valenciana i la va posar en el mapa. Aquest posicionament va sobrepassar tota dialèctica i el blaverisme, amb el beneplàcit de les autoritats, va dur a terme moltes accions de tall terrorista. El 9 d'octubre de 1979, la bandera del Consell preautonòmic que presidia Josep Lluís Albinyana i que penjava del balcó de l'Ajuntament de València va ser cremada, mentre que l'alcalde de la ciutat, Ricard Pérez Casado, fou agredit per l'extrema dreta de tall regionalista.

Per contra, pel que fa al progressisme valencianista, va prendre força notòria el 25 d'abril, un mite sovint més pròxim a tendències esquerranes i que tenen entre els seus objectius finals l'alliberament nacional o, com a mínim, un procés que porte a la plena autonomia dins d'un marc d'una Espanya plural, un aspecte que ha significat la reformulació constant per a tindre presència social i sobretot política, ja que és una identificació minoritària i minoritzada al País Valencià. La batalla d'Almansa era un element que, conjuntament amb Jaume I, creava una consciència que no tenia por d'assumir una genealogia compartida amb Catalunya i les Illes Balears. Les Germanies eren l'altre símbol d'unió en la identitat valenciana de lluita de marxa a contracorrent, i eren vistes com una de les primeres formes de rebuig cap a la centralització espanyola i amb elements de certa protoconsciència de classe. Aquest sentir progressista va ser interpretat com una mena de vassallatge cap a Catalunya per part del conservadorisme valencià, que el titllà de no ser defensor d'una identitat pròpia, sinó, més prompte, d'una identitat *sotmesa* als desitjos del Principat.

El dilema dels símbols estava a l'ordre del dia i, amb aquest, el debat sobre tot allò que girava entorn de Jaume I. Durant la transició, la seua figura no va ser un simple personatge històric consensuat, sinó més prompte un símbol en disputa que va servir per a articular dos projectes polítics i identitaris oposats. A partir de 1978, un dels debats va ser el que va girar entorn de dues concepcions sobre si l'autonomia valenciana, vista i assumida com a hereva de temps medievals, era un regal de la Constitució de 1978 o si, per contra, era la restitució d'una entitat pròpia vigent fins a l'abolició dels furs en 1707 per Felip V. Si bé el conservadorisme valencià mai va dir obertament la primera de les concepcions descrites ací, certament l'esquerra i el nacionalisme valencià sí que feren servir Jaume I com a argumentari per a defensar que el poble valencià tenia una sobirania històrica pròpia.

Per a aquests, recuperar l'autonomia era tancar el parèntesi que durava més de dos segles i mig.

La batalla pels símbols que ara s'estaven debatent tenien en Jaume I el punt de partida. En la qüestió sobre la bandera és on podríem veure el debat més visceral de tots. La discussió, com ben bé ha descrit la historiografia, era al voltant de quina era la bandera *autèntica* de Jaume I. El sector dretà i regionalista defensava que el rei conqueridor havia concedit una identitat diferenciada i que la senyera amb franja blava —també anomenada la Coronada— era l'únic símbol privatiu i històric de la ciutat de València i que s'havia d'estendre des d'aquesta ciutat a la resta del territori. D'altra banda, la visió unitarista, lligada a posicionaments modernitzadors del territori i d'arrel fusteriana i, per tant, entesa des d'una òptica esquerrana, que defensava que la bandera de Jaume I era la senyera nua; és a dir, les quatre barres. La mateixa que la de la Corona d'Aragó, fet que vinculava la identitat valenciana amb la resta de territoris de parla catalana. El debat al voltant del *pare de la pàtria* estava servit. La seua figura es va utilitzar per a definir qui eren els valencians i valencianes i les discussions sobre si el País Valencià era un poble nou o si, per contra, ja era un poble preexistent prèviament van prendre l'acadèmia. De fet, es compten per desenes els llibres que durant els anys setanta i fins als noranta —per no dir fins a l'actualitat, on el nombre ha augmentat— giraren sobre aquests conceptes d'identitats, símbols i qüestió nacional. El cas és que si bé alguns sectors assumien la colonització com a element definitori i pel qual el poble valencià havia estat creat *ex novo*, uns altres posaven l'èmfasi en l'herència mossàrab anterior. Aquest debat, aparentment històric, servia en realitat per a decidir si la llengua valenciana venia de la conquesta —el català dels colonitzadors— o si era una evolució local prèvia, argument usat per les tesis secessionistes.

El que quedava clar durant el procés postfranquista i que es va popularitzar fins a arribar als nostres

dies és la idea que Jaume I era un monarca pactista i democràtic —*avant la lettre*—, del qual s'assumí que els seus Furs eren una mena de constitució antiga. Aquesta interpretació —anacrònica, tot s'ha de dir— va ser fonamental per a vendre la idea que la democràcia no era una cosa estranya ni aliena a la tradició valenciana, sinó més prompte una de les seues arrels i essències més profundes, creant un passat ja avançat a la seua època i que era referent en termes democràtics.

Aquesta visió va ser revisada a partir dels anys huitanta i, sobretot, dels noranta, amb l'aparició d'una nova onada d'estudis respecte de la qüestió medieval al País Valencià. La cronologia no és casualitat, després d'haver-se creat ja un relat social al voltant de Jaume I que l'assumia com a origen de la Comunitat Valenciana, que ara es disposava a consolidar-se dins del marc autonòmic estatal. Amb l'aprovació de l'Estatut autonòmic i la posterior fi d'una de les etapes més crítiques de la Batalla de València, molts dels símbols en disputa fins aleshores passaren a superar aquest estadi i s'erigiren en elements per damunt de qualsevol crítica partidista, constituïts ara com a generalitats. Així, les visions respecte de Jaume I com a monarca democràtic foren cada vegada més menystingudes i van adquirir importància els discursos en què es titllava el rei com un senyor feudal pragmàtic, que no tenia com a objectiu crear i consolidar cap identitat medieval diferenciada a l'època, sinó més prompte expandir el seu patrimoni i, alhora, sotmetre una noblesa forta que responia de tu a tu al poder reial. S'abandonava així la idea del rei amb un tarannà pactista. A més, el focus dels estudis no era solament el rei, sinó també tota la societat ara conquerida. Els vençuts. S'aprofundí en l'estudi dels mudèjars, en la qüestió de l'expulsió posterior i la resistència andalusina, on van agafar gran importància figures com al-Azraq i es van desdibuixar les visions èpiques de la conquesta, per centrar ara l'anàlisi en la qüestió social de l'època medieval i en una nova perspectiva dels Furs. Es consolidava la tesi que la creació del Regne de València havia sigut una operació política i estratègica brillant per a evitar que la noblesa aragonesa es quedara les terres valencianes, fet que va donar al terri-

Manifestació demanant l'Estatut d'Autonomia, 1976.
Foto: EFE. Font: ValenciaPlaza

tori una identitat jurídica pròpia des de l'inici, i alhora s'iniciava el camí cap als estudis sobre la colonització del territori.

Amb la institucionalització total de la figura de Jaume I, aquesta passava de ser un símbol de lluita a una icona oficial ja assumida, assentada i assolida com a referent. Encara que la disputa entre el fusterianisme i el blaverisme no va acabar mai —de fet, continua existint en un altre estadi—, la seua figura s'havia refredat respecte de l'època de la Transició, i havia passat de ser un motiu de conflicte violent a una icona de consens més o menys generalitzat. El 9 d'Octubre ja s'havia consolidat com la Diada del País Valencià i, encara que es mantenia una violència freda, als anys noranta el rei conqueridor ja no era espai de disputa sinó un marc comú, on s'intentava emparentar totes les ideologies. La Generalitat Valenciana, tant en temps socialistes com més tard, amb els anys

de victòries conservadores, va utilitzar Jaume I com a fundador per reforçar així un sentiment de valenciania dins de l'estat de les autonomies. Valenciania entesa com a mètode per a crear una identitat que no qüestionava la nació espanyola ni tampoc l'estat. Els noranta foren els anys en què la seua figura va perdre tota la càrrega política de tall rupturista i va passar de ser, als anys setanta, un símbol lligat al trencament amb l'ordre franquista establert, a convertir-se en una qüestió cultural, quasi turística. Jaume I com a pare d'una Comunitat Valenciana de tall autonòmic, amb caire de regió i amb un tarannà amable que no es contraposava a cap altra forma de ser.

JAUME EN UN PAÍS MULTICULTURAL

En l'actualitat, en un País Valencià cada vegada més heterogeni, els símbols s'han anat reposicionant. Les

identitats han anat variant amb els diferents contextos en què s'han desenvolupat. De l'etnicisme s'ha passat a una preponderància del fet cívic respecte de les societats modernes. No som solament pel que hem sigut, sinó que ens adherim a un concepte d'una manera voluntària. Una forma de ser més oberta i plural que fa que les societats —encara que alguns s'encaboten a anar en direcció contrària— es construeixen a base de múltiples realitats. L'essencialisme i la democràcia poden anar agafats de la mà, però sovint la baralla comença prompte. Amb l'arribada de nous conceptes de democràcia amb el segle XXI, calia construir una simbologia que fora assumida per totes les parts. Si bé fins aleshores havia sigut relativament fàcil, comptant amb algunes discordances, ara, però, en una societat plural, la qüestió és més problemàtica per als qui sempre havien obtingut el benefici del privilegi. Amb això no s'assumeix en aquest text que s'hagen de canviar els mites i símbols: s'han de replantejar i veure des de tots els prismes. Més que unir, aquests canvis han de servir per a reparar. Perquè Jaume I no solament va ser un rei vist com a fundador. La història l'escriu qui guanya i, certament, algú va perdre. Per això els romans es van assentar a la península Ibèrica i els àrabs la van envair, segons citaven fins fa ben poc els llibres de text d'història. El llenguatge no és un tema menor.

Per sort, els darrers anys han sigut els d'intentar omplir el buit que la historiografia nativa havia deixat de banda. Si bé fins ara s'havien fet referències, és en l'actualitat que comencen a veure la llum estudis que narren el tot i no obvien una part per a evitar incomoditats històriques i que el relat no siga aquell que interessa (Furió 2007). Certament, Jaume I, comencem pel principi, era l'altre. Era l'invasor. S'assentà o, més prompte, dugué a terme una política de colonització de tall feudal a costa dels habitants del Xarq al-Àndalus. Un fet que ha passat de puntetes fins ara i que caldria reprendre per a evitar escriure solament una història. L'obra de Josep Torró *El naixement d'una colònia* ho descriu molt bé, ja que entén l'arribada de la població cristiana no solament com un assentament, sinó, també, com un procés de colonització de caràcter feudal que responia a interessos

econòmics, territorials i socials (Torró 2006). La religió, per tant, era la justificació ideològica per a la conquesta i per a la dominació d'una població cristiana per sobre d'una de musulmana, ara sotmesa. Parlar de societat colonial, entenent el terme amb la perspectiva actual, seria agosarat, però no desencaminat de la realitat medieval que es va viure al territori valencià, ja que la població musulmana no va desaparèixer després de la conquesta: molts andalusins continuaren vivint al territori i foren integrats, bé com a camperols dependents o bé com a població sotmesa i segregada socialment i jurídica. Per tant, amb Jaume I no es dona una repoblació en el sentit d'intercanvi d'habitants o d'omplir buits: s'hi dona una nova societat que conviu i no en igualtat de condicions. Una nova societat fruit de la violència estructural, de la guerra i de la pressió sistemàtica de caràcter militar. El segle XIII és el de l'inici de la despossessió de les terres i de la consolidació del control del territori per part dels guanyadors, on no faltaren resistències. Al-Azraq és l'exemple que ha arribat fins als nostres dies, però no l'únic: al-Baqkar el «Negre», un possible pastor provinent de l'Àfrica subsahariana, tal com afirmen les cròniques de Bernat Desclot —1285—, també s'oposà al nou règim feudal cristià.

Assumir que tot allò que envolta la figura de Jaume I també compta amb part més obscures no desdibuixa la seua importància, sinó que ajuda a entendre tot un procés que no es quedà en el que durant segles ha narrat l'oficialitat. Al territori valencià, ja hi vivia algú quan ell va arribar; per tant, hi va haver sotmetiment, expulsions i expropiacions. El procés valencià de conquesta precedí les dinàmiques del posterior colonialisme modern amb la migració cap a terres del sud de la població, amb una dominació política per part d'una elit i amb una explotació econòmica del territori i dels habitants indígenes. La conquesta, per tant, passava indefugiblement per una violència estructurada per part dels cristians.

Queda clar que, per a una gran part de la societat valenciana, Jaume I és la gran figura històrica del país i, a més, un símbol de consens. El seu poder de construir una identitat valenciana no ha minvat i, encara

més, ha anat en augment les darreres dècades. Comptat i debatut, també les institucions al llarg dels anys han vist aquesta preponderància simbòlica i no l'han modificada fins ara. Però el fet és que Jaume I és un element de consens a un costat i l'altre de l'hemicicle polític valencià i, per tant, sobrevola qualsevol politització que es faça de la seua figura més enllà de la que es pressuposa a l'oficialitat. No obstant això, el camí de la seua figura en la qüestió política i social és un i, historiogràficament, és un altre, que és analitzat des de noves perspectives integradores i que assumeixen les parts obscures de la totalitat del personatge. Jaume I, més enllà de gustos i creences, era —i és— un emblema per a l'imaginari col·lectiu de les valencianes i valencians. La seua figura ha ocupat un lloc central en la construcció de la identitat valenciana des de l'edat mitjana fins a l'actualitat, encara que la seua preponderància ha anat pendulant segons el moment històric. A més, en un territori plural no s'ha d'obviar la part fosca de tota conquesta. Però, tot i així, ha transcendit el fet militar i polític per convertir-se en un autèntic mite fundacional. La seua importància no ens remet únicament a la conquesta i l'expansió territorial: també a la creació d'un marc jurídic propi com van ser els Furs, que dotaven el nou Regne de València d'una estructura administrativa i institucional diferenciada dins de la Corona d'Aragó. És segurament el símbol que menys discussions ha admés al llarg de la història del País Valencià, i per això és un dels elements més analitzats de la historiografia valenciana. Ara bé, significa això que hi haja un consens al respecte? Majoritàriament sí, tal com demostren les classes dirigents del país. Tanmateix, no queda exempt de discussions. La seua figura es basa en un relat amb algunes mitges veritats o fets qüestionables que freguen la ficció, però això no ha generat cap rebuig majoritari al respecte: Jaume I continua sent el rei conqueridor i fundador de tot un poble. Una altra cosa serà desmitificar la benevolència del símbol i posar-hi fi per donar pas a un relat complet. És el que l'historiador Eric J. Hobsbawm anomenà «la invenció de la tradició», on, independentment de la veracitat, els fets històrics i els símbols generen, per repetit-

ció sistemàtica en l'espai públic, uns valors concrets (Hobsbawm-Ranger 2002).

Jaume I és i serà un símbol útil per a la creació de qualsevol projecte d'identitat al País Valencià. Ara bé, les noves identitats contemporànies, de tall cívic i democràtic, no han de passar per alt moltes de les misèries amagades per necessitat al llarg dels anys. Assumir que l'actual País Valencià naix d'un conflicte cruel i salvatge com és la guerra no és abandonar tot llegat previ. Trobariem també la nostra cultura i la nostra forma d'habitar el món en els textos de l'alzireny Ibn Khafaja o en els d'Ibn Hazm, en el nom de moltes de les viles i ciutats del país o en la terra que continuem treballant. Un símbol no diu qui som ni com som: ajuda a entendre la nostra història i, com a tal, així l'hem d'analitzar. La simbologia, els mites, les històries canvien i s'adapten als nous temps i reptes a què s'enfronten. Ho podem veure amb Jaume I, que després de quasi huit-cents anys continua sent un referent en matèria simbòlica a un costat i a l'altre.

BIBLIOGRAFIA

- Flor, Vicent (2009). *L'anticatalanisme al País Valencià: identitat i reproducció social del discurs del «blaverisme»* (tesi doctoral), Universitat de València.
- Furió, Antoni (2007). *El rei conqueridor: Jaume I entre la història i la llegenda*, Ed. Bromera, Alzira.
- Fuster, Joan (1994). *Nosaltres, els valencians*, Edicions 62, Barcelona.
- Granell, Francesc (2022). «Commemorating a Providential Conquest in Valencia: The 9 October Feast», a *Religions*, 13 (4).
- Granell, Francesc (2002): *Jaume I en la València baixmedieval. La memòria del rei a través de la imatge*, Editorial PUV, València: 2024.
- Hobsbawm, Eric; Ranger, Terence: *La invención de la tradición*, Ed. Crítica, Barcelona.
- Ribera, Borja (2023): *Una historia de violencia. La transición valenciana (1975-1982)*, Ed. Tirant, València.
- Torró, Josep (2006): *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, Editorial PUV, València.

ENTREVISTA A
JOSÉ LUIS VILLACAÑAS BERLANGA

per CARLES SENSO

fotos: JESÚS CÍSCAR

«TOT EL QUE HI HA DE RACIONAL
EN L'ECONOMIA S'HA TORNAT
INCERT, I TOT EL QUE HI HA
D'IRRACIONAL EN LA POLÍTICA
S'HA ELEVAT A L'ÚNICA CERTESA»

Qualsevol ús del llenguatge és desgranat per José Luis Villacañas (Úbeda, 10 de juny de 1955), que es mostra pulcre amb cada paraula, de la qual coneix l'arrel etimològica, sabedor que el **que** es diu crea realitat. La seua capacitat analítica (també d'aquell ens, indefinit a vegades, que és el nou feixisme) ha provocat que siga interpel·lat constantment per a buscar respostes, orientació. Especialista en filosofia política i història de la filosofia i historiador de les idees polítiques, dels conceptes i de les mentalitats, actualment és catedràtic de Filosofia a la Universitat Complutense i director de la Biblioteca Saavedra Fajardo de Pensament Polític Hispànic. En l'àmplia conversa que s'adjunta analitza valors universals a través de Trump, la tirania contemporània, el paper de la intel·lectualitat, el paper d'Europa o la revolució tecnològica i comunicativa. També aporta coneixement renovat sobre Jaume I i la seua època, de la qual va escriure una investigació troncal fa dècades. «La comoditat és la base de la desinformació; la peresa, la base del narcisisme, i només es cura amb l'orgull de sentir la pròpia dignitat d'agafar les regnes del que penses pel teu propi sentit», argüeix. Villacañas continua en la trinxera del coneixement. Més necessari que mai en una societat tan sovint desorientada.

Els mercats financers viuen de la confiança i el món es manté (o es mantenia) dempeus per un pacte de respecte mutu. En canvi, Trump governa a colp d'improvisació i la unilateralitat egoista s'ha imposat amb l'expansió de l'extrema dreta en el poder. Octavio Paz va definir el seu «Homo americanus» com «un sense llei». La incertesa és la gran característica del nou ordre mundial?

També es podria dir al contrari: s'ha imposat una certesa, que ser obsequiós amb els interessos nord-americans pot ser recompensat amb alguns dons i prebendes, mentre que, si t'hi resisteixes, rebràs la fúria verbal del seu president i, se suposa, l'hostilitat del seu aparell administratiu. Ara bé, la certesa creixent és que el que demanaran els Estats Units com a defensa dels seus interessos seran accions que violen el nostre sentit dels principis democràtics interns, dels drets humans, de les lleis internacionals i de les pràctiques humanitàries. Els qui accedisquen a aquestes demandes seran, amb tota certesa, individus o governs que mantindran una trajectòria assentada en violacions de tot el conjunt de normes que, fins ara, eren els senyals de la civilització. Per exemple, les deportacions a tercers països

són pràctiques inhumanes, sense garanties dels drets humans, que sotmeten els deportats a situacions d'abandonament, soledat, tortura emocional i física i manca de controls jurídics. Quins països es presenten a aquestes pràctiques? La República d'El Salvador, la República Democràtica del Congo, la República Centreafricana, el Camerun o Ruanda, que tenen tots un ampli historial de violacions de drets humans, desaparicions i tortures. Fins i tot se signen acords amb països al caire de la guerra civil, com ara el Sudan del Sud, on enviar deportats és pràcticament assegurar-los la mort. Tots aquests països i les seues elits corruptes —perquè, necessàriament, els governs que violen drets humans acullen taxes insofribles de corrupció— reben milions de dòlars i se'ls prometen avantatges econòmics aranzelaris i d'un altre tipus, com ara facilitats per a comprar armes que els ajuden a perpetuar les violències i les tiranies. Aquesta situació es pot generalitzar i podem concloure que les sol·licituds de l'Administració Trump constitueixen una màquina d'exportar tirania. Estem davant d'un ús discriminatori i polític de qualsevol dimensió econòmica. Aquesta ha deixat de tindre una lògica pròpia, com es cantava en l'època neoliberal. Ara, l'economia ha passat a estar sotmesa en totes les decisions a una obediència estricta de la política estatunidenca. Així que, si un país vol mantindre tractes econòmics basats en la racionalitat dels intercanvis comercials justos, té la certesa que no ho podrà fer amb els Estats Units. L'Administració ha posat l'economia al servei del manteniment de la dominació mundial pròpia de la política nord-americana. Tots els indicadors imparcials de la vida econòmica s'han sotmés a torsió, des del president de la Reserva Federal fins als responsables dels índexs econòmics d'atur i inflació. Al seu torn, s'imposa la impressió que es disposa d'informació privilegiada

capaç d'alterar la lliure cotització de la Borsa. Fins i tot un dels soldats que havia d'arrestar Maduro va apostar en els sistemes embogits de pronòstics amb aquesta informació privilegiada. No hi ha exemple més visible de l'ús de la política per al lucre personal, abandonant tota lògica econòmica racional. En una paraula: tot el que hi ha de racional en l'economia s'ha tornat incert, i tot el que hi ha d'irracional en la política s'ha elevat a l'única certesa. D'aquesta manera, la dominació americana, que necessita ser la dominació del dòlar, ha posat tota la carn a la graella unint de manera inseparable interessos polítics, econòmics, militars i ideològics. Tot pressiona a favor de la humiliació i l'obediència a Trump i el seu programa. Quan les coses estan així, l'únic que es pot fer amb trellat és allunyar-se d'un actor d'aquesta classe i federar interessos dels altres països. Trump no pot portar res de bo. Ni tan sols els seus favors ho poden ser. La veritat és que, si l'ordre mundial conserva alguna realitat, s'haurà de sostindre sobre la resta del món.

Els últims anys us heu especialitzat en l'Administració Trump, amb reflexions que ajuden a entendre un moviment més enllà d'un personatge. Hi haurà trumpisme sense Trump?

Solc dir que, des de fa un temps, els Estats Units —possiblement des de la destrucció de les torres bessones— havien extremat els fils de la seua intel·ligència geoestratègica i hi havien experimentat, amb alguns cops de volant, inquiets per no ajustar una línia de conducta capaç d'oferir bons senyals respecte de la seua carrera mundial amb la Xina. Aquesta la qüestió de fons. Però ací, com sempre, el temps històric fa el seu joc d'una manera que mai es plega a la voluntat dels éssers humans. La reacció per l'atac a les torres bessones va ser contra l'islamisme radical. Però la contradicció bàsica era la poderosa aliança

«ESTEM DAVANT D'UN GLOBALISME NEOLIBERAL AMB DOMINACIÓ IMPERIAL AUTORITÀRIA»

dels Estats Units amb els qui finançaven l'islamisme radical. En tot cas, això va posar en tensió el país i el va incitar a l'aventura de l'Orient Mitjà de les administracions Bush, sènior i júnior. Tanmateix, aquesta tensió antiislàmica va cristal·litzar deixant l'Iran en mans de Rússia i de la Xina, i vinculant Israel i els Estats Units amb una política de reorganització de l'Orient Mitjà amb l'aquiescència dels poders sunnites. L'antiislamisme es va transformar en una focalització contra l'Iran, que mentrestant va allargar el braç fins a Síria, el Líban i Palestina, un fet que no hauria d'haver escapat mai a la influència d'Egipte i de l'Aràbia Saudita. Així les coses, el que va començar com una reacció antiislàmica per l'atemptat contra les torres bessones es va convertir en una lluita per la influència xinesa sobre Euràsia, i en una disputa per la línia de fractura d'Euràsia. En aquesta lluita, era evident que la Xina i Rússia havien d'unir els seus horitzons estratègics. En aquest escenari, tot queda travessat per una qüestió que no estic segur que siga estructural, però que pertorba tota la situació, i és la relació especial de Trump amb Putin. Així que potser podem distingir entre elements d'Estat i elements personals en la figura de Trump. Possiblement, cap altre mandatari seria tan obsequiós amb Putin, i la política d'Estat no tindrà més remei que

reconèixer que Putin pot ser aliat personal de Trump, però això no canviarà les coses: Rússia és un aliat estructural de la Xina. En aquest cas, tot el que pot suposar aquesta qüestió és que Trump pressione a favor de mantindre el Donbàs sota la dominació russa, que mantinga un corredor de terra fins a Crimea i que permeta a Putin amenaçar directament la UE. Però, tard o prompte, les evidències s'imposaran i l'hostilitat a la UE per part de Rússia es veurà com a hostilitat a Occident. D'aquesta manera, sense Trump, una administració nord-americana tindrà el mateix interès a bloquejar la influència de la Xina i de Rússia sobre l'occident europeu, fracturar Euràsia i mantindre una reordenació de l'Orient Mitjà. No obstant això, la pedra en la sabata de l'Iran continuarà. Perquè no hi ha manera de retirar-li el control sobre l'estret d'Ormuz i un cert control sobre el de Bab el-Màndeb, punt estratègic crític al mar Roig, i sense aquest control els aliats dels Estats Units productors de petroli estan perduts. Però sense aquests aliats, el dòlar com a moneda de pagament mundial serà molt qüestionada. Parlem d'un interès vital. I no crec que l'Iran s'haja de desfer d'aquesta arma en cap cas. L'Iran sap que, donada la situació, la Xina ja és un soci més fiable. Així que la dialèctica entre política estructural i política personal és sempre molt com-

plexa i pot ser que la política personal de Trump, les seues formes específiques, fins i tot responen als interessos estructurals dels Estats Units, haja portat a aquests interessos davant una situació molt compromesa, literalment a un atzucac. Beneficia Rússia, que al capdavant beneficia la Xina, mentre retira confiança de tots els que en el límit seran els seus aliats si s'arriba a una confrontació oberta. L'Iran ho demostra cada dia ferint els interessos dels aliats financers dels Estats Units, mostrant-los que de ben poc els serveix la seua aliança amb els EUA i insistint que són convidats de pedra en l'aliança entre Israel i Washington. El pitjor d'aquestes polítiques entregades al personatge és que marquen els rails dels quals després serà molt difícil eixir-se'n sense que descarrile tota l'administració. A l'Iran, l'administració Trump ha mostrat els seus límits i ha arribat a un atzucac. Només podria trobar una via escalant el conflicte de manera molt perillosa. Amenaça els seus aliats àrabs productors de petroli de manera estèril, perquè la Xina podrà substituir les importacions amb Rússia; apuja els preus del petroli per generar una inflació al món i a casa i, sobretot, accelera la producció d'energies renovables, fet que ataca els mateixos interessos de les petrolieres. És evident que qui disposa de temps en aquest conflicte és l'Iran, i que

l'ampliació dels terminis d'alto-el-foc és una manera de simular una desarticulació de la política nord-americana.

Pankaj Mishra argüeix que la civilització universal dels Estats Units no era ni civilització ni universal. Evitant els reduccionismes, què ha representat l'imperi americà durant els últims segles?

Els Estats Units van percebre prompte les febleses de l'imperi hispànic a Amèrica i van comprendre que la colonització hispànica no havia deixat estructures fortes de poder, vincles socials estructurats, elits compromeses amb els seus pobles i sentiments compartits duradors. Per descomptat, aquesta dominació hispana havia deixat elements civilitzadors forts, com ara la xarxa de ciutats, la centralitat d'estructures universitàries, una cultura administrativa, la religió i l'idioma, però no estructures organitzatives polítiques sòlides i ben establides. Així que la independència de Mèxic, amb la seua inestabilitat contínua, va oferir als Estats Units l'oportunitat d'expansió pràcticament immediata des de la primera meitat del segle XIX. L'imperi americà es va definir sobretot amb la sostracció de Colorado, Texas, Califòrnia i Nou Mèxic a la República de Mèxic. Va ser una onada expansiva basada en el dret de conquesta,

i el que hem vist amb Trump respecte del golf de Mèxic, el Canadà o Groenlàndia és certament una reaparició sinistra d'aquell esperit de botí llargament reprimat per les pràctiques discretes de la diplomàcia i els serveis secrets. En aquest sentit, l'ànima de Trump és l'ànima arcaica de la violència originària estatunidenca en la seua expansió cap a l'oest. Des de llavors, els Estats Units no han deixat d'expandir-se i, com dic, Trump no representa sinó una nova onada d'aquell esperit.

Per descomptat, aquesta expansió sobre el mateix solar americà —no ho ignorem— es va fer en competència i mirant de reüll les potències europees, ja que elles també estaven interessades en una relació neocolonial amb els joves territoris independitzats. Des d'aquest punt de vista, els Estats Units van intervenir per bloquejar la intervenció de la Gran Bretanya, de França i de la mateixa Espanya. Així doncs, i en aquest sentit, els Estats Units van jugar sempre les seues bases comptant amb l'imperialisme europeu i en competència amb aquest. La seua expansió pel Pacífic es va fer a costa d'Espanya i va esperar pacientment l'oportunitat d'heretar l'imperi britànic. Per tot això, els europeus no tenim massa motius d'escandalitzar-nos davant l'imperi nord-americà. Aquest ha cavalcat sobre la nostra esquena, els nostres antecedents, les nostres pràctiques i, en realitat, sobre les nostres aspiracions. Sempre.

I si no haguérem comés el greu i tràgic error de provocar dues guerres mundials, possiblement els Estats Units no haurien gaudit de l'oportunitat d'heretar el nostre sentit imperialista del món, com ho van fer en 1945, superant els dubtes de 1918. En aquest sentit, podem dir que els Estats Units signifiquen la *traslatio imperii* europea cap a occident; però, en certa manera, la seua experiència, el seu sentit de les coses, la seua estratègia i el seu plantejament són els propis d'un imperi europeu, l'anglosaxó, basat en el domini del mar i amb l'aspiració de disposar de la capacitat no tant de mantindre un bloqueig continental de les potències centrals de la terra asiàtica, com de controlar les rutes amb una forma potencial de tancament dels mars. Això és el que està en joc a l'Àrtic i el que es veu ara a l'Iran. Però, en aquest sentit, no ha innovat molt en la forma imperial, però sí en la materialitat. Com va fer Gran Bretanya, ha imposat un sistema de bases arreu del món, una moneda dels intercanvis mundials, una aspiració de control econòmic amb el seu propi sistema productiu privilegiat per un sistema comercial definit a favor seu i amb una capacitat d'instaurar valors culturals que reflecteixen el seu propi sistema de vida, construït al voltant de l'individualisme feroç descompromés de qualsevol valor social que no siga la pròpia grandesa i el poder estatunidenc. En aquest sentit, té una prima d'oportunitat sobre altres candidats a poders imperials, com és la Xina, amb un sistema de vida poc exportable i que tenen una projecció mundial molt recent. L'individualisme s'imposa per si mateix a mesura que el capitalisme erosiona les formes de vida tradicionals. Així, el capitalisme estatunidenc és la punta de llança de la introducció d'un sistema vital que destrueix, com va reconèixer Hannah Arendt, els mons de la vida per on passa. Però fins i tot ací imita l'experiència acumulada dels diferents estrats imperials europeus. Perquè, certament, els imperis occi-

dentials han sigut sempre imperis missionals i només s'han sentit còmodes quan els territoris colonitzats han disposat dels mateixos valors i representacions culturals que els dominadors. Espanya sap molt bé què significa això. De manera que, si bé no hi ha imperi sense avantatges econòmics, seria més insistent dir que no hi ha imperi sense l'expansió d'una forma cultural i que, en el fons, només se sent segur de la seua dominació quan es dona aquesta expansió.

Hi ha imperi sense empori?

Empori ve del grec i significa 'el lloc en on convergeixen els *emporoi*'; és a dir, els comerciants o viatgers. Amb aquesta paraula identifiquem els grans centres comercials del Mediterrani, des de Tir fins a Cartago, arribant a Roma o a Constantinoble. Així que els imperis sempre disposen d'algun centre d'aquesta naturalesa. D'entrada no hi ha hagut mai cap imperi sense empori, però no hi ha registres d'una economia imperial que no haja sigut finalment ruïnosa o, en qualsevol, cas fràgil. En un doble sentit. Ruïnosa per als pobles que ha dominat —perquè ha dut totes les seues riqueses a aquestes metròpolis— i ruïnosa per al mateix poble imperial, que ha fracturat i partit, i ha alterat així les formes racionals i plurals de les economies locals a favor d'aquestes concentracions, per al manteniment de les quals es generen unes despeses immenses que tenen a veure amb la dominació política, militar i cultural.

En aquest sentit, la pulsio imperial que recorre la humanitat des de fa uns cinc mil anys ha dinamitzat

totes les formes socials i vitals, però per a reduir-les i concentrar-les en grans acumulacions, i d'aquesta manera portar-les més ràpidament a la mort, la destrucció d'hàbitat, la depredació ingent, la ruptura de les formes de vida locals. No és un atzar que la civilització més estable que es recorda, la xinesa, haja evadit l'expansionisme durant mil·lennis i haja generat un aïllacionisme que té la muralla xinesa com a símbol, un símbol que Occident va interioritzar des d'Alexandre el Gran. Així que els imperis construeixen emporis, però, com diria el nostre Lluís Vives, són com un bonic castell de naips que prompte farà un gran soroll quan s'ensorre.

En uns dels capítols més importants d'*Economia i societat*, Max Weber parla de l'economia dels imperis i mostra que el seu destí és la crisi financera i econòmica, perquè, si no hi ha més remei, la seua lògica és i serà sempre militar. El sistema de calçades romanes no té com a missió assegurar el comerç —la terra no pot competir amb l'aigua, amb aquesta finalitat—, sinó possibilitar el ràpid desplaçament de les legions. Però una vegada que construeixes un gran exèrcit i poses l'economia al seu servei, és inevitable que tard o prompte hi haurà menys avantatges que beneficis. Sobretot, perquè serà l'exèrcit qui determinarà l'estructura mateixa de la producció. Rosa Luxemburg ha escrit pàgines centrals al voltant de la producció industrial i el militarisme com la connexió central de l'època. Hui dia veiem exactament aquest procés. La carrera per la intel·ligència artificial forma part de la carrera armamentista i definirà la guerra

del present i del futur. Per descomptat, l'experiència històrica d'Occident, com he dit abans, fa cada vegada més refinada la pràctica imperial. La monarquia hispànica a penes va superar les pràctiques de l'imperi romà i, com aquest va fer respecte de les ciutats itàliques, també va portar a la ruïna les ciutats castellanes i va generar una dependència econòmica de la resta d'Europa i una economia de rendistes completament improductiva que els seus teòlegs es van afanyar a regular. Anglaterra va aprendre d'Espanya i va evitar els seus errors, i també va aprendre de si mateix i del procés d'independència nord-americà. Això ho he explicat això en *Senderos que se bifurcan*. Però, al final, de la mateixa manera que Espanya va sucumbir en la llarga lluita contra l'imperi francès, la lluita de Gran Bretanya per contindre l'imperi alemany va fer col·lapsar la seua pròpia economia.

Els Estats Units es troben ara en aquesta cruïlla. La seua economia imperial ha abandonat les formes productives, i ha fet de les seues ciutats industrials muntanyes de ferralla oxidada. Amb això no ha pogut evitar imitar quasi a la lletra l'evolució romana,

concentrant tot el poder en una oligarquia senatorial que usa l'Estat per al propi interès exclusiu, que deixa de pagar impostos a Hisenda, que redueix l'Estat a milícia, que abandona la plebs a la pèrdua d'horitzons més completa i posa al capdavant de l'imperi vertaderes dinasties familiars, i que arriba a una completa indistinció d'interessos públics i privats, per a arribar finalment a ser regit per personalitats fosques, sempre en contacte amb el representant típic de les pràctiques llicencioses, immorals i escandaloses de les elits romanes, el pederasta Epstein. El resultat de l'empori. La política actual contra l'emigració tendeix a limitar un aspecte desintegrador de la vella Roma, la mescla completa d'ètnies i de cosmopolitisme, en un intent semblant al d'Octavi —tan decisiu per al model americà de bases estratègiques de l'exèrcit per tot el món— d'organitzar un *limes*, un mur, que inútilment va pretendre tallar el pas dels pobles eslaus i germànics sobre Roma, usant els rius Rin i Danubi. Tanmateix, l'experiència de Roma mostra que aquest procés va ser imparabile i que la unitat de l'espècie humana i la unitat de la Terra no permet alçar murs físics. Els sistemes d'integració, de cooperació i de concessió recíproca de drets i deures són més eficaços a llarg termini.

Per què ens sorprén entrar en una etapa de concentració territorial renovada si la filosofia del sistema econòmic que monopolitza les nostres vides fa dècades que el promou?

La filosofia del sistema econòmic ha variat de manera dràstica les últimes dècades. La Guerra Freda també era un sistema econòmic mundial, escindit entre ajudes a fons perdut procedents de l'URSS amb la finalitat de mantindre la seua influència política, d'una banda, i l'organització de fluxos financers i productius dels països de l'òrbita nord-americana, en la qual s'imposava un sistema econòmic unitari com a base d'influència política i cultural, per un altre. Al final, es va veure que la forma de construcció de l'univers capitalista era més resistent i sòlida, perquè la seua lògica per al sistema productiu era més rigorosa. Amb tot, la victòria sobre el sistema soviètic només es va produir quan l'URSS va defallir a conseqüència de portar la seua política a la contradicció radical d'haver de mantindre l'ajuda internacional i, alhora, la carrera de competència amb els EUA. Si això ho van aconseguir els Estats Units, i en certa manera Europa, va ser per fer entrar la Xina al sistema comercial mundial. La Xina va produir molt barat per a Occident, i això va permetre desviar inversions cap a la carrera d'armament i la revolució tecnològica, que va atorgar als Estats Units l'hegemonia més completa sota el que s'ha anomenat l'època neoliberal globalista. L'Estat es va centrar en aspectes cada vegada menys amplis, i això va permetre baixades d'impostos que es van desplaçar als enclavaments capdavaners del capitalisme tecnològic. Amb tot, l'etapa del neoliberalisme globalista ha mostrat que el gran benefactor del procés ha sigut la Xina, perquè, per la seua pròpia estructura d'Estat, podia dirigir els beneficis massius de la seua incorporació al comerç mundial a l'enfortiment de la seua proposta política i la seua aspiració hegemònica. L'administració Trump respon a problemes estructurals dels Estats Units per intentar revertir el comerç mundial i global a favor seu instaurant aranzels. Conscient que el comerç no pot deixar de ser mun-

dial, vol cobrar una prima per a permetre que els altres països comercien amb els Estats Units. Com que aquest comerç mundial genera un dèficit comercial massiu als Estats Units, vol revertir la situació. El problema, com passa sempre als imperis, es troba en el deute públic. Si hi ha dèficit comercial i deute públic alt, llavors la situació esdevé ingestionable a la llarga. Com que el comerç mundial és necessari, cobrar una prima per vendre als Estats Units sembla una cosa favorable per al país, si es passa per alt que al final ho pagaran els ciutadans. Però per a l'Estat pot ser un alleujament, ja que pot pagar deute sense augmentar impostos, i això no es pot fer si es vol mantindre la carrera econòmica amb la Xina. Així que tot això ens ofereix un neoliberalisme globalista, però ara connotat per la posició imperial nord-americana. Podríem dir que ens trobem davant d'un globalisme neoliberal amb dominació imperial autoritària visible, determinant alhora dels paràmetres globalistes i neoliberals. Qui patirà, com passa sempre, serà el poble de l'imperi.

Quines característiques comporta hui el concepte de tirà?

El concepte de tirà està molt ben establert des de l'antiguitat clàssica. Ja en l'època de Sòcrates havia abandonat el sentit positiu que havia tingut en l'època de Pisístrat, com a governant aristocràtic dotat de sentit social que sabia arremolinar el *demos* i allibe-

«EL TIRÀ ACUMULA PODER VIOLENT I COACTIU PER A AUGMENTAR LA SEUA RIQUESA ECONÒMICA DE MANERA VIOLENTA I INJUSTA»

rar-lo d'una situació econòmica i política miserable. Ja amb els Trenta Tirans, la paraula adquireix el sentit negatiu que va arribar a l'edat mitjana, amb els grans tractadistes com Bàrtolo de Sassoferrato que sistematitzen les posicions d'Aristòtil. Als regnes hispànics, la doctrina del tirà té una presència molt important en *Las Partidas*, on s'exposen tots els elements de la tirania amb la claredat de l'escola de juristes formada a Itàlia. La paradoxa d'aquesta presència en la gran enciclopèdia jurídica hispana és justament que no va poder evitar que el rei que la impulsava acabara cometent actes que eren clarament propis del tirà.

La clau del tirà sempre ha estat la mateixa: la corrupció del poble. El tirà persegueix sempre els millors; impedeix als seus compatriotes, fins i tot amb violència, la capacitat de dirigir; promou la presència pública de gent injusta, genera un control radical de la conversa pública dissenyada a identificar els que no estan al seu costat, divideix el poble en bàndols i en trau profit, de tal manera que aconsegueix que ningú es fie de ningú, que el poble no puga emprendre cursos d'actuació conjunts, que aquest no siga capaç d'estar unit, de generar institucions de

confiança i d'autoritat. Per descomptat, ompli el país d'una xarxa d'espies que sembren l'autocensura i la desconfiança per tot arreu, perquè ningú sap què arribarà a l'audiència del tirà ni fins on s'allarguen les orelles dels seus sequaços. Amb això promou l'individualisme per tot arreu, i ofereix avantatges a qui es corromp i impedeix qualsevol tipus de criteri de dignitat entre la gent. Per descomptat, tot això ho fa en atenció al seu benefici personal exclusiu, procurant que la seua tirania no tinga fi, perquè ha abandonat tota idea de bé comú i de servei públic. En aquest sentit, usa el seu poder per a acumular riqueses i acumula riqueses per a comprar voluntats i seguretats. Un dels elements de la tirania és que no es refia dels exèrcits nacionals, sinó dels cossos de mercenaris completament desarrelats. De la mateixa manera, elimina totes les instàncies de govern autònomes i les substitueix per governadors llunyans sense vincles amb les terres que han de governar, fet que genera administracions despietades i violentes. El llibre de l'art del tirà, com es veu, té moltes entrades, però totes igual de conegudes i avorrides, tan repetitives com el mal. Tirà és així qui acumula un poder violent i coactiu concentrat a les seues mans per a augmentar de manera violenta i injusta la seua riquesa econòmica, tot això sempre al servei de la seua perpetuació manant, i aspirant a generar un poble submís, indigne, desconfiat i incivil com a garantia d'aconseguir-ho.

Es comporten els EUA com un imperi espasmòdic en els últims ressorts de la seua vida?

Els Estats Units es comporten com un imperi que té com a finalitat l'obsessió de tots els imperis, no generar una suspensió de pagaments, que trencaria la cadena que manté unida la seua dominació, el pagament del deute públic depositat als països creditors. Si això passara, el dòlar deixaria de ser la moneda mundial i els fluxos de capital abandonarien el bo nord-americà. Per descomptat, arruïnaria molta gent i deixaria empantanat tot el deute públic que la Xina i Europa tenen dels Estats Units. La situació podria ser de tal gravetat que els Estats Units haurien d'esforçar-se de valent en la seua prepotència militar per a no quedar sotmés a tota mena de pressions. Aquesta situació és la que es vol evitar al preu que siga. Podríem dir que quan una economia imperial es veu en aquesta situació, és per alguna cosa que ha anat malament molt abans. En aquest sentit, Trump pot ser una solució d'urgència capaç de recórrer a mecanismes violents i excepcionals per a evitar aquesta situació. Però, al mateix temps, corre el perill d'entrar en aventures que aguditzen el perill. D'aquesta mena d'aventures és la guerra contra l'Iran. Que el Pentàgon haja de demanar crèdits addicionals de 200.000 milions de dòlars no sembla una bona notícia per a l'endeutament. I si aquest és el problema de base últim, llavors els dispositius d'excepció de Trump no faran més que agreujar la situació. Per no parlar de la desconfiança envers el bo nord-americà, que pot apujar-ne la cotització a deu anys per damunt del que es puga suportar, ja que no es pot pensar a augmentar impostos, la clau per a poder encara atraure capital per a les seues empreses i per a mantindre un nivell d'inversions en les indústries capdavanteres i estratègiques, totes vinculades, d'una manera o altra, a la seguretat.

Davant d'aquesta Weltpolitik, on queden les nacions?

Les nacions sempre són importants en la història, en tant que tenen en la seua base i en el seu horitzó unes formes fins a cert punt comunitàries de vida. Les nacions, amb més o menys èxit, impliquen atendre a formes de vida estabilitzades, que sempre suggereixen incentius més o menys recognoscibles de solidaritat, de contenció de la desigualtat, de compensació pels avanços de l'individualisme, de potència d'integració de les poblacions immigrants. Com més fort siga el sentiment nacional, més fort hauria de ser aquesta capacitat d'integració del migrant. L'hostilitat al migrant és més prompte un símptoma de l'efecte de l'individualisme en les nostres societats, de la inseguretat existencial i de la debilitació del vincle comunitari, tot això resultat sempre de la penetració de la cultura capitalista. Però les nacions no poden oposar-se aïllades als sistemes imperials en decadència o que entren en fases de vida històrica en la qual han d'extremar les primes del seu poder que es fan pagar a uns altres. Els imperis sempre han sigut resistits per sistemes federatius d'unitats polítiques menors, però dotades d'un fort sentit comunitari. La condició és que també han de disposar de prou virtut per a forjar vincles capaços d'entendre els interessos comuns, les formes d'organització de resistència, les formes de defensa col·lectiva i les maneres de tamar aliances amb altres grups, encara que aquests semblen massa llunyans d'entrada. D'una altra manera es veuran condemnades a claudicar. La batalla és simultàniament la de defensar les llibertats i formes de vida pròpies, des del punt de vista intern, i de defensar-se de les escomeses dels poders imperials urgits d'extremar la seua manera d'extraure recursos dels altres països. No hauria d'haver-hi dubtes respecte d'una cosa: si aquests imperis en fase extrema imposen la seua lògica, no deixaran créixer llibertats i drets als països sobre els quals dominen. Imposaran tal quantitat d'exigències irracionals que només podran ser ateses per aquells actors dominats per l'oportunisme i l'esperit traïdor que estiguen disposats a violentar els drets dels pobles propis. Aquesta corrupció i submissió política serà la font de totes

les altres corrupcions que es presentaran en tromba i, en primer lloc, per descomptat, la moral, la cultural i l'econòmica. Perquè les dues primeres són les millors tapadores de l'última.

Si el sistema financer es globalitza a través del poder polític que representa els seus interessos, en quina situació queda el poble? Quines eines té a hores d'ara per a salvaguardar els seus drets davant de les grans corporacions mundials?

El sistema financer forma part del sistema econòmic i, com hem vist, la interrelació global de l'economia és molt difícil que faci fallida. Tot i la voluntat d'imposar aranzels, l'economia mundial ha resistit i els seus fluxos comercials s'han mantingut més o menys al mateix nivell. Això ha deixat clar que els aranzels no són sinó una manera de fer caixa per part del govern estatunidenc, d'altra banda completament il·legal, com s'ha vist —condemnant el govern dels Estats Units a retornar centenars de milers de milions. Amb els fluxos financers ocorre el mateix. És molt difícil frenar-los. Amb tot, aquests fluxos, que s'han forjat durant dècades de relacions interdependents, poden tindre efectes molt negatius. El problema més gran que poden presentar és la producció de «bambolles», els beneficis inicials de les quals poden ser més suculents que la renda variable i amb unes conseqüències sobre les economies populars que poden ser desastroses, com es pot veure en la problemàtica de l'habitatge a Espanya. El problema és com oposar-s'hi. És evident que només es pot fer mitjançant una política col·lectiva de grups de nacions. Si la competència es dispara per l'atracció de fons, llavors estem davant d'una escalada de pèrdua de capacitat de control i condicionament, amb totes les conseqüències negatives. S'ha vist amb la voluntat de les nacions europees d'exigir a la Comissió que imposi impostos espacials excepcionals a les petrolieres que estan disparant els beneficis amb motiu de la guerra de l'Iran. El mateix es podria pensar respecte dels

fons que s'instal·len en la compra d'habitatge per a usos turístics o especulatius. Caldria un impost especial als grans compradors, amb el qual es podrien finançar les polítiques d'habitatge social. Ací, el poder de l'Estat ha d'exercir una certa sobirania en defensa dels interessos de la ciutadania. Espanya no perdria atractiu per un augment impositiu en aquesta línia, i es podria generar un fons exclusiu per a l'atenció i la construcció d'habitatge social. Espanya ha explotat massa poc l'existència de programes de finançament finalista, sens dubte perquè els seus polítics volen tindre les mans lliures per a orientar la despesa. Ja es veu fins a quin punt se sent l'actual govern Sánchez sense pressupostos generals de l'Estat. Però el problema de l'habitatge, que és el més afectat per la discrecionalitat dels fons financers i la seua concentració amb efectes especulatius, no crec que es pugui encarar sense l'ús d'aquesta mesura pressupostària excepcional. El nivell de benestar d'un poble depèn del seu habitatge. Si no resollem aquest problema, tots els altres indicadors de creixement, augment salarial, benestar social i d'altres són completament estèrils. La impotència o el poder, la voluntat o la hipocresia d'un Govern, depèn d'aquest assumpte. Impost als grans tenidors finalistes per a la producció d'habitatge públic. Aquest és l'únic camí.

Europa es veu amenaçada des de molts vessants: el Brexit va fer trontollar la seua estabilitat territorial; el negacionisme desmuntxa la seua història i, per tant, la seua herència; es posen en dubte els seus marcs de convivència basats en la normativitat del pensament il·lustrat, i s'afavoreixen unes posicions de força sota la justificació de la seguretat. Mals temps per al *softpower*, el poder tou.

Per descomptat, la defensa de la posició nord-americana al món es presentarà com una batalla cultural de primer nivell, amb intensitats desconegudes excepte en les èpoques de la decadència d'altres imperis. Aquestes batalles culturals tenen uns trets patètics, els agraden les representacions apocalíptiques, s'imposen mitjançant processos d'escalada accelerats. Tot això és una constant històrica. Tots els sistemes racionals, i per descomptat l'occidental, sempre es

basen en sistemes d'interposicions, de producció d'alts reflexius, d'ajornaments diplomàtics, de donar-se temps. Per tant, la preemtorietat del combat definitiu —i qui perd la posició hegemònica ho ha de veure així— inclina els pobles a recórrer a la mobilització total —com va dir Ernst Jünger—, a totes les eines defensives, sense matisos. Exigeix la divisió del camp en amics i enemics, les lògiques d'estar amb mi o contra mi. Hem de resistir a aquestes formes arcaïques d'entendre el temps i la història. Hem de ridiculitzar aquestes formes apocalíptiques de Crist i Anticrist. El món és molt ampli i la pluralitat resisteix a la dualitat. És curiós que tot el pensament de la Il·lustració Fosca es base sobre aquesta centralitat de qui és envejat, de qui es veu en perill per la imitació dels altres, que de bon començament són vistos com un perill, com a rivals que desitgen el que tinc jo. Però això no és la Il·lustració Fosca. És senzillament l'individualisme hobbesià que declara l'ésser humà un llop per a l'ésser humà. Sobre aquesta actitud s'alça el pensament il·lustrat, des de l'humanisme de Francisco Vitoria fins a Kant —el tret fonamental del qual es declara *homo hominis homo*—. D'ací deriva la declaració de la guerra ofensiva com a il·legal i il·legítima. Enfront de la guerra, el pensament il·lustrat parla de diplomàcia infinita. I la diplomàcia és un assumpte de mediacions, de xicotets passos. La diplomàcia no és *softpower*. És poder, i arribat el cas pot ser molt dur. La raó no és *softpower*. La seua manera d'exercir no és bèl·lica ni violenta, però és poder i pot deixar només un actor i posar-lo davant de l'espill de les conseqüències de les seues accions. Per això la diplomàcia suposa no considerar ningú com a enemic substancial, essencial, existencial.

Diplomàcia infinita significa donar temps, evitar les escalades apocalíptiques. Però, com és natural, també evitar les polítiques expansives. Europa ha si-

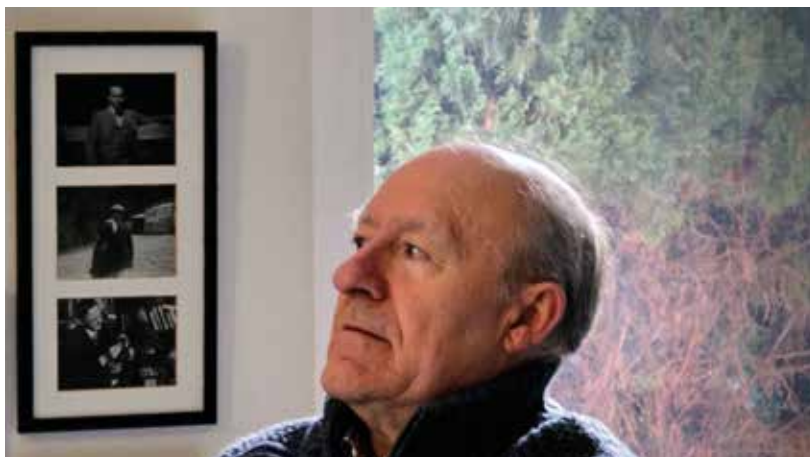
gut arrossegada a una política expansiva de l'OTAN, per a ser abandonada després. No degué entrar en la primera actuació i continuar oferint la seua realitat com a terra de pau, incapaç d'amençar ofensivament ningú. Per descomptat, el Brexit va ser un error relatiu, en la mesura en què la Gran Bretanya es mostrava gelosa de la seua sobirania. Però hem de confiar que la vèrtebra profunda del seu Estat recompondrà la cooperació amb Europa des de posicions de sobirania nacional. Seria completament oportú fer pactes defensius amb la Gran Bretanya, perquè la seua dissuasió nuclear pot servir de manera intensa a una política defensiva, no agressiva. Sembla evident que l'OTAN és una organització cremada. Encara que serveix als EUA més del que Trump confessa, no pot deixar de veure's com una organització expansiva. Ha de ser substituïda per una política defensiva de la UE, que siga convincent respecte del seu rebuig d'una expansió militar. No crec que hi haja possibilitat d'una altra forma d'entesa amb Rússia. Moscou no té raons per a oposar-se a una integració pacífica econòmica i política dels països fronterers, sempre que es renuncie a una política expansiva en l'àmbit militar. La forma en què Europa aconseguisca aquesta política defensiva pròpia hauria de ser oberta. No considere necessari que es tracte d'unanimitat. L'important és que s'aconsegueisca una unió defensiva europea convincent. Qui no se senta en perill per Putin —al marge de la hipocresia i l'oportunisme de tindre l'esquena coberta—, que no hi entre. Però ara no estem en el món de la ingenuïtat política. Ara sabem unir el que va passar a Síria amb el que està passant a Gaza, amb el que passa a Ucraïna o a l'Iran. Veiem poders decidits a aquesta mena d'accions destructives que parteixen del càlcul —encertat o erroni— de la fragilitat defensiva. Qui mostre aquest senyal de feblesa, certament pot ser agredit i obligat a una negociació humiliant. Però els pobles no poden ser forçats a aquest dilema de claudicar o ser destruïts. Han d'estar en condicions de dissuadir qualsevol de ser atacats. La guerra defensiva sempre ha sigut justa. No podem ignorar aquest fet a favor d'un pacifisme il·lús.

Enllacem-ho amb el món del pensament. Quines universitats crearan les noves pluralitats?

Les universitats que tinguen un sentit de servei públic i que siguin fidels a la seua tasca social. No dic les universitats públiques. Pot haver-hi universitats privades que tinguen un sentit de servei públic i que siguin fidels a la seua tasca social. En aquest sentit, poden ser entitats necessàries en l'àmbit democràtic, poden defensar visions alternatives de l'ésser humà, aspectes específics de valors minoritaris; però el que no poden fer és guanyar diners per a lucrar-s'hi. La universitat no pot integrar ànim de lucre perquè, si ho fa, es veurà obligada més prompte que tard a distorsionar la seua docència, la seua investigació i la seua transferència social. D'altra banda, la universitat pública ha de ser vista com una institució liberal, en la qual es puga defensar qualsevol posició de valor per minoritària que siga, perquè se suposa que no hi haurà mai prou recursos socials per a dotar-la de veu. La universitat, en aquest sentit, ha de córrer riscos crítics i aquest és el sentit de la llibertat de càtedra: poder prestar veu fins i tot a posicions minoritàries. Però el que no és compatible amb la dimensió liberal de la institució és la defensa de valors i posicions minoritàries *de manera dogmàtica*. La convicció en la defensa d'un valor és tant més persuasiva com menys es presente des d'una perspectiva dogmàtica, com més se sotmeta a l'escrupolós examen, com més adopte les formes específicament acadèmiques de defensa. La universitat pot assumir pensament de risc sempre que entenga que no pot abandonar la manera de donar raons. Això distingeix la universitat d'una formació partisana i militant. La universitat dona raons, no consignes, i és així perquè la seua forma és la d'integrar una idea cooperativa de veres, una cerca, no una troballa definitiva. Una idea integral de veres, que no alça murs arbitraris respecte del que volem deixar al marge d'aquest escrutini racional i que s'esforça per posar en connexió i coherència les

veritats assumides en els diferents camps del saber. Hem de posar molt més èmfasi en la forma que no en el contingut universitat. La humanitat universitària és una forma, no un conjunt de sabers, per molt ampli que siga aquest. És una manera d'estar al món, oberta i alhora sostinguda en raons, militant, però de la millor raó i de la raó més coherent amb altres raons. L'universitari és qui es compromet a aquesta coherència de forma completament lliure, s'hi autovincula com a deure. Aquesta llibertat no és compatible amb la cerca del benefici econòmic com a meta. La funció social de la universitat és l'obertura social, en tots els sentits. Un dels seus camps és l'obertura que genera la formació permanent, la transferència de coneixement i sabers, però també la d'examinar fins i tot hipòtesis arriscades amb tantes més cauteles com més arriscades siguin.

El contrari de la universitat és l'esperit aventurer i irresponsable. En l'univers en el qual les competències, en tant que saber nu, estaran molt disminuïdes en el seu valor, la universitat s'ha d'especialitzar en la formació d'un estil humà, d'una maduresa, d'un caràcter, capaç d'usar els diferents camps de veres com tantes altres invitacions a l'examen, a la tolerància, a l'actitud sobriament cautelosa i escèptica, a la necessitat d'anar més enllà, a l'exigència d'una coherència amb punts de vistes que no es tenen en compte. L'universitari no és el que sap més; és el que sap fer millors preguntes. Si aconseguim això, aconseguirem éssers humans que siguin capaços d'intercanviar preguntes amb la IA, que finalment dependrà del que nosaltres li preguntem. Reduir-la a un interlocutor informat, però ni infal·lible ni més capaç de definir interessos i preguntes que nosaltres, pot ser el camí d'una ètica de l'universitari capaç de transcendir la revolució tecnològica. Però la pregunta és la forma en què connectem la nostra vida amb la nostra competència, la nostra existència, les nostres aspiracions i desig, i això requereix tindre prou maduresa per a mantindre el control de les nostres prò-

pies vides. La por que ens inunda respecte de la IA és que la veiem en mans d'un mitjà social mancat de maduresa i controlada per un altre mitjà social dotat d'un poder ingent. I les representacions apocalíptiques respecte del futur de la IA tenen a veure amb com reaccionarà a la crisi una ciutadania mancada de caràcter i de la maduresa necessària, o com es plegarà als interessos dels seus amos, amb tota mena de manipulacions i censures. En realitat, el que ens fa por de la IA és, com sempre, nosaltres mateixos: tan prompte ens imaginem en una situació crítica per a la qual no tenim respostes automatitzades, però també el que sabem sobre el control de la tècnica per part de poders no sotmesos a examen. Això és el que hauria de promoure la vida universitària, la capacitat de respostes conscients i raonades, no automàtiques, capaces d'enfrontar-se a les dissonàncies del poder sobre la vida personal i social.

Estem imbuïts en una revolució cultural que no sempre percebem, perquè ha representat un misatge polític canalitzat a través de canals no observats com a ideològics. Un costum lligat al consum que Sinclair Lewis va definir com «l'aspecte mental i espiritual de la supremacia estatunidenca». Una revolució mental que lliga felicitat individual a consum i interès personal per damunt del bé comú. La nova intel·ligència artificial presenta una llibertat deformada a la qual va associat el desenvolupament personal. Equivocar-se és fracassar, això ens diuen, mentre la societat camina capcota sota l'influx d'un esperit d'època caracteritzat per la cobdícia, la por i la rivalitat. Com s'ix d'un tsunami de comparació i competitivitat com el que governa hui les nostres vides?

El que veiem des de fa molt de temps, des de les anàlisis de Philip Rieff i Christopher Lasch dels anys setanta i huitanta, amb els seus llibres *El triomf del fet terapèutic* o *La cultura del narcisisme*, i tal com estan comprovant hui els nous psicoanalistes com Dorian Leader, és que les patologies psíquiques no fan sinó augmentar, encara que per descomptat ja no són les neurosis que va analitzar Sigmund Freud. Es tracta de patologies més greus que tenen a veure amb deformacions narcisistes de la subjectivitat o amb es-

tructures psicòtiques que es poden mantindre davall límits de control, que poden perviure silencioses o funcionals per l'ús massiu de psicofàrmacs, però que no deixen d'augmentar perquè els psicofàrmacs es mouen a nivell de símptomes secundaris, però de cap manera ataquen els símptomes primaris. Així que, si Freud va parlar de malestar en la cultura als anys vint del segle passat, no podem ser més optimistes un segle després dels seus primers diagnòstics. I com ell mateix va veure, aquest malestar en la cultura disparava la violència, la guerra, la naturalitat de les reaccions sàdiques i masoquistes. Unes dècades més tard no crec que estiguem en millors circumstàncies. L'aspiració d'alguns pares de la IA que cada ésser humà tinga el seu propi assessor d'intel·ligència artificial imita l'aspiració freudiana d'un servei de sanitat psíquica universal, però d'una manera que no tindrà un rendiment semblant al de la psicoanàlisi, senzillament perquè la IA que se'ns proposa com a consellera psíquica és obsequiosa, tendeix a donar la raó a qui la interroga, és benvolent i en aquest sentit tendeix a enfortir els símptomes. La IA no coneixerà la resistència, que és la clau de la psicoanàlisi i el centre de la seua eficàcia. Així doncs, no farà sinó aprofundir en la malaltia fins a portar-la al seu atzucac paranoide, completament narcisista, que reconeix els nostres sentiments com a bons i reals, senzillament perquè són nostres. Si això s'imposa, tota la humanitat sofrirà se sentirà tractada injustament, però al mateix temps, es pensarà justificada en el que estiga en condicions de fer. El més terrible és que tot això es farà per a mantindre una eina que si no hi ha més remei ens sostraurà sobre els nostres problemes i gustos comercials per a orientar el consum i fer guanyar diners a les plataformes. Quan les preguntes psíquiques es facen generals en la IA, la propaganda de psicotròpics haurà trobat la manera d'arribar fins a l'última ànima de l'últim ésser humà. Llavors es garantirà la minoria d'edat de la humanitat en la mesura en què s'usarà la nostra pròpia llibertat per a entregar tota la seua iniciativa a una màquina que ens tractarà com a objectes i ens dirigirà i administrarà amb la nostra pròpia autorització. Si pensem que d'aquesta manera serem més feliços, estem com-

pletament equivocats. Estarem en mans d'un altre que ens exigirà obediència i reverència, en la mesura en què, a més, semblarà que ens dona la raó en tot. Això és el més paregut a la proliferació d'una forma esquizoide. Per això cal reivindicar la forma universitària, en la mesura en què la seua base ha de ser la conversa humana capaç de projectar-se críticament amb la màquina d'IA. La psicoanàlisi no és sinó una manifestació de la ciència, en tant que es fa en diàleg i disposa de la forma reflexiva d'ordenar converses. Aquest tracte humà que produeix resistències que podem mesurar en les reaccions dels cossos, que no ens dona la raó sempre, que ens exigeix raons, és l'única cosa que ens pot fer resistents a aquest tsunami que ens ve. Se'n diu, com ja he dit, maduresa. I això té a veure amb la capacitat de configurar històries en converses reals capaces d'integrar críticament els punts de vista dels altres. Això és la vida universitària, que per això s'eleva a model de la llibertat humana. Per aquest motiu l'agenda dels enemics de la llibertat és destruir la vida universitària desplegada sota aquesta comprensió de les coses, perquè sap que en ella radica el puntal de la formació d'éssers humans madurs.

Dues qüestions en una. L'abandonament de les xarxes socials, la fal·laç àgora moderna, és l'acte polític de defensa de la democràcia més necessari hui? A més, la desinformació exerceix com a estratègia per a la manipulació massiva de la ment i l'esperit universal. És la inutilització de la ciutadania (en referència a Kant i la seua teoria sobre la infantilització) o una asseveració de les seues costures?

La democràcia es defensa a tot arreu i també en les xarxes socials. Jo actue en les xarxes socials i, quan algú hi irromp de manera inadequada, li demane explicacions, li faig preguntes, li insistisc que done raons. Si persisteix en una actitud merament autoafirmativa, encara que siga educada, llavors el bloquege. Crec que gestionar les xarxes per a mantindre una conversa que done raons i n'assumisca és una bona opció. Deixar els trols o els energúmens que parlen entre ells seria una bona estratègia. Per descomptat, hom obté molta informació si selecciona en les xar-

xes un col·lectiu d'amistats obert i ampli. Ens ofereixen articles, llibres, comentaris, que d'una altra manera no tindríem. En aquest sentit, seguisc desenes d'amics en les xarxes amb molt de profit. Una vegada més, és una qüestió de maduresa. Com més capital cultural hages adquirit, més capacitat d'integració tindràs i les xarxes socials més et podran enriquir. Per descomptat, això és com tot: l'amistat és un assumpte de certa igualtat, de certa simetria. Crec que no pots fer-te amic d'una persona superpoderosa. Ficar-te en una xarxa d'aquesta mena és una prova de submissió i d'una falta de maduresa. El problema de les xarxes és que no promouen una estructura horitzontal, una estructura democràtica. Es privilegien els resultats virals, i això és certament perillós perquè solen ser els més aliens a donar raons. En aquest sentit, el més sa i el més madur és sempre seguir una dieta variada. Maduresa és la capacitat d'integrar complexitat i varietat, i és una dialèctica d'obertura i de continuïtat. Al final, és certament el que deia Kant: superar la comoditat, la inèrcia. Aquesta és la condició de la dimensió infantil de l'ésser humà, mantindre's en la facilitat, en el primer desig, en la primera impressió, en la resposta més fàcil. No hi ha ètica sense anar més enllà, i no hi ha possibilitat d'anar més enllà sense rebutjar el més fàcil. L'amistat en les xarxes té sempre el criteri de qui et dona alguna cosa. Però al final, en algun moment, cadascú està sol amb ell mateix i aquesta és una altra manera de gaudir. I aquest estar tot sol amb si mateix requereix les formes d'integració reflexiva que estan relacionades amb la lectura, amb el llibre, amb el diari. La comoditat és la base de la desinformació; la peresa, la base del narcisisme, i només es cura amb l'orgull de sentir la pròpia dignitat d'agafar les regnes del que penses pel teu propi sentit. I això es fa des de la pluralitat de les fonts, des de l'examen previ a la integració o adhesió a una posició, des d'un escepticisme de partida necessari, no tant respecte de les posicions dels altres, sinó de les pròpies. Tindre l'energia de

superar la comoditat també s'ensenya. Experimentar la pròpia energia mental és una font de gaudi. Però és un gaudi no directament narcisista, sinó un gaudi de connectar amb les coses noves, amb les coses d'altre, amb les que ens obliguen a canviar, amb l'objecte. Maduresa és mantindre la flexibilitat d'objecte enmig de fermes conviccions. Això és el que ha d'ensenyar la nostra institució educativa. I no ho fa.

Per anar tancant, els territoris de l'arc mediterrani viuen en 2026 la commemoració del 750 aniversari de la mort del rei Jaume I, que va establir les bases que defineixen com a pobles moltes d'aquestes societats. Fa anys vau analitzar en profunditat el personatge i la seua transcendència històrica, també amb l'impacte en les societats actuals. El monogràfic d'aquesta revista *Debats* es dedica al monarca, que continua motivant noves investigacions. Parleu-nos, per favor, sobre la vostra visió de Jaume I des del 2026.

La meua visió de Jaume I és cada vegada més positiva. Quan el vaig descobrir cap al 2001, quan vaig començar a escriure aquell llibre sobre ell que va editar Espasa, em va semblar una figura atractiva, plena d'encant personal. Em resultava fascinant totes les dificultats que va superar en la vida personal i, tanmateix, l'estilització que va aconseguir en tota la seua existència. Hi percebia una altura semblant a la de Federic II perquè, com ell, havia sabut superar la més extrema improbabilitat de ser algú important en la història. És magnífic veure que va ser un dels escassíssims reis hispans que van ser feliços. Va evadir la temptació de la melancolia tant com la feblesa de la ferotgia i de la desesperació. Com a subjectivitat

és única en la nostra història. Així que va ser l'extraordinari atractiu de la seua figura el que em va sorprendre en aquell temps, i per això la meua obra està escrita des d'una simpatia inocultable. Amb el temps, però, quan vaig començar amb el meu projecte intel·lectual d'*Inteligencia hispana* —el cinqué volum de la qual vaig titular *Reyes Carismáticos* i vaig dedicar a Ferran III i a Jaume I—, vaig aconseguir la perspectiva comparativa necessària per a identificar la grandesa de l'obra històrica del rei Jaume. En realitat, podríem dir que Espanya és com és precisament per l'obra de Jaume I. Certament, Ferran III és un rei tenaç, que va posar la frontera en la línia de ciutats del Guadalquivir, però aquesta ampliació de la Corona de Castella no va implicar una transformació institucional de les seues formes governatives o de les seues institucions. En canvi, les innovacions constitucionals de Jaume perduren fins hui. No tan sols en el sentit de dotar d'un sentit corporatiu el règim urbà de les ciutats de la corona, que va reconèixer les institucions pròpies de l'esquema europeu de ciutat; no tan sols en el sentit social de privilegiar els mainaders i els xicotets cavallers en el repartiment de la terra, com a part d'un programa específicament conscient de limitació dels poders de l'alta noblesa dels rics homes, sinó sobretot en el sentit d'obrir el camí cap a una comprensió de la *universitas* o *generalitas* valentina com a unió de ciutats dotades d'un fur comú, com a portadora eterna de drets que la reialesa es comprometia a respectar al principi de cada regnat. Aquest model, que s'havia aplicat amb èxit a Osca i que després s'aplicarà a Barcelona i a les Illes, va generar el sentit polític dels pobles institucionalitzats de la Corona d'Aragó, com a entitats corporatives dotades de llibertats públiques, que va merèixer certament l'adhesió i l'afecte de les seues poblacions. Per descomptat que les realitats polítiques que van acollir aquestes formes institucionals van conèixer una variada i complexa història, amb més o menys eficàcia representativa o executiva; però al marge d'aquesta història, com sempre dotada d'atzars i de contingències, aquestes formes van quedar vinculades a la figura de Jaume en un afecte continu, que té totes les característiques d'una permanència històrica

substantiva. En aquest sentit, el considere el rei constituent de la realitat hispànica. Si les seues institucions no hagueren mantingut l'arrelament a les poblacions, l'imponent poder militar de la corona de Castella hauria aconseguit l'absoluta homogeneïtat institucional que va pretendre tantes vegades en la història hispana. Per això Jaume no és tan sols un rei objectivament constituent de realitats que imposen la seua empremta a les formes estatals de la història hispana. Aconsegueix la forma d'un rei mític, en la mesura en què s'imposa en la memòria de les ciutats valencianes com el rei fundador dels seus drets i les seues llibertats.

En 2026 també es viuen commemoracions entorn de Violant d'Hongria i al-Azraq. Ella, una gran dona; ell, l'altreïtat. L'estudi de la història té prou sensibilitat hui per a visitar el passat i escoltar els silenciats?

La història encara té la potència d'oferir l'experiència del descobriment i oferir per a milers de lectors un sentit d'aventura, d'internar-se per mons aliens, desconeguts, estranys, selvàtics. Molt sovint, els historiadors han oblidat que la història és un gènere literari, no un informe administratiu. La clau de la història és la d'oferir la intuïció que fa present l'absent. Aquest efecte-presència és el resultat d'un art complex que ha de gestionar el ritme, l'estil narratiu, l'ús de recursos, l'harmonia entre aspectes objectius d'elements que han d'estar contrastats en la seua veritat i d'aspectes vitals i subjectius que només poden oferir una interpretació. Aquesta és la gran diferen-

«EL TIRÀ SEMPRE PERSEGUEIX ELS MILLORS I DIVIDEIX EL POBLE EN BÀNDOLS»

cia entre la novel·la històrica i la ciència històrica. No es diferencien per la narrativitat, ni per la necessitat hermenèutica, sinó per l'autoprobhibició d'introduir elements fantasiats, dels quals no es té base documental, o per l'exigència autoimposada de marcar amb plena exactitud i rigor quan s'està oferint merament una hipòtesi, una interpretació o un fet documentat. La primera prohibició és absoluta quan es vol establir una imputació causal respecte de qualsevol element històric. Per exemple, i per a no apartar-nos de la història de Jaume, la documentació sobre les primeres Corts Generals valencianes, o les formes d'alteració de les promeses de repartiment de terres després de la presa de València. Això requereix una anàlisi documental escrupolosa. La segona exigència és decisiva per a oferir interpretacions, perquè la història no es pot explicar només a partir de les fonts. En aquest sentit, la història ja fa molt que es diu que l'escriuen els vencedors. Cada vegada més s'imposa la tesi que els derrotats són els que canvien les preguntes històriques, els mètodes d'aproximació i la manera d'acostar-se a la realitat, al marge de tota mena de pretensions legitimadores d'una victòria que no es pot donar mai per definitiva. Per descomptat, les grans biografies tenen virtuts addicionals, com és la de presentar-nos tipus humans sorprenents per la seua capacitat intel·lectual, pel coratge, per la qualitat moral, per l'estrany psiquisme, aventures de l'existència humà que en cada singularitat adquireixen connotacions que ens impacten. Amb aquestes biografies, veiem la manera de refractar mons històrics i socials en la seua plena eficàcia vital. Per exem-

ple, la peripècia històrica d'al-Azraq, en la mesura en què la podem documentar, ens permet entendre la capacitat de resistència del món islàmic valencià, el seu extraordinari amor a la terra, l'estructura social fermament arrelada a una economia bastant racional, la seua capacitat de maniobra enmig de les tensions dels regnes hispànics, la seua capacitat d'autoestima i el seu orgull proverbial. El mateix podem dir de personatges com Violant d'Hongria, que inicia tota una tradició de reines de la Corona d'Aragó dotades d'una intensa religiositat, que contrasta de manera important amb les reines castellanes, molt més implicades en les estructures de govern, des de Berenguer fins a Maria de Molina o Leonor de Guzmán. Un coneixement profund de biografies importants d'una època podria configurar un efecte-presència insuperable respecte dels mons del passat i elevar-se a un complement respecte d'altres formes d'aproximació històrica. És evident que la forma de biografia requereix una dotació de genuïna narrativitat, en aquest gènere completament ineludible. En tot cas, aquesta és la condició mateixa de la història, la intrínseca pluralitat. Per això, la seua riquesa és inesgotable. La història és sempre un continent per descobrir, possiblement el que guarda més sorpreses per a la curiositat humana. I en cadascun dels seus temps i dels seus personatges rebem formes de l'humà que alberguen ensenyaments poderosos. La seua capacitat de reconèixer sense dogmes la pluralitat del fet humà és un ensenyament de tolerància i d'aprenentatge del judici moral sense comparació.

Fins a quin punt el projecte de conquesta de Jaume I sobre les Illes Balears i València era més una reorganització política de l'espai dominat per la monarquia aragonesa que una croada religiosa?

La croada era una institució jurídica molt elaborada, que requeria tota una sèrie de condicions per a ser promulgada. De cap manera l'obtenia un rei per la seua pròpia voluntat. Implicava la mobilització ingent de recursos i requeria una estabilitat política molt profunda, perquè d'una altra manera podria donar lloc a activitats oportunistes i desestabilitzadors de les estructures de poder que veien marxar a terres llunyanes als seus governants legítims. Els papes garantien la pau als territoris de rereguarda, alhora que imposaven l'obligació a les esglésies d'acostar recursos i homes. Així que mobilitzava la cristiandat en ocasions molt especials, bé perquè els poders cristians corrien perill, com en 1212 en la batalla de Las Navas de Tolosa, o perquè l'operació donava garanties d'èxit, fora per la base de poder que presentava un rei o per la rellevància de l'objectiu. Aquestes dues condicions es van donar en la presa de Mallorca i de València. Abans de res, perquè el rei Jaume va saber convèncer les seues aristocràcies de disposar de prou lideratge per a emprendre l'expedició a Mallorca. Això no era evident en 1229, perquè el rei no disposava, de cap manera, d'antecedents de

prou poder per a arrossegar les seues aristocràcies. Havia de deixar clar que ja no era el jove que podia ser manejat pel seu oncle Sanç, el que havia sigut humiliat amb un matrimoni desastrós. No podem ignorar que el papat —Gregori IX— tenia molt d'interès a estabilitzar la Corona d'Aragó després del desastre de Pere II; per això, oferir la croada a Jaume era també un avantatge per a fer callar la vella història d'un rei mort defensant als heretges càtars i així mostrar la fidelitat del nou monarca a l'Església. En realitat, aquest era un interès substantiu de Roma. Va ser el llegat Antonio de Benavento qui va aconseguir que Jaume fora jurat rei; qui va començar a imposar el costum de Lleida, decisiu per al futur, i qui el va mantindre protegit pels cavallers templers a Montsó. Però, a més, Mallorca era certament un interès prioritari per a netejar el Mediterrani de pirates que impossibilitaven el comerç per les aigües occidentals, en el qual estaven molt ocupades les ciutats italianes. Així que es van reunir les dues condicions. La confiança en un rei fort i un objectiu decisiu per al destí de la cristiandat.

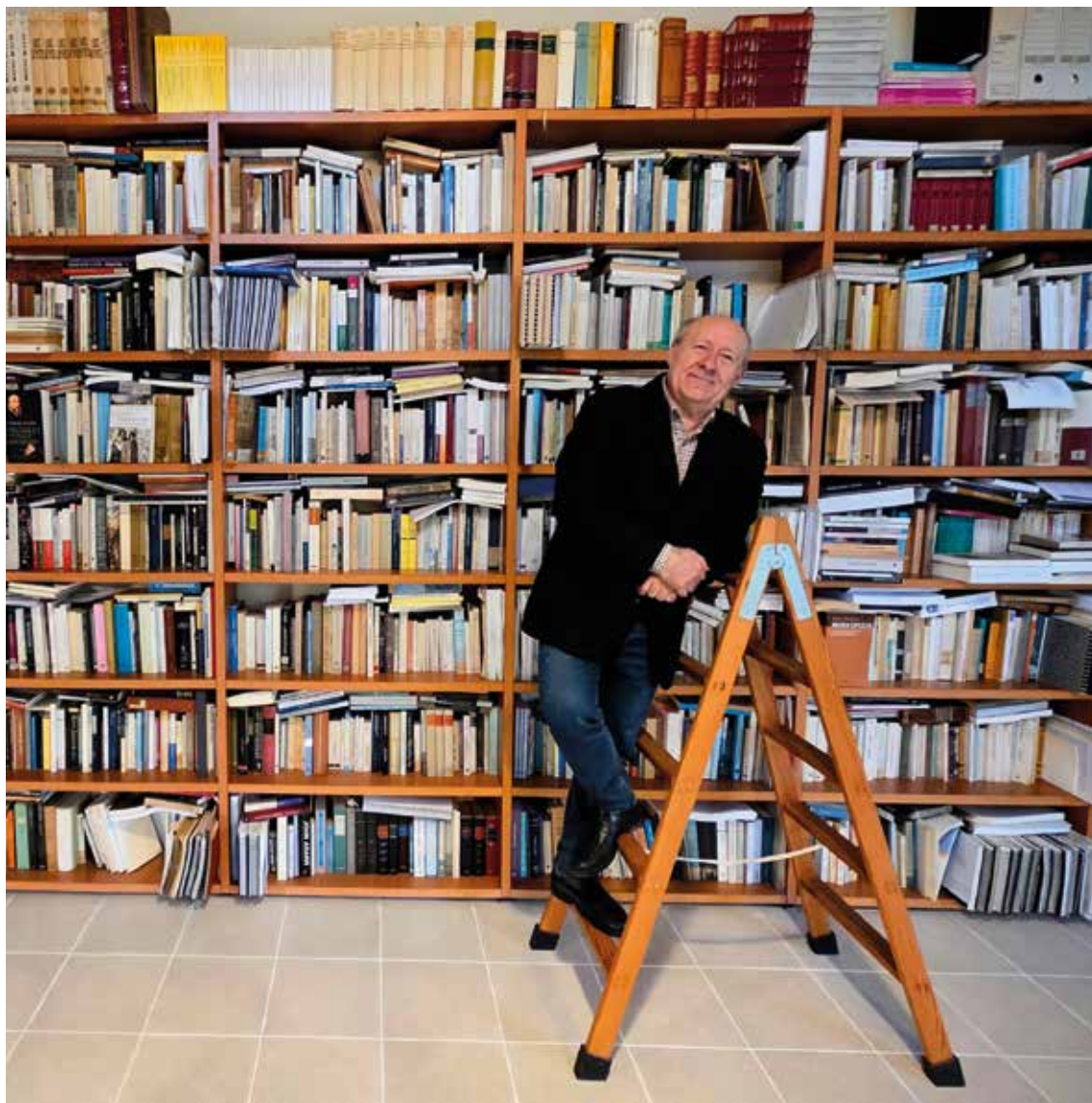
En el cas de la presa de la ciutat del Túria, hem de recordar que es tractava de prendre la *Magna Valentia*, un pas impressionant, comparable per a l'època a la posterior presa de Granada. La seua presa va reportar una fama europea a Jaume. El que vull

suggerir amb aquesta resposta és que política i religió no es podien distingir en aquella època. La presa de Mallorca era, per descomptat, un somni expansiu de la classe comercial catalana, encara que també hi van participar aragonesos. En la presa de València se suposava que podria ser la forma dels rics homes aragonesos d'arribar al mar des de Vinaròs. Però Jaume sabia amb plena raó que València era massa gran per a fer-la dependre d'un altre centre urbà, fora Barcelona o Saragossa, que ja oferia una realitat massa rica per a entregar-la als rics homes aragonesos. Així va mantindre a ratlla la capacitat expansiva d'aquesta classe exclusiva de famílies aragoneses i va privilegiar la relació jurídica i religiosa de les realitats valencianes amb les formes institucionals, religioses i culturals del Principat, un fet que va ser decisiu per a l'empremta lingüística catalana de les terres valencianes des de Sogorb, Xiva i Villena fins a la costa. Mantindre totes aquestes complexes realitats en equilibri va ser la clau del prestigi de Jaume i de l'estabilització de tota la Corona d'Aragó, fins al desastre històric d'inicis de segle XVIII.

Quin creu que és el màxim valor del *Llibre dels feits* de cara a la posteritat? És a dir, la seua utilitat hui.

El valor del *Llibre dels feits* és incommensurable. És la primera manifestació d'un «jo» plenament autoconscient del seu valor propi, de la seua capacitat d'explicació de la conducta, de les raons per a exercir un poder de tal forma que siga capaç de mostrar les

seues motivacions més profundes. Estem davant l'orgull d'una personalitat molt marcada, conscient de la seua vida plena i feliç, de la seua condició d'elegit, de la seua potència carismàtica excepcional. És fonamental identificar que Jaume s'exposa a si mateix i la totalitat de la seua vida quasi com una confessió en la qual dona per descomptat el favor de Déu. I això ho ofereix no tan sols al seu hereu, fins al dia mateix de la seua mort, sinó al seu poble, en la seua mateixa llengua, plagada d'aragonesismes, una llengua viva que emergeix de la història amb l'autenticitat d'una conversa d'un paísà que no s'avergonyeix d'explicar els aspectes més humiliants de la seua existència, perquè sap que tota la seua vida serà reivindicada al final com una vida plena i protegida. És un llibre que sap que transmet una herència de benediccions al seu fill Pere, a qui ajuda fins al final, fins al dia mateix de la seua mort, després de vèncer, com era habitual, desacords importants. Aquesta confessió que conté el reconeixement del seu caràcter beneït, afavorit per la provisió, és completament diferent de la peripècia històrica dels reis castellans, des d'Alfons X fins a Ferran IV, que van experimentar el sotsobre de ser beneïts en la seqüència de la filiació de pares i fills. No podem ni imaginar en el present fins a quin punt la consciència de la benedicció religiosa de la Casa règia formava part de les estructures de legitimitat, un fet que es tradueix certament en la cohesió social i en l'eficàcia de les formes de l'obediència, cosa que caracteritza la història de la Casa de Barcelona, que després de les dificultats aragoneses inicials de Pere III coneixerà un llarg segle d'estabilitat i d'hegemonia sobre les realitats hispàniques, fins que la mateixa monarquia absoluta de

Carles Senso
Entrevista a José Luis Villacañas Berlanga
debats #140 _ 166

Pere IV erosionarà les seues formes forals i les dirigirà a la seua pròpia decadència, just per una implicació massa intensa en la crisi castellana. Per a aquesta consciència de la plena legitimitat de la monarquia de Jaume, el *Llibre*, convertit en una narració d'Estat, va ser un element decisiu i va contribuir a dotar de suport popular la dimensió mítica del rei.

Va encertar o va errar el rei Jaume amb la fragmentació del país en diferents espais polítics? Què el va portar a aquella decisió?

No crec que el rei tinguera una opció sobre aquest tema. El rei no va fragmentar res. Va reconèixer el que hi havia. Les formes i aspiracions règies, l'horitzó mental dels reis medievals, no era de cap manera el d'arribar a dotar-se d'aquesta omnipotència que després exerciran els monarques moderns, com Ferran II d'Aragó. Res més lluny d'això. La noció de regne no tenia res a veure amb la forma nació que es va imposant a poc a poc i lentament a les terres europees fins que culmina l'any 1789. D'altra banda, les terres hispanes no disposaven d'una base ètnica com la dels francs o els normands, molt més homogènia, capaç de configurar una unitat territorial dels assentaments de l'ètnia. Així que tot estava determinat per la forma urbana que havia arribat a la seua plenitud per les relacions de les taifes musulmanes, que van seguir a un emirat i califat cordovés imposat a sang i foc, però amb resistències urbanes substancials. En realitat, no tenim ni idea de fins a quin punt la forma taifa, que va acabar destruint el Califat, va ser una reemergència de les formes d'organització territorial prèvies a la invasió musulmana i, en aquest sentit, constitueix l'estructura més profunda d'ordre espacial de les terres peninsulars, si excloem la Marca Hispànica, que té una ordenació diferent de bisbats i comtats a la manera carolíngia. Així que els centres de poder venien donats més o menys per les estructures d'ordenació musulmana. En aquest sentit, la centralitat de Bor-

ria-na marcava l'espai al nord de Sagunt, la influència de la taifa de València arribava fins al Benicadell i, com és lògic, l'espai al sud de la mítica penya va ser terra de frontera sense una taifa dominant, perquè Dénia s'orientava en certa manera cap a Mallorca. Això va fer de la terra al sud de Muro i d'Alcoi, i fins al mar de Calp, una zona de disputa, des d'Alacant fins a Múrcia, i la seua destinació històrica va estar sotmesa a dràstics vaivens, perquè les cases dels infants i els alts nobles sempre van veure en aquestes terres un camp d'expansió de les seues pròpies aspiracions. Aquest va ser el cas des de l'infant Joan Manuel, depositari de les promeses d'Alfons X al seu germà Manuel. Però, al final, l'evolució històrica s'estabilitzaria al voltant de la competència de les ciutats per ser centres d'ordre territorial, una cosa que es va aconseguir finalment a les terres valencianes a escala comarcal de manera bastant inapel·lable. Així que, responent a la pregunta, no crec que Jaume prenguera cap decisió pel fet de mantindre separat l'espai polític valencià respecte de l'aragonés o el català. No crec que ningú d'aquella època tinguera cap dubte que la *magna Valentia* era una entitat política autocèfala, que no podia ser sotmesa a una altra ciutat i que tenia alguna cosa així com el dret d'exercir influència sobre totes les terres valencianes. Era una comprensió del dret natural per a tots els actors de l'època, i obeir-ho era una manera de fer justícia i de mantindre la naturalitat de les coses. Per això, al final, Jaume va universalitzar el *costum* valencià a tot el regne, mitjançant un pacte en Corts Generals amb totes les ciutats valencianes.

MISCEL·LÀNIA

- 01** València ja és al mapa turístic. Una anàlisi dels impactes de la turistificació a escala de barri

DAVID DE LA OSADA SAURÍ

- 02** «Esto es fútbol, papá». Homofòbia i discursos d'odi en l'esport. El cas de Borja Iglesias

ARÁN REIG-MARTÍNEZ, CARLES XAVIER SENSO VILA

- 03** Entre oracions i romanços. la confraria de cecs de València (segles XIV-XIX)

JUAN GOMIS

- 04** Del museu relacional al *care museum*: el cas del Museu Valencià de la Festa d'Algemesí

ALEJANDRO VILLAR TORRES

- 05** El clarinet de vidre entre el nord i el sud: alteritat i ombra en la producció poètica de Marisol González Felip

ANNA PEIRATS

- 06** Periodisme i intel·ligència artificial a la Comunitat Valenciana: pràctiques professionals i respostes formatives de l'ecosistema acadèmic i corporatiu

LORENA CANO-ORÓN, LAURA BELLVER-CARSÍ

01

València ja és al mapa turístic

Una anàlisi dels impactes de la turistificació a escala de barri

VALENCIA IS NOW FIRMLY ON THE TOURIST MAP. THIS ANALYSIS LOOKS AT THE IMPACTS OF TOURISTIFICATION AT NEIGHBOURHOOD LEVEL

DAVID DE LA OSADA SAURÍ
Universitat de València
david.osada@uv.es
ORCID: 0000-0001-7066-1670

rebut: 31/03/2026
acceptat: 10/04/2026
publicat: 29/09/2026
<https://doi.org/10.28939/iam.debats-140.10>
debats #140 (p. 170_195)

RESUM

Aquest article analitza la transformació urbana i social de València a partir de la inserció en els circuits del turisme de masses. Mitjançant una metodologia quantitativa i espacial multivariable, s'integren dades oficials de l'INE (2019-2025) i *big data* per avaluar l'impacte d'aquesta transició. Els resultats confirmen la consolidació d'una «taca de calor turística» que articula un corredor continu entre el nucli històric, la Ciutat de les Arts i les Ciències i la Marina-platges del nord, que delimita un «triangle d'or» de pressió màxima on l'allotjament ha esdevingut un component estructural del paisatge urbà i amb característiques i conseqüències diferents.

L'estudi demostra com la revalorització estètica i la densificació fotogràfica (Flickr) actuen com a indicadors avançats de la turistificació, i precedeixen el desplaçament de la pressió cap a la perifèria. Aquesta dinàmica opera com un vector de gentrificació que altera el mercat residencial, amb una escalada de preus que segmenta la ciutat segons renda i nacionalitat, força l'expulsió de les llars joves i altera el relleu generacional. En conclusió, el model actual de residència temporal i especialització funcional de diversos barris posa en risc la cohesió social de la ciutat consolidada i transforma el dret a l'habitatge en un actiu de consum global i amb canvis socials i econòmics que afecten tota la ciutat, en major o menor grau.

Paraules clau: turistificació; gentrificació turística; anàlisi espacial; big data turístic; mercat de l'habitatge; branding urbà

ABSTRACT

This article analyses the urban and social transformation of Valencia in the context of its integration into mass tourism circuits. A multivariable quantitative and spatial methodology is employed, integrating official data from the INE (2019–2025) and big data to evaluate the impact of this transition. The results confirm the consolidation of a 'tourist hotspot' forming a continuous corridor between the historic city centre, the City of Arts and Sciences, and the Marina and northern beaches. This "Golden triangle" is an area of maximum pressure, where accommodation has become a permanent feature of the urban landscape, with various implications.

The study demonstrates how aesthetic revaluation and photographic densification on Flickr act as leading indicators of touristification, preceding the shift of pressure towards the city's periphery. This dynamic operates as a vector of gentrification, altering the residential market with price escalation that segments the city by income and nationality. This forces the displacement of young households and alters generational succession. In conclusion, the current model of temporary residence and functional specialisation of various neighbourhoods endangers the social cohesion of the established city. This transforms the right to housing into a global consumer asset and brings about social and economic changes that affect the entire city to a greater or lesser degree.

Keywords: Touristification; Tourism gentrification; Spatial analysis; Tourism Big Data; Housing market; Place branding

INTRODUCCIÓ

Com reflecteix la novel·la *Noruega*, de Rafa Lahuerta (2021), convertida en un referent contemporani de l'imaginari urbà (Bataller Català i Torrents i Sunyol, 2024), la ciutat de València ha experimentat una transformació profunda en les darreres dècades. L'obra evoca una ciutat que l'any 1984 encara era «una ciutat sense turistes [...] la gran joia oculta del Mediterrani» (p. 21), una imatge que contrasta amb la deriva descrita unes pàgines després, on l'autor lamenta com «l'imaginari urbà va sucumbir a la dinàmica uniforme del turisme de masses i les seues cadenes» (p. 49). Aquesta transició literària sintetitza l'essència de la turisticació i la mutació de les ciutats mediterrànies: el pas d'una perifèria relativa a una inserció plena, i sovint conflictiva, en els circuits globals. Aquest article analitza el cas de València com a exemple paradigmàtic d'aquest canvi de model i de les seues conseqüències sociourbanes.

La configuració turística de les ciutats constitueix un dels processos urbanístics més rellevants en la història recent d'Europa. Des dels processos de desindustrialització iniciats a partir de la dècada de 1980, juntament amb l'expansió urbana cap a les perifèries, moltes ciutats han orientat la seua estratègia cap a la terciarització de l'economia. En aquest context, la competència global entre ciutats s'ha intensificat mitjançant la promoció de projectes emblemàtics i iniciatives estratègiques, no solament amb l'objectiu d'atraure turisme, sinó també de captar inversions i de reforçar el seu posicionament en l'escala global.

Aquesta manera de concebre la ciutat s'ha conceptualitzat com a *city branding*; és a dir, la construcció d'una imatge urbana basada en relats, emocions i, sovint, estereotips, que es materialitza en estratègies pròpies del màrqueting (Bañales-Mallo *et al.*, 2015; Renaud Vuignier, 2016; Salom Carrasco i Pitarch-Garrido, 2017). Aquestes estratègies poden incloure des de campanyes de promoció turística internacional fins a modificacions en els instruments de planificació urbana, com el Pla General d'Ordenació Urbana (PGOU), així com la promoció de grans esdeveniments (Salom Carrasco i Pitarch-Garrido, 2017). En el cas de València, aquesta orientació es va sintetitzar en el lema, àmpliament difós per les institucions, de «posar València en el mapa» (Cucó, 2013; Santamarina Campos i Moncusí Ferré, 2013). Tot i que el PGOU de 1988 ja apuntava cap a la terciarització (Gaja, 1996), no fou fins a la dècada de 1990 i els inicis del segle XXI que aquesta estratègia es va accelerar sota un paradigma neoliberal clarament orientat a la competència interurbana (Burriel, 2009; Sorribes, 2015).

En aquest context, les ciutats van intensificar la seua competència per acollir grans esdeveniments internacionals, sovint acompanyats de la construcció de noves infraestructures i edificacions emblemàtiques. A Espanya, casos com l'Expo'92 de Sevilla o els Jocs Olímpics de Barcelona 1992 constitueixen exemples pioners d'aquesta estratègia de projecció internacional.

D'altra banda, amb independència de si responen a un esdeveniment concret com els anteriors, la proliferació d'edificis singulars com el Museu Guggen-

heim de Frank Gehry a Bilbao ha donat lloc a l'anomenat «efecte Bilbao», que subratlla el poder de l'arquitectura de prestigi en la regeneració del territori (Kern, 2022). Una característica fonamental d'aquest model és la recerca d'arquitectes de prestigi internacional, els anomenats *starchitects*, i la proliferació d'edificis amb una forta singularitat formal, alhora que repetida en el globus, associada a un nom reconegut (Moix, 2010; Muñoz, 2008).

En el cas de València, aquest procés s'ha interpretat com un «monocultiu Calatrava» (Moix, 2010), en referència al protagonisme de Santiago Calatrava en la configuració recent del paisatge urbà, especialment en el tram final del jardí del Túria. Així, la Ciutat de les Arts i les Ciències (a partir d'ara CAC), símbol inequívoc de la ciutat, no solament va ser un obra que va servir per a enllestir una part de l'antic llit del riu Túria, sinó també per a transformar els espais adjacents, especialment les àrees situades al marge nord, caracteritzades per la presència de vestigis d'un passat industrial en procés de degradació (Cucó i Yeves, 2013). Aquest procés és comparable a altres transformacions urbanes com les desenvolupades a la ria de Bilbao o al barri del Poblenou a Barcelona (Esteban, 2000; Mansilla i Milano, 2018). No obstant això, aquest no fou l'únic agent implicat en l'estratègia de transformació urbana. En el marc de la reconfiguració del front marítim, David Chipperfield va projectar l'edifici Veles e Vents, una peça emblemàtica concebuda per a la celebració d'esdeveniments internacionals. Aquesta intervenció s'emmarcava en la reconversió d'àrees portuàries degradades en una nova marina que va acollir la Copa de l'Amèrica i, posteriorment, el Gran Premi d'Europa de Fórmula 1.

Més recentment, trobem la Capitalitat Mundial del Disseny (2022) o la Capitalitat Verda Europea (2024) com a fites d'aquest *branding* territorial. Aquestes estratègies no només busquen atraure un perfil de turista de major poder adquisitiu (*expats* i nòmades digitals), sinó que es materialitzen en la creació de nous parcs i la rehabilitació de places per a guanyar espai públic per als vianants, que es configuren com a noves referències arquitectòniques a la ciutat. L'eficàcia d'aquest posicionament és palesa en

la guia anual d'Eurostat (2026), on destaca el pes del binomi port-turisme. Aquesta realitat transcendeix les dades: és present en el discurs mediàtic, en les publicacions culturals i en textos acadèmics.

Així, no és estrany que en el debat popular apareguen des de fa aproximadament una dècada termes i expressions relacionades amb el turisme i la transformació urbana, fins ara exclusius al camp acadèmic, com massificació, «turistificació», «gentrificació turística» o «turismefòbia», que sovint s'usen de manera indiscriminada. Aquest ús excessiu i poc rigorós tendeix a diluir el significat original dels conceptes i, alhora, a desvirtuar la realitat, i converteix en generalitzacions vagues qüestions tan rellevants com la gestió urbana i el desenvolupament dels sectors econòmics associats.

Realment, aquests termes són diferents entre si, tot i que no disposen d'una definició única, com ocorre sovint en les ciències socials, i influeixen mútuament. La massificació turística (també coneguda com a *overtourism*) és un fenomen quantitatiu que es produeix quan el nombre de visitants supera la capacitat de càrrega d'un espai i afecta l'experiència sense transformar la societat local. La turistificació és un procés funcional en què els serveis i l'espai urbà es reorienten o es construeixen específicament per al consum del turista, i modifiquen la vida quotidiana del barri. La gentrificació turística implica una substitució social; així, els efectes turístics pejoratius expulsen els residents originals i buiden el barri, ocupat ara per una població més adinerada i temporal. Finalment, la turismefòbia és la reacció emocional de la població local davant d'aquests processos, que reflecteix el malestar i la resistència social (Blanco Romero *et al.*, 2021; Milano *et al.*, 2019; Sequera i Nofre, 2018).

Totes aquestes dinàmiques emanen de tres corrents estructurals propis de la societat contemporània, que operen en paral·lel i es retroalimenten. En primer lloc, el creixement sostingut i pràcticament ininterromput, des de finals del segle xx, dels transports *low cost* (Costa i Ribeiro de Almeida, 2011), que han contribuït decisivament a la democratització relativa dels desplaçaments nacionals i internacio-

nals. En segon lloc, la consolidació d'un paradigma postmodern que situa el consum cultural i l'experiència turística com a eixos centrals en la configuració de les pràctiques socials i les identitats en les societats occidentals (Circunegui, 2019). Finalment, l'emergència i expansió dels habitatges d'ús turístic (HUT), especialment en el context posterior a la crisi econòmica de 2008, període en què el turisme esdevé un sector estratègic en les economies del sud d'Europa, fortament afectades per la recessió (Sequera i Nofre, 2018).

En aquest marc, els HUT s'han integrat plenament en les dinàmiques de l'economia de plataforma (tot i que van començar sent considerats com a economia col·laborativa) (Sequera, 2020), i han contribuït a una reconfiguració profunda dels mercats residencials urbans. Aquesta transformació implica la mercantilització creixent de l'habitatge i la seua reconversió en actiu turístic, amb impactes significatius en termes d'accessibilitat residencial, segregació socioespacial i redefinició dels usos urbans (Bugalski, 2020; Franco i Santos, 2021; López-Gay *et al.*, 2021). En conseqüència, aquest fenomen ha esdevingut un dels principals focus de debat públic i acadèmic, així com un àmbit prioritari d'intervenció política, en què s'han desplegat diverses iniciatives reguladores amb l'objectiu de contenir una expansió que, durant uns anys, es va produir en gran manera al marge de mecanismes de control efectius (De la Encarnación, 2016).

La hipòtesi d'aquest treball és que el fenomen turístic a València ha evolucionat cap a un model urbà consolidat i internacionalitzat i s'ha convertit en un motor estructural de transformació econòmica, social i espacial. Aquesta consolidació genera concentració en nuclis centrals, diversificació de mercats emissors, prolongació de l'estada mitjana i creixement dels sectors vinculats al turisme, alhora que exerceix pressió sobre l'espai urbà i contribueix a fenòmens de gentrificació i reconversió territorial.

Té els objectius secundaris següents:

- Analitzar l'evolució de l'ocupació, les pernoctacions i l'estada mitjana a València per a determinar la consolidació de la ciutat com a destinació turística urbana.

- Examinar la distribució territorial del turisme i identificar les zones de més pressió turística sobre l'espai urbà.
- Avaluar la transformació del teixit empresarial i la dinàmica econòmica associada al turisme.
- Estudiar l'origen i la diversificació dels mercats turístics emissors, tant nacionals com internacionals.
- Identificar els processos de turistificació, mesurant la presència d'allotjament turístic i serveis orientats als visitants en diferents barris.
- Analitzar els efectes de la pressió turística sobre els residents i l'ús de l'espai públic, incloent-hi la saturació de serveis i HUT.
- Estudiar si hi ha conseqüències demogràfiques derivades del turisme i el seu impacte en l'augment de preus i mesurar el nivell de renda.

METODOLOGIA

Per assolir els objectius proposats, la investigació adopta una aproximació quantitativa i espacial multivariable, una estratègia necessària per a contrarestar la fragmentació de la informació turística actual (Peñarrubia, 2018). El disseny metodològic s'articula mitjançant la correlació espacial de variables heterogènies (socials, econòmiques i digitals), la qual cosa permet identificar amb precisió els patrons de pressió sobre el territori. Aquest procediment, que integra tant fonts oficials com dades massives (*big data*), s'estructura en tres eixos analítics, el primer dels quals es detalla a continuació:

Dinàmica turística i demanda (INE)

Aquest bloc mesura la consolidació de València com a node internacional mitjançant dades de l'INE (període 2019-2025, tot i que de 2019 tan sols recull mig any). S'analitzen els fluxos de pernoctacions, la despesa del turista i l'estada mitjana per a determinar la capacitat de retenció de la ciutat, així com els principals mercats per tal de mostrar la robustesa del turisme i el marcat creixen. Es fa a través de l'estadística experimental de l'INE, que, tot i les limitacions, pot ser una font innovadora sobre la qual treballar, amb les eines d'«Estimació de l'ocupació en allotjaments turístics a partir de dades de platafor-

mes digitals», «Estudis de mobilitat a partir de la telefonia mòbil» i «Despesa que fan els visitants estrangers en les seues visites a Espanya».

Transformació econòmica i urbana (estadística municipal)

Per avaluar l'impacte del turisme en la morfologia física i funcional de la ciutat, s'analitzen les dades municipals a escala de barri i districte. Aquesta anàlisi s'articula mitjançant l'estudi de la demografia empresarial («Estudi de la constitució i extinció de societats per a identificar l'especialització terciària i el risc de monocultiu turístic»), que permet monitorar el grau d'especialització terciària i el risc de monocultiu turístic en el teixit local. Complementàriament, s'usa el registre d'autoritacions de terrasses com a indicador de la mercantilització de l'espai públic; tot i presentar una sèrie temporal fragmentada que en dificulta l'anàlisi evolutiva, aquesta font proporciona un testimoni precís de la pressió sobre les àrees de convivència ciutadana.

Impacte territorial i indicadors de pressió: vulnerabilitat, mercat i petjada digital (INE, GVA Turisme, Idealista.es i API Flickr)

Aquest eix metodològic integra variables socioeconòmiques i digitals per a evidenciar els processos de substitució poblacional. S'articula mitjançant l'encreuament de l'«Atles de distribució de renda de les llars» amb el «Mesurament del nombre d'habitatges turístics a Espanya i la seua capacitat», així com el registre d'hotels/hostals i pensions (a partir d'ara allotjaments tradicionals) de GVA Turisme, que permeten identificar àrees de vulnerabilitat resident davant la pressió inversora. Complementàriament, s'hi incorporen les metadades geolocalitzades de l'API de Flickr (2015-2025) com a indicador de la petjada digital, que revela la intensitat de la presència de visitants i la validació dels recursos turístics en el territori.

Per analitzar la dinàmica demogràfica i immobiliària, es combina la sèrie històrica d'informació municipal (des de 1991) amb les dades del Padró muni-

cipal (INE) per seccions censals, desglossades per nacionalitat i grups d'edat (únicament les dades de 2015, 2020 i 2025, ja que permeten contrastar l'evolució del territori en etapes de creixement turístic accelerat). Així mateix, s'examina l'evolució dels preus de lloguer i venda obtinguts del portal Idealista. L'anàlisi d'aquesta darrera font se circumscriu al període 2015-2022. Si bé des de 2015 la disponibilitat de dades a escala de barri és gairebé total, les modificacions en la metodologia de la plataforma a partir de 2023 dificulten l'obtenció de dades desagregades en barris.

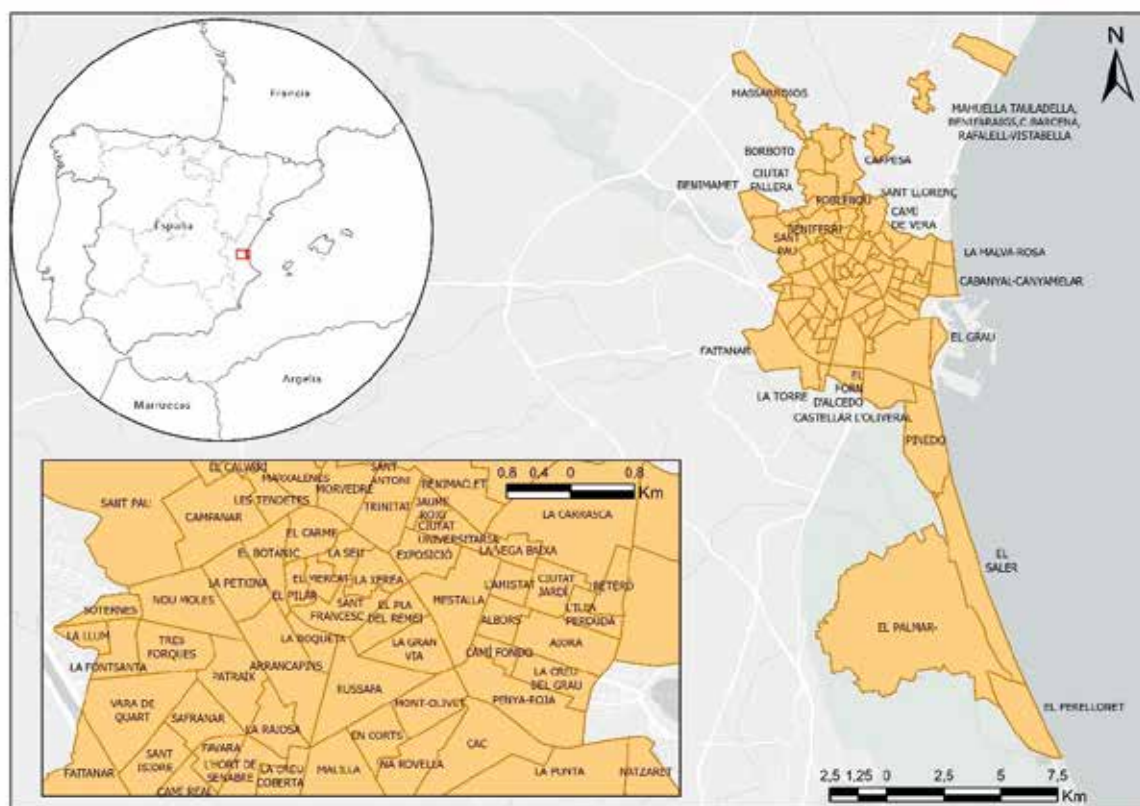
Sobre aquestes dades, s'apliquen els següents indicadors tradicionals en l'estudi del turisme:

- Taxa de funció turística (TFT): relació entre places turístiques i població resident.
- Índex d'intensitat turística (IIT): densitat de visitants per unitat de superfície.
- Densitat d'allotjaments per llars: percentatge d'HUT sobre el total del parc residencial.
- Places per km²: concentració absoluta de l'oferta en el territori.

Per avaluar l'impacte demogràfic del turisme, es defineixen taxes específiques basades en els indicadors de la gentrificació turística (Aledo i Nogués-Pedregal, 2019; Jover *et al.*, 2018; López-Gay *et al.*, 2021):

- Taxa de creixement poblacional: identifica el «buidatge» de barris o l'estancament residencial derivat de la substitució d'habitatge permanent per HUT.
- Taxa de joventut: analitza famílies (calcula menors de setze anys sobre el total de població), l'accés dels quals queda restringit per l'encariment de l'immoble i la degradació de les xarxes de convivència.
- Taxa d'envelliment: observa la immobilitat de les cohorts de major edat (més de 65) davant l'èxode de la població activa, ja que també abandonen el barri.
- Migracions i procedència: s'ha calculat la taxa d'estrangeria tradicional i la de la immigració laboral de renda baixa (provinents de països d'Europa de l'Est, Amèrica Llatina, Àsia i Àfrica). La diferència entre les dues es pressuposa que és població transnacional d'alta renda (Europa Occidental i

FIGURA 1. LOCALITZACIÓ DE VALÈNCIA I ELS SEUS BARRIS. Font: elaboració pròpia.

Amèrica del Nord) Aquesta distinció permet cartografiar la dualitat entre els perfils amb accés als nodes turístics i aquells exclosos o desplaçats cap a la perifèria.

RESULTATS

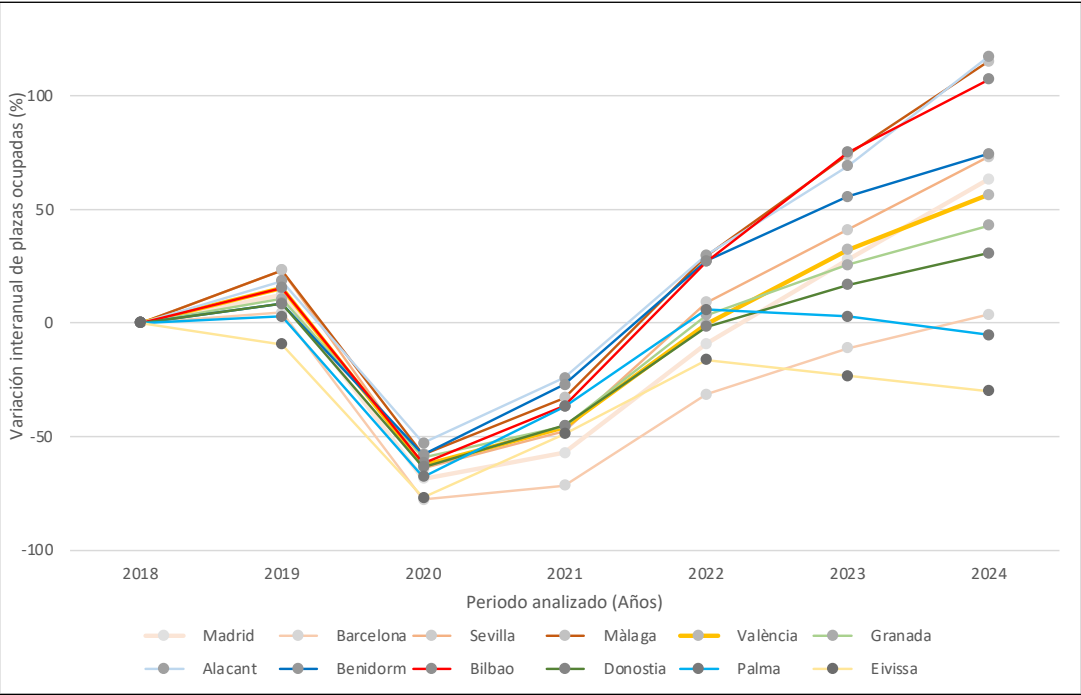
València en el mercat turístic: anàlisi d'ocupació, despesa, pernoctacions i estada mitjana.

En el context del sistema turístic urbà espanyol, València (figura 1) s'ha posicionat com la cinquena potència urbana en termes d'ocupació, fins a assolir els 484.927 registres en 2024. Aquesta xifra la col·loca immediatament després de nodes consolidats com Madrid, Barcelona, Sevilla i Màlaga, i marca una distància creixent respecte de ciutats com Granada (324.331) o Alacant (188.867).

Des d'una perspectiva temporal, València destaca per la seua resiliència postpandèmia: partint dels 357.000 allotjaments de 2019, la ciutat no tan sols s'ha recuperat de la inflexió de 2020, sinó que presenta un creixement net del 35,8% (2019-2024). Aquesta dinàmica expansiva (+18,2% interanual en 2024) contrasta amb l'esgotament del model de «sol i platja» de destinacions com Palma o Eivissa, que mostren retrocessos significatius.

A l'arc mediterrani, el ritme de València suggereix una convergència estratègica amb Màlaga i multiplica per 2,5 el volum d'ocupació d'Alacant, fet que consolida una menor dependència de l'estacionalitat. En definitiva, el salt de 74.000 allotjaments ocupats en l'últim exercici reflecteix la vigència d'un model urbà on una oferta en expansió, impulsada pels HUT i els nous allotjaments tradicionals, respon a

FIGURA 2. EVOLUCIÓ DE PLACES OCUPADES PER PUNTS TURÍSTICS.
Font: Elaboració pròpia a partir de l'INE.

TAULA 1. PERNOCTACIONS PER PUNTS TURÍSTICS D'ESPANYA.
Font: elaboració pròpia a partir de l'INE.

Destinació	2019 (base)	2020 (pandèmia)	2024	Var. absoluta (24-19)	Creixement (%)
Madrid	2.978.000	1.060.000	4.419.797	1.441.797	48,40%
Barcelona	3.763.000	1.104.000	4.185.013	422.013	11,20%
Màlaga	1.197.000	455.000	2.355.732	1.158.732	96,80%
Sevilla	1.368.000	437.000	2.128.307	760.307	55,60%
València	1.417.000	509.000	2.067.160	650.160	45,90%
Granada	657.000	255.000	906.433	249.433	38,00%
Alacant	494.000	202.000	857.173	363.173	73,50%
Benidorm	446.000	166.000	771.761	325.761	73,00%
Bilbao	178.000	72.000	351.975	173.975	97,70%
Sant Sebastià	209.000	75.000	269.836	60.836	29,10%
Palma	301.000	109.000	291.105	-9.895	-3,30%
Eivissa	143.000	40.000	104.912	-38.088	-26,60%

TAULA 2. ESTADA MITJANA PER PUNTS TURÍSTICS.
Font: elaboració pròpia a partir de l'INE.

Destinació	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Benidorm	5,1	5,1	4,9	5,1	5,5	5,4	5,5
Barcelona	4,1	4,1	5,7	6,1	5,1	4,8	4,7
Alacant	4,7	4,8	4,9	4,9	5,1	4,7	4,5
Palma	4,4	4,3	5	4,9	4,6	4,4	4,5
València	4	4	4,4	4,6	4,5	4,3	4,3
Màlaga	3,7	3,6	4	4,2	4,2	4,1	4,1
Madrid	3,5	3,5	4,4	4,7	4	3,8	3,6
Eivissa	3,7	3,7	4	3,9	3,8	3,6	3,5
Sant Sebastià	3,3	3,2	3,4	3,5	3,5	3,4	3,4
Sevilla	3	3,1	3,3	3,3	3,6	3,5	3,4
Bilbao	2,8	3	3,6	3,3	3,3	3,2	3,3
Granada	2,6	2,6	2,7	2,8	2,9	2,8	2,8

una demanda que es manté robusta tot i el context inflacionista.

Pel que fa a les pernoctacions (taula 1), València ha transcendit el seu paper de destinació de pas per convertir-se en un node consolidat de residència temporal. En 2024, la ciutat va superar la fita dels dos milions de nits ocupades (2,06 milions), un creixement del 45,9% respecte de 2019 que reflecteix una alta capacitat de retenció de la demanda.

Aquesta evolució situa la ciutat en competència directa amb Sevilla i evidencia una convergència competitiva fruit d'un ritme de creixement superior al d'altres capitals consolidades. La solidesa del model es referma en el període postpandèmia: l'activitat en 2024 quadruplica la de 2020 i manté una tendència expansiva, amb un increment del 18% només en el darrer exercici, que consolida el seu pes en el sistema urbà estatal.

L'anàlisi de l'estada mitjana (taula 2) revela una notable estabilitat estructural, amb valors que oscil·len de manera sostinguda entre els 4,0 i els 4,6 dies durant el període 2018-2024. Aquesta regularitat contrasta amb la volatilitat d'altres destinacions urbanes

més sensibles a canvis conjunturals. Des d'una perspectiva comparada, València es configura com un model híbrid: amb una mitjana de 4,3 jornades, supera el *city-break* convencional de capitals com Madrid o Sevilla, sense assolir la intensitat dels nodes turístics de litoral com Benidorm. Tot i la lleugera tendència descendent iniciada en 2022, després de l'anòmal repunt de l'estada durant l'escenari pandèmic i l'actual escalada de preus en el sector, la ciutat manté un llinard de pernoctació superior a la mitjana del seu segment, fet que en reforça la capacitat de retenció.

En conjunt, València s'ha consolidat com una destinació híbrida i competitiva dins del sistema turístic espanyol, i ha superat el seu paper secundari per a integrar-se com un node urbà rellevant. Aquest posicionament es fonamenta en una elevada capacitat de retenció de la demanda, estades superiors a les quatre nits i una estabilitat en les pernoctacions que la diferencia de models de litoral més volàtils. Una vegada confirmada aquesta maduresa en els fluxos, cal analitzar quins són els mercats que alimenten aquesta dinàmica i com ha evolucionat la seua procedència.

Procedència dels fluxos turístics: Mercats emissors

L'anàlisi del període 2019-2026 revela una transformació estructural en la composició dels fluxos, definida per una internacionalització creixent del model. Després de la inflexió de 2020, el sistema ha superat els llindars pre pandèmics entre 2024 i 2025, amb el mercat europeu com a eix vertebrador. El domini en el mercat europeu ha sigut el motor clau per a refermar València com a destinació, que assegurant una aflluència estable de turistes.

Dins del mercat europeu, destaquen especialment Itàlia i el Regne Unit (figura 4), que evolucionen cap a posicions capdavanteres en termes de volum i dinamisme, amb una trajectòria ascendent especialment acusada en el cas italià. Paral·lelament, es constata l'emergència del mercat nord-americà com un dels fenòmens més rellevants del període analitzat. Tot i partir d'una presència relativament modesta en 2019, el creixement experimentat a partir de 2024 evidencia un canvi en el perfil del visitant, amb una major incidència del turisme de llarga distància i amb una capacitat de despesa superior.

D'altra banda, la dimensió estacional continua sent un factor estructural clau en la configuració dels fluxos turístics. Així, el mes de març, associat a la celebració de les Falles, igual que l'agost, es mantenen com a mesos de màxima pressió turística, amb un pes creixent del turisme internacional. Finalment, l'anàlisi per regions evidencia una progressiva diversificació dels mercats emissors, amb taxes de creixement relatives més elevades en regions com Amèrica i Àsia, així com la consolidació de mercats madurs i estables, com el dels Països Baixos, que reflecteixen un alt grau de fidelització cap a la destinació.

Tot i la puixança internacional, el turisme domèstic es manté com l'eix vertebrador del sistema valencià per la seua elevada resiliència (figures 3, 4 i 5). Madrid es consolida com el principal mercat emissor, impulsat per l'alta velocitat i la liberalització ferroviària, factors que han consolidat el model de *day trip* i estades curtes. Per la seua banda, el turisme de proximitat (Alacant i Castelló) aporta una reactivació clau en contextos adversos, tot i la seua dependència de l'estacionalitat festiva, mentre que Barce-

lona reforça el corredor mediterrani amb fluxos vinculats als negocis.

En termes globals, el mercat nacional sosté l'estructura del model des de 2022, tot i que s'observen *sorpassos* puntuals del visitant estranger en mesos clau. Aquesta combinació configura un sistema equilibrat: el turisme internacional aporta rendibilitat i estades llargues, mentre que el nacional garanteix estabilitat mitjançant fluxos recurrents.

L'anàlisi de l'evolució de la despesa turística internacional entre 2017 i 2025 (figura 6) mostra la consolidació turística de la ciutat de València amb un dinamisme que anterior a la pandèmia i en contrast amb l'estancament relatiu de destinacions com Benidorm, fet que evidencia un desplaçament cap a un model urbà.

Tot i la caiguda generalitzada de 2020, la recuperació ha estat clarament més intensa a la capital, que assoleix màxims històrics en 2024 i reforça el seu paper en el turisme internacional, especialment vinculat a esdeveniments i oferta urbana. En conjunt, es configura una estructura de macrocefàlia turística, on València concentra la despesa i actua com a motor del sistema provincial. La lleugera desacceleració de 2025 apunta a una fase estatal, en la qual sembla que el nou turisme d'HUT i l'augment de preus provoca una menor despesa internacional (BBVA, 2026).

Configuració, evolució i distribució de l'oferta turística: Una aproximació multivariable a través de càlculs i registre fotogràfic.

Consolidada la posició de València, cal analitzar la distribució de l'allotjament com a catalitzador de les mutacions urbanes. L'anàlisi dels establiments tradicionals (2015-2025) mostra una expansió de l'oferta reglada que pressiona el teixit urbà: el nombre d'establiments ha crescut un 86% (de 131 a 244), fins a les 22.944 places. Destaca el repunt de 2024-2025, amb 1.472 nous llits que acompanyen l'escalada de fluxos internacionals.

Aquesta evolució reflecteix un canvi tipològic on la reducció de la mida mitjana dels establiments suggereix una proliferació de formats *boutique* i rehabilitacions d'edificis històrics. Es tracta d'una estra-

FIGURA 3. MERCATS INTERNACIONALS TURÍSTICS PER CONTINENT A VALÈNCIA.
Font: elaboració pròpia a partir de l'INE.

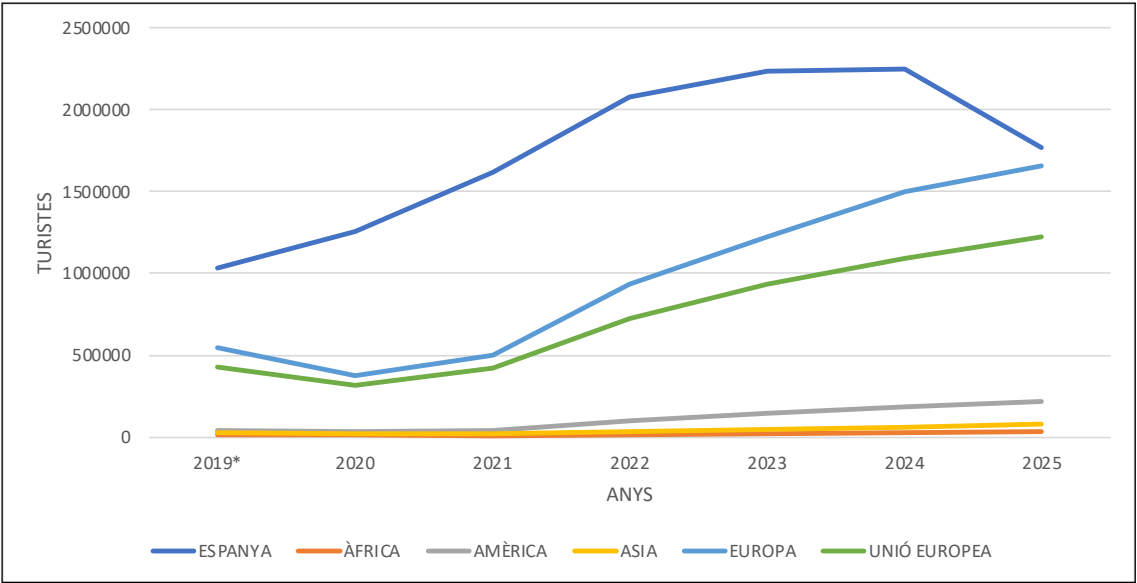

FIGURA 4. MERCATS INTERNACIONALS TURÍSTICS PER PAÍS A VALÈNCIA.
Font: elaboració pròpia a partir de l'INE.

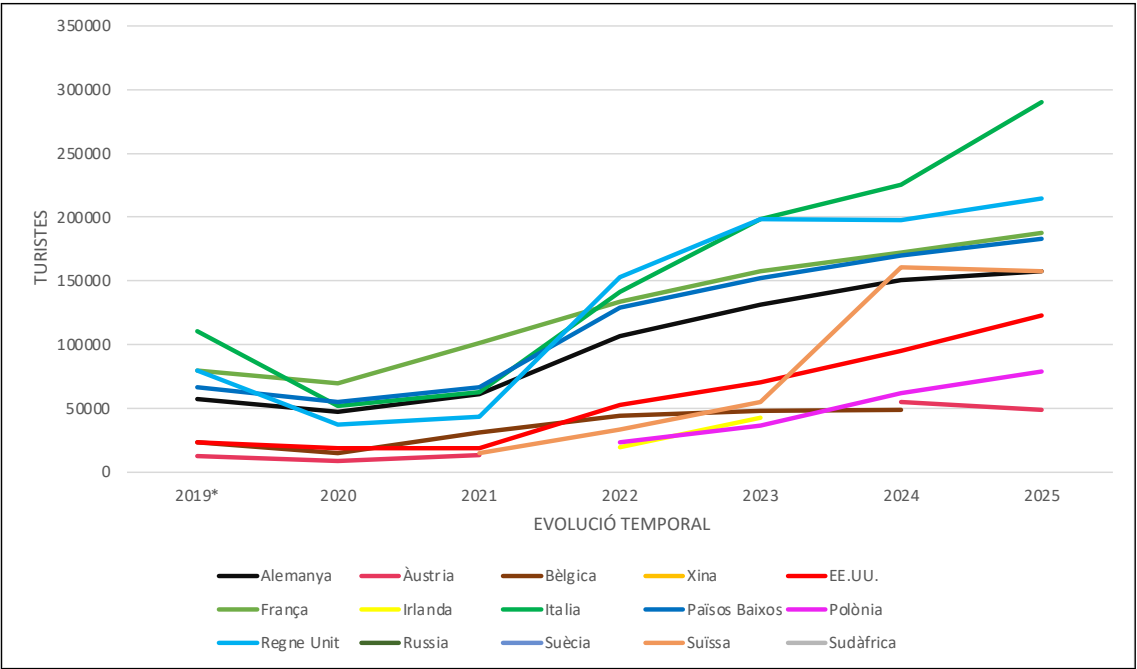

FIGURA 5. PROCEDÈNCIA PER PROVÍNCIA DE TURISTES A VALÈNCIA.
Font: elaboració pròpia a partir de l'INE.

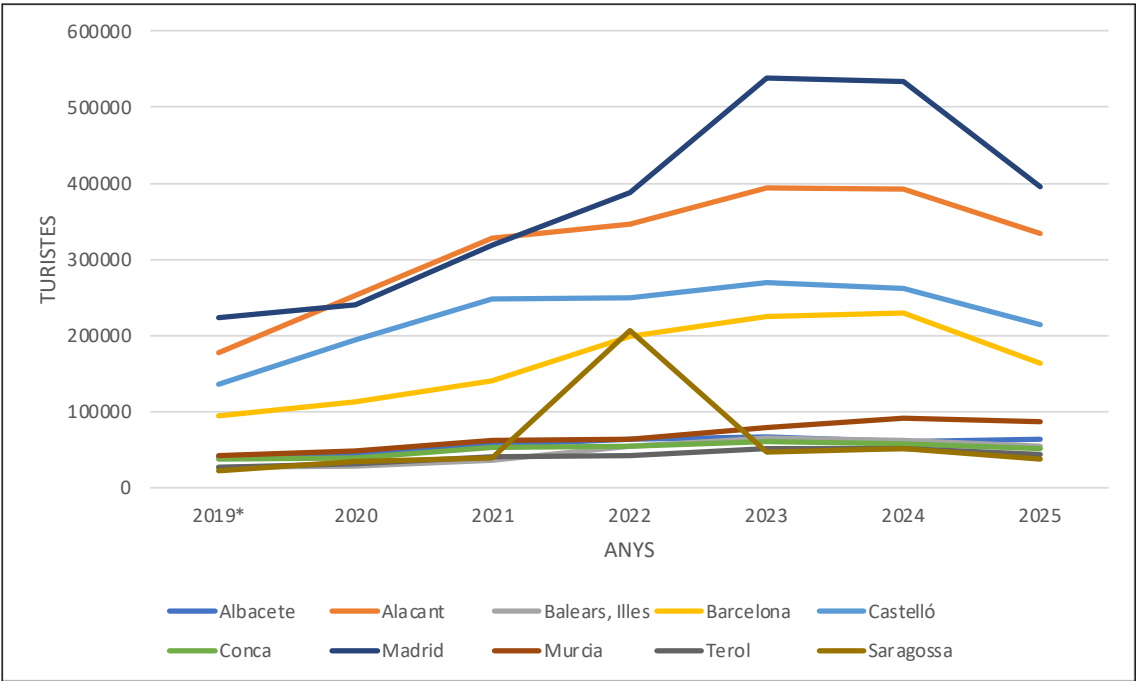
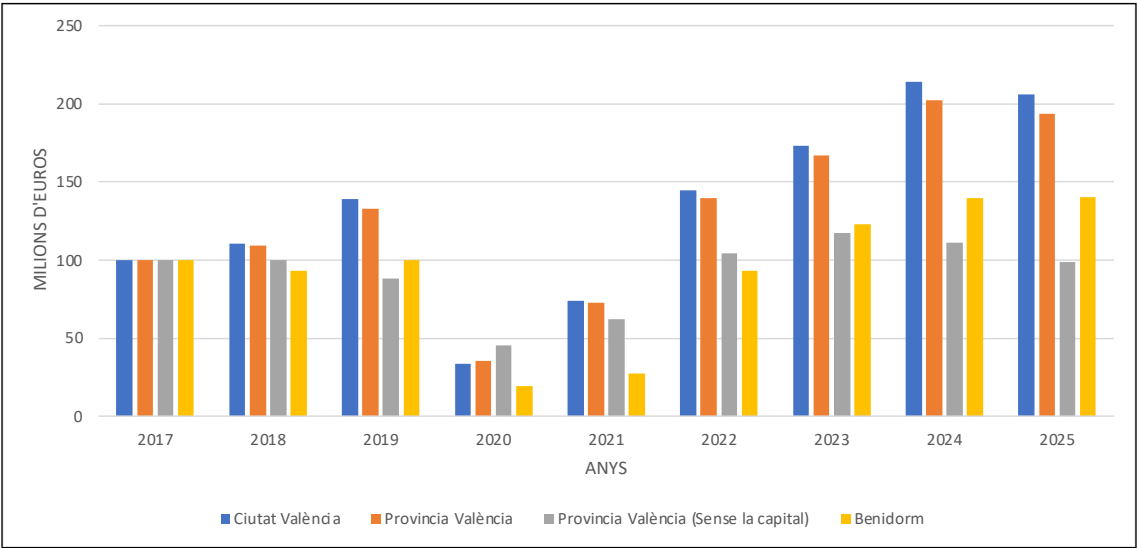

FIGURA 6. EVOLUCIÓ DE LA DESPESA DEL TURISTA INTERNACIONAL EN VALÈNCIA, PROVÍNCIA DE VALÈNCIA I BENIDORM (BASE 100 = 2017). Font: elaboració pròpia a partir de l'INE.

TAULA 3. EVOLUCIÓ D'ALLOTJAMENTS TRADICIONALS A LA CIUTAT DE VALÈNCIA.
 Font: elaboració pròpia a partir de GVA Turisme.

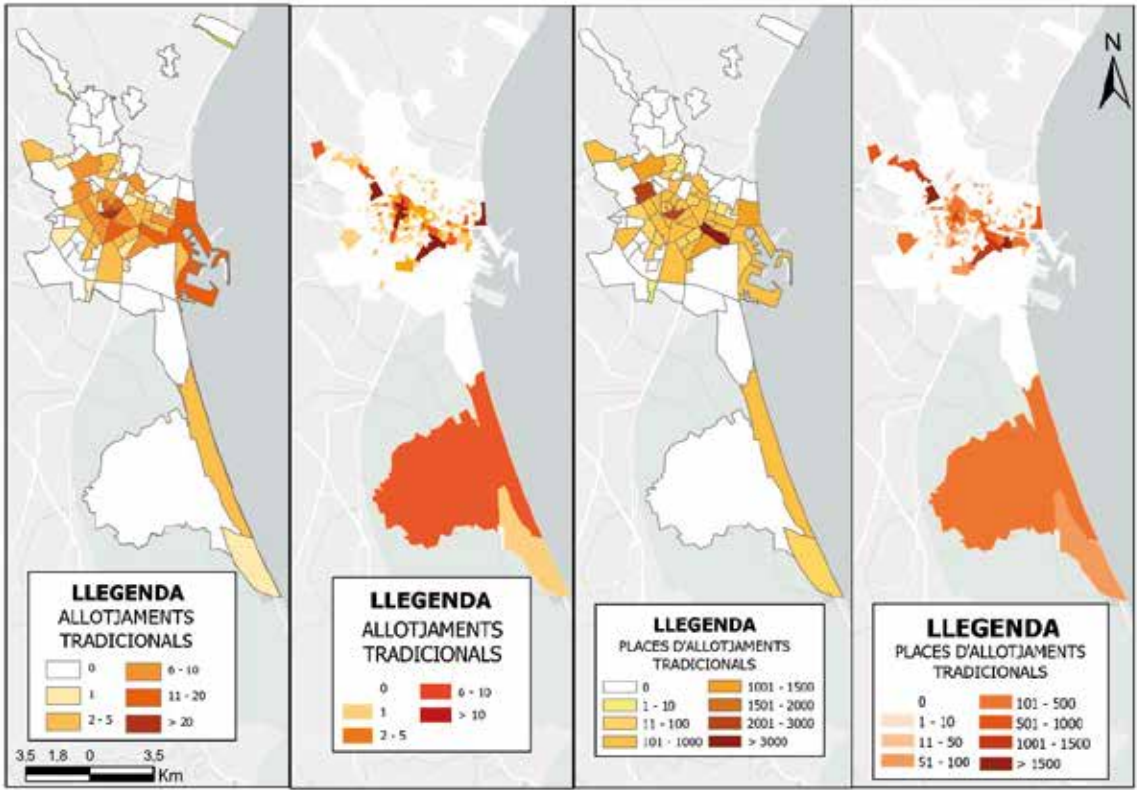
Any/Variable	Volum	Places
2015	131	17706
2020	168	19346
2024	214	21472
2025	244	22944

tègia que busca maximitzar la proximitat al patrimoni, intensificant l'especialització dels espais amb més valor simbòlic.

Tanmateix, l'examen espacial de 2025 (figura 7) constata que la distribució de l'allotjament no és

homogènia. Així, a Ciutat Vella emergeix com a nucli central, amb seccions censals que superen els 20 establiments i una alta densitat de places atomitzades, resultat de la rehabilitació d'edificis antics destinats a hotels de mida mitjana. Aquesta concentració coincideix amb l'emplaçament dels monuments més rellevants, com la Llotja de la Seda, el Mercat Central i la Catedral, fet que evidencia que l'atractiu històric és un factor determinant en la localització de l'allotjament. Els corredors que connecten el centre històric amb la CAC articulen l'oferta hoteuera i turística de gran capacitat destinada al mercat internacional i de negocis, amb nodes significatius a Quatre Carreres (de forma destacada, l'àrea al voltant de la CAC i del recent Roig Arena) i l'avinguda de les Corts Valencianes (barri de Sant Pau, on es

FIGURA 7. LOCALITZACIÓ DE L'ALLOTJAMENT TRADICIONAL I LES SEUES PLACES PER BARRIS I SECCIONS CENSALS EN 2025. Font: elaboració pròpia a partir de GVA Turisme.

localitza el Palau de Congressos), on els hotels de gran format concentren més de 1.500 places per barri, tot i tindre un nombre menor d'establiments que el nucli antic.

L'anàlisi dels HUT (figura 8) revela una distribució que, tot i coincidir amb l'oferta tradicional a Ciutat Vella i el litoral, presenta una difusió territorial molt més invasiva. A diferència dels hotels, els HUT colonitzen barris de forta identitat residencial i actuen com un agent de transformació urbana d'abast perifèric.

En el període 2020-2024, s'observa una expansió des del centre i Russafa cap a la costa. Als Poblatos Marítims, especialment al Cabanyal-Canyamelar, la desinversió històrica i els preus baixos han facilitat una reconversió massiva en HUT que ha generat una «turistificació de resistència», on la fisonomia tradicional esdevé un atractiu clau al costat de la costa. En paral·lel, l'expansió cap a Pinedo i el Saler evidencia que el model ja no és exclusivament urbà, sinó que colonitza l'entorn paisatgístic i natural.

Aquesta coexistència d'allotjaments genera tres patrons de sobrecàrrega: 1) saturació al centre històric, per convergència de models; 2) efecte contagi a Extramurs i zones adjacents a Russafa per desplaçament de l'oferta, i 3) segregació funcional a barris de nova planta (Quatre Carreres, Camins al Grau), on els HUT creen enclavaments d'alta densitat pròxims a la CAC.

Les metadades de Flickr (figura 9) confirmen una correlació directa entre l'atractiu visual i la distribució de l'allotjament, que delimiten un «triangle d'or» (Ciutat Vella, CAC i el front marítim, confirmat per la Marina-platges del nord) de pressió màxima. L'evolució d'aquests patrons revela tres dinàmiques: 1) l'hegemonia del nucli, que va liderar la recuperació postpandèmia impulsada pel turisme monumental; 2) la complementarietat territorial, amb l'expansió cap a Pinedo i el Saler (natura i família), i 3) una varietat funcional, on Ciutat Vella concentra el valor patrimonial, mentre que Russafa s'especialitza en el turisme de *lifestyle*; i Sant Pau destaca pel turisme corporatiu, amb una gran densitat de places hoteleres i una petjada digital clarament diferenciada.

Aquest fenomen és especialment visible al litoral nord, on la densificació fotogràfica es desplaça de la costa cap a l'interior del barri. Aquesta revalorització estètica precedeix la transformació social i la dispersió de la pressió turística cap a zones amb atractiu patrimonial emergent, actuant com un indicador avançat de futurible turistificació.

En definitiva, s'ha consolidat una «taca de calor turística» que articula un corredor continu des del centre cap a l'est i el sud, coincidint amb els nous espais turístics impulsats per les polítiques de *branding* descrites en la introducció. L'allotjament ha transcendit la seua condició d'element puntual per esdevenir un component estructural del paisatge urbà que, malgrat les restriccions al nucli històric, es desplaça cap a la perifèria. Aquesta transició cap a un model de residència temporal altera profundament la dinàmica social i econòmica de la ciutat consolidada i actua com un motor de gentrificació que transforma tant l'ús de l'habitatge com el teixit comercial dels barris.

Canvis del teixit empresarial i configuració de la ciutat

La transformació funcional de València es reflecteix clarament en la seua demografia empresarial. Entre 2020 i 2025, la constitució de societats ha crescut un 50% (3.276 noves empreses en el darrer exercici), impulsada per una terciarització focalitzada en el turisme: hostaleria (CNAE 56), activitats immobiliàries (CNAE 68) i comerç al detall (CNAE 47). Aquest dinamisme empresarial, tot i ser positiu en termes macroeconòmics, revela una especialització excessiva que desplaça el comerç tradicional de proximitat.

Tot i l'augment de la mortalitat empresarial (932 extincions en 2025), el sector serveis manté una alta resiliència gràcies al flux constant de visitants. El turisme actua així com a motor de substitució econòmica, transmutant sectors tradicionals en activitats immobiliàries i de consultoria. Les dades de la taula 5 constaten la fragmentació de l'activitat econòmica en quatre models de comportament empresarial segons el barri:

- Saturació i terciarització (Ciutat Vella): consolidació d'un *hub* de serveis al visitant global amb 11.233 unitats de negoci (+14,1% des de 2020).

FIGURA 8. VOLUM, DISTRIBUCIÓ I EVOLUCIÓ DELS HUT A LA CIUTAT DE VALÈNCIA (2020-2024). Font: elaboració pròpia a partir d'INE.

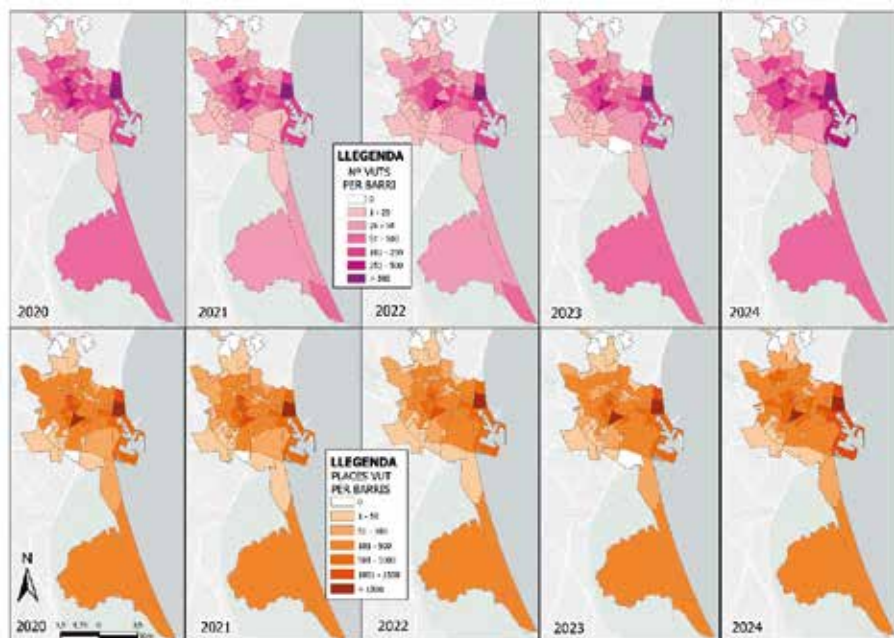
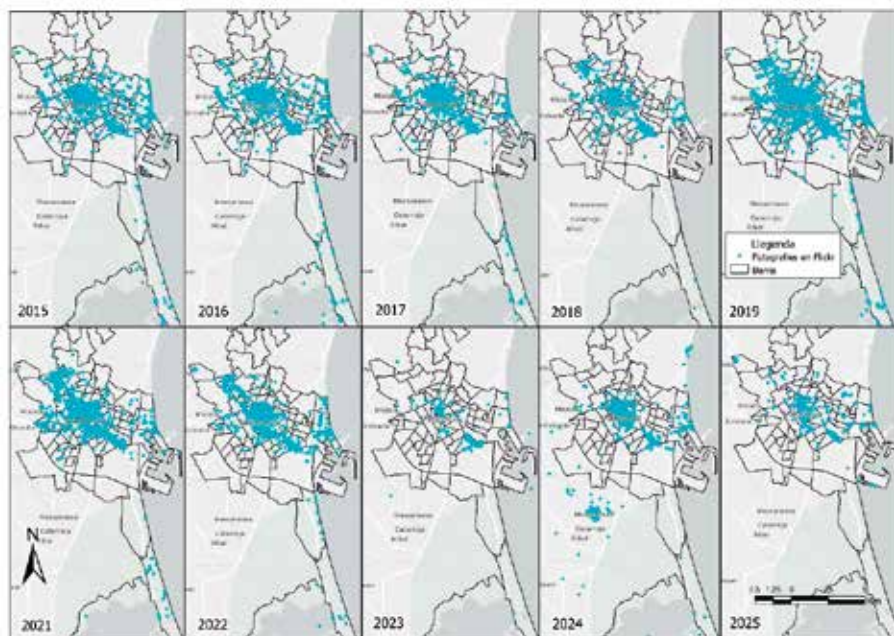

FIGURA 9. LOCALITZACIÓ DE FOTOGRAFIES PUBLICADES A FLICKR A VALÈNCIA. Font: elaboració pròpia a partir de l'API de Flickr.

TAULA 4. CONSTITUCIÓ I EXTINCIÓ DE SOCIETATS SEGONS SECTORS D'ACTIVITAT (CNAE 2009) MÉS FREQUENTS SOBRE TOTA LA CIUTAT DE VALÈNCIA.

Font: elaboració pròpia a partir de l'estadística de l'Ajuntament de València.

SECTOR D'ACTIVITAT	2011 (C / E)	2015 (C / E)	2020 (C / E)	2025 (C / E)
TOTAL	1.939 / 583	2.178 / 687	2.175 / 660	3.276 / 932
Comerç al detall	147 / 44	127 / 56	131 / 66	180 / 62
Serveis de menjars i begudes	116 / 27	202 / 33	167 / 7	297 / 54
Activitats immobiliàries	197 / 73	154 / 48	223 / 23	472 / 95
Consultoria de gestió	45 / 13	83 / 18	79 / 29	155 / 25
Altres sectors*	1.434 / 426	1.612 / 532	1.575 / 535	2.172 / 696

C= Constitucions i E= extincions.*Inclou: Agricultura, Energia, Construcció, Comerç a l'engròs, Informàtica, Activitats financeres, Serveis jurídics, Arquitectura, Publicitat, Educació i Sanitat.

TAULA 5. ACTIVITATS PRINCIPALS PER DISTRICTE

Font: elaboració pròpia a partir de l'Ajuntament de València.

DISTRICTE (TIPOLOGIA)	2010 (T)	2010 (%)	2020 (T)	2020 (%)	2025 (T)	2025 (%)	Var. 20-25 (%)
BLOC 1: SATURACIÓ							
1. Ciutat Vella	5.820	45,20%	9.845	39,10%	11.233	36,80%	14,10%
BLOC 2: HÍBRIDS							
2. L'Eixample	6.094	47,10%	9.417	35,20%	10.190	33,40%	8,20%
3. Extramurs	4.193	49,80%	7.138	33,10%	7.947	31,50%	11,30%
BLOC 3: LITORAL							
11. Poblat Marítims	2.507	64,80%	4.312	42,10%	4.812	39,20%	11,50%
12. Camins al Grau	3.239	57,60%	5.910	39,70%	6.645	35,40%	12,40%
BLOC 4: ESTRATÈGICS							
10. Quatre Carreres	3.251	59,40%	5.890	39,20%	6.360	36,70%	7,90%
13. Algirós	2.220	58,10%	3.420	39,10%	3.734	34,60%	9,10%
BLOC 5: ALTRES							
Altres districtes*	14.341	58,40%	25.348	40,30%	28.542	35,20%	12,60%
TOTAL VALÈNCIA	41.665	57,80%	71.280	40,20%	79.463	35,90%	11,50%

Suma dels districtes residencials i perifèrics: Campanar, la Saïdia, el Pla del Real, l'Olivereta, Patraix, Jesús, Benimaclet, Rascanya, Benicalap i Pobles del Nord, Oest i Sud. T= Total empreses. %: Comerç, restaurants, hostaleria.

- Economia híbrida i nòmades digitals (Eixample i Extramurs): transició cap a serveis tecnològics, *coworking* i oci prèmium.
- Especulació i recuperació d'actius (Poblat Marítim): forta expansió immobiliària (472 noves empreses) que capitalitza la degradació històrica del barri.
- Especialització perifèrica i CAC (Quatre Carreres, Algirós): serveis d'alta qualitat vinculats a la fita arquitectònica, en contrast amb la corona residencial (Olivereta, Patraix), que manté un teixit comercial més estable i de menor rotació.

Un factor clau en la reconversió del teixit urbà és l'ocupació de l'espai públic, especialment a través de les terrasses de restauració, que reforcen les dinàmiques ja observades en la distribució d'activitats. S'observa una dualitat en la implantació de l'activitat terciària: l'eix central (Ciutat Vella i Eixample) aposta per la quantitat i la proximitat d'establiments. En contrast, els districtes del litoral i de l'expansió sud mostren una menor atomització empresarial, compensada per una major extensió

superficial de les terrasses, fruit d'una morfologia urbana més oberta.

Entre aquests districtes s'identifiquen diferències internes: Ciutat Vella presenta establiments més menuts i fragmentats, orientats al consum ràpid, mentre que l'Eixample concentra locals més grans i d'orientació més especialitzada. Al mateix temps, el predomini d'activitats anuals sobre les de temporada evidencia un procés de desestacionalització, però també una pressió contínua sobre l'espai urbà i el resident.

Finalment, districtes com Quatre Carreres i Camins al Grau apareixen com a àrees d'expansió, amb establiments de major superfície i una funció complementària respecte del centre, vinculada als nous pols d'atracció i a la necessitat de desconcentrar l'activitat turística.

En conclusió, el turisme s'ha consolidat com a motor estructural de València. En 2025 reflecteix una forta especialització en els sectors serveis i immobiliari, articulada al voltant del «triangle d'or». Aquest model configura un sistema interdependent

FIGURA 10. DISTRIBUCIÓ DEL PARC DE TERRASSES A VALÈNCIA: NOMBRE, VOLUM I SUPERFÍCIE OCUPADA. Font: elaboració pròpia a partir de l'Ajuntament de València.

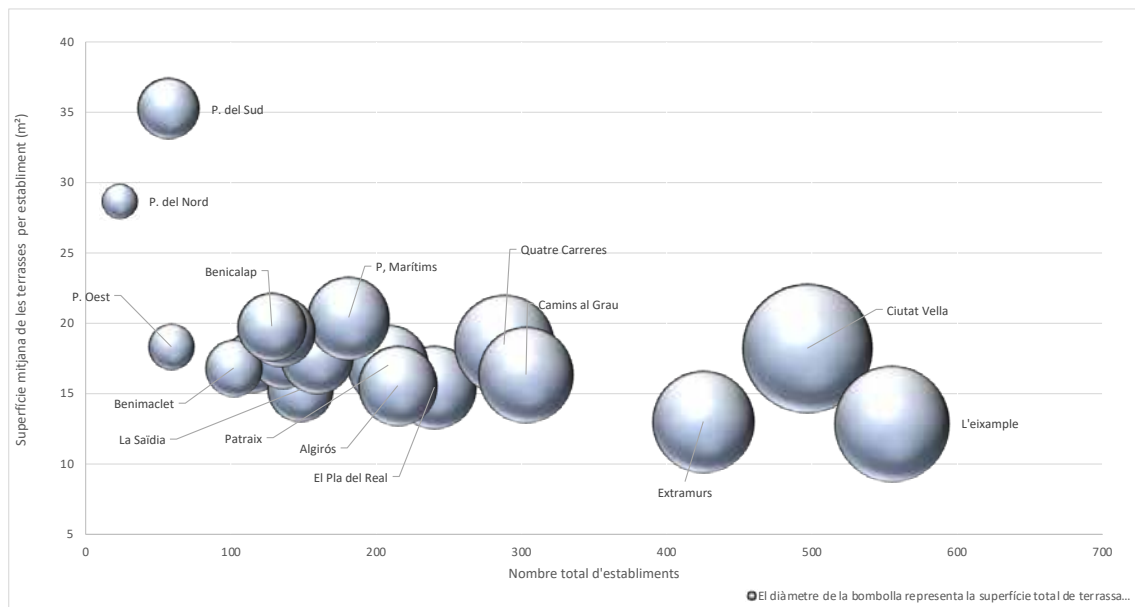
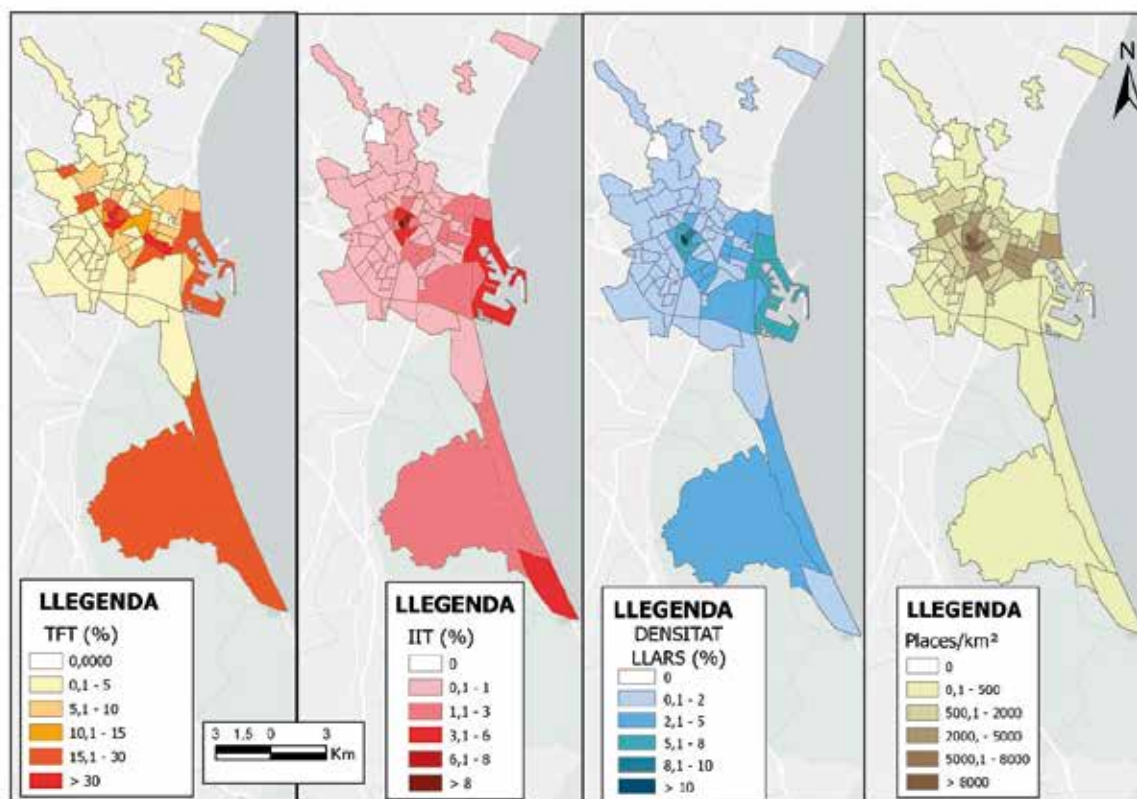

FIGURA 11. PRINCIPALS CÀLCULS DE TURISME A LA CIUTAT DE VALÈNCIA PER BARRI.

Font: elaboració pròpia a partir d'un mix de les fonts aportades a la metodologia.

on, mentre el nucli concentra la pressió, la perifèria manté una funció residencial més estable, tot i la creixent dependència del flux turístic.

Anàlisi multivariabile de la pressió turística: nuclis de saturació i desplaçament

Una volta identificades les dinàmiques sectorials, cal precisar la intensitat de la càrrega turística sobre el territori. Per fer-ho, s'integren els quatre indicadors definits en la metodologia (figura 11): la taxa de funció turística (TFT), l'índex d'intensitat turística (IIT), la densitat d'allotjaments per llar i la concentració de places per km² (figura 11).

La primera variable, TFT, mostra com els barris de Ciutat Vella i Pinedo/El Saler superen l'indar

del 30%, la qual cosa mostra clarament que l'espai urbà ja no és ocupat pels veïns, sinó que va conquistant territori el visitant.

Els indicadors mostren una clara transformació urbana a València. La TFT supera el 30% a Ciutat Vella i Pinedo-El Saler, i això evidencia la substitució residencial pel turisme, mentre que l'IIT concentra els valors més alts al nucli històric i s'estén cap a la façana marítima, especialment al Cabanyal-Canyamelar. La densitat de llars destinades a lloguer turístic supera el 10% en diversos barris i s'acosta en altres, fet que indica l'extensió generalitzada del fenomen, i la densitat de places arriba a més de 8.000 places/km² al centre, cosa que mostra una forta hiperconcentració.

La comparació conjunta dels indicadors evidencia que Ciutat Vella és el nucli de saturació principal, amb dominància turística i desplaçament residencial. Russafa reflecteix un procés avançat de gentrificació, mentre que zones com la CAC i el barri veí de Penya-roja mostren un turisme intens però localitzat. La façana marítima registra un augment agressiu dels indicadors, amb alta vulnerabilitat social, mentre que els barris propers evidencien un efecte contagi. Altres zones, com Mestalla o Sant Pau, mantenen un turisme regulat i més resistent a la pressió.

L'anàlisi revela una València fragmentada en tres realitats: un nucli central i marítim (*waterfront* nord de la ciutat) amb altes densitats d'allotjament; un eix d'expansió vinculat a la CAC i a Sant Pau amb dinàmiques pròpies de pressió, i una corona perifèrica que, malgrat preservar el teixit residencial, comença

a rebre els impactes col·laterals de la turistificació global de la ciutat.

L'impacte del turisme en la vulnerabilitat residencial: preus, renda i canvi social a escala de barri

La transformació econòmica descrita comporta un cost social evident en l'accessibilitat residencial. L'evolució del mercat immobiliari (figura 12) confirma una expansió sistèmica de la inflació de preus que transcendeix el centre històric per esdevenir una dinàmica municipal. Aquest fenomen de «taca d'oli» mostra com la pressió del lloguer s'ha desplaçat radialment i ha eliminat les zones assequibles a la perifèria. Barris obrers com l'Olivereta, Jesús o Rascanya han vist com les rendes passaven d'un llindar inferior a 500 € a superar els 800-1.000 € en només set anys.

Aquesta escalada correlaciona amb la terciarització del sòl: l'augment del preu de l'habitatge segueix

FIGURA 12. EVOLUCIÓ DELS PREUS DE LLOGUER I VENDA A VALÈNCIA (2015-2022).

Font: Elaboració pròpia a partir d'Idealista.com

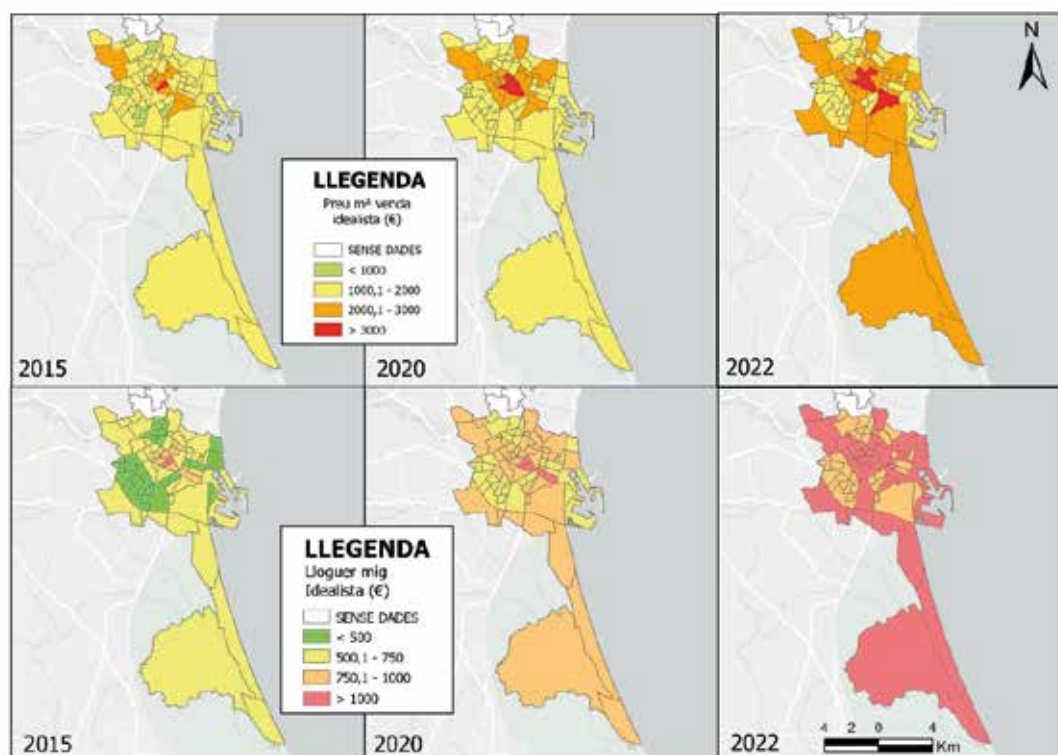
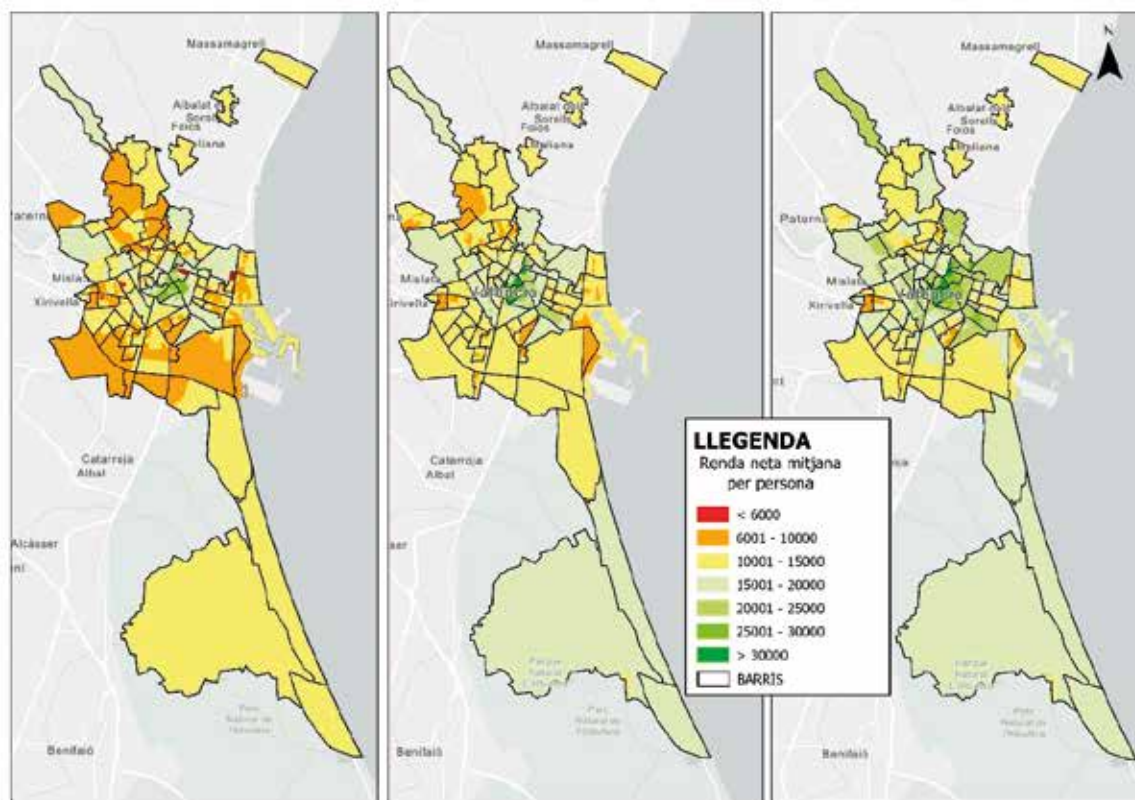

FIGURA 13. RENDA NETA MITJANA PER PERSONA A VALÈNCIA PER SECCIONS CENSALS.
Font: elaboració pròpia a partir de l'INE.

el rastre de l'expansió de terrasses i serveis turístics, i homogeneïtzar a l'alça el cost de vida. En 2022, pràcticament tota la ciutat consolidada es troba sota una pressió que dificulta el relleu generacional i expulsa la població cap a l'àrea metropolitana. València consolida així un model on l'espai urbà es revaloriza com a actiu d'inversió en detriment de la seua funció social i del dret a l'habitatge.

La correlació entre allotjaments reglats, HUT i preus confirma tres efectes: 1) substitució, on l'habitatge esdevé actiu d'inversió i expulsa el lloguer tradicional; 2) gentrificació territorial, estesa cap al sud i les zones paisatgístiques; i 3) inestabilitat residencial, per un increment de preus molt superior als salaris.

L'encreuament de rendes (figures 13 i 14) amb el mercat immobiliari revela una ciutat polaritzada:

mentre que els preus han crescut més del 100% (2015-2022), la renda mitjana s'estanca en l'interval de 10.001-20.000 €. Aquesta bretxa d'assequibilitat accelera la substitució poblacional per actors amb més poder adquisitiu, en què s'identifiquen tres dinàmiques de pressió:

- Gentrificació per inversió: al Cabanyal-Canyamelar, la Malva-rosa i els Pobles del Sud, on el capital extern reforça la revalorització del sòl i l'expulsió local.
- Resiliència de rendes altes: l'Eixample, el Pla del Real i Campanar (>25.000 €) presenten més resistència a la inflació turística.
- Arc de precarietat: l'Olivereta, Jesús i Quatre Carreres mostren una vulnerabilitat creixent davant l'expansió del lloguer turístic.

En síntesi, la convergència de terciarització i inflació immobiliària consolida una ciutat dual: un eix centre-costa dominat pel mercat globalitzat enfront d'una perifèria que no pot competir amb la rendibilitat del capital turístic. La turistificació esdevé, així, un vector directe de desigualtat social.

Si revisem la demografia, la figura 15 de l'evolució de la població entre 1991 i 2025, combinada amb dades d'edat (figura 16) i nacionalitat (figura 17), permet comprendre com la pressió del mercat immobiliari i el turisme han reconfigurat l'estructura social de la ciutat. A finals del segle xx (1991-2001), el centre històric i els seus barris adjacents encara concentraven el gruix demogràfic gràcies a polítiques com el pla RIVA, que van aconseguir contrarestar el deteriorament del nucli urbà mentre la perifèria, encara poc

urbanitzada, acollia menys del 20% dels habitants totals en un context de creixement moderat.

En canvi, el període 2001-2015 va marcar un canvi substancial cap a un model d'expansió exterior, on barris de nova planta com Malilla o Benicalap van absorbir el creixement, mentre sectors centrals com Ciutat Vella i Russafa iniciaven una fase de reducció poblacional. Aquesta dinàmica va coincidir amb l'inici de la terciarització del centre i l'escalada de preus, amb vendes que ja superaven els 2.000 €/m² i lloguers al voltant dels 900 €, que van forçar una migració interna de famílies i joves cap a les zones més assequibles de la perifèria i l'àrea metropolitana.

Finalment, entre 2015 i 2025 s'ha consolidat aquest model descentralitzat i heterogeni, on el dinamisme poblacional s'acumula exclusivament en els

FIGURA 14. MITJANA DE LA RENDA PER UNITAT DE CONSUM A VALÈNCIA PER SECCIONS CENSALS. Font: elaboració pròpia a partir de l'INE.

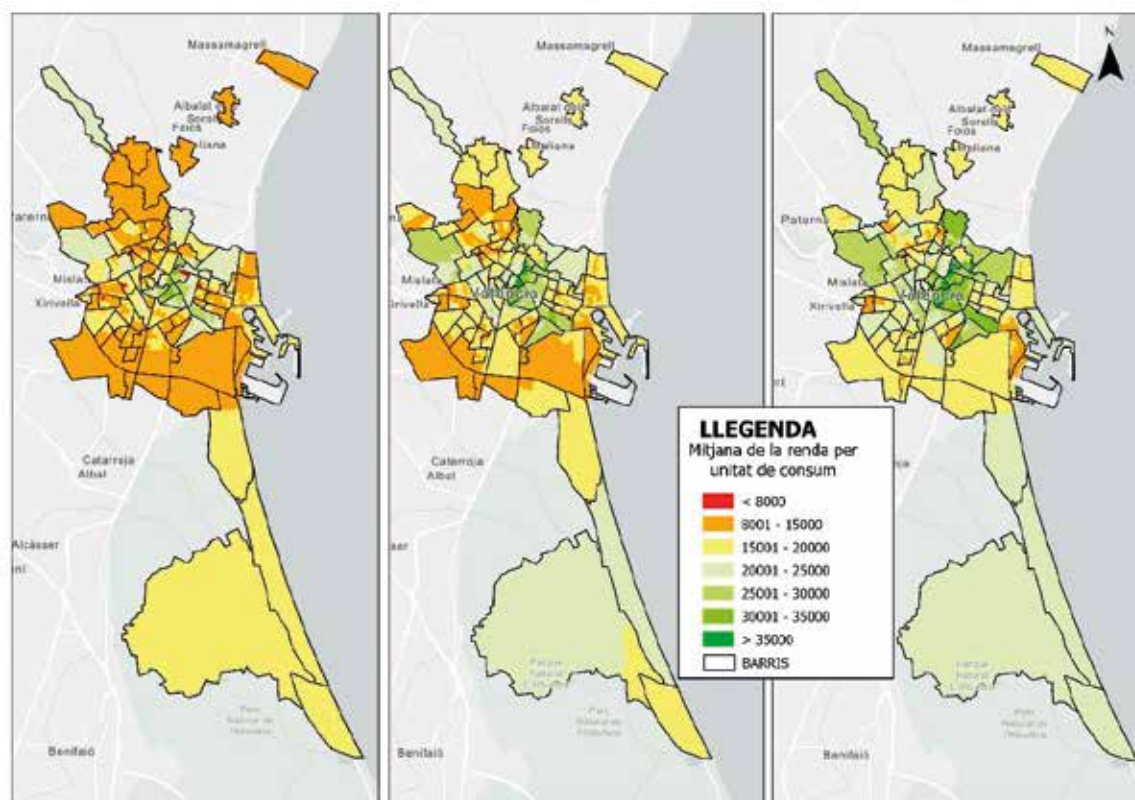

FIGURA 15. EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ 1991-2025 PER BARRIS A VALÈNCIA.
Font: elaboració pròpia a partir de l'estadística de l'Ajuntament de València.

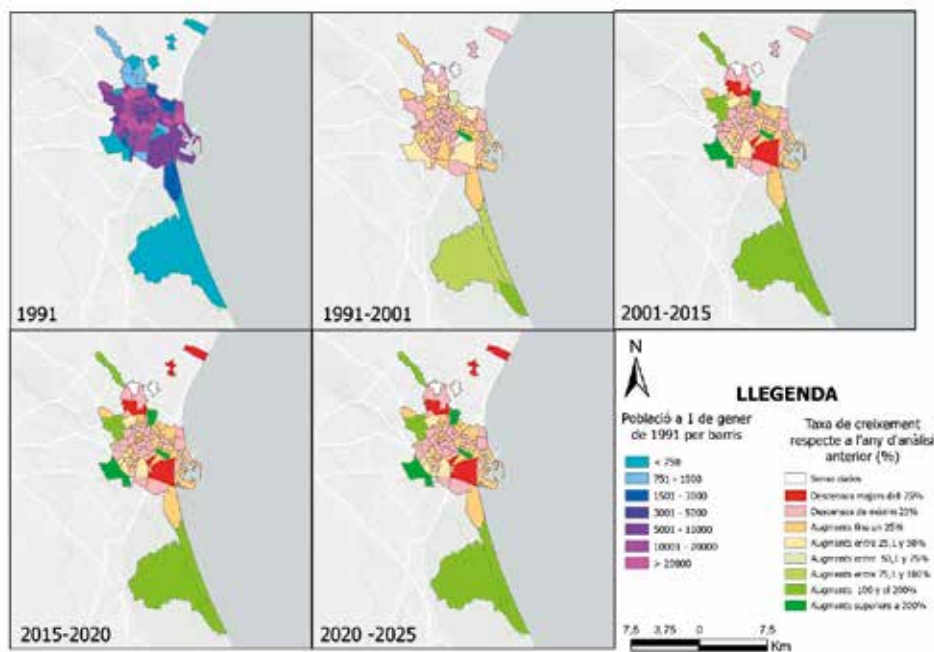

FIGURA 16. TAXES D'EDAT DE VALÈNCIA PER BARRI.
Font: elaboració pròpia a partir de l'INE.

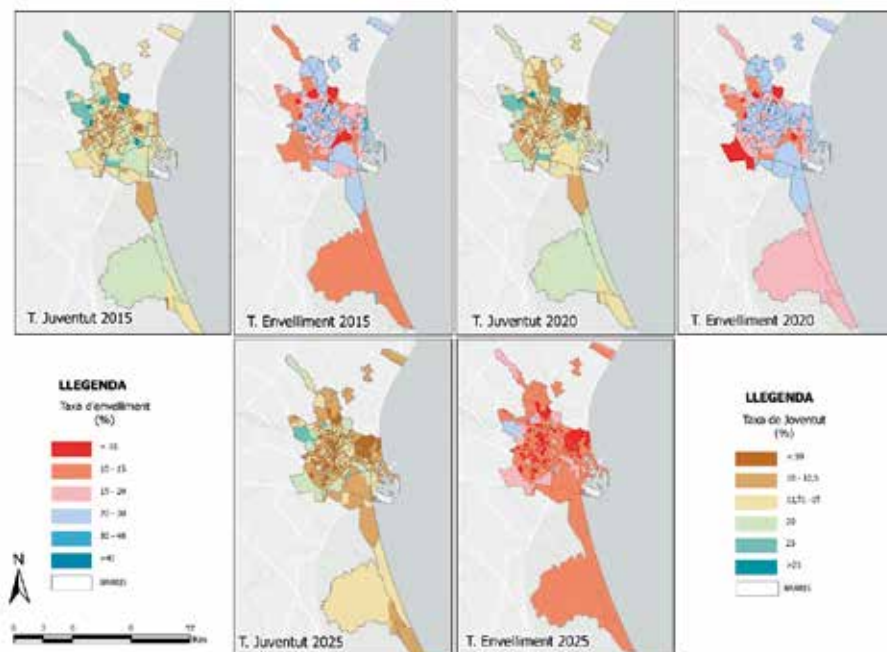
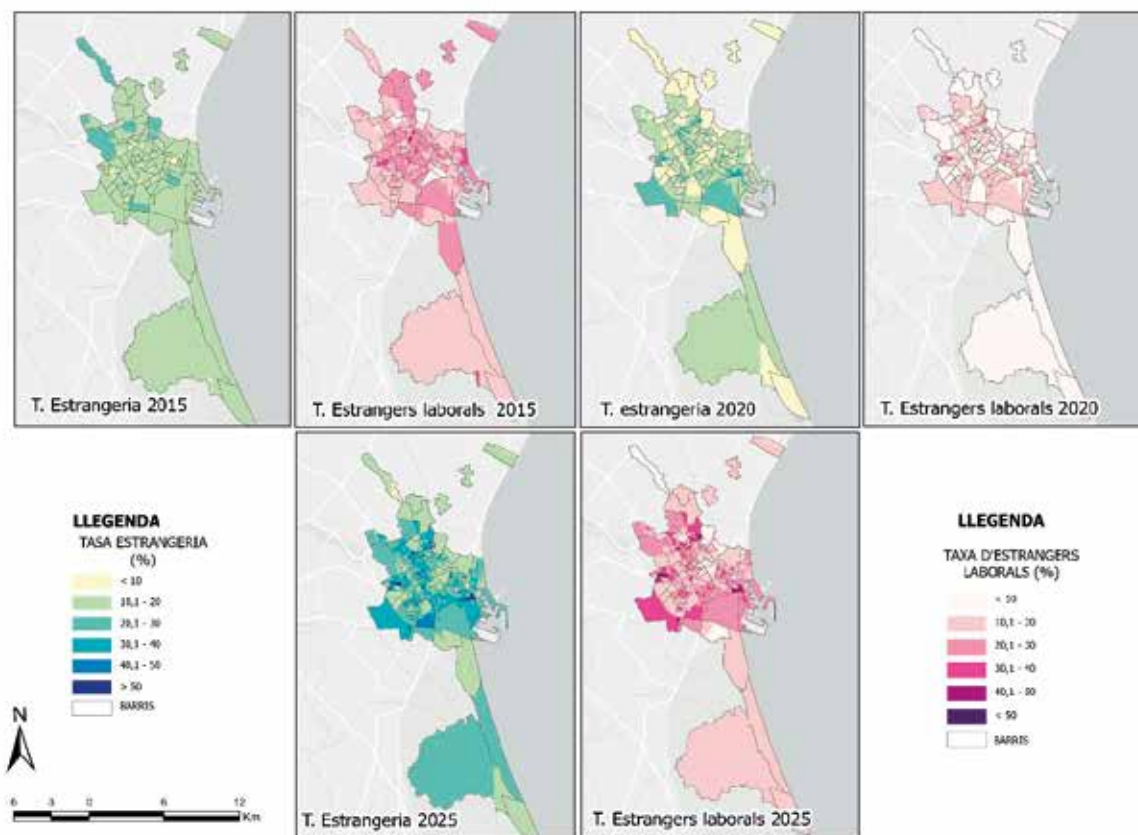

FIGURA 17. TAXES SEGONS LA NACIONALITAT.

Font: elaboració pròpia a partir d'INE.

barris de recent urbanització, amb increments anuals de fins al 2,5%, mentre que el centre es manté estancat demogràficament, s'hi prioritza l'allotjament turístic sobre el residencial i espenta part de la població expulsada cap a la perifèria i els municipis de l'àrea metropolitana.

Pel que fa a l'estructura d'edat, entre 2015 i 2025 es consolida un envelliment generalitzat. La taxa de joventut (menors de 15 anys) disminueix a menys del 10% en més del 80% dels barris, mentre que la taxa d'envelliment (major de 65 anys) augmenta fins al 15-25% generalitzat, amb punts crítics com Algirós i Extramurs, que superen el 35%. Aquesta homogeneïtzació d'edats evidencia que la ciutat ha passat d'una dualitat centre jove/perifèria envellida a una

estructura de població més uniforme, però amb envelliment sostingut.

En paral·lel, la població estrangera experimenta un increment significatiu, amb concentració especial en barris de renda mitjana-baixa com Orriols, l'Oli-vereta, Rascanya o Benicalap. En aquests espais, la immigració laboral també és elevada i actua com a motor demogràfic, ja que són els barris amb més presència de població en edat de treball i amb major nombre de xiquets. La seua presència es concentra en zones d'habitatge assequible dins d'una ciutat amb preus elevats.

Als barris centrals i la seua perifèria immediata (l'Eixample, el Pla del Real), l'augment d'estrangers d'alt poder adquisitiu no frena l'envelliment, sinó

que accelera la substitució de joves autòctons i la inflació immobiliària (>3.000 €/m²). Aquesta interacció entre turisme, HUT i capital transnacional fragmenta la ciutat en tres realitats:

- Nucli i façana marítima: envelliment sever, pressió turística extrema i substitució poblacional per fluxos de curta estada.
- Perifèria de relleu: concentració d'immigració laboral i població activa en barris assequibles que actuen com a escenari de reubicació forçada de residents locals.
- Zones d'expansió: maduresa demogràfica i creixement vinculat a rendes mitjanes-altes.

En definitiva, el turisme actua com a catalitzador de migracions internes: espenta les famílies cap als marges, mentre la immigració exterior de renda similar se suma a aquestes destinacions i els d'alta renda, normalment joves sense fills, ocupen els llocs de moda de la ciutat. València es configura com un model urbà dual i segmentat: el centre s'orienta al consum i a les rendes altes, mentre que la perifèria i l'àrea metropolitana absorbeixen la pressió residencial. Aquesta dinàmica és la clau per a comprendre els desequilibris socials i territorials de la València del futur.

DISCUSSIÓ I CONCLUSIONS

L'anàlisi, tot i les limitacions en la continuïtat i periodicitat de les dades estadístiques, confirma que València ha passat de ser una ciutat amb turisme a una ciutat turística, seguint la trajectòria, que no el volum, de Barcelona o Venècia (López Palomeque, 2015). Les dades demostren que el turisme no és un sector aïllat, ni es pot considerar un fenomen circumscrit a barris concrets, com alguns estudis sectorials havien apuntat anteriorment, sinó un agent estructural que altera la funcionalitat, la demografia i l'espai físic municipal.

En l'àmbit econòmic, la dinàmica empresarial revela una especialització terciària que, tot i aportar resiliència, genera una pèrdua de diversitat. A Ciutat Vella, el comerç de proximitat cedeix davant les franquícies i la restauració ràpida, fet que augmenta la vulnerabilitat del teixit local (De la Calle Vaquero,

2019). L'èxit de pernoctacions i PIB turístic coexisteix amb una inflació de serveis que redueix el poder adquisitiu del resident (Roberts *et al.*, 2022), mentre que l'espai públic es transforma en un recurs productiu (terrasses i hotels) que altera la convivència (Mansilla, 2022).

Demogràficament, es produeix un procés de substitució profunda. Als Pobles Marítims, la rehabilitació d'actius degradats, tot i ser un èxit visual (Grau Roda, 2022), amaga l'expulsió de joves autòctons en favor de perfils de renda alta (*expats* i nòmades digitals) (López-Gay *et al.*, 2021). Aquest canvi transforma barris tradicionals en *hubs* de serveis i en modifica la identitat cultural. En aquest context, l'àrea metropolitana esdevé determinant, ja que absorbeix la població que la ciutat central no pot retindre (De la Osada Saurí, 2025), fet que evidencia la necessitat d'una millor governança i connectivitat a escala metropolitana.

Finalment, el malestar social ja és una realitat articulada (De la Osada Saurí, 2026). Les associacions veïnals denuncien des de la contaminació acústica fins a l'expulsió residencial, i qüestionen unes polítiques municipals centrades quasi exclusivament en la regulació dels HUT (Arnandis i Agramunt, i García Marco, 2025). Tot i que els HUT centren el conflicte, l'oferta hotelera creix i els problemes persisteixen, mentre que debats com la taxa turística manquen de profunditat (FAAVV, 2026). Tot i que les darreres iniciatives institucionals, la creació de l'àrea metropolitana, la descentralització de l'activitat o el debat sobre la taxa turística apunten cap a una gestió integral, el risc de romandre en una reforma superficial és elevat. El model futur de València exigeix una definició estratègica davant la incompatibilitat entre l'expansió portuària i el creixement turístic. A més, aquesta planificació no pot obviar el context de crisi energètica i l'emergència climàtica, factors que obliguen a transcendir la simple promoció per prioritzar la sostenibilitat social i la qualitat de vida de la població resident.

REFERÈNCIES:

- Aledo, A., i Nogués-Pedregal, A. M. (2019). Turismo residencial internacional. In E. Cañada i Canada. Murray (eds.), *Turistificación global. Perspectivas críticas en turismo*. (p. 113–144). Editorial Icaria.
- Arnandis i Agramunt, R., i García Marco, B. (2025). ¿Es posible limitar el turismo?: Una revisión a la normativa regional sectorial española sobre la saturación turística. *Cuadernos Geográficos*, 64(2), 30–50. <https://doi.org/10.30827/cuadgeo.v64i2.30662>
- Bañales-Mallo, A., Aguirre-García, M. S., i Santos-Vij, M. L. (2015). El valor del «city branding» en la competitividad urbana: el caso de Bilbao. *Boletín de Estudios Económicos*, 20(215), 255–280. Vist en 03/2026 en http://newsletter.alumnidba.es/files/descargas/1482418025_1.pdf#page=65
- Bataller Català, A., i Torrents i Sunyol, J. (2024). Turistificació a València: Noruega i altres mirades literàries. *Compàs d'amalgama*, 9, 27–31. <https://doi.org/10.1344/Compas.2024.9.6>
- BBVA. (2026). El gasto turístico con tarjeta creció un 8% en 2025, impulsado por el turismo nacional. BBVA Research. Vist en 03/2026 en <https://www.bbva.com/es/es/economia-y-finanzas/bbva-research-el-gasto-turistico-con-tarjeta-crecio-un-8-en-2025-impulsado-por-el-turismo-nacional/>
- Blanco Romero, A., De la Calle, M., Fernández Tabales, A., García Hernández, M., Lois González, R. C., Mínguez García, M. . del C., Navalón García, R., Navarro Jurado, E., i Troitiño Torralba, L. (2021). *Diccionario de turismo*. Cátedra.
- Bugalski, Ł. (2020). The Undisrupted Growth of the Airbnb Phenomenon between 2014–2020. The Touristification of European Cities before the COVID-19 Outbreak. *Sustainability*, 12(23), 9841. <https://doi.org/10.3390/su12239841>
- Buriel, E. (2009). Planificación urbanística y ciudad. En J. Hermosilla (ed.), *La ciudad de Valencia: historia, geografía y arte de la ciudad de Valencia*. (p. 144–171). Universitat de València.
- Circunegui, J. M. (2019). *Miseria Planificada. Derechos humanos y neoliberalismo*. Ediciones Dado.
- Costa, V., i Ribeiro de Almeida, C. (2011). *Low cost airlines, airport and tourism. The case of Faro Airport*. 51st Congress of the European Regional Science Association. <https://www.econstor.eu/handle/10419/120137>
- Cucó, J. (2013). Poniendo a Valencia en el mapa global. Políticas, desarrollos urbanos y narrativas sobre la ciudad. En J. Cucó Giner (Ed.), *Metamorfosis Urbanas. Ciudades españolas en la dinámica global*. (p. 157–180). ICARIA.
- Cucó, J., i Yeves, T. (2013). A la sombra de la Ciudad de las Artes y las Ciencias gentrificación en Penya-roja. En J. Cucó (ed.), *La ciudad pervertida: Una mirada sobre la Valencia global* (pp. 41–66). Antrophos Editorial.
- De la Calle Vaquero, M. (2019). Turistificación de centros urbanos: clarificando el debate. *Boletín de La Asociación de Geógrafos Españoles*, 83. <https://doi.org/10.21138/bage.2829>
- De la Encarnación, A. M. (2016). El alojamiento colaborativo: Viviendas de uso turístico y plataformas virtuales. *Revista de Estudios de la Administración Local y Autonómica*, 5. <https://doi.org/10.24965/real.v0i5.10350>
- De la Osada Saurí, D. (2025). Cartografías de la turistificación. Una metodología para el análisis de la presión turística sobre las ciudades de Barcelona, Bilbao, Madrid y València (2000–2020). [Universitat de València]. <https://hdl.handle.net/10550/108342> .
- De la Osada Saurí, D. (2026). La detecció de la turismefòbia a partir dels baròmetres locals: un estudi de Barcelona i València. *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 72(1), 51–83. <https://doi.org/10.5565/rev/dag.1257>
- Esteban, M. (2000). *Bilbao, luces y sombras del titanio. El proceso de regeneración del Bilbao Metropolitano*. Servicio Editorial del País Vasco.
- FAAVV. (2026). *La Federación vecinal califica de decepcionante la nueva regulación de apartamentos turísticos de València*. Faavv.es. Vist en 03/2026 en <https://faavv.es/es/la-federacion-vecinal-califica-de-decepcionante-la-nueva-regulacion-de-apartamentos-turisticos-de-valencia/>
- Franco, S. F., i Santos, C. D. (2021). The impact of Airbnb on residential property values and rents: Evidence from Portugal. *Regional Science and Urban Economics*, 88, 103667. <https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2021.103667>
- Gaja, F. (1996). La Transformación de Valencia (II): Plan General de 1988: la última gran propuesta urbanística que ha dibujado el paisaje de la capital levantina. Urbanismo. *Revista Oficial del Colegio de Arquitectos de Madrid*, 29, 76–81.

- Grau Roda, M. (2022). La gentrificació atomitzada al barri del Cabanyal (València): del projecte de destrucció a la mercantilització de l'habitatge. Entre la regeneració i la vulnerabilitat. *Disjuntiva. Crítica de les Ciències Socials*, 3(2), 9. <https://doi.org/10.14198/DISJUNTI-VA2022.3.2.1>
- Jover, J., Berraquero-Díaz, L., Barrero-Rescalvo, M., i Jiménez-Talavera, A. (2018). Turistificación y movimientos urbanos de resistencia experiencias desde Sevilla. En C. Milano i J. Mansilla (Eds.), *Ciudad de vacaciones. Conflictos urbanos en espacios turísticos*. (p. 403–438). Pol·len Edicions.
- Kern, L. (2022). *La gentrificación es inevitable y otras mentiras*. Bellaterra.
- Lahuerta Yúfera, R. (2021). *Noruega*. Drassana.
- López-Gay, A., Cócola-Gant, A., i Russo, A. P. (2021). Urban tourism and population change: Gentrification in the age of mobilities. *Population, Space and Place*, 27(1). <https://doi.org/10.1002/psp.2380>
- López Palomeque, F. (2015). Barcelona, de ciudad con turismo a ciudad turística. Notas sobre un proceso complejo e inacabado. *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 61(3), 483–506. <https://doi.org/10.5565/rev/dag.296>
- Mansilla, J. (2022, Novembre 9). El turismo vende lo que no es suyo. *El Salto Diario*. Vist en 03/2026 en <https://www.elsaltodiario.com/opinion/terrazas-turismo-vende-lo-que-no-es-suyo>
- Mansilla, J., i Milano, C. (2018). Introducción a la ciudad de vacaciones. Apuntes sobre turismo y malestar social en barcelona. En C. Milano i J. Mansilla (eds.), *Ciudad de vacaciones. Conflictos urbanos en espacios turísticos*. (p. 19–80). Pol·len Edicions.
- Milano, C., Novelli, M., i Cheer, J. M. (2019). Overtourism and Tourismphobia: A Journey Through Four Decades of Tourism Development, Planning and Local Concerns. *Tourism Planning & Development*, 16(4), 353–357. Vist en 03/2026 en <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/21568316.2019.1599604>
- Moix, L. (2010). *Arquitectura milagrosa. Hazañas de los arquitectos estrella en la España del Guggenheim*. Anagrama.
- Muñoz, F. (2008). *Urbanización. Paisajes comunes, lugares globales*. GG Mixta.
- Peñarrubia, M. P. (2018). *Los datos estadísticos públicos y su uso en el conocimiento del comportamiento de los turistas en destinos inteligentes*. [Universitat de València]. [https://roderic.uv.es/bitstream/handle/10550/67526/Tesis Doctoral Maria Pilar Peñarrubia Zaragoza Julio 2018.pdf?sequence=1&iisAllowed=y](https://roderic.uv.es/bitstream/handle/10550/67526/Tesis%20Doctoral%20Maria%20Pilar%20Pe%C3%B1arrubia%20Zaragoza%20Julio%202018.pdf?sequence=1&iisAllowed=y)
- Renaud Vuignier. (2016). Place marketing and place branding: A systematic (and tentatively exhaustive) literature review. *Working Paper de l'IDHEAP*. Vist en 03/2026 en https://www.researchgate.net/publication/304626244_Place_marketing_and_place_branding_A_systematic_and_tentatively_exhaustive_literature_review
- Roberts, T., Renda, A., i Pinto, P. (2022). Residents' Perceptions on Tourism Impacts and Quality of Life: The Case of Faro. , 10(1), 39–57. <https://doi.org/10.34623/z1zj-5q27>
- Salom Carrasco, J., i Pitarch-Garrido, M.-D. (2017). Análisis del impacto en el turismo de la estrategia de desarrollo urbano basada en megaproyectos. El caso de la ciudad de Valencia. *Cuadernos de Turismo*. <https://doi.org/10.6018/turismo.40.310111>
- Santamarina Campos, B., i Moncusí Ferré, A. (2013). De huertas y barracas a galaxias faraónicas. Percepciones sociales sobre la mutación de la ciudad de Valencia. *Paper*, 98, 365–391. Vist a 03/2026 en https://ddd.uab.cat/pub/papers/papers_a2013m4-6v98n2/papers_a2013m4-6v98n2p365.pdf
- Sequera, J. (2020). *Gentrificación. Capitalismo cool, turismo y control del espacio urbano*. Catarata.
- Sequera, J., i Nofre, J. (2018). Shaken, not stirred. *City*, 22(5–6), 843–855. <https://doi.org/10.1080/13604813.2018.1548819>
- Sorribes, J. (2015). *Valencia 1940–2014: Construcción y destrucción de la ciudad*. Publicacions Universitat de València.
- UE. (2026). *Eurostat regional yearbook – 2025 edition. Publications Office of the European Union*. Vist en 03/2026 en <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-flags-hip-publications/w/ks-01-25-037>

02

«Esto es fútbol, papá»

Homofòbia i discursos d'odi en l'esport. El cas de Borja Iglesias

«THIS IS FOOTBALL, DAD». HOMOPHOBIA AND HATE SPEECH IN SPORT.
THE CASE OF BORJA IGLESIAS

ARÁN REIG-MARTÍNEZ

Universitat de València

aranreig@gmail.com

ORCID: 0009-0001-2532-0663

CARLES XAVIER SENSO VILA

Universitat de València

carlesenso@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0529-5787

rebut: 30/03/2026

acceptat: 03/04/2026

publicat: 29/09/2026

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-140.11>

debats #140 (p. 196_211)

RESUM

El futbolista del Celta de Vigo Borja Iglesias va ser víctima d'atacs homòfobs a través de les xarxes socials a propòsit de manifestacions públiques en les quals el davanter es posicionava, sense embuts, sobre temes de l'actualitat. Aquesta investigació analitza la tipologia dels atacs d'odi a través de la xarxa social X (abans Twitter) per constatar la pressió mediàtica que viuen els representants de l'esport sotmesos a l'escrutini públic. S'analitzen més de 1.500 comentaris, dels quals quasi el 46% dels missatges contenien odi; és a dir, poden ser constitutius de delictes per perseguir un determinat grup social.

Paraules clau: odi, desinformació, homofòbia, racisme, masclisme, xarxes socials, futbol, esport.

ABSTRACT

Celta de Vigo footballer Borja Iglesias was the victim of homophobic attacks on social media in connection with public demonstrations in which the striker took a clear stance on current issues. This research analyses the typology of hate attacks on the social network X (formerly Twitter) to ascertain the media pressure experienced by representatives of the sport subjected to public scrutiny. More than 1,500 comments were analysed, almost 46% of the messages contained hate, that is, they may constitute a crime to persecute a certain social group.

Keywords: hatred, misinformation, homophobia, racism, sexism, social media, soccer, sport

INTRODUCCIÓ. L'ODI ARRELAT A L'ESPORT

El jove àrbitre alemany Pascal Kaiser es va declarar públicament a la seua parella en el partit entre el Colònia i el Wolfsburg, davant prop de 40.000 espectadors. A la seua petició de matrimoni va rebre com a resposta un sí i un efusiu bes. També, dies després, una pallissa d'un grup d'homes que no va voler entendre ni respectar que la seua parella fora un altre jove xic. El vídeo de la petició es va fer viral i als milers de missatges romàntics també els van seguir una campanya d'homofòbia que va desembocar en la brutal agressió física. Del món digital a l'analògic, de la ficció del núvol a un ull morat i la por al cos.

Les agressions i la discriminació en el futbol venen des de lluny. De molt lluny. L'odi s'institueix com una reacció intrínseca i inherent de l'ésser. L'odi¹ es va arrelar des de pràcticament l'inici de l'esport del baló. Subjecte a la passió de les emocions i a l'acció en grup, les graderies dels estadiis sempre han sigut camp d'odi cap als rivals, que són insultats, estigmatitzats i perseguits. Com en qualsevol esport? En el futbol, per la seua difusió i arrelament, potser

1. L'Organització per a la Seguretat i Cooperació a Europa estipula que el delictes d'odi «es dona quan el seu autor ha designat intencionadament una persona o propietat com el seu objectiu per una o més característiques protegides o ha expressat hostilitat cap a algunes característiques protegides durant la comissió del delictes. Es compon de dos elements: un delictes i una motivació prejudiciosa». A més, una sentència del Tribunal Suprem del 4 de febrer de 2019 va afegir que el tipus penal de l'art. 510 CP s'ha de complementar amb el risc que aquest missatge exercisca una influència sobre altres persones que done origen a actes que puguen posar en perill els valors essencials de l'ésser humà, com la seua vida, la seua integritat física o la seua llibertat. Informació consultada a través de l'Organització per a la Seguretat i Cooperació a Europa (OSCE): «Els delictes d'odi motivats pel racisme i la xenofòbia». Document disponible en: <https://www.osce.org/files/f/documents/6/b/502275.pdf> (data de consulta: 10 de març de 2026).

més. Com més partits i més passió, més presència de la violència.

Es diu que el primer cas documentat de racisme en el futbol es va donar pels volts de 1909, quan Walter Tull va ser atacat amb llenguatge racista («lower than Billingsgate») en un partit davant el Bristol City. Així ho va documentar la premsa, el diari *Northampton Tire*. Remarcable per ser tal vegada el primer cas registrat en els mitjans de comunicació, però amb tota seguretat que els atacs d'odi van nàixer amb l'aparició d'aquest esport, a mitjan segle XIX. Després (com per exemple han constatat Rodríguez Moya i Arellano), els casos de racisme (com altres tipus d'atacs d'odi) s'han succeït sense descans en el món del futbol. Aquest va començar sent un esport d'elit, practicat per classes acomodades, però quan van començar a jugar-hi i a destacar, per exemple, persones de color, el racisme es va expandir. Es parla ací de racisme perquè ha sigut el tipus de discriminació més estudiat, sobretot per la inexistència d'una altra mena de manifestacions identitàries o d'orientació sexual. L'homosexualitat en el futbol no ha existit pràcticament. O, més ben expressat, les manifestacions homosexuals no han proliferat en els vestidors i en els mitjans de comunicació, per la qual cosa la discriminació ha aparegut puntualment en les graderies davant casos particulars, com per exemple el del jugador del Real Madrid Michel a propòsit de l'incident amb Valderrama. Sí que s'hi ha manifestat amb tot el dramatisme el masclisme contra les dones. Més encara quan han començat a destacar, també a Espanya, amb la consecució de títols fins i tot d'àmbit internacional. «Futbol femení, ni futbol, ni femení», es va popularitzar. Masclisme en vena.

L'odi perpetrat a través del racisme ja va començar a generalitzar-se en la dècada dels cinquanta del segle XX, com va constatar el futbolista marroquí Larbi Ben Barek quan era jugador de l'Atlètic de Madrid. Segons explica Carles Viñas, «en la dècada

dels setanta, Espanya va començar a obrir-se a altres influències. En aquella dècada van recalar jugadors negres com el gambià Alhaji Momodo Njile, contractat pel Sevilla en 1973. Un altre cas va ser el britànic Laurence Cunningham, traspassat en 1979 pel West Bromwich Albion al Reial Madrid. El davanter anglès, víctima d'abusos racials al seu país, també va patir assetjaments similars a Espanya quan va ser increpat per un aficionat sevillista al crit d'«inferior». També va suportar càntics racistes el porter camerunès Thomas N'Kono durant la seua etapa als anys huitanta en el RCD Espanyol. Un fet similar al que van patir uns anys més tard altres porters, com Jacques Songo'o, del RCD de la Corunya, i Wilfred Agbonavbare, del Rayo Vallecano, que va rebre insults com «negro, cabrón, recoge el algodón». (Viñas, 2024).

Suposa un repàs succint davant l'anorreadora presència d'odi racista en el futbol. I això pot representar un ínfim exemple dels atacs públics (és a dir, mediatitzats), perquè en el futbol amateur (no hi ha xifres oficials, però es parla de desenes de milers de partits a Espanya cada setmana) aquestes conductes també es reproduïen constantment.

El sociòleg Ramón Llopis-Goig considera que la sensació «de dissolució de la identitat personal —en termes de control moral— i la creació d'una inèrcia emocional de naturalesa col·lectiva produeixen una sensació d'acord tàcit que redueix l'activitat dels mecanismes inhibitoris i actua com un marc per a legitimar comportaments racistes i xenòfobs que probablement no s'exhibirien mai de manera individual. Així, es produeix una disminució de l'autocontrol moral dels aficionats, acompanyada d'un contagi emocional que, a vegades, pot conduir a comportaments violents o racistes» (Llopis-Goig, 2009). Un estudi de Séntisis Intelligence va demostrar que el 20% dels comentaris digitals durant les temporades 2016-2017 i 2017-2018 van ser de caràcter violent

(incloent-hi insults, signes racistes, homòfobs o masclistes). D'altra banda, una nota de premsa del Ministeri d'Inclusió Social i Migracions de febrer de 2025 va fer públic les dades arreplegades per l'Observatori Espanyol de Racisme i Xenofòbia (Oberaxe). Davant els milers de missatges d'odi, les plataformes de xarxes socials van actuar de manera diferent en la comesa d'erradicar-los. En aquella ocasió, l'informe va detallar que TikTok era la plataforma amb una taxa de retirada més alta, amb un 86%, seguida de Facebook, amb un 74%. En aquell butlletí, X només va eliminar-ne un 5% i Instagram i YouTube, cap. Una altra dada alarmant va ser que la meitat dels continguts d'odi notificats estaven focalitzats en les persones musulmanes, amb un 43% de continguts d'islamofòbia. Aquelles dades del discurs d'odi van ser seguides per les publicacions contra persones del nord d'Àfrica (30%) i dirigides a persones afrodescendents (17%). «L'esport acapara bona part del discurs d'odi racista i xenòfob, però també a través de l'esport, i de manera molt especial del futbol, podem arribar a milions de persones per a combatre aquests missatges; d'ací ve que hàgem concentrat esforços amb LaLiga per a millorar el monitoratge i, per tant, el marge d'actuació i capacitat de resposta», va manifestar la ministra Elma Saiz.

Tot això en un marc d'acció de l'odi que, segons l'*Informe sobre l'evolució dels delictes i incidents d'odi a Espanya* (2024), va provocar que aquell any s'investigaren un total de 1.955 infraccions penals i incidents d'odi a Espanya, entre els quals els delictes d'odi per racisme i xenofòbia van ser els més nombrosos, amb el 41,13% del total. Respecte de l'any anterior, 2023, van augmentar els delictes d'odi relacionats amb l'antisemitisme i l'aporofòbia, mentre que van baixar els relacionats amb ideologia i antigitanisme.

QUAN L'ODI USA LES XARXES SOCIALS DIGITALS

Hui no hi ha cap esport professional allunyat de l'escrutini social. I, més enllà, l'opinió de la resta s'ha situat com un element associat a l'esport també ama-

teur, que les xarxes socials digitals (també especialitzades, com Strava) han convertit en públic, fins i tot pel que fa als entrenaments. Estudis com els desenvolupats per Herrera, Pacheco, Palomar i Zavala han relacionat l'ús de xarxes socials amb la depressió, la falta d'habilitats socials i la baixa autoestima, i els usuaris s'han mostrat indefensos i mantenint una percepció deteriorada sobre les seues relacions interpersonals.

La competència constant per la comparació social, la descontextualització de les dades que ofereixen una falsa realitat, el consum addictiu de les xarxes socials ludificades que es pot traduir en un sobreentrenament o en una excessiva exigència competitiva basada en l'obsessió per les mètriques estadístiques, la pèrdua d'objectius basats en el gaudi personal i la salut o la dependència emocional de la validació pública poden desembocar en problemes d'ansietat, baixa consideració personal, irritabilitat o esgotament. Són conseqüències de la imposició de la identitat digital sobre l'analògica, de l'espai virtual sobre el físic. Un món cibernètic que exigeix perfecció, renovació constant i inacabable, en contrast amb una vida real plena de dubtes, imperfeccions, cansament i lesions.

Però, més enllà dels efectes perniciosos de l'exposició pública de l'esport (es pot ampliar informació en «El riesgo de la vanidad. Redes sociales deportivas y su efecto en la salud mental» (Senso, 2025), aquesta investigació se centra en l'odi, conseqüència directa i indesitjable d'aquesta exhibició a través de les xarxes socials.

Les xarxes digitals posen en perill la salut mental dels esportistes i també, paral·lelament, el seu bon rendiment. La FIFA va fer pública una investigació coincidint amb el Dia Internacional per a Contrarestar el Discurs d'Odi de les Nacions Unides, que es commemora cada 18 de juny, i que denunciava l'augment exponencial de les agressions verbals patides per futbolistes durant els tornejos de seleccions per raons de racisme, xenofòbia o homofòbia, principalment. L'estudi va rastrejar més de 400.000 publicacions fetes durant la UEFA Euro 2020 i la Copa Africana de Nacions 2021 i va poder constatar que

més del 50% dels jugadors van ser objecte d'alguna mena d'insults discriminatoris, gran part dels quals procedents de les seues pròpies nacions. La majoria van correspondre a comentaris homòfobs (40%) i racistes (38%).

Segons expliquen a través de la pàgina web, el Servei de Protecció en les Xarxes Socials (SMPS) de la FIFA protegeix del ciberassetjament a futbolistes, equips i membres de les delegacions, evita que els seus perfils en les xarxes socials s'ompliguin de missatges ofensius i els permet gaudir una mica més de les competicions. Així mateix, evita que els seus seguidors es vegin exposats a comentaris abusius, discriminatoris o amenaçadors, i impedeix que aquesta mena de conductes es normalitzen. Des de la seua activació, i després de més d'una vintena de competicions estudiades a través de 15.302 comptes, el servei havia ocultat al maig de 2026 més de deu milions de comentaris abusius i havia protegit de possibles danys psicològics els destinataris, els seus amics, familiars i seguidors. Els comptes denunciats són traslladats, en primera instància, a les plataformes tecnològiques perquè prenguen accions, encara que davant de situacions greus es remet a les forces policials.

«Com a representants dels atletes, condemnem, en els termes més enèrgics, totes les formes d'atac i assetjament, independentment de les opinions que un pugua tindre sobre determinades decisions. Estem de tot cor la nostra simpatia i suport als atletes i persones afectades per aquest comportament inacceptable», va manifestar el Comité Olímpic Internacional (COI), que durant els Jocs Olímpics de París 2024 també va filtrar més de 8.500 missatges insultants o abusius a esportistes. Per exemple, la campiona olímpica de boxa, l'algeriana Imane Khelif, o la seua companya taiwanesa, Lin Yu-ting, van rebre milers de missatges ofensius.

En aquells JJOO també es va assetjar en xarxes la waterpolista Paula Leitón, criticada pel seu físic. Va expressar: «Potser pensen que em faran mal. Sé com és el meu cos i el vull moltíssim. El treballo per a un esport que és la meua vida. Tant em fan els comentaris. Acabe de guanyar un or olímpic, que és el somni que tenia des que era una nana. Estic zero

preocupada, però si han de seguir amb aquests comentaris, que pensen en les persones a qui poden fer mal. A mi no m'afecta, però potser a alguna xiqueta, sí».² Sobre el món del futbol s'han conegut diferents estudis. El primer informe³ de l'Observatori Espanyol del Racisme i la Xenofòbia va analitzar, al novembre de 2025, els missatges d'odi en les xarxes socials, i va detectar 33.458 continguts sobre esportistes. Lamine Yamal va ser el més damnificat, concentrant el 60% dels atacs racistes i insults. El va seguir Vinicius, amb el 29%; i, en menor manera, després Mbappé, Balde, Brahim Díaz o Iñaki Williams. L'Observatori va observar el comportament de les plataformes tecnològiques quan els van notificar les denúncies. Així, Facebook va ser de les que millor va reaccionar, després de retirar un 62% del contingut denunciat, mentre que X només va actuar sobre el 10%.

A mitjan 2024, una investigació de la càtedra eSports de la Universitat de Màlaga, la Universitat Internacional de La Rioja i el club d'eSports GI-ANTX va constatar que la majoria dels artífexs dels comentaris d'odi en xarxes socials contra els professionals d'eSports són homes, amb estudis bàsics i odi cap a les jugadores de sexe femení. Aquesta pressió fa que el 58% de les jugadores oculten el gènere per a evitar insults. L'odi cap a elles se centra en la seua condició de dones (61%) o en la seua aparença (44%). Als jugadors (entre el 15 i el 30%) se'ls ataca per la seua nacionalitat, ètnia o orientació política. Les apostes esportives incrementen els atacs per la frustració que provoca no poder aconseguir rèdit econòmic.

2. *El Mundo/EFE*: La waterpolista Paula Leitón se defiende de las críticas a su físico: «Sé cómo es mi cuerpo y lo quiero muchísimo. Acabo de ganar un oro y no me afectan». 13 d'agost de 2024. <https://www.elmundo.es/deportes/juegos-olimpicos/2024/08/13/66bb0ed7fdddf99068b458a.html>

3. Tronchoni, Nadia: Un año de rastreo del discurso de odio en redes: Lamine Yamal, a quien llaman «moro de mierda», concentra el 60% de los ataques racistas. 8 de novembre de 2025. <https://elpais.com/deportes/futbol/2025-11-08/un-ano-de-rastreo-del-discurso-de-odio-en-redes-lamine-yamal-a-quien-llaman-moro-de-mierda-concentra-el-60-de-los-ataques-racistas.html>

El gran problema de les xarxes socials és que les conseqüències del seu ús desmesurat i descontrolat continuen sent desconegudes per a la majoria, per la qual cosa es requereix l'alfabetització digital i mediàtica per a comprendre-les, atès que els seus efectes sobre la població (i potser més sobre els joves) poden ser molt greus emocionalment. La gimnasta Simone Biles va insistir, després de la seua absència de l'alta competició, que prendre's un descans i deixar d'estar sotmesa a la pressió social va ser clau per a sanar-se mentalment. Va tornar més preparada i va demostrar de nou que era la millor gimnasta de la història, superant barreres físiques mai explorades. Segons va defensar l'analista JayNay Honest, una volta aconseguides les nocions físiques en el món de la gimnàstica, en competició el 10% del potencial procedeix dels músculs, però el restant 90% arriba de la ment.

La pressió i les distraccions s'amplien amb el consum (de vegades compulsiu) de les xarxes socials. El món de l'esport, gràcies a pioneres d'una certa valentia, viu en l'actualitat el debat de la salut mental, sobretot com a resposta a l'exigència de les xarxes socials, amb pressions ciutadanes de suposats aficionats que generen estrès, ansietat i depressió entre els esportistes. Alguns i algunes ho van denunciar abans, però van ser sobretot la tennista Naomi Osaka i la gimnasta Simone Biles les que van popularitzar la situació al voltant de 2021. La Universitat de Toronto va demostrar aquell mateix any que la majoria d'atletes d'alt rendiment senten problemes en la salut mental relacionats amb l'ansietat, la depressió, l'estrès i els trastorns alimentaris (Poucher-Tammen-Kerr-Cairney, 2019). Segons la pionera en l'estudi, l'estudiant graduada de la Facultat d'Educació Física i Kinesiologia Zoe Poucher (que va publicar en la revista *Psychology of Sport and Exercise*) els atletes d'elit són més propensos a experimentar tras-

torns de salut mental per l'estrès i la pressió. Es va concloure que el 31,7% d'esportistes presenten símptomes de depressió; el 18,8%, d'ansietat, i el 8,6% desenvolupa trastorns alimentaris.

EL CAS BORJA IGLESIAS

Borja Iglesias va néixer en 1993, a Santiago de Compostel·la, on es va iniciar en les categories inferiors de l'equip local Santiago FC. El món del futbol el va dur després, en 2007, al planter del València CF, on va militar tres temporades, per a passar més tard pel Vila-real. La professionalitat l'ha fet vestir després les samarretes del Saragossa, l'Espanyol, el Betis, el Bayer Leverkusen i el Celta de Vigo. Ha arribat a jugar en la selecció espanyola. Així, va debutar el 24 de setembre de 2022, convocat per Luis Enrique, per als partits corresponents de la Lliga de Nacions de la UEFA 2022-23 davant Suïssa i Portugal. En el seu debut davant Suïssa va jugar mitja hora i no va marcar.

Tanmateix, la seua vida professional ha estat sempre complementada per un compromís ciutadà que l'ha dut a posicionar-se davant problemes tant del dia a dia com estructurals. És el cas d'un que sempre ha resultat un tabú en el món del futbol, com és l'homosexualitat dels futbolistes. També sobre la guerra de Gaza, la discriminació racial o la igualtat de les persones LGTBI+. «Tant de bo utilitzem més el futbol per a millorar la societat, perquè té capacitat per a fer-ho». Aquesta és una entre les múltiples frases pronunciades per Iglesias, situació que l'ha dut a estar en la diana de grups que, tant a través del món digital com als estadis i la rodalia li han proferit insults i amenaces, inclús de mort. Borja Iglesias ha decidit no callar.

Una de les primeres vegades que es va viralitzar el posicionament polític d'Iglesias va ser a propòsit

de l'expansió del moviment Black Lives Matter, quan ja va aparèixer públicament amb les ungles pintades de negre. Allà van començar els atacs d'odi contra la seua persona. El seu compromís inclús el va allunyar de les convocatòries de la selecció espanyola de futbol, després de negar-se a acudir a una convocatòria per l'agressió sexual que el llavors president de la Federació, Luis Rubiales, va protagonitzar contra la jugadora Jenni Hermoso. El 23 d'agost de 2023, a penes uns minuts després d'una compareixença pública de Luis Rubiales en la qual va anunciar que no estava disposat a dimitir, Iglesias va publicar en les xarxes socials: «Estic trist i decebut. Com a futbolista i com a persona no em sent representat pel que ha passat hui a la Ciutat del Futbol de Las Rozas. Em sembla lamentable que continuen pressionant i posant el focus sobre una companya. Vestir la samarreta de la selecció espanyola és el més gran que m'ha passat en la meua carrera. No sé si en algun moment tornaré a ser una opció, però he pres la decisió de no tornar a la selecció fins que les coses canvien i aquest tipus d'actes no queden impunes. Per un futbol més just, humà i decent». Va ser el primer i un dels pocs futbolistes d'elit a posicionar-se en aquell conflicte. La majoria va guardar silenci i, a diferència de les dones que formen part del món del futbol femení, pocs van mostrar el seu suport públic a la jugadora agredida. Alexia Puteillas, dues vegades Pilota d'Or, va obrir un fil digital que va ser tendència mundial a través del hashtag #SeAcabó.

Mesos més tard, Iglesias també va voler expressar la seua opinió sobre el genocidi de Gaza perpetrat per Israel. «Cal fer alguna cosa», va contestar a preguntes dels periodistes davant els esdeveniments de la volta ciclista, que va ser avortada per les protestes contra la massacre. «El que em sorprén és que a vegades donem més importància a parar un esdeveniment esportiu que a un genocidi [...] Si es fiquen davant de la porteria amb una bandera de Palestina i això ajuda, tant de bo ho facen quan haja de xutar jo i no clave el gol i me l'anul·len. Tant de bo». Aquelles manifestacions van tornar a ser l'inici de milers d'atacs a les xarxes socials.

La campanya estudiada ací va succeir en gener de 2026. Després d'un partit, Iglesias va ser increpat al carrer, quan dialogava amb un amic. «Maricón de mierda», «píntate las uñas», li escridassaren, a més de desitjar-li la mort. El davanter ho va denunciar a les xarxes socials de forma sarcàstica: «Que estrany, si això no passa mai en el futbol». El seu club, el Celta, li va donar suport a través d'una publicació que resava: «El respecte no es negocia. L'odi no té cabuda en el futbol. Orgullosos de tu, dins i fora del terreny de joc». També LaLiga va publicar un post de suport, al cap d'unes hores.

Una aficionada va moure després una campanya de suport en la qual convidava a pintar-se les ungles en suport del futbolista, acudint massivament a Balaídos. L'impacte va ser mundial. Mediàticament, Iglesias ha aconseguit, amb el seu compromís i posicionament, situar temes de debat que normalment no són tractats en el món de l'esport, i ha aconseguit arribar a un públic nombrós. A més, altres futbolistes com Aitor Ruibal o Héctor Bellerín també s'han mostrat predisposats a utilitzar la projecció que dona el futbol per a parlar de temes socials. «M'he criat entre màquines de cosir i això també m'interessava. Comprenc els estereotips i els mems del *performative male* ('mascle performatiu'), però són una arma de doble tall: hi ha un grup d'homes que de veritat intenten trobar un espai on sentir-se còmodes fora de la masculinitat hegemònica tradicional i la mofa pot espantar». Són paraules de Bellerín, el jugador del Betis que abans va vestir les samarretes de l'Arsenal o el Barça. Una altra masculinitat està en expansió malgrat tot el soroll.

Encara que són exemples puntuals i no hegemònics, concentren gran importància. L'antic seleccionador anglès, Gareth Southgate va declarar en una entrevista que «enganyen els homes joves fent-los creure que l'èxit es mesura pels diners o per la dominància de les dones. Els ensinistren per a no mostrar cap emoció i els convencen que el món sencer, sobretot les dones, estan en contra seua». També Bellerín va declarar: «No sé si m'he trobat algun company homosexual. És molt trist. Vull dir que en els vestuaris en els quals he estat o no n'hi ha hagut o no s'ha creat l'ambient perquè una persona

Taula 1. LLIBRE DE CODIS 1. Font: elaboració pròpia	
1. Data	
2. Llengua	Castellà / Gallec / Una altra / Emoji
3. Contingut	Text / Foto / Vídeo / Foto + text / Vídeo + text
4. RT	Sí / No
5. Usuari original	
6. Polèmica explícita	Sí/No
7. Comentaris	
8. <i>Repost</i>	
9. M'agrada	
10. Visualitzacions	
11. Guardat	

puga expressar el que és i com se sent. Em sembla trist pensar que el futbol s'ha estancat. És complicat enfrontar-se a molts estereotips que hi ha en el futbol. L'homosexualitat n'és un. No és fàcil eixir de l'armari. Crec que anirà millorant. La gent ha d'entendre que si se't permet mostrar-te de la manera en què eres feliç, segur que rendiràs millor. Se'ns hauria de deixar dir el que sentim i pensem perquè l'aficionat puga empatitzar. En canvi, es mostra el futbolista com un producte que només ha d'expressar-se sobre uns temes».

METODOLOGIA DE TREBALL PER A L'ANÀLISI

Aquest treball estudia el discurs d'odi en l'esport a través de l'anàlisi dels comentaris publicats en X amb motiu de l'esdeveniment que va tindre lloc el 12 de gener de 2026, després del partit entre el Sevilla FC i el RC Celta de Vigo. En finalitzar el partit, dirigint-se a l'autobús, el jugador de l'equip vigués Borja Iglesias va rebre insults homòfobs per part d'alguns aficionats de l'equip contrari entre els quals es va poder sentir l'expressió «píntate las uñas».

Aquesta investigació analitza de manera quantitativa els tuits publicats en la xarxa social X per part del perfil oficial del RC Celta de Vigo (@RCCelta) i

de Borja Iglesias (@BorjaIglesias9), entre l'endemà dels atacs (13/01/2026) i l'1 de febrer del mateix any. Per a concretar l'estudi evitant els continguts sense relació amb el tema estudiat, s'analitzen totes les publicacions de Borja Iglesias, així com les que va fer el club en què s'esmenta directament el jugador o aquest apareix en imatge. Entre els dos perfils s'ha recopilat un total de 52 publicacions, que han sigut sotmeses a una primera codificació mitjançant l'aplicació d'un llibre de codis estructurat en 11 variables.

Amb una primera classificació s'ha identificat la data de la publicació (1), la llengua en què s'ha fet la comunicació (2), el tipus de contingut compartit (3), la possibilitat de tractar-se d'un retuit d'un altre compte (4), qui ha sigut l'autora o l'autor del tuit original (5), si tracta la polèmica de les ungles de manera explícita (6) i la quantitat de comentaris (7), *reposts* (8), m'agrada (9), visualitzacions (10) i guardats (11) del contingut analitzat.

Seguidament a aquesta primera classificació, s'ha procedit a l'anàlisi manual dels comentaris de resposta als tuits seleccionats (aquells publicats per Borja Iglesias o pel RC Celta de Vigo fent referència al jugador). Els comentaris de resposta a les publicacions originals s'han sotmés a un segon llibre de codis. En els casos de les publicacions amb més de 100 comentaris, s'ha fet l'estudi manual de les 100 pri-

Taula 2. LLIBRE DE CODIS 2. Font: elaboració pròpia	
1. Usuari	Personal / Institucional / Temàtic / Anònim / Grok
2. Llengua	Castellà / Gallec / Una altra / Emoji
3. Comentari	Atac / Defensa / Futbolístic / Un altre
4. Text	Sí / No
5. Imatge	No / Foto / Mem / Gif / Vídeo
6. Odi	No / Identitat sexual / Sexe o gènere / Antigitanisme / Antisemitisme / Aporofòbia / Religió / Disfòbia / Generacional / Malaltia / Ideologia / Islamofòbia / Racisme o xenofòbia / Violència / Insult / Virilitat / Aspecte físic / Provocador / Banalització / Futbolístic / Un altre
7. Amenaça	Sí / No
8. Comentaris	
9. M'agrada	
10. Visualitzacions	
11. Guardat	

meres respostes mostrades per la xarxa social. El corpus d'investigació ascendeix a 1.592 respostes.

Aquest segon llibre de codis, en primer lloc tracta d'identificar el tipus d'usuari (1), que es classifica com a personal, institucional, temàtic, anònim o Grok (intel·ligència artificial d'X), en funció de la informació existent com a nom, cognoms o foto de perfil; la segona variable se centra en la identificació de la llengua en què s'ha escrit la resposta (2); pel que fa al tipus de comentari (3), amb aquesta classificació s'identifica si es tracta d'un missatge d'atac al jugador, de defensa o una aportació futbolística. Es considera l'opció «un altre» per a missatges difícilment identificables. Amb els punts 4 i 5 es busca descriure el tipus de publicació amb l'objectiu de conèixer els mitjans usats per als atacs o les defenses (text, foto, mem, gif, vídeo).

Parant atenció al tipus d'odi de les publicacions, la variable 6 ens permet classificar els atacs segons la llista proposada per l'*Informe sobre l'evolució dels delictes d'odi a Espanya* (Ministeri de l'Interior, 2024). Atenent les peculiaritats del tema tractat i després d'haver fet una primera lectura dels comentaris, se sumen les opcions *violència, insult, virilitat, aspecte*

físic, provocador, banalització, futbolístic i un altre. Finalment, es busca detectar amenaces directes al jugador (7) i quantificar l'*engagement* de les publicacions a través del nombre de comentaris (8), *reposts* (9), m'agrada (10), visualitzacions (11) i guardats (12).

RESULTATS

Tot i que els perfils estudiats han sigut el del club de futbol @RCCelta i el del futbolista @BorjaIglesias, trobem que aquests han recorregut en diferents ocasions a compartir publicacions de tercers. Així, el compte que més publicacions originals ha publicat sobre el jugador (fent al·lusió a les ungles o apareixent aquest en text o imatge per altres motius) ha sigut l'oficial del Celta de Vigo, amb 32 tuits en els 19 dies d'estudi. Destaca per sobre de Borja Iglesias el perfil de LaLiga, que ha sigut retuitat en 5 ocasions (3 pel Celta de Vigo i 2 per Borja Iglesias).

En el cas del perfil @RCCelta, de les vegades que s'ha fet una publicació on ha estat present Borja Iglesias (bé en imatge, bé per escrit), 13 han sigut per a referir-se a algun aspecte relacionat amb les ungles. Ací trobem campanyes on es convida els afi-

TAULA 3. AUTOR DE LA PUBLICACIÓ ORIGINAL. Font: elaboració pròpia

Perfil	Nre. de publicacions	Perfil	Nre. de publicacions
@RCCelta	32	@ZonaMixta__	1
@LaLiga	5	@CeltaEnglish	1
@BorjaIglesias9	3	@LaLigaenDirecto	1
@CanteiraCeleste	2	@jorgeruve	1
@mmourino	1	@futgal	1
@LaRevuelta_TVE	1	@CHAMPYVIGO	1
@RealSociedadEUS	1	@juanmaironman	1

TAULA 4. CONTINGUT ON ES FA MENCIÓ DE MANERA EXPLÍCITA A LES UNGLES PINTADES. Font: elaboració pròpia

Perfil	Si	No
@RCCelta	13	22
@BorjaIglesias9	5	12

TAULA 5. ENGAGEMENT DE LES 10 PUBLICACIONS AMB MÉS COMENTARIS. Font: elaboració pròpia

Codi	Comentaris	Reposts	M'agrada	Visualitzacions	Ungles
38	1000	4000	32000	1000000	Si
14	488	3000	24000	1000000	Si
13	486	811	9000	988000	Si
7	452	1000	6000	1000000	Si
33	370	3000	30000	1000000	Si
2	343	2000	16000	502000	Si
4	232	134	1000	269000	No
18	174	1000	10000	141000	Si
15	102	268	4000	61000	Si
30	100	53	180	180	No

cionats i les aficionades a assistir al camp amb les ungles pintades, per exemple. Atenent el perfil del jugador, s'han detectat 5 publicacions en relació amb la temàtica comentada.

La publicació amb més comentaris ha sigut la codificada amb el número 38, feta per Borja Iglesias l'endemà dels atacs a l'estadi del Sevilla FC. Aquest ha sigut, al mateix temps, el tuit que més vegades s'ha repostejat, el que més m'agrada ha rebut i dels que més visualitzacions ha obtingut. Dels 10 tuits més comentats, únicament dos no estan relacionats de manera explícita amb la situació d'assetjament estudiada (tuit 4 i tuit 30). El número 4 es tracta d'una publicació de Borja Iglesias compartida pel Celta de Vigo on es llig «vs Sevilla cf» i es veuen fotografies del jugador durant el partit. El número 30 és una publicació de @RCCelta retuitada en relació amb el resultat final de 3-1 davant la Real Societat (Borja Iglesias apareix en la fotografia compartida).

Seguidament, es mostren els resultats del segon llibre de codis aplicat a la publicació 38.

Després d'haver estudiat els 100 primers comentaris de resposta a la publicació i d'haver sumat les formes d'odi, se n'ha obtingut un total de 105 expressions, ja que en 5 comentaris s'han detectat diferents formes d'odi al mateix temps. Seguidament, es mostren alguns comentaris classificats d'acord amb aquestes categories.

- Provocador: *Pero por qué te haces la víctima ahora y luego vas de chulo provocando? Es raro no?.* Todo lo que te digan es poco, per @Tortuguismo_.
- Virilitat: *Eres un buen sojas Borjita. Piel muy fina, esto es futbol, papa,* per @jordiSanit89.
- Banalització: *Dedícate a jugar.,* per @JosemanuSFC.
- Identitat sexual: *De hecho, ojalá siga pasando. Jódete, bujarra.,* per @nostalgicopablo.
- Ideologia: *En los Estadios del norte de España se jalea a asesinos de españoles inocentes y no te pones tan digna. ¿Será porque compartes y apoyas lo que hicieron?,* per @Neroazurri0605.
- Futbolístic: *La gente en el fútbol da asco pero recuerda que uno de los clubes con la afición más asquerosa en ese sentido son las del Zaragoza y Betis,* per @pogatxa.
- Aspecte físic, [imatge d'un dibuix del geperut de Notre Dame], per @Chopo22sv.
- Insult, *Es que eres insoporable, macho,* per @jefa237135741.

Publicació 38:

Publicació 4:

Publicació 30:

TAULA 6. ODI EN LA PUBLICACIÓ 38. Font: elaboració pròpia

Tipus d'odi	Nre. de publicacions	Tipus d'odi	Nre. de publicacions
No	55	Ideologia	3
Provocador	15	Futbolístic	3
Virilitat	11	Aspecte físic	2
Banalització	5	Insult	2
Identitat sexual	8	TOTAL	105

TAULA 7. LLENGUA, ATAC I DEFENSA EN LA PUBLICACIÓ 38. Font: elaboració pròpia

Castellà		Gallec		Una altra	
94		5		1	
Atac	Defensa	Atac	Defensa	Atac	Defensa
40	49	0	5	1	0

TAULA 8. PERFILS AMB RESPOSTA A LA PUBLICACIÓ (38). Font: elaboració pròpia

Personal		Anònim		Temàtic		Institucional		Grok	
60		35		4		1		0	
Atac	Defensa	Atac	Defensa	Atac	Defensa	Atac	Defensa	Atac	Defensa
18	42	23	12	0	4	0	1	0	0

En la publicació amb més comentaris trobem, entre les 100 primeres respostes mostrades per X, 94 missatges escrits en castellà, 5 en gallec i 1 sense text. Dels missatges en castellà, 40 son d'atac al jugador i 49 el defenen davant els insults; en gallec únicament trobem missatges de suport al futbolista.

El major nombre de respostes a la publicació, 38, provenen de perfils aparentment personals (60 publicacions), amb 18 missatges d'atac i 42 de defensa; respecte dels usuaris anònims, es calculen 35 publicacions, de les quals 23 són atacs i 12 són tuits de suport a Iglesias. 4 perfils temàtics (Celtainfo, @belezaceleste, @100anosdefutbol i @RBB_bettis_1907) i un d'institucional (@Cadiz_Fundacion) fan costat al futbolista.

Del total de comentaris estudiats es calcula que el 45,73% d'aquests (728 publicacions) es correspo-

nen amb missatges d'odi, el 30,09% (479 tuits) són missatges de defensa o suport al futbolista i el 13,19% (210 missatges) tracten temes futbolístics. 175 unitats (10,99%) han sigut classificades com «altre» per no coincidir amb cap de les altres categories.

CONCLUSIONS

Dels més de 1.500 missatges d'aficionats estudiats, només 210 (el 13%) són merament futbolístics. Aquesta podria ser la conclusió principal de l'estudi sobre un perfil d'un determinat jugador de l'elit espanyola si aquesta dada no ocultara una realitat encara més preocupant: no és que el debat sobre el futbol espanyol no vaja sobre futbol, és que sovint té trets racistes, masclistes o homòfobs. De fet, en el cas investigat en aquest estudi, amb una mostra important de

TAULA 9. ATACS I DEFENSES SOBRE EL TOTAL DE RESPOSTES ESTUDIADES (1.592).
Font: elaboració pròpia

Atac	Defensa	Futbolístic	Altres	Total
728	479	210	175	1592
45,73%	30,09%	13,19%	10,99%	100%

comentaris a través de la xarxa social X, quasi el 46% dels missatges contenien odi; és a dir, poden ser constitutius de delictes per perseguir un determinat grup social, en aquest cas a través del davant del Celta Borja Iglesias. Tot amb la justificació (la suposada justificació) de la conducta de l'ariet, que va passar per mostrar-se públicament a favor de la llibertat d'expressió o l'orientació sexual. Iglesias no és un jugador de futbol típic, entès com una àmplia majoria que no es pronuncia públicament sobre fets socials o polítics. El davant de l'equip vigués hi diu la seua perquè entén que el futbol ha d'implicar-se en la solució de problemes i que representa una plataforma mediàtica que permet arribar a un públic nombrós i, per tant, mobilitza masses socials importants. Com es diu, són pocs els futbolistes (com també els esportistes d'altres disciplines) que ho fan.

Aquests actes, canalitzats per exemple pel que a priori sembla ser un acte innocent com ara pintar-se les ungles, són observats per alguns com provocacions, i situen el futbolista com a diana dels seus atacs. El fet de pintar-se les ungles va alçar la reacció de grups de persones que van assaltar al futbolista a través de campanyes d'insults i persecució, uns comentaris que van arribar a traslladar-se als partits, les prèvies i els moments posteriors, en camps de futbol determinats. La persecució digital és el primer pas cap a la persecució física. Iglesias, a més, representa una visió del futbol, l'esport i la vida que xoca directament contra el que s'ha considerat normatiu en el futbol i que passa per la masculinitat, l'individualisme i l'egoisme. En el futbol, la discrepància s'observa (atés el fanatisme) com una ofensa identitària. Discrepar és insultar, per això l'insult de tornada està justificat.

Encara que la conducta d'Iglesias també va recollir mostres de suport, en xarxes socials com ara X van ser

hegemònics els insults i les desqualificacions. «L'odi motiva més que l'amor», dirà l'assessor polític ultradretà Roger Stone, un dels iniciàtics gurus de Donald Trump. Aquestes ofenses i insults continuen publicats a dia de hui. El propietari de la plataforma, el multimilionari Elon Musk, ha aplicat una suposada i innegociable llibertat d'expressió total des que va comprar X, ha limitat la moderació activa i ha reduït dràsticament el personal de seguretat, fins a pràcticament fer-lo desaparèixer. La situació ha provat la reacció de la Unió Europea, que investiga la plataforma per la difusió de desinformació i contingut il·lícit. S'estudien multes de fins al 6 % de la seua facturació global.

Un comportament d'odi que, a més, ha aconseguit major projecció a través de X des de l'arribada a la direcció de l'empresa del magnat Elon Musk (a l'octubre de 2022), moment des del qual la xifra de missatges d'odi en Twitter (ara X) ha pujat un 50%. Al juny de 2023 la companyia, ja clarament posicionada a favor de missatges conspiracionistes i d'ultradreta, va bloquejar l'accés a les dades de la xarxa a investigadors i periodistes, de manera que ja va ser impossible contrastar la creixent proliferació d'aquest tipus de missatges d'odi. Abans es va poder constatar que van rebre també un 70% més de *likes* gràcies a la major capacitat de viralitat. Com que arribaven a més gent, agravaven a més gent. Tot això segons un article científic publicat per investigadors de la Universitat de Califòrnia en Berkeley i Los Angeles i de la Universitat del Sud de Califòrnia (Hickey-Fessler-Lerman-Burghardt, 2025). Al març de 2026, el Govern d'Espanya va fer un pas endavant més per intentar controlar l'expansió dels missatges d'odi a la societat. El president, Pedro Sánchez, va anunciar HO-DIO (la Huella del Odio y la Polarización, per a mesurar de manera sistemàtica, a través de l'Observa-

tori Espanyol del Racisme i la Xenofòbia —Oberaxe—, la presència, l'evolució i l'abast dels discursos d'odi en les plataformes digitals. Tot per a evitar la tendència que parlava que tres de cada quatre joves espanyols es creuen amb discursos d'odi en el dia a dia d'Internet. Oberaxe localitzava llavors 1.300 missatges d'odi cada dia, i va contrastar que els delictes d'odi havien crescut un 41% en una dècada. És per això que és complicat afirmar que els delictes d'aquest tipus se centren en les persones que tenen certes característiques. Més prompte sembla un atac al conjunt de la societat. Una societat que veu desaparèixer les certes i en les quals és cada vegada més complicat diferenciar què és cert i què fals, amb la qual cosa perjudica la cohabitació democràtica.

Malauradament, l'ecosistema digital no es pot concebre en l'actualitat sense interaccions agressives consolidades en l'emoció. El respecte que regeix les relacions diàries de tall personal, és a dir, les analògiques es difumina en l'espai digital, on es concep una certa irrealitat, un univers paral·lel de normes més elàstiques en el qual, a més, la impunitat permet experimentar amb formes de llenguatge més bel·licosos. L'odi s'expandeix amb comoditat per les plataformes de xarxes socials digitals, especialment en X (abans Twitter), servida inicialment com una àgora pública, encara que hui es conega més la parcialitat del seu algorisme i, per tant, la inexistència d'un espai de debat igualitari.

En les xarxes socials (i potser menys quan es parla d'esport, un món alimentat per les emocions) no hi ha tranquil·litat. Un repòs temàtic que a més es veu vilipendiat per la velocitat endiablada amb la qual tot transcorre en l'espai cibernètic. Aquesta volatilitat també enforteix la sensació d'impunitat perquè, malgrat la gravetat d'algunes accions, ràpidament queden sepultades per noves, de major o menor entitat. Una impunitat que compta amb la complicitat de les plataformes, que permeten la proliferació de comptes anònims que sovint actuen sense conseqüències sobre els seus actes. Una situació que, en part, podria començar a canviar perquè gràcies a la intel·ligència artificial i la seua capacitat per a garbellar dades, cada vegada és més complicat mantindre comptes amb pseudònims.

Així ho va constatar un grup d'investigadors al març de 2026, quan es va encarregar de reunir i analitzar milers de publicacions de fòrums anònims com Hacker News i Reddit, i va demanar a diverses IA que identificaren els seus autors. «Per a sorpresa de ningú, models de llenguatge com Gemini o Chat-GPT van fer en minuts el que un humà necessitaria moltíssimes hores i potser no aconseguiria mai: els models van identificar al 68% d'usuaris anònims amb un 90% de precisió, enfront de quasi un 0% del millor mètode que no utilitza models de llenguatge», va escriure Jordi Pérez Colomer en *El País*.⁴ Aquesta investigació es basa en un conflicte que passa de la vida analògica a l'ecosistema digital, específicament a X, on assumeix un volum més alt de conflictivitat. És allí, en el món cibernètic, on adquireix una nova i agreujada dimensió, que retroalimenta l'opinió pública des de diferents fronts. Les xarxes socials serveixen per a mobilitzar seguidors i contraris, i així s'alimenta un debat on les parts es mostren estanques i on domina l'insult, l'amenaça i la persecució. Un debat sense debat. Una conversa sense orelles. La popularitat del personatge i el seu massiu seguiment en xarxes (per a bé i per a mal) augmenta la gravetat de l'assumpte que, això sí, compta amb una volatilitat important. Tan ràpid com puja el suflé, baixa. Com tot en Internet, la velocitat primer s'ensenyoreix del tema i després l'abandona.

Evidentment, aquest estudi compta amb les limitacions pròpies de l'anàlisi d'un cas particular i d'una xarxa social que, amb tot, es considera paradigmàtica pel tipus de missatges arreplegats. Malgrat aquestes limitacions, és possible extraure conclusions que parlen de l'ambient que es respira en les plataformes tecnològiques, sobretot quan el futbol i, amb

4. Jordi Pérez Colomer: «La IA acaba con el anonimato en redes: así de fácil es desenmascarar cuentas con seudónimo». *El País*. 12 de març de 2026.

<https://elpais.com/tecnologia/2026-03-12/la-ia-acaba-con-el-anonimato-en-redes-asi-de-facil-es-desenmascarar-cuentas-con-seudonimo.html> Amb informació basada en l'estudi *Large-scale online deanonymization with LLMs*, de Simon Lermen, Daniel Paleka, Joshua Swanson, Michael Aerni, Nicholas Carlini, Florian Tramèr. <https://arxiv.org/pdf/2602.16800> (or arXiv:2602.16800v2 [cs.CR] for this version) <https://doi.org/10.48550/arXiv.2602.16800>

aquest, la passió emocional s'interposa com a element de conflicte. La llibertat d'expressió, en aquests ambients, es confon amb la possibilitat per a agredir verbalment, i lliurement, el suposat oponent, que és estigmatitzat per les seues «diferències», siguin sexuals, ideològiques, de procedència o de classe social. L'insult i la persecució s'ofereixen com a opinió, davant la contínua i, sembla, incontrolable, impunitat. Molt sovint es parla de la futbolització de la política, però també s'observa, per descomptat, una politització del futbol. De fet, sempre ha tingut lloc, perquè l'esport i el futbol han sigut controlats i utilitzats pel poder, sobretot per a traslladar un missatge polític a través d'un espai interpretat com a no-polític. Com s'apunta en l'apartat de resultats d'aquesta investigació, s'identifiquen com a discurs d'odi ideològic les relacions amb una ideologia d'esquerres, progressista i, fins i tot, directament amb el Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE).

Aquestes investigacions, per tant, busquen incitar noves línies d'estudi per a madurar el coneixement sobre l'ecosistema mediàtic. En el cas de Borja Iglesias, es combinen diferents elements que amplien la capacitat dels missatges d'odi per a expandir-se primer pel món digital i, després, a través de la societat allunyada de les pantalles. Un futbolista que, lliurement i per un compromís determinat, se sobre-exposa a través de les xarxes socials. Unes opinions que són amplificades pels mitjans de comunicació tradicionals, que observen en el cas d'Iglesias una anomalia dins de l'espai futbolístic, ja que són pocs els jugadors que opinen de res que no siga futbol. Al futbolista se li pressuposa injustament incapacitat per a l'opinió, mentre Iglesias demostra constantment la seua formació per a oferir el seu punt de vista sobre problemàtiques del dia a dia. A més, Iglesias s'ha expressat sobre temes històricament perseguits pels aficionats més radicals del futbol, cas del feminisme, de la igualtat de les persones LGTBI+ o dels migrants. És sobre aquests temes sobre els quals s'ha alçat més crispació, ja que per a alguns sectors de la grada (física i digital) dels camps de futbol, la virilitat pàtria no pot permetre que es veja rebatuda la seua hegemonia.

ANNEX

03

Entre oracions i romanzos

la confraria de cecs de València (segles XIV-XIX)

**BETWEEN PRAYERS AND BALLADS:
THE BROTHERHOOD OF THE BLIND IN VALENCIA (14TH–19TH CENTURIES)**

JUAN GOMIS

Universitat de València

juan.gomis-coloma@uv.es

ORCID: 0000-0003-0458-5555

rebut: 21/06/2026

acceptat: 01/07/2026

publicat: 29/09/2026

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-140.12>

debats #140 (p. 212–227)

RESUM

Aquest article analitza l'evolució de la germandat de cecs de la Vera Creu de València, des que es va fundar l'any 1329 fins que va desaparèixer al segle XIX. L'estudi de les seues ordenances fundacionals dona a conèixer les finalitats que perseguiren els cecs en constituir-se en germandat, entre les quals va destacar l'ajuda mútua. S'hi analitza l'evolució de la corporació posant el focus en la seua transformació progressiva en una confraria d'ofici, que obtingué del poder secular el monopoli sobre el res d'oracions (inicis del segle XVI) i la venda d'impresos (segona meitat del segle XVIII), activitats que els cecs de la germandat de la Vera Creu regularen i exerciren com a professions gremials.

Paraules clau: Ceguera, discapacitat, oracions, plecs de cordell, història cultural

ABSTRACT

This article analyzes the evolution of the brotherhood of the blind of the Vera Creu of Valencia, from its foundation in 1329 to its disappearance in the 19th century. The study of its founding ordinances reveals the aims pursued by the blind when they organized themselves into a brotherhood, among which mutual aid stands out. It examines the development of the corporation, focusing on its gradual transformation into an occupational confraternity, which obtained from the secular authorities a monopoly over the recitation of prayers and the sale of cheap prints. These were activities that the blind members of the Vera Creu brotherhood regulated and carried out as guild professions.

Keywords: Blindness, Disability, prayers, chapbooks, cultural history

INTRODUCCIÓ

Aquest article s'emmarca en els anomenats *disability studies* i, més concretament, en la història de la discapacitat. El seu objectiu és donar a conèixer la secular tradició associativa dels cecs, posant el focus en una de les seues corporacions més antigues, la confraria de la Vera Creu de cecs oracioners de València.

L'associació dels cecs en una confraria no va ser un fenomen excepcional de l'Espanya medieval i moderna. Coneixem l'existència de germandats en diverses ciutats europees: potser el més conegut és l'Hospice des Quinze-Vingts de París, fundat per Lluís IX en 1256 (Weigand, 2003). A pesar de ser una iniciativa reial i que els seus càrrecs directius foren persones amb vista, el funcionament de l'*hospice* recorda en molts aspectes la germandat de cecs valenciana, amb una normativa regulada per ordenances, amb privilegis reials i indulgències eclesiàstiques, i sobretot amb el res d'oracions com a professió exercida als carrers de París i els seus ravals de manera privativa; és a dir, amb exclusió de qualsevol altre captaire. Va haver-hi diferents *aveugleries* que es van fundar a França entre els segles XIV i XV prenent com a inspiració l'Hospice des Quinze-Vingts: Chartres, Tournai, Meaux, Caen, Rouen, Orleans... Claudette Gilard-Fito (2002) va

donar notícia de l'existència d'una germandat de cecs a Sarrant, poble de la Gascunya.

Per la seua banda, Irina Metzler (2013: 179-181) va localitzar en el context germànic confraries de cecs a Estrasburg (1411), Trèveris (1437) i Zülrich (1454). A la península italiana es va donar una concentració de germandats de cecs només comparable a la que hi havia a la ibèrica: sabem que n'hi hagué a Gènova (1299), Venècia (1315), Florència (1324), Pàdua (1358), Milà (1471), Bolonya (1566), Roma (1613), Siena (1624) i Palerm (1661) (Cajani, 1979 i 1994; Zardin, 1996; Carnelos, 2016).

Així doncs, l'associacionisme dels cecs no va ser de cap manera un fenomen reduït al territori espanyol. Ara bé, sembla que tant ací com a Itàlia la seua implantació va ser d'especial intensitat, tant per la proliferació de germandats com per la seua longevitat (a Espanya van perviure fins al segle XIX). Les raons que podrien explicar aquest fet són difícils d'endevinar i de diversa índole, em sembla: relacionades amb el mateix fenomen social i religiós de les confraries i la seua evolució diferent entre el nord i el sud d'Europa, amb els models assistencials que es despleguen des de la baixa edat mitjana per a afrontar la mendicitat, o amb els lligams culturals i polítics que uniren els dos territoris, entre altres aspectes que continuen a l'espera d'una investigació a fons.

Que els cecs de nombroses ciutats europees (sobretot italianes i espanyoles) adoptaren el model confraternal per a associar-se no és gens estrany, seguia la lògica dels temps. Des de la baixa edat mitjana, les confraries foren a Europa la fórmula per la qual les societats urbanes teixiren xarxes d'unió i solidaritat, articulades per finalitats diverses: religioses (el culte a un mateix patró o advocació), assistencials (accions benèfiques envers pobres o malalts), mutualistes (ajuda als confreres en dificultats, i a les seues vídues i orfes), i també professionals (quan la confraria vinculava els treballadors d'un mateix ofici).

LA CONFRARIA DE LA VERA CREU

A la València baixmedieval s'han comptabilitzat huitanta-sis confraries de tipologia variada: confraries d'ofici (les més nombroses), devocionals, benèficoassistencials, militars, de conversos o de negres (Martínez Vinat, 2018). L'associacionisme corporatiu va ser un ingredient clau per al reforç del teixit social valencià, per a l'encaix dels seus habitants en una malla d'aliances i solidaritats en la qual trobaven protecció i afirmació. En aquest context, era natural que els cecs optaren per la fundació d'una confraria per a materialitzar la seua unió, encara que, a diferència d'altres en què el vincle entre germans era l'exercici d'un ofici, una determinada devoció o una concreta funció assistencial, en el seu cas ho era la discapacitat compartida.

La de València va ser, segons les fonts conegudes, la germandat de cecs més antiga de la Corona d'Aragó i, en general, d'Espanya (Gomis, 2010). Va ser instituída en 1329 per Alfons IV el Benigne, però els cecs ja s'havien organitzat abans de rebre l'aprovació reial.¹ L'autonomia inicial era una pràctica comuna en l'univers confraternal, la iniciativa associativa del qual partia dels seus membres i era sancionada posteriorment pel poder. Que els cecs valencians compartaven amb una estructura organitzativa prèvia ho sa-

bem per la mateixa lletra de les seues ordenances fundacionals, que afirmaven que la llàntia votiva que mantenien encesa a l'església de la Santa Creu ja feia quinze anys que cremava. Per tant, els seus orígens es poden retrotraure com a mínim fins a 1314.

Les constitucions aprovades per Alfons IV del·lineen les finalitats que els cecs perseguïen amb l'establiment de la confraria, i que podem dividir en tres tipus: en primer lloc, de caràcter religiós, com la citada llàntia encesa a l'església de la Santa Creu i l'obligació de fer-hi celebrar misses en agraïment per les almoines rebudes de la «bona gent». En segon lloc, de caràcter caritatiu: els confreres havien de reunir-se el primer dimarts després de Sant Martí per a practicar l'almoïna, alimentant cadascun un pobre amb tres diners de pa, mitja lliura de carn de moltó i dos diners de vi. Aquesta activitat assistencial mereix ser destacada, perquè els cecs afirmaven mantindre's ells mateixos de les almoines, però, al mateix temps, marcaven distàncies amb els altres necessitats, als quals s'obligaven a alimentar una vegada a l'any. La posició ambivalent davant la pobresa, bé reclamant per a si aquesta categoria o bé distingint-se'n, va ser un tret comú de les confraries de cecs des dels inicis.

El tercer tipus de finalitat era l'ajuda mútua entre els confreres, fet que tenia més capítols i, per tant, es revela com el principal objectiu de la germandat. Els contratemps a què estaven exposats per la seua quotidianitat itinerant fora de València constituïen una preocupació greu i així es reflecteix en les ordenances: en cas que un company trobara en el seu camí un altre malalt, estava obligat a visitar-lo i a donar-li la meitat de les seues almoines durant huit dies, a més de sufragar-li la mortalla si moria en aquest termini; en cas de trobar-lo sense guia, havia de compartir amb ell el seu guia durant quinze dies. L'auxili es garantia també si la malaltia es patia a la ciutat: els confreres es comprometien a vetlar el pacient cada vesprada i a proveir-lo del que fora necessari. La solidaritat es manifestava igualment en la mort: havien d'assistir a l'enterrament dels companys, també al de les seues esposes; encendre dos ciris el dia de la defunció i en cada aniversari, i resar cent parenostres i una salve per la seua ànima.

1. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Cancelleria, reg. 479, fol. 250r-v. La transcripció del document en De Bofarull i de Sartorio, 1876: 102-105 (vol 1).

Per a sufragar aquestes despeses de caràcter religiós i assistencial s'establí una quota anual de dotze diners. Les ordenances esmenten l'existència de majors que s'encarregaven de la recaptació, sense oferir més detalls sobre el seu nombre, elecció i altres atribucions.

La confraria de cecs de València va comptar, doncs, des de 1329, amb unes constitucions aprovades per l'autoritat reial que li atorgaren el reconeixement jurídic indispensable. El seu desenvolupament corporatiu va continuar buscant des d'aleshores el suport del poder secular i religiós en defensa dels seus interessos. Això és, em sembla, l'essencial: observar com en el primer terç del segle XIV unes persones els noms de les quals desconexim afrontaren la discapacitat i la pobresa mitjançant la unió amb els seus iguals, consagrada en vincle confraternal.

L'exemple va quallar en poc de temps. A penes deu anys després, en 1339, Pere el Cerimoniós va sancionar la institució d'una altra confraria de cecs a Barcelona.² Les seues ordenances eren molt similars a les valencianes, que sens dubte prengueren com a model, encara que presenten novetats que indiquen una estructura organitzativa més madura, qui sap si derivada també de l'exemple dels seus col·legues de València.

Durant els cent anys següents, les confraries de València i Barcelona es consolidaren en l'entramat confraternal de les seues ciutats, i van aconseguir l'aprovació de nous capítols per part de monarques successius per a afinar-ne el funcionament o millorar-lo. L'exemple valencià és il·lustratiu: en 1353, Pere el Cerimoniós es limità a confirmar les ordinations d'Alfons IV, però trenta anys més tard concedí a la confraria llicència per a acceptar donacions i llegats testamentaris i convertir-los en censos fins a la quantitat de 300 lliures.³ Precisament va ser a través d'un llegat testamentari com la confraria va rebre el

seu *alberch* o casa, situada a l'esquena de l'església de la Santa Creu. La possessió d'aquest immoble i la possibilitat d'emetre censos per a obtindre rendes anuals demostren una capacitat econòmica de la confraria que l'elevava per damunt del substrat social més pobre de la ciutat.

En 1392, Joan I aprovà la reforma de les ordenances, que foren estructurades en 27 capítols: les originàries de 1329 en tenien tan sols set, cosa que en si mateixa ja evidència el creixement i la complexitat que la confraria havia adquirit en poc més de seixanta anys.⁴ Cal destacar dos aspectes d'aquestes noves i abundants ordenances: d'una banda, la introducció del culte a la Vera Creu entre les prescripcions confraternals, assenyalant l'advocació a la qual s'acolliria la confraria oficialment a partir de 1407, en les constitucions aprovades per Martí l'Humà, que la presentaria ja com la «loable confraria de la Vera Creu de la dita ciutat».⁵ Des d'aleshores i fins que es va dissoldre al segle XIX, la confraria valenciana seria coneguda com a «confraria de pobres cechs de la Vera Creu».

D'altra banda, segons afirma el document de 1392, la sol·licitud de noves ordenances fou presentada davant del rei pels «pobres hòmens cechs e altres persones miserables» de la ciutat. La menció a «altres persones miserables» suggereix que la confraria no estava integrada aleshores exclusivament per cecs, sinó també per altres individus vulnerables, potser afectats per alguna altra discapacitat. En documents posteriors s'hi al·ludeix com a «persones dèbils» o «privats de peus i mans, que no poden treballar», expressions que semblen confirmar aquesta suposició.⁶

Aquest fet d'acollir diverses minusvalideses en una sola corporació suscita diverses qüestions: la primera sobre l'existència d'un concepte vague de

2. ACA, Reial Cancelleria, reg. 867, fol. 232. Transcripció en De Bofarull i de Sartorio, 1876: 145-149 (vol. 1).

3. ACA, Reial Cancelleria, reg. 895, folis 154v-155r y reg. 941, folis 30v-31r. Tots aquests privilegis baixmedievals de la confraria valenciana estan transcrits en Martínez Vinat, 2018: 1429-1449.

4. ACA, Reial Cancelleria, reg. 1904, folis 193v-196r.

5. ACA, Reial Cancelleria, reg. 2205, folis 17v-19r.

6. La primera expressió procedeix de les ordenances donades per Joana de Nàpols en 1502 (ACA, Reial Cancelleria, reg. 318, folis 46v-50r); la segona, d'un pregó públic de 1496 (Arxiu Històric Municipal de València -AHMV-, Manual de Consells, A-48, folis 340-341).

discapacitat en aquell moment, encara que el terme no existira com a tal, un concepte dispers lèxicament («cecs», «miserables», «dèbils», «privats de peus i mans», «contrets»), però que responia a una mateixa idea: «que no poden treballar». També sobre la motivació de la integració: si la iniciativa fou dels cecs, amb la finalitat de reclutar més confreres, o més prompte fou del poder civil, que intentà així reunir en una sola institució els pobres amb llicència per a demanar almoïna. I, finalment, sobre la preeminència que els cecs ostentaren en les seues confraries per damunt dels seus companys «de vista», manifestada en el control dels càrrecs directius, sancionat per les ordenances. La seua posició hegemònica suggereix una aliança particular entre ells dins de la confraria, un vincle estret sostingut en el temps que utilitzaren per a dominar la corporació, marginar la resta de confreres i esquivar les imposicions que pogueren vindre de les autoritats. Per molt que aquestes s'entestaren a afegir-hi altres persones miserables, en les seues organitzacions se les coneixeria sempre, a la seua imatge i semblança, com a confraries de cecs. A seques.

Un altre aspecte relatiu a la diversitat interna de la confraria de cecs fa referència al gènere. Sabem pels capítols aprovats per Joan I en 1392 que aleshores la confraria estava integrada per homes i dones, gràcies a expressions com «algun confrare o confrarressa» i «tots los confreres o confrarresses». ⁷ Cal preguntar-se si els drets i obligacions que enumeraven els capítols eren diferents per a uns i altres. No sembla que fora així, a tenor de la lletra de les ordenances de 1392, que no fa cap distinció. L'única discriminació per raó de sexe que trobem es refereix als càrrecs de majorals, dels quals estaven excloses les dones: els dos llocs es reservaven per a «dos bons hòmens». Les cegues no tingueren accés a la direcció de la confraria des del principi, ni en la confraria valenciana ni en cap altra.

D'altra banda, si hi hagué altres diferències en la regulació dels comportaments de confreres i confrarresses en els primers segles de la confraria de la Vera

Creu, no foren consignades en les ordenances. De fet, en uns capítols aprovats pel govern municipal en 1588 s'insisteix en l'equiparació d'uns i altres, arran d'estipular-se que els matrimonis de cecs i cegues havien de pagar doble quota i no solament una com fins aleshores, ja que els dos es beneficiaven per igual dels drets de la confraria: «reben com reben doble benefici per quant lo marit com la muller tenen facultat y ganancia de dir oracions y cascun pot tenir un criat». ⁸ Si aquesta menció a tindre un criat es referia a aprenent, com sembla lògic, indicaria que a finals del segle XVI les confrarresses de la Vera Creu exercien la funció de mestres d'oracions, una situació que, tanmateix, canviaria en el futur: així, en les ordenances de 1748, només s'admetia que les dones ensenyaren en el cas que el seu marit tinguera aprenents i morira o s'absentara abans d'acabar els tres anys d'ensenyament. En aquest cas, i sempre que la dona fora cega i «tuviese suficiencia para enseñar al aprendiz», se li permetia exercir temporalment de mestra fins a finalitzar el període. ⁹

DE CONFRARIA A GREMI: EL RES D'ORACIONS

Que el res d'oracions va ser una activitat habitual entre els cecs mendicants és cosa ben sabuda; els testimonis literaris són eloqüents i molt abundants al respecte. Que l'autoritat reial els va concedir llicència exclusiva per a demanar almoïna a les seues ciutats a canvi de pregàries tampoc és cap novetat, amb l'exemple de l'Hospice des Quinze Vingts de París al capdavant. No obstant això, per regla general s'ha interpretat aquesta concessió en un sentit descendent

8. AHMV, MC, A-114, folis 234-235v.

9. Arxiu de Protocols del Col·legi Corpus Christi (APCC), núm. 13134, foli 131.

7. Martínez Vinat, 2018: 1433-1437.

"Ciegos (aveugles) à la porte de la Seu (cathédrale) de Valence", per Gustave Doré.
En Charles Davillier y Gustave Doré, *Voyage en Espagne*, 1862.

i unilateral, una mostra més de l'exercici de poder de la monarquia. Els confreres solen ser presentats com a subjectes passius, simples receptors de la gràcia reial, o fins i tot com a víctimes d'una decisió política que els hauria condemnat a la mendicitat durant segles.¹⁰ Aquestes interpretacions són excessivament esquemàtiques i subestimen la capacitat d'iniciativa i d'acció dels cecs, tant en l'obtenció del monopoli del res com en la regulació d'aquesta activitat.

La confraria de la Vera Creu de València ens ofereix l'oportunitat de conèixer amb detall com es va gestar el privilegi sobre el res: el seu cas demostra que els cecs van exercir un paper molt més dinàmic del que se'ls sol atribuir (Gomis, 2010). No seria exagerat afirmar que allò no va ser tant una gràcia concessió reial com, més prompte, una apropiació de l'activitat per part dels cecs, que el tron es va limitar a sancionar.

La seqüència del procés es va iniciar en 1479, quan els majorals de la germandat van presentar davant Ferran II nous capítols que volien afegir a les seues ordenances per a solucionar un problema: «alguns homes cechs e altres persones miserables» vinguts de fora de València es dedicaven a resar oracions sense pagar res a la germandat, de manera que aquesta anava «a disminució e perdicció» i no podia practicar les seues almoines habituals.¹¹ Els capítols proposats pretenien impedir aquest perjudici, ja que ordenaven que tots els cecs i «miserables» que resaren a la ciutat pagaren una quantitat setmanal a la confraria, obtenint com a contrapartida el dret de dir oracions i l'ajuda mútua que es prestaven els confreres, encara que

només parcialment (socors durant quatre dies si emmalaltien fora de la ciutat, mortalla si morien en aquest termini). Per a vetlar pel compliment del pagament de la quota, el clavari i els majorals tindrien permís per a «conpel·lir e forçar» els resadors forasters, imposant-los una multa de quatre lliures de cera per cada contravenció. L'últim capítol aprovat per Ferran II permetia a la confraria «ordenar, mudar, millorar e ajustar als capítols e ordinacions entre aquells fets, quix sia en augment e benefici de la confraria». És a dir, la germandat es reservava el dret d'adaptar o augmentar la seua normativa en funció de les circumstàncies, cosa que no tardaria a fer.

De fet, el següent pas en la consecució del monopoli es va donar en 1496: el govern de la ciutat va ordenar la publicació d'un pregó que anunciava un nou capítol de les ordenances de la germandat de la Vera Creu, pel qual es prohibia dir oracions a tots els qui no foren «privats de la vista, de peus o de mans, que no poden treballar ni fer fahena alguna».¹² Els infractors serien castigats amb una multa de 30 sous i amb l'expulsió de la ciutat. Si en 1479 l'activitat del res es limitava als habitants de València, ara se circumscrivia només a aquells que tingueren una discapacitat manifesta.

L'apropriació va concloure pocs anys després, en 1502, amb una sèrie de nous capítols que la confraria va presentar davant Joana, reina de Nàpols i lloctinent general del Regne de València.¹³ Els majorals al·ludien en el preàmbul de la seua súplica al permís concedit per Ferran II per a ajustar i millorar les seues ordenances, cosa que les circumstàncies presents els urgia a fer. El problema s'havia ocasionat precisament

10. Aquesta és la interpretació general (o *juí sumari*) que aplica Zina Weigand a l'Hospice des Quinze-Vingts (Weigand, 2003).

11. AHMV, Manual de Consells, A-41, folis 283r-285v.

12. AHMV, Manual de Consells, A-48, folis 340-341.

13. Arxiu del Regne de València (ARV), Reial Cancelleria, reg. 318, folis 46v-50r.

pels capítols aprovats en 1479: com que els «cechs e miserables persones» que no eren membres de la germandat pagaven una quantitat setmanal pel dret de dir oracions, mentre que els confreres pagaven dos diners, molts estaven abandonant la corporació per a reduir la seua quota a la meitat, «de hon lo nombre dels dits confreres ha molt reduhit». En conseqüència, «per bé, augment e conservació de la dita confraria», es proposava una reforma dels estatuts que suposava, en realitat, la completa apropiació de l'activitat oracionera per part de la germandat.

Així, la principal novetat dels nous capítols era que qualsevol persona «cega o dèbil» que visquera de dir oracions tindria a partir d'aleshores l'obligació d'ingressar en la confraria: «que haja de entrar e ésser confrere de la dita confraria, e done e pague, e hau de donar e pagar cascuna setmana dos diners». El res quedava, doncs, en mans dels germans de la Vera Creu, els quals proposaven dos nous capítols per a assegurar-se l'eliminació de qualsevol competència: en primer lloc, les persones «sanes i robustes» que es dedicaven «desvergonyidament a dir oracions» havien de ser multades amb 30 sous o patir pena de presó d'un mes en cas de no poder pagar, «la captura del qual se puxa fer per lo clavari e majorals de la dita confraria». En segon lloc, els forasters mendicants havien de ser expulsats de València si eren sorpresos resant oracions, excepte que en el termini de vint dies s'aveïnaren a la ciutat i ingressaren en la germandat.

Així doncs, en un lapse de poc més de vint anys la confraria de la Vera Creu va transformar una activitat habitual dels cecs en una professió exclusiva, que només els seus membres podien exercir. Les restriccions van ser progressives, com hem vist: primer es va prohibir el res als forasters (1479), després als «sans i robustos» (1496), i finalment als no confreres, encara que foren «cechs o contrets de algun membre» (1502). Tal com succeïa amb qualsevol altre ofi-

ci, que només podia ser exercit a la ciutat pel seu respectiu gremi, la pràctica oracionera pertanyeria a partir d'aleshores a la corporació dels cecs, «l'offici dels quals és viure ab oracions», segons afirmava el privilegi de Joana de Nàpols.

Com en tants altres aspectes, també en la consecució del monopoli sobre el res la confraria de València actuà en paral·lel a la seua germana de Barcelona, que també aconseguí el mateix privilegi. Abans de complir-se el primer terç del segle XVI, per tant, les dues confraries de cecs ostentaven la llicència de dir oracions en el recinte urbà i els ravalers de les seues ciutats. El seu exemple s'estengué entre les confraries que es fundaren aleshores a Espanya, i totes perseguiren el monopoli del res des dels inicis (Gomis i Romero, 2021). El cas de la confraria de Saragossa és paradigmàtic: en les seues primeres ordenances, aprovades pel govern municipal en 1537, l'ofici oracioner ja era presentat com a propi i exclusiu.¹⁴ Les confraries de cecs implantades en tantes altres ciutats (Sevilla, Madrid, Múrcia, etc.) exerciren el res com si fora el seu ofici (Iglesias Castellano, 2022).

El monopoli sobre les oracions s'ha d'entendre, doncs, més que com una gràcia caiguda del cel, com a resultat d'una negociació entre unes actives confraries de cecs i l'Estat, de la qual ambdues parts eixiren beneficiades: els cecs s'asseguraren una manera de guanyar-se la vida i les autoritats limitaren la mendicitat a les seues ciutats i donaren un mitjà de subsistència a persones la discapacitat de les quals els impedia treballar.

El dinamisme dels cecs no es va limitar a la reforma de les seues ordenances per a apropiar-se de l'ofici del res, sinó que, una vegada aconseguit aquest, vetlaren perquè es complira, i impediren qualsevol intrusisme professional. Els confreres de

14. Arxiu Municipal de Saragossa, Llibre d'Actes, 1537.

València, de Barcelona i de la resta de ciutats s'aplicaren amb zel en la defensa del seu monopoli. Hi ha diversos testimonis literaris que il·lustren la competència entre els cecs i altres pobres per a l'exercici del res. Un dels més coneguts, imprés cap a 1565, és *l'Entremés de un ciego y un moço, y un pobre muy gracioso*, escrit per Joan de Timoneda, molt possiblement basant-se en fets protagonitzats per cecs oracioners de València, que el blanquer i llibreter coneixeria molt bé (Timoneda, 1936).

Si el res d'oracions era un ofici, havia de ser regulat com a tal. De la mateixa manera que tots els gremis tenien una estricta reglamentació sobre l'exercici de la seua professió, les confraries de cecs estipularen amb detall com havia de ser la seua (Gomis, 2019). En unes ordenances que la confraria de la Vera Creu manà redactar en 1748, es recull amb claredat la normativa que havia regulat el res durant els més de dos segles transcorreguts des de l'obtenció del monopoli: és un document molt útil per a entendre com el convertiren en un ofici.¹⁵

Crida l'atenció, d'entrada, la importància que aquestes ordenances atorguen a l'aprenentatge oracioner. O, ben mirat, no resulta sorprenent: el període d'aprenentatge constituïa la base de qualsevol ofici, el procés que assolía els coneixements i les aptituds imprescindibles per a accedir-hi. Els Estatuts de 1748 ho presenten, de fet, com el principal objectiu que tenien els cecs quan ingressaven en la confraria: «entrar y alistarse en esta cofradía para aprender el catálogo de las oraciones que en ella se estilan».

Se sap que els cecs oracioners coneixien moltes pregàries. De l'amo de Lázaro de Tormes es diu que «en su oficio era un águila: ciento y tantas oraciones sabía de coro [...] Decía saber oraciones para muchos y diversos efectos: para mujeres que no parían, para las que estaban de parto, para las que eran malcasadas, que sus maridos las quisiesen bien» (Lazarillo de Tormes, 2011: 13-14). Les llargues llistes d'oracions que els cecs s'enorgullien de saber apareixen en obres com la *Farsa del molinero*, de Diego Sánchez de Badajoz, o *Pedro de Urdemalas*, de Cer-

vantes. Ara, gràcies a les ordenances de la Vera Creu, aquests testimonis literaris poden llegir-se d'una altra manera, sense detectar-hi cap indici d'exageració. Els confreres de València posseïen un catàleg d'oracions que tots ells eren capaços de dir, ja que les havien apreses durant el seu període d'instrucció. Eren cent pregàries que les ordenances enumeraven amb detall: «cinco comunes, a saber: una de Ynvocaciones de Christo Nuestro Señor, otra de Ynvocaciones de la Virgen Santísima, otra de Santos Apóstoles, otra de Mártires y Confesores, y otra de Santas Vírgenes, Mártires y Confesoras...»

Aquestes cent oracions eren el cor de l'ofici, el depòsit del saber oracioner que els confreres custodiaven i transmetien als aprenents de generació en generació. No coneixem catàlegs semblants per a altres confraries, potser no els van fixar en les seues ordenances, però és evident que totes elles manejaven llargues llistes d'oracions, ja que prescrivien un llarg període d'aprenentatge que acabava amb un examen d'accés a l'ofici. En les ordenances de la Vera Creu estava fixat en tres anys, amb dues lliçons diàries, mentre que a Saragossa era d'un any i mig. L'ensenyament era a càrrec d'un mestre, que en les dues confraries cobrava deu lliures pagades per l'aprenent (o els seus pares) en tres terminis.

Com en qualsevol altre ofici, hi havia contractes d'aprenentatge que estipulaven les condicions de l'ensenyament. Coneixem diversos d'aquests contractes de finals del segle XVII: Antonio Gil, llaurador de Beniarbeig, confià la tutela del seu fill al cec Pere Bausach, que s'obligava a ensenyar-li tant les cent oracions com a tocar la guitarra; guitarra i violí ensenyaria Antonio Pallarés a Juan Bautista Mateu; José Sereu acceptà Francisco Villanueva com a aprenent per a «amostrarli les oracions que disponen les capítols de dita loable confraria y així mateix de tocar guitarra, violí y amostrarli a cantar».¹⁶

En acabar l'aprenentatge, l'alumne havia d'aprovar un examen per a arribar a ser oracioner. La prova era a càrrec dels confreres «más hábiles y suficientes de oraciones», com especificava la confraria de Bar-

15. APCC, núm. 13134, folis 124v-149r.

16. APCC, núm. 8130, 8133, 8135, sin foliar.

celona,¹⁷ i només després de superar-la es podia accedir a l'ofici. Era un requisit imprescindible: en 1542 la confraria de València denuncià el company Francisco Benvençut, mestre oracioner, després de sorprendre un dels seus aprenents exercint el res abans d'haver sigut examinat.¹⁸

Però, una vegada deixat arrere el període d'aprenentatge, no desapareixien les normes, ja que la mateixa pràctica del res també estava sotmesa a reglamentació. Les ordenances vetlaven per la professionalitat dels oracioners, de la qual depenia que la seua activitat fora considerada un ofici: per exemple, es prohibia que el confrare entonara una pregària diferent de la sol·licitada, o que no l'acabara en anar-se'n la persona que l'havia encomanada.

S'estipulava «la más posible decencia y honestidad» en el manera de vestir, s'estipulava el to baix i reposat a l'hora de resar a les portes de les esglésies i s'estipulava el preu de cada oració: la confraria de la Vera Creu fixava en un diner la quantitat mínima que un confrare havia d'exigir per una oració recitada, que ascendia a dos en cas de ser cantada i encara més si la pregària era «más larga de lo ordinario y regular».

Les ordenances vetlaven també pel respecte de la «clientela fixa» (l'expressió és meua) que tinguera cada germà. Pel que sembla, hi havia persones que tenien encomanat el res regular de determinades oracions a algun confrare. En els Estatuts de la Vera Creu se'ls denomina «parroquianos». Tenim un exemple d'esta pràctica en el *Lazarillo*, on es diu que el cec anava cada dia a l'hostal d'Escalona a resar per l'hostalera l'oració de l'emparedada.¹⁹ Estar *aparroquianado* o *destinado* amb algú equivalia a tindre un guany segur i regular, per això podia ser motiu de tensions i disputes, que les ordenances tractaven d'apaivagar. L'intrusisme entre els cecs estava taxativament prohibit: un confrare no podia resar per al parroquià d'un altre, llevat que a aquest l'hagueren acomiadat i se n'informara puntualment la confraria.

UN SEGON OFICI: LA VENDA DE PLECS DE CORDELL

El res d'oracions havia sigut una ocupació tradicional per als cecs i les cegues durant segles, anterior fins i tot a la fundació de les germandats i al monopoli amb què aquestes el van exercir. Era una activitat ambulant, que requeria habilitat per a la recitació i que solia incloure el toc d'un instrument acompanyant la pregària. De la recitació o el cant d'oracions a la recitació o el cant de romanços només hi havia un xicotet pas, que els cecs van fer amb naturalitat.

Els romanços, llargs poemes de rima assonant i versos de huit síl·labes, van ser la mètrica preferida de la poesia popular, la forma en què es van contar centenars d'històries que la gent escoltava, memoritzava i cantava. A partir de la invenció de la impremta, a mitjan segle XV, moltes d'aquestes històries es van imprimir en quadernets de poques pàgines que a València són coneguts com a plecs solts o plecs de cordell. Els cecs, habituats a la itinerància i al cant d'oracions, no van tardar a sumar al seu devot repertori un altre no tan pietós de romanços que no només cantaven, sinó que també venien en forma impresa. Alguns fins i tot van ser els autors d'aquests romanços: Cristóbal Bravo, Mateo de Brizuela, Gaspar de la Cintera, Lucas del Olmo...

Coneixem molts testimonis literaris sobre cecs venedors d'impresos. El que m'interessa destacar ací és com, igual que havia succeït amb les oracions, també aquesta segona activitat a la qual es dedicaven de manera individual va passar a ser reclamada com a activitat corporativa. És, per tant, un altre exemple de l'activisme associacionista dels cecs.

La confraria de Madrid va gaudir del monopoli sobre la venda de plecs de cordell pels carrers de la ciutat durant el segle XVIII. El fet era ben conegut gràcies als treballs de Cristóbal Espejo (1925) i de Jean-François Botrel (1973 i 1974). El que s'ignora va fins fa poc temps era que aquesta estratègia corporativa desplegada pels cecs de Madrid va ser imitada en altres ciutats, entre les quals va destacar València (Gomis, 2015: 275-397; Iglesias Castellano, 2022).

17. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Gremis, 53-75.

18. ARV, Processos criminals, caixa 4412, expedient 272.

19. L'anècdota apareix en l'edició d'Alcalá de Henares de 1554 (*Lazarillo de Tormes*, p. 83).

Josep Benlliure, *El Trobador*, 1890. Col·lecció particular.

En 1747, la germandat de la Vera Creu va presentar un memorial a Ferran VI per a obtindre el mateix privilegi que els seus col·legues de la Cort. Va justificar la demanda presentant la venda d'impresos com una activitat que els seus confreres exercien des d'antic, que els era pròpia, que *de facto* practicaven ja com un monopoli. La sanció reial que es demanava era, doncs, un simple reconeixement legal a una realitat assentada en el temps:

que de muchos años a esta parte, y quasi de tiempo inmemorial, habían estado en la posesión de vender privativamente las gazetas, romanzes, y demás papeles impresos, de pliego y medio pliego, así en la plaza del Mercado como por las calles y arrabales

de dicha ciudad, sin que persona alguna de vista se emplease ni introdugese en semejantes ventas.²⁰

L'argumentació seguia la lògica dels fets consumats, tal com havia fet la germandat madrilenya. Tanmateix, en la documentació coneguda de la confraria de la Vera Creu no hi ha registrada cap acció corporativa sobre la venda d'impresos anterior a 1747. Sens dubte, alguns confreres devien alternar el res d'oracions amb el comerç de plec solts, però no hi ha constància de cap interès de la germandat per

20. Archivo Histórico Nacional, Consejos, leg. 6839, exp. 19 (sense foliar).

aquesta activitat. I molt menys que haguera estat «en la posesión de vender privativamente las gazetas, romanzes, y demás papeles impresos». Aquesta afirmació era clarament falsa, però també imprescindible per a sostindre la petició elevada al rei: els confreres exposaven que, malgrat l'existència del monopoli «casi desde tiempo inmemorial», algunes «personas de vista» s'havien entremès en la venda d'impresos «privándoles de este único medio de alimentarse, que para los demás no lo es». En conseqüència, sol·licitaven a Ferran VI que prohibira a tota persona aliena a la germandat dedicar-se al comerç de papers.

Era la mateixa estratègia seguida més de dos segles abans amb el res d'oracions, però amb la diferència que ara no existia, com sí que existia aleshores, una tradició corporativa prèvia d'exercir l'activitat. Amb tot, les autoritats no es van molestar a comprovar-ho i en 1748 el rei va atorgar «a la cofradía de pobres ciegos de esta ciudad privilegio privativo, para que ellos solos puedan vender gazetas, romances, y demás papeles impresos de pliego y a medio pliego».²¹

El pes que va tindre sobre aquesta decisió l'existència d'un monopoli similar per a la germandat de cecs de Madrid va ser, sens dubte, determinant. Ho va ser perquè la monarquia acceptara sense més la súplica de la confraria de la Vera Creu, donant per bones les seues raons a la vista de l'exemple que tenia a la Cort, on els cecs ja gaudien d'aquest privilegi. Però ho va ser també per a la mateixa confraria valenciana, que per descomptat coneixia el monopoli que havien aconseguit els seus col·legues de Madrid i va voler reclamar el mateix per als seus associats. Ho evidencia el fet que en la seua petició se centren en els papers «de pliego y medio pliego»; és a dir, aquells que no passaven de quatre fulls, precisament la mateixa extensió fixada pel monopoli de la germandat madrilenya.

Però els confreres de la Vera Creu superaren els cecs de Madrid a l'hora d'aplicar el privilegi acabat d'obtenir. Pocs mesos després que es proclamara la resolució reial pels carrers de València, el clavari de la confraria denuncià diversos llibreters i impressors perquè continuaven venent els impresos. Aquests respongueren amb incredulitat a les denúncies, indignats que se'ls volguera impedir la venda des de les seues pròpies imprentes i llibreries, com havien fet sempre. De fet, el monopoli de què gaudien els cecs de Madrid s'aplicava només a la venda ambulant de fulls, en cap cas prohibia que llibreters i impressors els despatxaren a les seues oficines. Els cecs de València estiraren la interpretació del privilegi rebut fins a l'extrem, i van donar per fet que aquest els atorgava el monopoli absolut sobre el comerç de plec solts a la ciutat. Per això emprengueren una sèrie de denúncies successives contra llibreters i impressors, que intentaren defensar-se legalment. L'intendent Malespina, jutge en el plet entaulat, va dictar sentència a favor de la confraria; així, acceptà la seua qüestionable interpretació del privilegi i li atorgà el control sobre la circulació d'impresos per la ciutat.

Aquest control s'estengué durant prop de vint anys, fins a 1767. Durant aquell temps, la confraria de la Vera Creu regulà la venda de plec solts com si fora un segon ofici. En unes ordenances que presentà en 1756, s'incorporaren diversos capítols sobre aquesta qüestió: es creà un nou càrrec, amb el nom d'«administradors d'impresos», que tenien la missió de supervisar tot el procés d'adquisició i venda dels papers.²² Els administradors d'impresos havien de ser informats cada vegada que una impremta publicara un plec solt per a acudir a recollir-ne les còpies; havien de convocar tots els confreres per a procedir al repartiment, que organitzaven ells mateixos; havien d'establir el preu al qual tots havien de vendre

21. ARV, Bailia, Processos d'Intendència, exp. 1127, fol. 4.

22. APCC, núm. 4243, folis 11v-28v.

cada plec, i havien d'exigir el cobrament de les còpies que cada cec s'enduguera en el termini de tres dies.

El monopoli expirà en 1767, quan una apel·lació dels impressors davant del Consell de Castella donà com a resultat una reial cèdula que ordenà la llibertat de venda de plecs de cordell, tant per als impressors com per a «todos los demás que se valgan de este medio o arbitrio para su manutención y subsistencia con tal que no sean personas válidas y aptas para otros ejercicios u oficios, mediante sus achaques u otros quebrantos».²³ A partir d'aleshores, per tant, els impressors podrien dedicar-se a la venda dels seus impresos sense ser importunats i el comerç ambulant seria permès a qualsevol persona la invalidesa de la qual li impediria treballar.

Aparentment, la confraria de cecs havia perdut el monopoli sobre l'activitat; tanmateix, en els anys següents encara s'esforçà perquè ningú que no estiguera recollit en l'ordre de 1767 s'entremetera en el comerç de papers: denunciaren qualsevol persona «apta para el trabajo» que sorprengueren venent plecs; denunciaren diversos llibreters, als quals la reial cèdula no emparava; denunciaren fins i tot venedors ambulants afectats per alguna discapacitat, que ells jutjaren que no els impedia exercir un ofici (Gomis, 2015). D'aquesta manera, procuraren restringir al màxim la competència en un negoci que s'havia demostrat molt lucratiu durant el monopoli, però que podia continuar tenint uns beneficis alts si s'impedia que proliferaren els venedors ambulants.

L'OCÀS DE LA CONFRARIA

El poder polític concedí el seu suport a les confraries de cecs durant segles. Des de les primeres fundacions baixmedievals, la monarquia afavorí la continuïtat de les confraries fent costat a les seues demandes successives: aprovació d'ordenances, beneficis fiscals, privilegis professionals... Les autoritats veieren en aquestes corporacions un mitjà per a emparar pobres la ceguesa dels quals els agreujava la situació precària: complien, així doncs, una funció assistencial

profitosa. Els monopolis sobre el res d'oracions i després sobre la venda d'impresos pretenien donar faena als cecs i privar-ne altres captaires que estaven en condicions de treballar i, per tant, havien de ser obligats a fer-ho.

Certament, el fet que només els cecs pogueren resar oracions i vendre impresos pels carrers de les seues ciutats comportava un altre avantatge per a la monarquia. No solament reduïa el nombre de captaires a les ciutats, sinó que també permetia exercir un control eficaç sobre unes activitats amb un potencial subversiu que resultava inquietant. Les oracions podien contindre i difondre formulacions heterodoxes o directament herètiques; per això, deixar-ne l'exercici en mans d'unes confraries que regulaven estrictament com havia de desenvolupar-se reduïa el risc que circularen pregàries prohibides. El mateix es podria dir del comerç de plecs solts: la seua impressió ràpida i barata els convertia en un suport idoni per a la difusió de textos crítics, transgressors o inconvenients, que la censura tenia dificultats per a aturar. Si la seua venda la practicaven només els cecs, es facilitava l'esbrinament sobre la impressió i circulació de qualsevol escrit no autoritzat.

Així doncs, tant per una raó de beneficència com per una altra de control ideològic, l'Estat donà suport al manteniment de les confraries de cecs. I així fou fins que l'esfondrament progressiu de l'Antic Règim transformà les idees i les estructures sobre les quals es sustentava aquest Estat.

No és possible posar un punt final al camí de la confraria de cecs de la Vera Creu, ni de la resta de confraries que hi hagué a Espanya. Amb el desenvolupament progressiu de la societat burgesa, el libera-

23. AHN, Consejos, leg. 22815, exp. 2, foli 122-122v.

lisme polític i l'economia capitalista anà decaient el suport que l'Estat els havia ofert durant segles: deixaren de ser una fórmula assistencial vàlida i perderen els monopolis sobre els seus oficis tradicionals, de manera que s'anaren extingint lentament.

Poc és el que coneixem sobre la posterior existència de la confraria de cecs oracioners de València. En una data tan tardana com 1835, com a resposta a la reial ordre publicada dos anys abans sobre la regulació de les institucions gremials, la confraria de la Vera Creu presentà noves ordenances que seguien les disposicions del govern.²⁴ Ignorem si finalment va obtenir la seua aprovació o si, igual que la confraria de cecs de Madrid, conegué la dissolució definitiva. En qualsevol cas, les accions de la corporació intentaren seguir els seus camins tradicionals, aliens a la decisió governamental. Així ho mostra un escrit presentat un any més tard davant les autoritats municipals, en el qual el clavari de la confraria, José Ansejo, exigia que s'impedira a les cegues i als individus no inscrits en la congregació «abrogarles sus atribuciones, tañiendo instrumentos, resando oraciones y cantando», així com amb «la venta de papeles públicos, destinada exclusivamente a los ciegos».²⁵ La confraria de la Vera Creu es mantingué fidel als seus procediments seculars, tractant de fer compatibles els monopolis que pretenia sobre les seues activitats tradicionals amb l'adhesió al credo liberal i presentant, novament, la venda de papers com el seu ofici privatiu, per molt anacrònica que resultara la seua pretensió.

Diversos testimonis literaris constaten la supervivència de cecs oracioners a València a finals del se-

gle XIX. En el seu *Viaje por España*, Charles Davillier i Gustave Doré es trobaren al costat de la catedral de València amb dos companys dedicats al res, als quals descrigueren amb desgrat. Tenim un testimoni gràfic dels dos cecs pel dibuix que esbossà Doré. Una altra representació, aquesta vegada del pintor valencià José Benlliure Gil, ens ofereix la imatge d'un cec venedor de papers que, acompanyat per diversos pigalls, canta els romanços que ofereix al seu auditori. Potser Benlliure es basà en algun cec de la ciutat de València per a aquesta obra.

Ja al segle XX, durant la guerra civil, una companyia de cinc cecs recorria els carrers de València exercint activitats de propaganda per a l'organització Altavoz del Frente, mitjançant el cant de romanços i la venda d'impresos. Com afirmava el cap del grup, el seu treball tenia com a finalitat «ennoblecer el trabajo del ciego «romancero callejero», al propio tiempo que hacerlo más eficaz, que evitar que se pierda en el vacío».²⁶ Potser aquesta imatge constitueix un dels últims rastres deixats pel sòlid vincle que durant segles uní el cant de carrer i el comerç de papers impresos amb els cecs de la Vera Creu.

24. AHMV, Gremis, Ordenances, caixa 8, núm. 16.

25. AHMV, Gremis, Ordenances, caixa 8, núm. 16, folis 38b-39.

26. «Romanceros de guerra en las calles de Valencia», *Estampa* (abril 1937), sense paginar.

BIBLIOGRAFIA

- Botrel, J.-F. (1973). Les aveugles, colporteurs d'imprimés en Espagne. I. La confrérie des aveugles de Madrid et la vente des imprimés, du monopole à la liberté du commerce (1581-1836). *Mélanges de la Casa de Velázquez*, IX, 417-482.
- Botrel, J.-F. (1974). Les aveugles, colporteurs d'imprimés en Espagne. II. Des aveugles considérés comme mass-media. *Mélanges de la Casa de Velázquez*, X (233-271).
- Cajani, L. (1979). Gli statuti della compagnia dei ciechi, zoppi e stroppiati della Visitazione (1698). *Ricerche per la storia religiosa di Roma*, 3, 281-313.
- Cajani, L. (1994). Compagnia di Santa Maria del Giglio detta dei Ciechi. L. Artusi y A. Patruno (Eds.), *Deo gratias. Storia, tradizioni, culti e personaggi delle antiche confraternite fiorentine* (250-253). Roma: Newton Compton.
- Carnelos, L. (2016). Street Voices. The Role of Blind Performers in Early Modern Italy. *Italian Studies*, 71, 184-196. <https://doi.org/10.1080/00751634.2016.1175716>
- De Bofarull i de Sartorio, M. (1876). *Gremios y cofradías de la antigua Corona de Aragón*. Barcelona: Imprenta del Archivo, vol. I.
- Espejo, C. (1925). Pleito entre ciegos e impresores (1680-1755). *Revista de la Biblioteca, Archivo y Museo*, 2, 206-236.
- Gilard-Fito, C. (2002). La confrérie des musiciens de Sarrant aux 16 et 17 siècles. *Bulletin de la Société Archéologique, Historique, Littéraire & Scientifique du Gers*, 3, 304-338.
- Gomis, J. (2010). Intermediarios entre el texto y su público: la cofradía de pobres ciegos oracioneros de Valencia. A. Castillo y J. Amelang (dir.), *Opinión pública y espacio urbano en la Edad Moderna* (301-317). Gijón: Trea.
- Gomis, J. (2015). *Menudencias de imprenta. Producción y circulación de la literatura popular (Valencia, siglo XVIII)*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- Gomis, J. (2019). Pious voices: Blind Spanish prayer singers. *Renaissance Studies*, 33-1, 42-63. <https://doi.org/10.1111/rest.12533>
- Gomis, J. y Romero, E. (2021). Las hermandades de ciegos oracioneros en la España Moderna: entre la pobreza y el privilegio. *Studia Historica. Historia Moderna*, 43 (1), 293-322. <https://doi.org/10.14201/shhmo2021431293322>
- Iglesias Castellano, A. (2022). *Entre la voz y el texto: los ciegos oracioneros y papelistas en la España moderna (1500-1836)*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Lazarillo de Tormes (2011). Edició, estudi i notes de F. Rico. Madrid: Real Academia Española.
- Martínez Vinat, J. (2018). *Cofradías y oficios. Entre la acción confraternal y la organización corporativa en la Valencia medieval (1238-1516)*, tesis doctoral, Universitat de València.
- Metzler, I. (2013). *A Social History of Disability in the Middle Ages. Cultural Considerations of Physical Impairment*. Nueva York: Routledge.
- Timoneda, Joan de (1936). *Turiana. En la qual se contien diverses Comedias y Farças muy elegantes y graciosas, con muchos entremeses, y pasos apacibles: agora nuevamente sacadas a la luz por Ioan Diamante*. Madrid: Academia Española.
- Weigand, Z. (2003). *Vivre sans voir. Les aveugles dans la société française du Moyen Age au siècle de Louis Braille*. Paris: Créaphis
- Zardin, D. (1996). La mendicittà tollerata. La 'scola' milanese dei ciechi di S. Cristoforo e le sue regole (sec. XVI-XVIII). F. Ruggeri (Ed.), *Studi in onore di mons. Angelo Majo* (355-380). Milan: NED.

04

Del museu relacional al *care museum*:

el cas del Museu Valencià de la Festa d'Algemesí

**FROM THE RELATIONAL MUSEUM TO THE CARE MUSEUM:
THE MUSEU VALENCIÀ DE LA FESTA (ALGEMESÍ) AS A CASE STUDY**

ALEJANDRO VILLAR TORRES

Director del Museu de la Festa. Algemesí

avillar@algemesi.net

rebut: 14/05/2026

acceptat: 20/05/2026

publicat: 29/09/2026

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-140.13>

debats #140 (p. 228_239)

Resum

Aquest article analitza l'evolució del Museu Valencià de la Festa d'Algemesí des dels plantejaments de la Nova Museologia fins al paradigma emergent del *care museum*, prenent com a cas d'estudi la resposta institucional desenvolupada després de la dana del 29 d'octubre de 2024. A partir d'una metodologia basada en l'anàlisi de cas i en la reflexió crítica sobre la pràctica museològica, s'examinen les estratègies de salvaguarda del patrimoni material, immaterial, natural i domèstic, així com els processos de cooperació interinstitucional, participació comunitària i reconstrucció social impulsats pel Museu Valencià de la Festa i el Centre d'Art Contemporani L'ESART. El treball mostra com l'emergència patrimonial ha accelerat un canvi de paradigma en la funció dels museus locals, que deixen d'entendre's exclusivament com a institucions de conservació per convertir-se en espais de cura, mediació, resiliència i transferència de coneixement. Finalment, es planteja el cas d'Algemesí com una aportació a la museologia contemporània i al debat internacional sobre la gestió d'emergències patrimonials, la protecció del patrimoni quotidià i el paper social dels museus en contextos de crisi.

Paraules clau: museologia social; *care museum*; patrimoni cultural; DANA; resiliència patrimonial; participació comunitària.

Abstract

This article examines the evolution of the Museu Valencià de la Festa (Algemesí) from the principles of the New Museology to the emerging *care museum* paradigm, using the institutional response to the October 2024 DANA floods as a case study. Drawing on a qualitative case-study methodology and critical museological analysis, the paper explores strategies for safeguarding tangible, intangible, natural and domestic heritage, as well as processes of interinstitutional cooperation, community participation and social recovery developed by the Museu Valencià de la Festa and the L'ESART Contemporary Art Centre. The study argues that the heritage emergency accelerated a profound transformation in the role of local museums, shifting their mission from the preservation of collections towards care, mediation, resilience and knowledge exchange. The Algemesí experience is ultimately presented as a contribution to contemporary museum studies and to international debates on heritage emergency management, everyday heritage and the social role of museums in times of crisis.

Keywords: social museology; care museum; cultural heritage; DANA floods; heritage resilience; community participation.

Museu Valencià de la Festa. Antic convent de San Vicent, 1590.
Foto Paco Donderis

INTRODUCCIÓ: UNA MUSEOLOGIA EN TRÀNSIT

En les darreres dècades, la museologia ha experimentat un desplaçament progressiu des d'un model centrat en la conservació cap a una pràctica orientada a la relació, la participació i el compromís social. Aquest gir, consolidat amb la Nova Museologia (Vergo, 1989), recull les aportacions de Georges Henri Rivière i Hugues de Varine, que ja havien reivindicat un model de museu al servei del territori, la comunitat i la participació ciutadana. En aquest marc, els museus locals han esdevingut espais especialment sensibles a aquestes transformacions, en tant que operen en contacte directe amb el territori i la comunitat.

El cas d'Algemesí resulta especialment significatiu, no només per la seua trajectòria en l'àmbit del patrimoni immaterial, material i natural (patrimoni

integral), sinó perquè ha hagut d'afrontar, de manera abrupta, una situació d'emergència que ha posat a prova els límits mateixos de la institució museística. Aquesta concepció respon a una visió integral del patrimoni, hereva de l'ampliació progressiva del concepte impulsada per la UNESCO a través de les convencions de 1972 i 2003, que entenen el patrimoni com un sistema interrelacionat de béns culturals, naturals i immaterials al servei de la comunitat (Hernández, 2006)

Si els principis fundacionals del museu ja estaven fixats sota aquestes premisses, les inundacions a causa de la dana del 29 d'octubre de 2024 no solament van afectar tota la comunitat, els espais culturals i museístics i les col·leccions, sinó que ens van obligar a repensar, des de la pràctica, el sentit i la funció del museu, i a fer un pas més cap al canvi de paradigma del patrimoni.

EL MUSEU COM A ECOSISTEMA: PATRIMONI, COMUNITAT I TERRITORI

Abans de la catàstrofe, el Museu Valencià de la Festa ja operava des d'una concepció expandida del patrimoni, integrant la cultura festiva i els patrimonis immaterials reconeguts per la UNESCO amb l'etnografia, la indumentària, l'art contemporani i el medi natural, tot des d'una perspectiva centrada en la construcció d'identitat comunitària. En aquest sentit, el museu aborda des de la seua fundació un concepte de patrimoni integral, entés com a ecosistema seguint els principis de la nova museologia davall del museu com a dispositiu de construcció de ciutadania (Tony Bennett, 1995), com a productor de coneixement (Eilean Hooper-Greenhill, 2000) i com a espais de trobada (Nina Simon, 2016).

En aquest context, el Museu Valencià de la Festa, sota l'impuls del seu primer director, Julio Blasco, es configurà com una institució pionera en la interpretació museogràfica de la cultura festiva, i tingué un paper determinant en la projecció i reconeixement de la Festa de la Mare de Déu de la Salut com a Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO. La rehabilitació de l'antic convent de Sant Vicent com a seu museística, a través dels projectes de l'Escola Taller, orientats a la formació en oficis de joves del municipi, va permetre transformar un espai històric i simbòlic en un dispositiu cultural contemporani.

El discurs museogràfic no es limitava a la conservació d'objectes vinculats a la festa, sinó que articulava un sistema complex en què ritual, memòria, identitat i participació configuraven un ecosistema cultural viu. Les danses, les estructures simbòliques, la música, la indumentària i les pràctiques socials són presentades des de l'inici no com a elements aïllats, sinó com a components d'un sistema relacional que només pot ser comprés des de la seua dimensió col·lectiva. En aquest sentit, el museu actuava ja com un espai de mediació entre passat i present, entre tradició i contemporaneïtat, i entre patrimoni i ciutada-

nia. Aquest procés l'ha estudiat de manera exhaustiva Bellón (2022), que analitza la transformació de les Festes de la Mare de Déu de la Salut d'Algemesí des d'una celebració eminentment local fins a convertir-se en un referent patrimonial d'abast internacional. L'autor demostra com la patrimonialització no és únicament el resultat dels reconeixements institucionals —Bé d'Interés Cultural o Patrimoni Immaterial de la Humanitat—, sinó d'un llarg procés de revitalització social, construcció identitària, negociació entre els diferents actors implicats i redefinició dels significats culturals de la festa entre 1959 i 2020. La seua investigació constitueix, hui, l'estudi de referència sobre aquest procés patrimonial i la seua incidència en la configuració contemporània de la Festa.

Una de les primeres estratègies de renovació museològica fou la integració de la cultura festiva i popular amb els llenguatges de l'art contemporani, superant la tradicional separació entre patrimoni etnològic i creació artística. La col·laboració amb el Centre d'Art Contemporani L'ESART, fundat en 1999, consolidà aquesta línia de treball i obrí noves vies d'interpretació del patrimoni des d'una perspectiva interdisciplinària. Aquesta orientació es materialitzà en iniciatives pioneres com el Festival Efímer (2004–2005), el projecte internacional No Borders Just News (AICA, 2008) o exposicions que situaren la cultura festiva en diàleg amb la creació contemporània. Paral·lelament, la incorporació del patrimoni natural i del paisatge cultural amplià el marc conceptual del museu cap a una concepció integral del patrimoni, en sintonia amb els plantejaments de la Nova Museologia, que entén els béns culturals, el territori i la comunitat com una realitat patrimonial interrelacionada.

D'altra banda, la incorporació de la col·lecció d'indumentària de la casa Insa impulsà una nova línia museològica centrada en la cultura del vestit, concebuda com una manifestació privilegiada de la cultura material i de les pràctiques immaterials asso-

ciades a la festa. Des d'aquesta perspectiva, la indumentària deixa de ser únicament un objecte etnogràfic per esdevenir un document cultural capaç d'explicar formes de representació social, identitats col·lectives, rituals i processos de transmissió intergeneracional. Aquesta orientació ha donat lloc a un dels programes comissarials més consolidats del museu, amb exposicions com *Dames de la Foscor* o *Guarnides*, que han reinterpretat la indumentària tradicional des d'una mirada contemporània i l'han posat en relació amb els discursos de l'art, la societat i el patrimoni.

Un dels principals reptes museogràfics ha sigut traslladar al llenguatge expositiu manifestacions del patrimoni cultural immaterial que continuen plenament vives en el territori. Tal com assenyala Victoria Pontes Giménez (2023), la museïtzació d'aquest patrimoni exigeix superar una concepció centrada en l'objecte per a desenvolupar estratègies interpretatives capaces de comunicar els processos, els coneixements, les pràctiques socials i els significats compartits que sustenten les manifestacions culturals. En aquesta línia, el museu ha ampliat el seu relat per incorporar altres patrimonis reconeguts per la UNESCO, com el toc manual de campanes o les Falles, fet que reforça una concepció del patrimoni immaterial basada en la comunitat i en la transmissió dels seus sabers. Aquesta mateixa perspectiva s'aplica a la Setmana de Bous d'Algemesí, documentada des del segle XVII, mitjançant la recreació museogràfica de la plaça de bous efímera, construïda anualment amb fusta, cordes i algeps segons el model establert en 1943 per Juan Segura de Lago. Més que reproduir una arquitectura temporal, aquesta instal·lació interpreta un sistema constructiu comunitari, els coneixements tècnics associats, les formes d'organització col·lectiva i el seu profund valor identitari, i s'avança als criteris que orienten el procés de declaració d'aquest sistema com a Bé d'Interès Cultural.

Un altre dels eixos de desenvolupament museològic ha sigut la incorporació del patrimoni natural al discurs expositiu, assumint que la interpretació del territori exigeix una lectura integrada dels seus valors culturals i ambientals. L'Aula Natura dedica una

atenció especial al Bosc de la Ribera i a la Llacuna del Samaruc, uns dels darrers espais de l'Albufera que conserva una biodiversitat singular, mitjançant recursos didàctics i iniciatives d'educació patrimonial com la Ruta del Samaruc. La integració de l'Oficina de Turisme dins del mateix equipament respon a una concepció del museu com a plataforma d'interpretació del territori, on la mediació patrimonial transcedeix l'espai expositiu per projectar-se sobre el conjunt del paisatge cultural. D'aquesta manera, el patrimoni —tant cultural com natural— deixa de constituir únicament un objecte de conservació per convertir-se en el principal recurs per a la construcció d'un model de turisme sostenible, basat en el coneixement, la identitat i la participació de la comunitat (Duxbury, 2022).

El museu completa el seu discurs amb la incorporació del patrimoni etnològic i de la cultura material quotidiana, a través de mobiliari, eines i objectes que documenten l'evolució dels oficis, del comerç i de les formes de vida d'Algemesí des de mitjan segle XIX. La recreació de la Botiga de Pepe el Frare, un establiment complet conservat entorn de 1900 i traslladat íntegrament a l'espai museístic, constitueix un dels exemples més significatius d'aquesta línia interpretativa, ja que reivindica el patrimoni domèstic i comercial com a testimoni fonamental de la memòria col·lectiva.

Els efectes de la dana de 2024 han reforçat encara més aquesta orientació museològica. Davant la pèrdua massiva de béns vinculats a la vida quotidiana, el museu assumí un paper actiu en les tasques de salvaguarda, documentació i conservació del patrimoni domèstic afectat, i impulsà processos de recuperació que han posat de manifest el valor patrimonial d'objectes tradicionalment absents dels relats museístics. En aquest context, i amb el suport de L'ETNO – Museu Valencià d'Etnologia, s'ha iniciat la recuperació i reinterpretació de mobiliari, eines agrícoles i altres testimonis de la cultura material rescatats després de la catàstrofe. Aquesta experiència ha consolidat el museu com un espai de resiliència patrimonial, on la resposta a l'emergència s'ha convertit també en una oportunitat per ampliar el

ESART. Laboratori de campanya Salvem les fotos i patrimoni familiar

relat museogràfic i reivindicar el patrimoni quotidià com a part essencial de la identitat i la memòria de la comunitat.

Finalment, el claustre de l'antic convent simbolitza l'evolució mateixa del museu. Si en altres temps fou un espai de recolliment, hui és un espai de trobada; si abans preservava el silenci, hui preserva la paraula, la música, la celebració i la memòria compartida. Després de la dana, quan la ciutat va perdre temporalment alguns dels seus escenaris culturals, el claustre es convertí de manera natural en el cor de la vida col·lectiva, en una demostració que el patrimoni no és només allò que es conserva, sinó també allò que permet a una comunitat continuar reunint-se, reconèixer-se i projectar-se cap al futur. Aquesta és, probablement, una de les funcions més rellevants del museu contemporani: no limitar-se a custodiar el passat, sinó oferir els espais físics, simbòlics i emocionals des d'on la comunitat pot reconstruir els seus relats, reforçar els seus vincles i imaginar nous horitzons compartits.

LA DANA COM A PUNT D'INFLEXIÓ: ACTIVACIÓ D'UN PLA DE RECUPERACIÓ

L'impacte de la dana va suposar un trencament radical d'aquest equilibri. La irrupció de l'aigua, el fang i la destrucció material transformà el Museu Valencià de la Festa i el Centre d'Art Contemporani L'ESART en espais d'emergència patrimonial, on les funcions habituals de conservació, investigació i difusió cediren pas a les tasques urgents de salvaguarda, documentació, estabilització i primer auxili als béns culturals. En aquest context, els criteris establits pel Plan Nacional de Emergencias y Gestión de Riesgos en Patrimonio Cultural (Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, 2015) esdevingueren el marc de referència per a estructurar les actuacions, per posar de manifest que la preparació i la resposta davant les emergències constitueixen hui una funció inherent als museus.

El que inicialment podia haver sigut una resposta improvisada es transformà progressivament en un pla integral de recuperació desenvolupat al llarg de

2025 i 2026. Aquest procés transcendí la restauració material de les col·leccions i la rehabilitació dels espais afectats per convertir-se en una experiència de redefinició institucional, en què el museu assumí un paper actiu com a agent de coordinació, mediació comunitària i reconstrucció patrimonial.

En aquest escenari, el fang deixà de ser considerat únicament un agent destructiu per convertir-se també en un testimoni material de la catàstrofe. Lluny d'esborrar la memòria, conservava les empremtes dels objectes, dels edificis i de les formes de vida afectades, i esdevingué un document involuntari del desastre. Aquesta lectura, coherent amb les aproximacions contemporànies al patrimoni en risc i a la memòria de les catàstrofes, transformà profundament la manera d'entendre la materialitat del patrimoni i reforçà la necessitat d'incorporar la gestió de les emergències com una dimensió estructural de la pràctica museològica.

XARXES DE CURA I COL·LABORACIÓ INSTITUCIONAL

Un dels principals aprenentatges derivats d'aquest procés ha sigut la consolidació d'un model de cooperació interinstitucional que situa el treball en xarxa com un dels puntals de la gestió contemporània del patrimoni. La resposta davant la dana demostrà que la salvaguarda dels béns culturals requereix estructures estables de col·laboració entre administracions, universitats, centres de recerca, museus i organismes especialitzats en conservació-restauració. En aquest procés resultà especialment rellevant la implicació dels equips professionals de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València, de l'Institut Valencià de Conservació, Restauració i Investigació (IVCR+i), de L'ETNO – Museu Valencià d'Etnologia i del Servei de Patrimoni Cultural de la Diputació de València, així com dels membres de l'Asociación de Conservadores-Restauradores de España (ACRE), empreses especialitzades, professionals independents, estudiants i xarxes

de voluntariat. La suma de coneixements, experiències i capacitats demostrà que la protecció del patrimoni no es pot entendre com una responsabilitat individual o institucional aïllada, sinó com un ecosistema professional basat en la cooperació, la interdisciplinarietat i la transferència de coneixement, capaç d'afrontar col·lectivament els reptes derivats de les emergències patrimonials i dels processos de recuperació.

En aquest entramat col·laboratiu, la implicació de l'administració local, dels agents socials i del teixit comunitari resultà igualment determinant. La resposta davant la dana evidencià que la salvaguarda del patrimoni només és possible quan les polítiques públiques es desenvolupen en estreta col·laboració amb la societat civil, les associacions, el voluntariat i els col·lectius culturals. Aquesta governança compartida permeté coordinar les tasques de salvament, documentació, neteja, classificació i recuperació dels béns afectats, alhora que garantí la continuïtat dels projectes culturals i el suport als creadors i a les indústries culturals del territori.

El caràcter comunitari d'aquest model es fa especialment visible en el fet que, encara hui, un any i mig després de la dana, el Museu Valencià de la Festa continua acollint programes de voluntariat nacional i internacional dedicats a la salvaguarda del patrimoni artístic i etnològic afectat. Lluny de respondre únicament a una necessitat operativa, aquesta implicació continuada posa de manifest que la conservació del patrimoni és també una pràctica de participació ciutadana, aprenentatge col·lectiu i corresponsabilitat social, plenament alineada amb els principis de la museologia social i de la Convenció de la UNESCO de 2003 sobre el patrimoni cultural immaterial.

SALVEM LES FOTOS: EL PATRIMONI DOMÈSTIC I LA CURA DE LA MEMÒRIA

Entre les iniciatives sorgides arran de la dana, el projecte *Salvem les fotos*, impulsat per la Universitat de València, s'ha convertit en un dels exemples més significatius de la transformació contemporània del concepte de patrimoni i de la funció social dels museus. La recuperació de més de 200.000 fotografies familiars a Algemesí ha situat el patrimoni domèstic al centre de les polítiques de salvaguarda i ha reivindicat els àlbums familiars, les fotografies i els objectes de la vida quotidiana com a testimonis essencials de la memòria col·lectiva.

Aquest procés reflecteix un canvi profund de sensibilitat patrimonial. Si tradicionalment els museus concentraven els esforços en la preservació dels objectes excepcionals, hui el valor patrimonial s'estén també a aquells testimonis que documenten les experiències quotidianes, les relacions familiars i les biografies compartides. El patrimoni deixa així de definir-se exclusivament per la seua singularitat material i incorpora la dimensió afectiva, social i memorial que li atorguen les comunitats.

En aquest context, moltes de les fotografies recuperades difícilment podran restituir-se a l'estat original. Tanmateix, el seu valor no depén únicament de la qualitat de la imatge conservada, sinó també de les empremtes que hi ha deixat la catàstrofe. Igual que en l'art japonès del *kintsugi*, que dignifica les fractures sense ocultar-les, les marques del fang, les deformacions i les pèrdues esdevenen part inseparable de la biografia dels objectes. La salvaguarda no consisteix, per tant, a esborrar la ferida, sinó a preservar-la com a testimoni material de la memòria i de la resiliència de la comunitat.

En aquest procés, el Centre d'Art Contemporani L'ESART s'ha consolidat com un laboratori permanent de salvaguarda del patrimoni domèstic de les famílies d'Algemesí i de la Ribera. Un any i mig

Salvem les fotos

després de la dana, continua desenvolupant diàriament tasques de recuperació gràcies al treball conjunt de professionals del patrimoni, investigadors, estudiants i equips de voluntariat nacional i internacional. Més que un espai dedicat a la restauració, s'ha convertit en un lloc de transferència de coneixement, de participació ciutadana, en coherència amb una concepció del museu com a agent social compromés amb les comunitats i els seus processos de reconstrucció (Varine, 2020).

Salvem les fotos exemplifica, així, una de les transformacions més profundes de la museologia contemporània: el pas d'un museu centrat en la conservació de les col·leccions a una institució compromesa amb la cura de la memòria, la participació de la comunitat i la salvaguarda dels patrimonis quotidians. En aquest nou paradigma, preservar el patrimoni significa també preservar els vincles, els afectes i les històries que donen sentit a la vida col·lectiva.

DE L'EXPERIÈNCIA LOCAL A LA CONSTRUCCIÓ D'UN CONEIXEMENT COMPARTIT

L'experiència desenvolupada a Algemés ha transcendit progressivament l'àmbit local per incorporar-se als debats nacionals i internacionals sobre la salvaguarda del patrimoni en contextos d'emergència. La participació en congressos científics, jornades tècniques i fòrums especialitzats —com el congrés *SOS Heritage* i diverses trobades impulsades pel Ministeri de Cultura, l'ICOM, L'ETNO i altres institucions patrimonials— ha permès contrastar les actuacions desenvolupades després de la dana amb experiències derivades de terratrèmols, inundacions, incendis o conflictes armats, transformant una experiència de recuperació en un espai de reflexió crítica i d'intercanvi professional.

Aquest procés s'ha enriquit, igualment, gràcies al treball compartit amb els equips professionals dels

museus, arxius i institucions patrimonials dels municipis de la zona 0, especialment Paiporta i Aldaia, i també amb conservadors-restauradors, arqueòlegs, arxivers, historiadors de l'art, gestors culturals i altres especialistes que han intervingut directament en la recuperació dels béns afectats. L'intercanvi permanent de metodologies, protocols, recursos i experiències ha consolidat una autèntica comunitat professional d'aprenentatge, basada en la cooperació, la interdisciplinarietat i la transferència de coneixement.

Aquest diàleg ha posat de manifest que, malgrat la singularitat de cada catàstrofe, els grans reptes patrimonials són compartits: la coordinació institucional, la documentació dels danys, la gestió del voluntariat, la salvaguarda del patrimoni domèstic, la participació de les comunitats i la recuperació de la vida cultural. En aquest sentit, el cas d'Algemés ha contribuït a construir un marc compartit de bones pràctiques per a la gestió de les emergències patrimonials, fonamentat en la prevenció, la cooperació interinstitucional, la formació especialitzada, la participació ciutadana i la planificació de la recuperació a llarg termini.

Lluny de constituir un episodi excepcional, la dana ha evidenciat la necessitat d'incorporar la gestió del risc i de les emergències com una dimensió estructural de la pràctica museològica. El coneixement generat durant aquest procés demostra que la salvaguarda del patrimoni no depèn únicament dels recursos tècnics disponibles, sinó també de la capacitat de construir xarxes de cooperació, compartir experiències i transformar el coneixement adquirit en metodologies transferibles que puguin orientar futures actuacions davant noves situacions de crisi.

EL CARE MUSEUM: UNA PRÀCTICA EMERGENT

És en aquest context on pren sentit el concepte de *care museum*, desenvolupat per Nuala Morse (2021), no tant com una categoria teòrica tancada sinó com una pràctica museològica que emergeix de la necessitat de respondre als reptes socials, comunitaris i emocionals que afronten els territoris contemporanis.

Sala dedicada a les Festes de la Mare de Déu de la Salut

Desfilada d'indumentària al
claustre del Museu

Des d'aquesta perspectiva, el museu deixa de ser únicament un espai destinat a conservar i interpretar el patrimoni per assumir una funció activa de cura, orientada tant a les persones com a les memòries, els vincles socials i les comunitats que donen sentit als béns culturals.

El *care museum* representa una evolució dels plantejaments de la Nova Museologia i del museu participatiu. Si aquests paradigmes van desplaçar l'atenció des de les col·leccions cap a les comunitats, el paradigma de la cura amplia aquest horitzó per incorporar la responsabilitat envers les persones i els processos socials com una funció estructural de la institució museística. La conservació deixa així de constituir una finalitat exclusiva per convertir-se en un instrument al servei de la continuïtat de la vida cultural, especialment en contextos de vulnerabilitat o d'emergència patrimonial.

En aquest marc, el museu no només protegeix els béns culturals en la seua dimensió material i immaterial, sinó que contribueix activament a preservar les memòries col·lectives, acompanya els processos de reconstrucció social i genera espais de relació, aprenentatge i participació. La cura esdevé, per tant,

una pràctica institucional que integra la conservació, la mediació cultural, la participació comunitària i la responsabilitat social en una mateixa estratègia museològica.

Aquest plantejament convergeix amb les aportacions d'Alfons Martinell en l'assaig *Cultura para un futuro sostenible* (2021), on defensa que el valor de les institucions culturals no resideix exclusivament en la conservació i difusió del patrimoni, sinó també en la seua capacitat per generar capital social, reforçar la participació ciutadana i contribuir al benestar col·lectiu. Des d'aquesta perspectiva, els museus locals esdevenen infraestructures culturals de proximitat capaces d'articular processos de desenvolupament territorial, cohesió comunitària i resiliència davant situacions de crisi. L'experiència del Museu Valencià de la Festa i del Centre d'Art Contemporani L'ESART després de la dana constitueix un exemple d'aquesta evolució, en què la salvaguarda del patrimoni s'entén inseparablement de la cura de la comunitat que li dona significat.

El procés viscut a Algemesí permet afirmar que el museu del segle XXI no pot limitar-se a les funcions tradicionals de conservació, investigació i difu-

Unió de dos patrimonis UNESCO. L'Escola de Dolçaina i Tabalet interpreta les composicions de la Festa amb l'Angklung d'Indonèsia. Foto Ximo Bueno

sió. Davant un context marcat per la crisi climàtica, l'increment de les emergències patrimonials i la fragilitat dels sistemes culturals, els museus estan cridats a assumir un paper actiu en la prevenció, la salvaguarda, la reconstrucció i la cura de les comunitats.

L'experiència d'Algemesí posa igualment de manifest els límits estructurals amb què treballen molts museus locals. La magnitud de la catàstrofe contrastava amb l'escassetat de recursos humans i materials disponibles, fet que evidencià la dificultat d'afrontar una emergència patrimonial d'aquesta dimensió exclusivament amb els equips tècnics municipals. Sense la dedicació extraordinària dels professionals locals, que durant mesos estan assumint responsabilitats molt més enllà de les seues funcions ordinàries, i sense la implicació decidida de la ciutadania, del voluntariat i de la xarxa de cooperació institucional i professional articulada al voltant del patrimoni, el col·lapse seria absolut.

Aquesta experiència demostra que la resiliència patrimonial depén, a més dels protocols tècnics i dels recursos econòmics, del compromís de les per-

sones que els fan possibles. La salvaguarda del patrimoni és, en essència, una responsabilitat compartida que requereix administracions compromeses, professionals qualificats i una ciutadania conscient del valor de la seua memòria col·lectiva. Mentre continue el procés de reconstrucció, restauració i recuperació del patrimoni afectat, continuarà també la missió del museu: cuidar els béns culturals, però sobretot cuidar la comunitat que els crea, els transmet i els manté vius.

Potser aquesta és la principal lliçó que deixa l'experiència d'Algemesí: el patrimoni no es reconstrueix mitjançant una comunitat que decideix cuidar la seua memòria compartida. En aquest sentit, el museu deixa de ser el lloc on el patrimoni es conserva per convertir-se en l'espai on una comunitat aprén a reconstruir-se a si mateixa. Mentre aquesta reconstrucció continue oberta, també ho estarà la missió del museu.

BIBLIOGRAFÍA

- Bellón Climent, T. (2022). *De festa a patrimoni. La patrimonialització de les festes de la Mare de Déu de la Salut d'Algemesí (1959-2020)*. València, Institutió Alfons el Magnànim – Diputació de València.
- Bennett, T. (1995). *The birth of the museum: History, theory, politics*. Routledge.
- Castellanos Pineda, P. (2008). *Los museos de la nueva generación. Dinamización cultural y gestión de públicos*. Trea.
- Duxbury, N. (2022): Ponencias sobre turismo regenerativo y sostenibilidad cultural presentadas en congresos IN SITU y CREATOUR. Universidade de Coimbra.
- Fernandes, A. P. (2019). *Museums, sustainability and community development: A Portuguese perspective*. Tesis de máster, Universidade de Coimbra. Disponible en: <https://estudogeral.uc.pt/handle/10316/90747>
- Hernández Hernández, F. (2006). *Planteamientos teóricos de la museología*. Trea.
- Hernández Hernández, F. (2010). «Museos, patrimonio y sostenibilidad: un análisis desde la museología crítica». *Revista de Museología*, 47, p. 33-44.
- Hooper-Greenhill, E. (2000). *Museums and the interpretation of visual culture*. Routledge.
- Mafud, A. (2007). *Museología crítica*. México, UNAM.
- Martinell, A. (2021). «Cultura para un futuro sostenible: políticas desde la proximidad». *Documentos de trabajo*, 3, Càtedra UNESCO Pau Casals.
- Mendoza, X. (2023). «Innovación pública y sostenibilidad: el papel de los gobiernos locales». *Gestión y Análisis de Políticas Públicas*, nova època, 30, p. 55-72.
- Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. (2015). *Plan Nacional de Emergencias y Gestión de Riesgos en Patrimonio Cultural*. Instituto del Patrimonio Cultural de España.
- Ministerio para la Transición Ecológica y el Reto Demográfico (2000). *Libro blanco de la educación ambiental en España*. Disponible en: https://www.miteco.gob.es/es/ceneam/recursos/documentos/libro_blanco.html
- Morse, N. (2021). *The Museum as a Space of Social Care*. Routledge.
- Olivares Torres, E.; Trescolí Bordes, O. (2023). *Festes, danses i processons als arxius de la Casa Insa. La Ribera del Xúquer*. València, Universitat de València.
- Pontes Giménez, V. (2023). *El patrimonio inmaterial y el museo. Más allá de los monumentos inmateriales y los museos raros*. Ediciones Trea.
- Porceda, A. (2023). «Museos relacionales y cuidado comunitario: una propuesta de habitabilidad patrimonial». En *Actas del Congreso Internacional de Museología Crítica*. Université du Québec.
- Reyes Rojas, G.; Casasola Guerrero, K. (2021). «Turismo regenerativo: más allá de la sostenibilidad». *Ambientico*, 277, p. 74-80.
- Rivière, G. H. (1989). «La museología como ciencia». *Museum International*, 41 (1), p. 1-7.
- Roigé, X. (2020). «Museos y políticas culturales: entre el espectáculo y la resistencia». *Museos.es*, 89, p. 55-68.
- Sanchis, F.; Carbonell, M. J.; Company, A. (1986). «Repertori de llocs i despoblats valencians en el segle XVIII». En *X Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica Valenciana*, p. 543-562. València, Universitat de València.
- Simon, N. (2010). *The participatory museum*. Museum 2.0.
- UNESCO (2011). *La fiesta de la Mare de Déu de la Salut de Algemesí*. Patrimonio cultural inmaterial. Disponible en: <https://ich.unesco.org>
- Varine, H. de. (2020). *El ecomuseo singular y plural*. Servicio Nacional del Patrimonio Cultural de Chile.
- Vergo, P. (Ed.). (1989). *The new museology*. Reaktion Books.
- Villar Torres, A. (2022). «Salvamento del patrimonio de Ucrania: "The Art of Resistance"». *Paisajes*, 66, p. 161-171.
- Villaseñor Alonso, M. J. (2022). «Patrimonio cultural y sostenibilidad: estrategias desde la gestión local». *Revista de Estudios Locales*, 257, p. 123-138.

05

El clarinet de vidre entre el nord i el sud:

alteritat i ombra en la producció poètica de Marisol González Felip

THE GLASS CLARINET BETWEEN THE NORTH AND THE SOUTH: OTHERNE
AND SHADOW IN THE POETIC PRODUCTION OF MARISOL GONZÁLEZ FELIP

ANNA PEIRATS

Universidad Católica de Valencia San Vicente Mártir

anna.peirats@ucv.es

ORCID: 0000-0001-6957-262X

rebut: 23/04/2026

acceptat: 03/05/2024

publicat: 29/09/2026

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-140.14>

debats #140 (p. 240-253)

Resum

Aquest article analitza la trajectòria poètica de Marisol González Felip com un sistema coherent en evolució, articulats en quatre etapes que responen a transformacions en la relació entre llenguatge i experiència. A partir d'una lectura textual detallada, s'examina el pas d'una poètica de la percepció, en què el paisatge i el temps permeten una certa llegibilitat del món, cap a una escriptura marcada pel desajust temporal, la tensió sintàctica i la progressiva materialització de la imatge. Així mateix, l'estudi atén a l'arquitectura de l'alteritat i el dialogisme per a comprendre la complexitat del «tu» poètic. L'anàlisi permet descriure un desplaçament des d'una funció organitzadora del llenguatge cap a una funció de fixació, sostinguda en símbols descarnats com el pelicà o el clarinet de vidre, i situa l'obra de González Felip dins d'una línia de gran exigència formal i ètica en la poesia valenciana contemporània.

Paraules clau: Marisol González; poesia contemporània; simbolisme; alteritat; dialogisme

Abstract

This article analyzes Marisol Gonzalez Felip's poetic journey as a coherent evolving system, divided into four stages corresponding to transformations in the relationship between language and experience. The passage of a poetics of perception is studied from a close reading of the text, in which landscape and time enable a certain legibility of the world, to writing that is characterized by temporal mismatch, syntactic tension, and the progressive materialization of the image. Likewise, the study addresses the architecture of otherness and dialogism to understand the complexity of the poetic «you». The analysis enables the description of a transition from an organizational function of language to a function of fixation, which is sustained by undisguised symbols such as the pelican or the glass clarinet. This places Gonzalez Felip's work within a line of great formal and ethical demand in contemporary Valencian poetry.

Keywords: Marisol Gonzalez; contemporary poetry; symbolism; alterity; dialogism

INTRODUCCIÓ

La poesia valenciana contemporània experimenta, des de la dècada dels setanta, una transformació profunda de la llengua literària, les formes de representació i la posició del subjecte dins del poema. El final del franquisme i els primers anys de la transició política (Meseguer, 2009) coincideixen amb un procés de recuperació cultural en què la literatura en valencià amplia espais de circulació i reforça la seua presència en l'àmbit universitari i crític (Carbó, 2007). En aquest marc, la figura de Vicent Andrés Estellés esdevé central per la seua capacitat de convertir la llengua col·lectiva, el cos, la història i la vida quotidiana en matèria d'una poesia d'alta intensitat. A partir d'ací, als anys huitanta conviuen el realisme vital, la consciència formal, la reflexió sobre el llenguatge i una progressiva pluralització de registres i de poètiques.

Situar Marisol González (València, 1962) dins d'aquest panorama exigeix una doble mirada. D'una banda, la seua obra participa dels grans processos de la poesia valenciana de les darreres dècades: la dignificació de la quotidianitat, la incorporació del paisat-

ge com a espai identitari, l'atenció a la llengua com a lloc de responsabilitat i la progressiva ampliació del discurs cap a la ciutat, la història i la vida social. D'altra banda, la seua trajectòria presenta una modulació pròpia, definida per la concentració expressiva, el rigor en la selecció lèxica i una exigència de buscar la veritat que travessa tota la seua producció. El seu cas, en aquest sentit, no s'explica bé si es llig només com una veu generacional, atès que construeix un sistema intern, sostingut durant quaranta anys.

La formació de Marisol González en Filologia Valenciana a la Universitat de València (1985) resulta rellevant perquè coincideix amb un moment d'institucionalització dels estudis lingüístics i literaris i la revitalització de la consciència cultural sobre la llengua. A això cal afegir la seua trajectòria professional en l'ensenyament i en la inspecció educativa, a més de la seua vinculació, entre els anys 2001 i 2015, a l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, institució normativa de referència, on participà en tasques de regulació i promoció del valencià. Aquesta vinculació reforça la dimensió cívica i cultural de la seua obra, així com la seua implicació en la consolidació d'un

model lingüístic rigorós.¹ Aquest recorregut ajuda a entendre la densitat verbal de la seua poesia, la vigilància sintàctica que cohesiona els versos i la importància que hi adquireix la paraula exacta.

Els seus llibres mostren una evolució contínua que combina l'experiència personal, la reflexió sobre el temps i la memòria, i una atenció constant a la construcció formal del poema. La seua poesia es caracteritza per una gran densitat expressiva i per una concepció exigent del llenguatge, que esdevé espai de veritat i de fixació de l'experiència. En aquest sentit, la proximitat amb Ausiàs March es pot observar en la centralitat del subjecte i en la necessitat de presentar el conflicte sense circumloquis. La relació amb Carles Riba apareix en la idea del poema com a ar-

quitectura del pensament i en la disciplina formal que sosté la dicció. La influència de Rilke, així mateix, es reconeix en la capacitat de convertir l'experiència en matèria verbal concentrada i en la necessitat de fixar la mirada davant del límit.

A aquesta genealogia cal afegir-hi la influència de Federico García Lorca en l'ús de la imatge visionària, sobretot en moments en què el llenguatge ordinari deixa de ser suficient per donar forma a l'experiència, i també la presència més continguda de Walt Whitman, perceptible en alguns passatges d'inventari i d'obertura cap a la vida col·lectiva, en etapes més avançades. Aquest entramat de referències ajuda a descriure millor la densitat cultural del seu projecte singular.

L'obra de Marisol González es deixa llegir com un sistema en evolució, on es fa palesa la persistència d'uns mateixos eixos simbòlics i formals que es reorganitzen al llarg del temps. El cos actua des del principi com a superfície de percepció i, més endavant, com a lloc de marca i de ferida; el paisatge, inicialment llegible i encara coherent, es transformarà en espai d'estranyament, en memòria i en rastre; el temps passa d'una segmentació encara orgànica a

1. Paral·lelament, Marisol González ha construït una obra poètica des de mitjan dècada dels huitanta, reconeguda amb diversos guardons que situen la seua producció dins dels circuits literaris de major exigència. Entre aquests destaquen el Premi Josep M. Ribelles per *Paral·lelament a la fosca*, el Premi Antoni Matutano per *Pasqual*, a més d'altres reconeixements vinculats a la seua producció poètica posterior, com el Premi Ciutat de Torrent per *Rogles*. Aquests premis, dels quals citem només uns exemples, reflecteixen la continuïtat i la solidesa d'un projecte poètic desenvolupat al llarg de dècades.

Marisol González, *Aprenc la separació* (1992).
Ajuntament de Vila-real

una fractura, després a una cronologia administrativa, més tard a una intensitat històrica i, finalment, a una forma de registre. La memòria, a més a més, recorre tota la trajectòria del cicle poètic i adquireix una densitat especial en els llibres de on tenen cabuda recursos com ara la imatge, el cromatisme i la sintaxi.

Amb aquests pressupòsits, la trajectòria poètica de Marisol González es pot articular en quatre etapes, que responen a criteris cronològics i alhora constitueixen els eixos centrals d'evolució vital a través del *dictum*: la primera, situada entre 1985 i 1992, construeix una poètica de la percepció. La segona etapa, entre 1993 i 2001, introdueix una fractura profunda en la vivència del temps. El tercer moment, entre finals dels noranta i 2013, amplia l'escala del discurs. La ciutat, la vida administrativa, la memòria genealògica i la crítica social reordenen els materials anteriors i els projecten sobre una veu col·lectiva. Finalment, des de 2014 fins a l'actualitat, el vers arriba a una fase de màxima densitat.

Aquest article estudia aquesta evolució a partir d'una anàlisi textual que atén sobretot la construcció de la imatge, la disposició sintàctica, el treball del lèxic i el desplaçament dels camps simbòlics entre les diferents etapes. Convé ressaltar com cada etapa rellig l'anterior, i com els elements es transformen, alhora que el llenguatge modifica progressivament la seua funció.

PRIMERA ETAPA (1985–1992): PERCEPCIÓ I SÍMBOL

L'inici de la trajectòria poètica de Marisol González configura un sistema en què el món es presenta encara com a espai interpretable i el llenguatge manté la capacitat d'ordenar l'experiència. Aquest primer tram, que s'estén des dels textos inicials de mitjan dècada dels vuitanta fins a *Aprenc la separació* (1992), construeix una poètica de la percepció basada en la correspondència entre cos, paisatge i temps.

En els primers llibres, el paisatge s'integra en la configuració del subjecte i funciona com a estructura de percepció. L'entorn de la Plana Baixa, en què es configura la paraula poètica, es transforma en matèria interioritzada, i el camp lèxic vegetal articula una cronologia afectiva en què el temps es deixa llegir a través dels seus signes.

Aquest sistema es reforça en la construcció formal del vers. En *Les hores breus* (1988), «Recorde que la vida és cloure un vers / a la nit i encetar-lo a trenc d'alba» estableix una equivalència entre existència i estructura poètica. El moviment antitètic «cloure / encetar» articula una seqüència que dota el temps d'una identitat pròpia, atés que permet una lectura del món basada en la continuïtat.

Dins d'aquest sistema, en *Crònica de llunes* (1988, Premi de Poesia Paco Mollà de Petrer, però publicat en 1993) la lluna deixa de ser un element decoratiu i participa en la configuració de la veu. El vers «I en parle amb la veu que m'atorgues, Lluna» introdueix una enunciació mediada en què el subjecte es construeix en relació amb el símbol. Al mateix temps, la imatge desborda la representació descriptiva. Expressions com «elefants de trista lluna / pentinen vaixells secrets» construeixen una articulació en què els camps semàn-

tics es combinen de manera gens convencional. Aquesta manera de construir la imatge es relaciona amb una tradició visionària que connecta amb determinades formes de la poesia de Lorca, especialment en la seua capacitat de fer del llenguatge un espai de revelació.

El sistema cromàtic reforça aquesta coherència inicial, per tal com els colors es mantenen dins d'una paleta relativament neta, amb predomini de blancs, blaus i tonalitats associades a la llum i a la nit, que actuen com a extensió del sistema simbòlic i contribueixen a la seua estabilitat.

Tanmateix, aquesta estabilitat comença a veure's alterada en *L'edat deserta* (1990), que introdueix una modificació decisiva en la percepció del temps. El vers «La matinada d'agost no tenia fraccions de temps» elimina la possibilitat de segmentació i construeix una temporalitat compacta. La desaparició de les «fraccions» implica una pèrdua de la capacitat d'organitzar l'experiència mitjançant el llenguatge, fet que implica que el temps deixa de ser respirable i es transforma en massa opaca.

Si *L'edat deserta* introduïa la ciutat i la ironia com a espais de tensió, *La tendresa dels freixes* (1991) funciona com la culminació orgànica d'aquesta primera etapa, abans que el món comence a esquarterar-se definitivament en llibres posteriors. El mateix subtítol de l'obra, *Poemes al nord de la lluna*, ja és tota una declaració d'intencions: s'hi fixa el «nord» com el punt de partida geogràfic i emocional de la seua obra. Aquest nord representa el territori de la innocència, sota la llum protectora de la lluna, un espai que la veu poètica haurà d'abandonar en el futur per a viatjar dolorosament cap a les «ratlles fetes al sud de la pluja». El llibre reflecteix la tensió entre l'exterior hostil i l'espai íntim, on la veu lírica assoleix el seu objectiu: la creació d'un espai de salvació per a protegir-se del dolor.² Aquest bosc, poblat

de freixes, solsticis i tendresa és un refugi de cristall bastit amb la mateixa paraula poètica, on s'aixopluga per a enfrontar-se al tràngol de l'existència.

El procés culmina en *Aprinc la separació* (1992), que actua com a moment de reconfiguració del sistema. La declaració «Ja saps que últimament he decidit de no pagar l'estima amb literatura» estableix una exigència que afecta la totalitat del cicle anterior.³ La separació que s'hi explora és polièdrica, pot ser amorosa, vital, temporal o identitària, i el poema l'assumeix com una condició ineludible de la vida adulta.

Pel que fa a l'estructura, el llibre es basteix sobre unes coordenades espaciotemporals mil·limètriques. El temps s'esmicola en fraccions exactes per a ancorar el sentiment en la realitat, i utilitza referències a hores concretes com la matinada, els dies de la setmana, els mesos i les estacions que marquen l'espera i la memòria. Aquest temps s'emmarca en una geografia espacial circular i delimitada pels pols nord i sud. El viatge poètic s'inaugura situant-se «al nord» i conclou en espais de recolliment com «una cambra al sud» o «una casa al sud». Aquest trànsit permet adonar-se que el nord que ha deixat enrere és, en realitat, «una mar de cendra / que desconeix el meu pànic».

La formulació «queda el poema / com un lament... / fràgil com un feix d'estima» defineix la nova posició del llenguatge. El poema esdevé espai de fixació i concentra allò que resta després de la pèrdua de correspondència. Aquesta funció permet rellegir la primera etapa poètica com un procés en què la percepció i la paraula construeixen una relació que es manté coherent fins al moment en què es trenca.

SEGONA ETAPA (1993–2003): FRACTURA DEL TEMPS I MEMÒRIA

La segona etapa de l'obra de Marisol González desplega una transformació que afecta la percepció del

2. En el pròleg a l'obra, Garcia Grau situa Marisol González com una de les veus més fermes i vigoroses de la seua generació, en la línia d'autors com Estellés o Ferrater. Garcia Grau assenyala que l'autora utilitza el llenguatge per a dignificar la vida diària i defineix aquest *locus amoenus* com l'espai de salvació «des d'on el poeta tensa la ballesta... un habitatge dur i transparent com la forma més altiva del diamant, o fràgil i sensible com la més senzilla figura de cristall».

3. En el pròleg d'*Aprinc la separació* (1992), Figueres Górriz defineix aquesta obra com la constatació d'una poesia intimista i realista que suposa la «maduresa d'una trajectòria poètica fèrtil i assolida». Aquest text introductorí destaca que el llibre reflecteix una maduresa tant intel·lectual com vivencial de l'autora.

temps, l'organització simbòlica del món i la posició mateixa del subjecte dins del poema. L'univers que en els primers llibres conservava encara una possibilitat d'interpretació es veu sotmés a una experiència de desgast.

La primera modificació rellevant afecta a la temporalitat. El temps, que en la fase inicial encara es podia llegir a través del cicle natural i del ritme estacional, es converteix en una força desplaçada respecte de l'experiència. *Afegiràs abril* (1993) formula amb una gran precisió aquesta fractura.⁴ Quan la veu afirma que «he après a viure en un temps que no m'espera», el poema fixa una consciència decisiva: el subjecte ja no habita un temps compartit amb el món. En aquest registre simbòlic, la primavera deixa de garantir renovació i el calendari perd la seua capacitat organitzadora.

Aquesta alteració del temps troba en *Sirimiri* (1994) una formulació significativa, en la mesura que la pluja, element estructural de la primera etapa, es veu sotmesa a una reconfiguració que n'altera el valor simbòlic. Allò que en els poemaris inicials podia associar-se a l'obertura sensorial o a la fecunditat del món es transforma ara en una persistència caladora, urbana i domèstica. «Plou sense fer soroll dins de la ciutat» fixa un clima moral basat en la impregnació lenta del malestar. Quan l'aigua «esguita la sang», el sistema simbòlic arriba a una zona d'evident materialització, i el cos esdevé superfície directa d'inscripció del temps.

Mar d'heura (1995) radicalitza aquesta tensió en fer-la incidir sobre el llenguatge mateix, fins al punt que el conflicte es manifesta en la configuració estruc-

tural del discurs. L'amor continua ocupant el centre de l'experiència, però ja no es viu des de la confiança en la fusió, sinó des de la consciència del límit.

En aquest punt, la sintaxi es veu obligada a modificar-se, atés que la pressió del desig força la sintaxi i altera la gramàtica habitual.⁵ Aquesta tensió es projecta igualment sobre la imatge, com es veu en «La lluna disfressada de girafa / s'escola pel laberint dels teus dits». La lluna, que en *Crònica de llunes* (1988) actuava encara com a interlocutora i medidora, experimenta una metamorfosi en una figura d'estranyesa i d'instabilitat. El cos és laberint, la pell demana alfabet i el poema s'endinsa en una translació visionària que connecta amb Lorca, tot i que des d'una necessitat estrictament pròpia.

El cicle del desgast troba una formulació especialment concreta en *Papallones de dilluns* (1996), on la temporalitat es fixa en la repetició i en la grisor del calendari laboral. El dilluns deixa de ser una unitat setmanal i adquireix una categoria moral. «Els meus ulls vivien sempre en dilluns» resumeix aquesta condició amb una força singular. La bellesa, la fragilitat i l'instant, representats en el símbol de la papallona, queden atrapats dins d'una estructura de repetició que impedeix qualsevol obertura. També el mar canvia de sentit: «tenir el mar al teu davant... era ben bé tastar la soledat». Tot plegat, allò que en la primera etapa podia sostenir un pacte amb el subjecte, que ara deixa entreveure una tensió del desig, accentuada pel sentit del buit.

Aquesta mateixa línia cohesiona el poemari *Paral·lelament a la fosca* (1999), llibre fonamental per tal com incorpora la vida contemporània al cor del poe-

4. En el pròleg a *Afegiràs abril* (1993), Meseguer defineix la veu lírica com una *trobairitz* per destacar l'autenticitat de la seua poesia amorosa. Segons el crític, Marisol González aposta per anar al gra de l'expressió i fuig de la grandiloqüència. D'aquesta manera, segons Meseguer, ha deixat a part l'artificios «estil dels trobadors» clàssics per a complir amb l'exigència de «no trespasar veritat», tal com ja reclamava Ausiàs March.

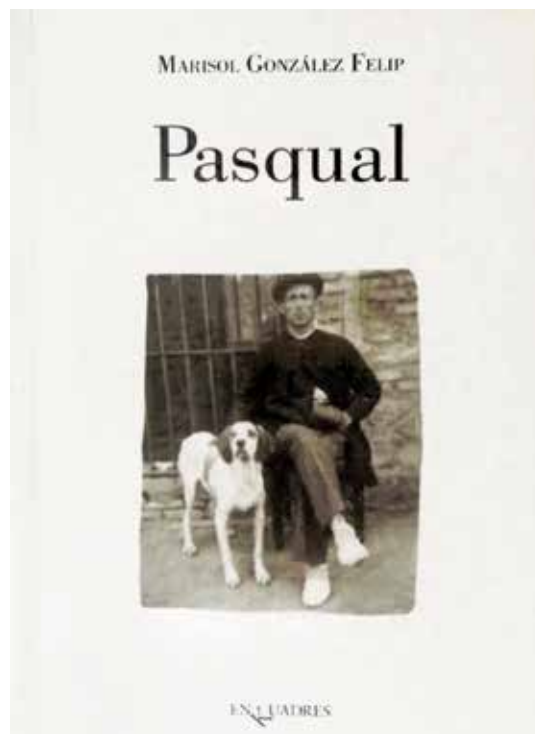
5. Tal com ja va remarcar Rosa Serrano (pròleg a *Mar d'heura*, 1995) la veu poètica «transitivitza objectes impossibles». Aquesta observació resulta especialment fecunda, perquè permet descriure com formes com «navegar-te» o «ploure desig» reorganitzen la relació entre verb i experiència.

ma.⁶ Mitjançant expressions contundents, com ara «A voltes em fa més mal el teu tracte / que tots els grams de paracetamol», la paraula converteix el dolor afectiu en magnitud quantificable i trasllada el poema a una zona de precisió que reforça la seua versemblança. La ironia hi actua, així mateix, com a instrument de lucidesa. Expressions com «pinta't els llavis» o «endreça't la vida» introdueixen una enunciació on el subjecte s'ordena a si mateixa, per tal de persistir, mantindre la forma i sostindre's dins d'un món on el consol adopta cada vegada més l'aspecte d'una tècnica o d'un consum.

Dins d'aquest mateix cicle, *Pasqual* (2001) constitueix una fita major i, probablement, una de les obres més commovedores de Marisol González. El llibre reorganitza el sistema des d'un altre centre de gravetat: la memòria genealògica, la terra i la reparació íntima d'un silenci antic. La figura de l'avi matern, mort de manera sobtada als vint-i-nou anys, esdevé el nucli d'una elegia que ultrapassa el plany familiar i adquireix una dimensió històrica. A través de *Pasqual*, la veu lírica evoca una generació marcada per la guerra, la postguerra i el silenci posterior. El mite familiar es converteix en figura col·lectiva. Una de les grans conquestes del llibre rau en la materialitat del record; és a dir, la memòria es desplega a partir d'objectes, gestos i pràctiques unides al món rural, com ara lligar garbes o preparar el fardell, a tall d'exemple. La desaparició de l'avi implica, així, la ruptura d'una cadena de transmissió, per la qual cosa el vers concentra alhora l'absència personal amb la interrupció del saber heretat i l'extinció d'un ordre vital sencer.

Aquesta cohesió s'evidencia en altres imatges del llibre, com «la nit és una tempesta d'agulles saque-

6. Lluís Alpera, en el pròleg al llibre *Paral·lelament a la fosca* (1999) va remarcar el punt màxim d'inflexió de la trajectòria poètica i va subratllar la convivència entre ironia, reflexió moral i una prosa epigramàtica d'una gran eficàcia. En el mateix pròleg valora «l'avaluació distanciada de la pròpia catarsi», fet que considera el punt màxim d'inflexió d'una «intensa veu lírica que sorprén i destaca entre els poetes de la seua generació». Un dels aspectes que més crida l'atenció del prologuista és la formulació expressiva del llibre, atés que presenta una «aparença de prosa epigramàtica, de calaix de sastre». Alpera ho defineix com una mena de dietari personal ideat per a «esporgar la catarsi personal».

Marisol González, *Pasqual* (2001, reedició de 2017), ed. Enkuadres

res», on el temps es materialitza en una textura incisiva. *Pasqual* confirma que la poesia pot actuar com a reparació, no perquè restituisca el que s'ha perdut, sinó perquè atorga forma, veu i lloc a una experiència que havia romàs sense transmissió plena.

Ara bé, la trajectòria d'aquests anys no es tanca del tot en la memòria familiar. Entre 2000 i 2003, els poemaris religiosos, concentrats en forma de serenates a la Mare de Déu de la Soledat, patrona de Nules, introdueixen un pont significatiu cap a la fase cívica posterior. En aquests poemes la veu lírica abandona la concentració del jo intimista i assumeix una veu comunitària que parla en nom del poble.

Les serenates mantenen els grans eixos de l'etapa anterior i els amplien. D'una banda, persisteix la preocupació per la memòria històrica i per la relació amb la terra natal. La secció dedicada a la «Salvació de la Imatge» evoca l'ocultació de la Verge durant la Guerra Civil, quan la imatge hagué de ser amagada «en un

fardo», dins d'«un armari de paret» i més tard a «la si-tja», per salvar-la «dels horrors humans i la catàstrofe freda». La lògica que sostenia *Pasqual* s'estén ara a un àmbit més ampli: la pèrdua i la salvació ja no afecten només la família, sinó la col·lectivitat.

D'altra banda, assistim a una operació estètica molt rellevant: la transferència del sistema simbòlic personal a l'àmbit sacre. La Verge és invocada com a «rosella de la primavera», «papallona de la veritat tendra», «pluja que renta el neguit» i «aigua en el desert llarg i silent / de la pena». El símbol floral, l'aigua i la meteorologia moral, que havien recorregut els llibres precedents, es projecten ara sobre una figura religiosa i la doten d'una proximitat molt allunyada de la retòrica eclesiàstica convencional. La dimensió rítmica d'aquestes serenates resulta igualment significativa. L'obra es construeix sobre una arquitectura coral i gairebé a ritme de psalmòdia, on les lletanies modernes, els vocatius encadenats i l'anàfora sostinguda generen una gran energia sonora. Fórmules com «Princesa de Llum», «Taron-gina Celestial» o «Trobairitz d'Esperança» eleven la Mare de Déu a través d'un llenguatge que dignifica alhora el poble, la paraula i la tradició.

La presència del pare en la serenata de 2001, a través de la dedicatòria als qui no arribaren a veure la coronació, amb el record a Manuel González, a qui només li restaven cinc dies de vida quan la Verge passà pel carrer, intensifica l'encreuament entre memòria familiar, experiència religiosa i dimensió comunitària. Quan la veu li diu «Ara ja coneixes la Mare coronada», el poema integra dol privat i celebració pública dins d'una mateixa arquitectura afectiva. El detall que el pare es trobe «allà on l'Altíssim coneix també el teu futbol» reforça aquesta línia íntima i dialoga subtilment amb *Pasqual*, on també el futbol apareixia lligat a la memòria dels hòmens de la família.

TERCERA ETAPA (2002–2013): LA CIUTAT COM A COS

La tercera etapa de la trajectòria de Marisol González implica una ampliació del sistema poètic cap a una esfera col·lectiva. Aquest desplaçament rearticula els motius anteriors dins d'un nou marc en què el subjecte es defineix en relació amb una realitat compartida.

Aquest procés inicia en *Epigrafi del buit* (2006), on el llenguatge es fa més auster, amb una sintaxi reduïda i una tendència clara cap a l'aforisme. La formulació «viure és distraure el pànic» sintetitza aquesta nova posició i anuncia una escriptura que es construeix des de la consciència del límit.

El desenvolupament ple d'aquest període es produeix en *Suite de València* (2013), obra central de la trajectòria i clímax de poesia cívica. El llibre transforma la ciutat en interlocutora i la converteix en un «tu» amb qui la veu poètica estableix una relació ambivalent.

València es configura com a cos simbòlic, espai afectiu i territori de conflicte. La representació de la ciutat es construeix a partir d'imatges que combinen proximitat i distància. València apareix com una «nau de llibertat entre silencis de cartó», com una «amant de vidre» o com un «venerable enderroc de cultures». Un element simbòlic que cal remarcar és el vidre, que introdueix el sentit de fragilitat i tall; el cartó, provisionalitat i buidor; l'enderroc, acumulació de restes.

La relació amb Vicent Andrés Estellés⁷ resulta fonamental per a entendre aquesta operació. La veu poètica reprén la tècnica enumerativa i la dignificació de la realitat concreta, però les aplica a un context diferent. Si Estellés construïa el seu univers a partir de la postguerra i de la vida material, *Suite de València* radiografia una ciutat marcada per la burocràcia, l'especulació i la cultura de l'aparador. El poemari es construeix a partir d'un inventari que inclou «la paperassa que bull en clavegueres», «els carrers

7. Lluís Alpera (2004) va assenyalar amb precisió aquesta «intertextualitat estellesiana», que funciona com a diàleg crític amb el passat i com a instrument per a llegir el present.

romputs en nom de les eleccions» o «la incultura que difon la televisió».

El tractament del consum constitueix un dels nuclis més punyents del llibre: «Mai no hi ha depressió en El Corte Inglés» funciona com a diagnòstic del present i situa el centre comercial com a espai d'anestèsia. El consum apareix com a mecanisme que oculta el malestar i substitueix qualsevol forma de reflexió. Aquesta línia es reforça amb altres imatges com «la misèria dels senzills i la gomina dels morts», on la «gomina» simbolitza l'esforç per fixar una aparença que ja no correspon a cap realitat viva.

La capacitat de la veu lírica per a dignificar la realitat tangible es manifesta amb intensitat en figures com «la dona de la neteja amb un queixal cucat». El detall corporal introdueix una dimensió de gran força i permet construir una humanitat que el discurs no simplifica.

A més de la dimensió crítica, el llibre desplega un sistema metafòric que combina elements domèstics i culturals (Piera, 1985). La imatge «Vindrà la pau com un meló d'Alger / encetat en agost», a tall d'exemple, transforma un concepte abstracte en una experiència sensorial concreta.

En contrast amb les imatges de calor i proximitat, la ciutat es descriu amb materials freds i artificials: «Un indret com un glaçó de metall» o «una farsa de gel» configuren una representació en què la vida queda substituïda per l'aparença. La imatge dels «cadàvers de cera» reforça aquesta lectura i situa la ciutat dins d'una economia simbòlica basada en la simulació.

El temps adquireix una dimensió històrica que amplia el sistema de les etapes anteriors. El dilluns continua present com a categoria moral, però s'integra en una percepció més ampla del present. Així mateix, la ciutat es construeix com a espai de final d'època, en què la memòria i la vida quotidiana es troben en tensió constant.

El llibre es tanca amb una consciència que marca el final de l'etapa poètica. El vers «Pense

Marisol González-Felip

SUITE DE VALÈNCIA

Plecs de la Paraula 01

Marisol González, *Suite de València* (2013), ed. Babilònia

que ha passat l'hora del meu cant a València⁸» formula el límit del projecte cívic i indica que el sistema ha arribat a un punt d'esgotament. La ciutat ha sigut observada, descrita i fixada, i el llenguatge es prepara per a un nou desplaçament. El «tu» apostrofic, que sempre ha sigut una constant en l'obra de Marisol González, assoleix ací la màxima complexitat. El «tu» ja no funciona només com un destinatari amorós clàssic, perquè ara pot encarnar la mateixa ciutat, interpel·lar directament el lector, o ser una forma del propi jo que busca un espill on reconèixer-se.

8. Clara intertextualitat amb el «Cant de Vicent», poema inclòs en el *Llibre de meravelles* (1971) de Vicent Andrés Estellés («Pense que ha arribat l'hora del teu cant a València»).

Per a entendre la multiplicitat de veus, la lectura bahjtiniana⁹ esdevé fonamental. El jo poètic pren partit per un realisme intimista, amb una introspecció que identifica al lector, a l'altre (seguint Bahjtin, 1986; Manuel, 2011) que es veu reflectit en la identitat del jo poètic en una visió immarcescible de la vida feta paraula. La veu lírica construeix els seus versos basant-se en una autèntica «sintaxi de l'alteritat», mitjançant mecanismes com les preguntes retòriques, els paral·lelismes i les transitivitzacions d'impossibles per a mantindre viva la tensió comunicativa. Gràcies a l'arquitectura dialògica, l'experiència individual transcendeix l'anècdota i la paraula aconsegueix transformar allò que semblaria una «vida impròpia» en un espai de trobada universal, on la identitat de l'autora i la del lector poden arribar a fondre's en un mateix acte comunicatiu.

QUARTA ETAPA (2014–ACTUALITAT): MEMÒRIA I VERITAT

L'etapa última de la trajectòria de Marisol González condueix el sistema poètic a un punt de concentració extrema en què el llenguatge assumeix els seus límits i es veu obligat a operar en un registre diferent. Després de l'expansió urbana i cívica de l'etapa anterior, la poesia es replega cap a una zona de màxima intensitat en què la paraula ja no pot sostindre una representació concreta del món. El poema esdevé superfície d'inscripció, espai en què el cos, la memòria i el temps es manifesten en una forma concentrada i tallant.

Aquest desplaçament s'inicia amb *Contratemp* (2014), llibre en què el temps es configura com a força dissonant. El títol remet a una alteració del rit-

me i situa l'experiència sota el signe de la ruptura. El temps ja no es pot concebre com una successió ordenable, atès que ara és una estructura que interfereix i desplaça el subjecte.

En aquest context apareix la imatge del «clarinet de vidre», que actua com a nucli simbòlic. El clarinet, associat a la respiració, a la veu i a la continuïtat sonora, es construeix amb un material que talla i que pot trencar-se. La imatge concentra una tensió fonamental: l'acte d'emetre, de fer sonar el món, comporta el risc de la ferida.

Aquest procés de reconfiguració arriba al clímax en *Antologia cordial* (2022), que actua com a exercici de consciència crítica sobre el conjunt de l'obra. La selecció dels poemes que es recullen respon a una necessitat de fixar els centres de gravetat del sistema. Des del mateix títol, el terme «cordial» remet a l'origen vital de l'escriptura i indica que la paraula es manté en relació directa amb una experiència que exigeix ser preservada. Aquesta operació reforça la coherència del conjunt i prepara el pas cap a una escriptura encara més concentrada.

El desenvolupament ple d'aquest cicle poètic es produeix en *Rogles* (2023), llibre en què la memòria de la infantesa es presenta des d'una perspectiva radicalment desidealitzada. El passat apareix com a territori de desordre, de soledat i de ferida.¹⁰ El rogle, associat a la comunitat i al joc, es transforma en figura d'exclusió. L'expressió «rogles vius de vida deserta» condensa aquesta transformació i construeix una paradoxa que travessa el conjunt del poemari. La vida es presenta en una forma buida, en un cercle que no genera vincle.

9. Partint del concepte d'alteritat, identitat i dialogisme, encunyat per Bahjtin (1999), segons el qual el jo poètic escriu pensant en un receptor model amb el qual s'estableix el pacte poètic, assistim a una visió original en la poesia actual. La veu poètica alterna entre un jo social, amb intertextualitats estellesianes, a un jo íntim, desdoblant amb el receptor, al qual desperta la sensibilitat pels temes transcendents de la vida.

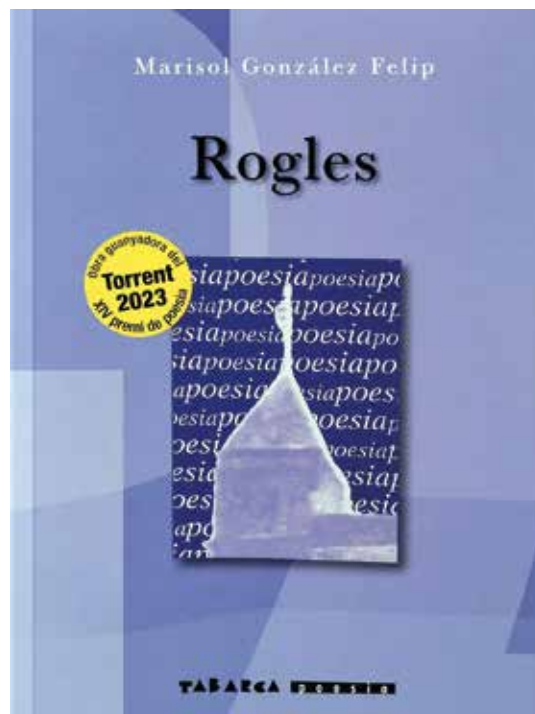
10. En el pròleg a *Rogles* (2023) Vicent Camps remarca que Marisol González en aquest poemari, com Federico en *Poeta en Nueva York*, utilitza la bellesa i el surrealisme a parts iguals, ens entrega un llibre construït sobre el dolor. «D'altra banda, si entrem en el pou negre que l'ha fet nàixer, ens trobarem un poemari en el qual l'autora diu o recorda moments de la infància, adolescència i maduresa de la xiqueta inicial del llibre construïts sobre la soledat i les pèrdues». A més, com a rapsode, defineix l'impacte de l'obra assegurant que s'ha trobat «amb un crit d'auxili que m'ha fet tronollar», conclouent que és «una ferida que no cauteritza».

Els objectes quotidians funcionen com a punts d'ancoratge d'una memòria que no es pot desplegar de manera narrativa. La «tina groga de dubtes» i el «carnet de biblioteca número 1046» fixen l'experiència en la seua dimensió física i impedeixen qualsevol abstracció. La precisió del nombre i la concreció del color permeten al poema retindre allò que el record no pot ordenar.

Aquesta operació es combina amb un treball intens de la sinestèsia i de la translació sensorial. L'«amarga cançó dels dotze anys» assigna gust a una etapa vital i converteix el temps en matèria perceptiva. El «tramvia groc» que «badalla tots els secrets» integra l'espai urbà en la geografia emocional. La imatge construeix una continuïtat entre l'exterior i l'interior i situa el subjecte en una experiència que no es pot separar del seu entorn.

Les al·legories que articulen el llibre reforcen aquesta lectura. La «margarida de mirades que agnitza» i el «canteret de sirenes a contrallum» configuren una infantesa que es percep des de la pèrdua. El canteret, objecte humil, conté un cant que no es pot veure completament. El contrallum defineix una experiència en què la visió queda parcialment negada i el sentit es construeix a partir d'aquesta limitació.

La relació amb els símbols de les etapes anteriors es transforma de manera profunda: la lluna ja no és interlocutora, ara es transforma en una presència que no respon; el diàleg amb la natura es trenca i el silenci ocupa el lloc de la correspondència; les roselles, que en els primers llibres articulaven el temps, apareixen ara com a signes de pèrdua i de fam.

Marisol González, *Rogles* (2023), ed. Tabarca

Entre les imatges més significatives del llibre destaca la dels «pelicans» que «fan ombres de fum». Dins de la tradició simbòlica, el pelicà és l'ocell¹¹ que es fereix el pit per alimentar les cries, i esdevé un arquetip clàssic de la generositat creadora i de la transmutació del dolor en vida. Tanmateix, quan el símbol aterra a *Rogles* (2023), pateix una desoladora transformació que reflecteix la nuesa i la ferida incurable de la paraula. En el poema *Incendis*, la veu poètica

11. La imatge del pelicà com a arquetip de la generositat creadora i de l'autosacrifici enfonsa les seues arrels en l'Edat Mitjana. Com assenyala Peirats (2024), la tradició medieval, vehiculada a través de textos com el *Physiologus* i els bestiaris, va descriure el pelicà com un ocell que es fereix el pit fins a sagnar per a retornar la vida a les seues cries mortes, convertint-lo en un poderós emblema cristològic, eucarístic i de redempció. És precisament sobre aquest ric substrat medieval de la transmutació del dolor en vida i del sacrifici desinteressat des d'on es construeix la creació poètica en *Rogles* (2023).

situa el lector en un paisatge devastat per la «consumació del desdís», un territori on només queda la «cendra trista». És en aquest context d'absoluta «desfeta» i de boscos cremats on apareix l'au: «i els pel·lí-cans fan ombres de fum».

La imatge d'aquesta ombra és d'una cruesa extrema i anul·la qualsevol romanticisme. En *Rogles*, el pelicà ja no sagna vida ni ofereix consol; el foc de l'experiència ho ha arrasat tot. L'«ombra de fum» representa l'inabastable, l'empremta fúnebre i fantasmagòrica d'un sacrifici que s'ha consumit fins al final. L'autora ens demostra així que, en les etapes més fosques de l'existència i del dolor, fins i tot el símbol màxim de l'amor, la protecció i l'acte creador queda carbonitzat, i es converteix en una simple ombra grisa que ja no pot alimentar ningú.

El llibre es tanca amb una estructura numèrica obsessiva que reforça la dimensió temporal del trauma. «Noranta cérvols», «noranta llunes de marbre», «noranta malsons» construeixen una acumulació que pesa sobre la consciència. La repetició martellejant fixa el temps com a insistència i situa el subjecte dins d'un sistema en què el passat es reitera.

CONCLUSIONS

La trajectòria poètica de Marisol González Felip es pot llegir com el desenvolupament d'un sistema coherent que es transforma sense perdre els seus eixos fonamentals. El cos, el temps, el paisatge i la memòria travessen tota l'obra, però ho fan amb funcions canviants que responen a una modificació progressiva en la relació entre llenguatge i experiència. Aquest viatge, que arranca des de les coordenades protectores del nord i el sud per a desembocar en la intempè-

rie i l'ombra, revela l'evolució d'una veu que ha après a despullar-se de tot artifici.

Aquesta evolució permet descriure un desplaçament clar en la funció del llenguatge i en l'arquitectura de l'alteritat. En els primers llibres, el poema organitza l'experiència i el «tu» en apostrofació lírica hi actua com a refugi; en els darrers, el poema conserva l'experiència des d'una polifonia radical, on aquest «altre» bahjtinià esdevé un espill descarnat del propi buit. El treball verbal es fa més exigent, la imatge guanya densitat, el lèxic es precisa i la sintaxi s'adapta a una experiència que ja no es pot desplegar de manera contínua.

Des d'aquesta perspectiva, l'obra de Marisol González s'inscriu en una tradició que entén la poesia com un espai de veritat. El diàleg amb Ausiàs March, Riba o Rilke situa la seua escriptura dins d'una línia de gran rigor, mentre que la relació amb Vicent Andrés Estellés li permet projectar aquesta exigència sobre el present i la realitat urbana.

En el tram final, la poesia adquireix una formulació especialment precisa. El poema funciona com una acta notarial de l'experiència: dona fe de la ferida, del cos i del temps sense atenuacions. És ací on la bellesa dolorosa del «clarinet de vidre» o l'«ombra de fum» deixen de ser simples motius i esdevenen autèntiques formes de pensament poètic.

La veu poètica de Marisol González, sostinguda des d'una maduresa plenament assolida, converteix la paraula en imatge, la imatge en coneixement i vida, i situa la nostra llengua en el centre d'una expressió estètica que la dignifica i la porta al seu límit expressiu.

BIBLIOGRAFIA

- Alpera, L. (2004). *Un suggestiu epígon estellesià: El poemari «Suite de València» de Marisol González i Felip*. En C. Camps i P. Arnau Segarra (coord.), *La literatura catalana de la democràcia* (vol. 2, p. 19–37). Col·loqui Europeu d'Estudis Catalans.
- Bahjtín, M. (1986). *Problemas de la poética de Dostoievski* (trad. de Tatiana Bubnova). México: Fondo de Cultura Económica.
- Bahjtín, M. (1999). *Estética de la creación verbal* (trad. de Tatiana Bubnova). México: Siglo XXI.
- Carbó, Ferran (2007). *La poesia catalana del segle XX*. Alzira: Bromera.
- Eliot, T. S. (ed. 2021). *The Waste Land*. Mint Editions.
- Estellés, Vicent Andrés (1971). *Llibre de meravelles*. València: Tres i quatre (ed. 2012).
- González Felip, M. (1985). *Els tolls de pluja són infinits*. Ajuntament de Vila-real.
- González Felip, M. (1988). *Les hores breus*. Ajuntament de Nules.
- González Felip, M. (1990). *L'edat deserta*. Ajuntament de Vila-real.
- González Felip, M. (1991). *La tendresa dels freixes (Poemes al nord de la lluna)*. Ajuntament de Nules [(1994). *La ternura de los fresnos/La tendresa dels freixes*. Madrid: Torremozas.
- González Felip, M. (1992). *Aprèn la separació*. Ajuntament de Vila-real.
- González Felip, M. (1993). *Afègiràs abril (Ratilles fetes al sud de la pluja)*. València: Derzet i Dagó.
- González Felip, M. (1993). *Crònica de llunes*. Alzira: Germania. (Premi Paco Mollà de Petrer, 1988).
- González Felip, M. (1994). *Sirimiri (Memòria de llavis)*. València: La Forest d'Arana.
- González Felip, M. (1995). *Mar d'heura (Quan les girafes navegaven Àfrica)*. Ajuntament de Vila-real.
- González Felip, M. (1996). *Papallones de dilluns*. Palma: Moll (col·lecció «Balanguera»).
- González Felip, M. (1999). *Paral·lelament a la fosca*. Alzira: 7 i Mig.
- González Felip, M. (2000). *Serenata a la Mare de Déu de la Soledat*. Ajuntament de Nules.
- González Felip, M. (2001). *Serenata a la Mare de Déu de la Soledat*. Ajuntament de Nules.
- González Felip, M. (2001). *Pasqual*. Alzira: 7 i Mig.
- González Felip, M. (2002). *Paraula del retorn. Tria personal 1988–2000*. València: Brosquil.
- González Felip, M. (2006). *Epigrafia del buit*. Carcaixent: Edicions 96.
- González Felip, M. (2013). *Suite de València*. Navarrés: Babilònia.
- González Felip, M. (2014). *Contratemp*. Alzira: Germania.
- González Felip, M. (2022). *Antologia cordial*. Alzira: Neopàtria.
- González Felip, M. (2023). *Rogles*. Tabarca.
- Manuel, S. (2011). Dialogismo y alteridad en Bahjtín. *Contribuciones desde Coatepec*, 21, 11–32.
- Meseguer, Lluís (2009). *Antologia d'escriptors castellonencs. Les lletres de Castelló de la Plana i les comarques valencianes del nord en les primeres dècades del segle xx*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- Peirats, A. (2024). Simbolismo sagrado en la Pasión de Cristo: El pelicano en la literatura medieval. *SCRIP-TA, Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 24, 175–191. doi:10.7203/SCRIP-TA.24.30055
- Piera, J. (1985). La nova poesia catalana al País Valencià. Dins *Actes del quart col·loqui d'estudis catalans a Nord-amèrica*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 335–343.
- Riba, Carles (1943). *Elegies de Bierville*. Barcelona: l'Es-corpí (ed. 1984).
- Rilke, Rainer Maria (1923). *Elegies de Duino*. Editorial Flâneur (trad. De Duineser Elegien).

06

Periodisme i intel·ligència artificial a la Comunitat Valenciana:

Pràctiques professionals i respostes formatives de l'ecosistema
acadèmic i corporatiu

**JOURNALISM AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE VALENCIAN
COMMUNITY: PROFESSIONAL PRACTICES AND EDUCATIONAL RESPONSES
FROM THE ACADEMIC AND CORPORATE ECOSYSTEM**

LORENA CANO-ORÓN

Universitat de València

lorena.cano@uv.es

ORCID: 0000-0003-4270-1924

LAURA BELLVER-CARSÍ

Universitat de València

laura.bellver@uv.es

ORCID: 0009-0009-3047-6636

rebut: 10/10/2025

acceptat: 23/10/2025

publicat: 20/11/2025

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-140.15>
debats #140 (p. 254_267)

Agraïments

Este treball s'ha realitzat en el marc de la Càtedra
d'Anàlisi i Prospectiva de l'Audiovisual (CAPA) de
la Universitat de València associada al Consell de
l'Audiovisual de la Comunitat Valenciana.

Resum

La intel·ligència artificial (IA) ha irromput amb força en múltiples àmbits. En el cas del periodisme, ha obert un dilema en el pla de l'ensenyament i la pràctica de la professió. En tots dos sentits obliga a una actualització ràpida i constant que es desenvolupa en paral·lel a una sèrie de qüestions de caràcter ètic que no es poden resoldre al mateix ritme. L'objectiu d'aquesta investigació és analitzar, en el marc de la Comunitat Valenciana, com ha sigut fins al moment la resposta formativa per part de les universitats i les associacions professionals davant d'aquesta tessitura, així com contrastar aquesta actuació amb les necessitats que els periodistes presenten actualment en les seues dinàmiques diàries. D'aquesta manera, s'identifiquen llacunes de coneixement, pròximes línies d'estudi, usos ajustats a la realitat periodística i possibles reticències en la implementació d'esta tecnologia. Amb aquesta finalitat, s'ha usat una metodologia mixta que combina una enquesta a periodistes (n=88) amb una cartografia sistemàtica de la formació universitària i corporativa en IA aplicada al periodisme i la comunicació, atenent en el cas de la formació universitària tots els graus, postgraus i microcredencials oferits. Els resultats indiquen un ús majoritari per part dels periodistes, sobretot basat en formació autodidacta i amb la intenció d'automatitzar rutines; una integració transversal de continguts d'IA en els programes universitaris; i una evolució cap a l'aplicació especialitzada en les formacions oferides per associacions professionals.

Paraules clau: intel·ligència artificial, periodisme, formació, Comunitat Valenciana, alfabetització, universitat

Abstract

Artificial intelligence (AI) has had a significant impact across multiple fields. In journalism, it has posed a dilemma for both the teaching and the practice of the profession. Both areas require rapid and constant updating—a process that unfolds alongside ethical issues that cannot be resolved at the same pace. This research aims to analyze how universities and professional associations in the Valencian Community have responded to this situation so far, and to compare these responses with the actual needs journalists face in their daily work. In doing so, the study identifies knowledge gaps, future lines of research, uses aligned with journalistic realities, and potential resistance to the technology's implementation. A mixed-methods approach was employed, combining a survey of journalists (n=88) with a systematic mapping of university and professional training programs in AI applied to journalism and communication; the university analysis covered the full range of undergraduate degrees, postgraduate programs, and micro-credentials. The results reveal widespread AI usage among journalists—driven primarily by self-directed learning and focused on automating routine tasks—as well as the cross-curricular integration of AI content in university programs and a trend toward specialized applications in the training offered by professional associations.

Keywords: artificial intelligence, journalism, training, Valencian Community, literacy, university

INTRODUCCIÓ

El desenvolupament de la intel·ligència artificial (IA) s'ha accelerat de manera significativa els últims anys. El llançament de ChatGPT a finals de 2022 representa una fita per a la democratització de la IA generativa i, en conseqüència, el seu ús generalitzat ha tingut un notable impacte social.

La literatura científica dona compte d'això per la freqüència de publicacions al respecte, que va cobrar impuls des de 2017 i va assolir el punt màxim en 2023 i 2024; un indicador del pes que la IA ha guanyat en l'agenda acadèmica sobre periodisme (Yeles Karaman i Yildirim, 2025). De fet, un estudi recent revela que Espanya és el país amb major col·laboració en publicacions sobre aquesta qüestió (Trejos-Gil i Gómez-Monsalve, 2024).

En l'àmbit periodístic, l'ús de la IA va més enllà de l'adaptació d'una eina tecnològica, ja que els debats oberts al respecte requereixen també una consideració en termes deontològics i legals (Yeles Karaman i Yildirim, 2025; Túniz-López *et al.*, 2018), especialment en relació amb la possible ingerència en la veracitat de la informació que es trasllada a la ciutadania.

En el cas de la Comunitat Valenciana, la IA ha començat a integrar-se en l'àmbit acadèmic i professional de manera progressiva mitjançant diferents iniciatives formatives, així com a través de projectes d'innovació impulsats pels mateixos mitjans de comunicació i per iniciativa pròpia per part dels periodistes. En conseqüència, l'alfabetització sobre IA es planteja necessària per a garantir una aplicació adient en rigor, ètica i qualitat.

A partir d'aquest context, aquesta investigació se centra en la situació de la implementació de la IA en l'àmbit periodístic de la Comunitat Valenciana, amb l'objectiu de conèixer quin és l'ús real d'aquesta tecnologia en les redaccions de tota classe de mitjans, així com les percepcions i les necessitats dels i de les periodistes en actiu respecte de la qüestió formativa. Així mateix, també busca cartografiar l'oferta formativa que hi ha per part d'universitats i d'associacions professionals per a valorar fins a quin punt s'ajusta a les demandes del context i fomenta una adequada implementació tecnològica.

IMPLEMENTACIÓ DE LA IA EN EL PERIODISME I LA CAPACITACIÓ NECESSÀRIA

La implementació de la intel·ligència artificial en el periodisme reconfigura de manera substancial els processos de preproducció, producció i distribució de continguts. Aquestes transformacions plantegen desafiaments ètics importants, especialment en relació amb l'autenticitat dels continguts, la proliferació de desinformació i *deepfakes* (Ufarte-Ruiz, Borden i Codina, 2024; Simon, 2024; Arrojo, 2025; del Pino-Romero i Asenjo-McCabe, 2024).

Newman (2026) assenyalava que les prediccions a curt termini apunten que els mitjans intensificaran l'ús de la IA per a automatitzar processos de *back-end* i reforçar el desenvolupament de producte i la distribució informativa mitjançant sistemes de recomanació i personalització. La IA es consolidarà com una eina clau per al reporterisme assistit, per a la creació de continguts sota supervisió humana i per a augmentar l'eficiència.

Diversos estudis internacionals destaquen l'ús de la IA en la generació de continguts —com la creació de resums, gràfics o peces multimèdia—, en l'assistència a l'edició mitjançant la millora de la redacció, la proposta de titulars o la correcció lingüística, així com en la personalització i distribució de notícies a través de sistemes de recomanació i optimització per a cercadors (Beckett i Yaseen, 2023; Diakopoulos *et al.*, 2024). Així mateix, la IA s'usa de manera creixent en l'anàlisi de grans volums de dades, en la recuperació d'informació i per a optimitzar tasques quotidianes i processos més complexos, generalment com a part de fluxos de treball híbrids amb supervisió humana (Arias-Robles, 2025). En paral·lel, les organitzacions periodístiques estan adaptant les seues estructures internes mitjançant la creació de guies d'ús, programes d'alfabetització i equips interdisciplinaris, al mateix temps que la IA s'incorpora a totes les fases del procés informatiu (Arias-Robles, 2025; Cools i Diakopoulos, 2024).

Espanya no n'és una excepció. Algunes investigacions recents assenyalen que la IA ja està present en el 60% de les empreses periodístiques, entre les quals els diaris digitals se situen al capdavant (75%), seguits de les emissores de ràdio (60%), les revistes (54%) i, en últim lloc, les cadenes de televisió (25%) (Mayoral Sánchez *et al.*, 2024).

No obstant això, algunes anàlisis adverteixen que la innovació amb IA s'ha desenvolupat més bé en contextos perifèrics i no informatius, ja que en el nucli de la producció periodística l'ús d'aquesta tecnologia s'orienta principalment a tasques auxiliars, com la transcripció automàtica, la consulta de temàtiques, la correcció de textos, la traducció, la subtitulació o l'anàlisi de dades (Sarrionandia *et al.*, 2025b). Pel que fa a la creació de continguts —un altre dels usos emergents en les redaccions—, es té constància de l'absència d'una comunicació explícita al públic sobre l'ús de la IA com a tret comú (Román San Miguel i Sánchez-Hunt, 2026).

En conjunt, es diagnostica una falta de criteris concrets sobre què és l'ús responsable de la IA en els mitjans espanyols i, per tant, d'ací deriva la necessitat d'establir normes al respecte, així com de formar els periodistes tant en tècniques com en límits ètics, de manera que aquesta transformació al voltant de la tecnologia resulte amable i no un procés per a substituir les persones (García Avilés, 2025).

En clau regional, la incorporació de la IA s'està desenvolupant de manera gradual i sense criteris comuns en els mitjans de comunicació de la Comunitat Valenciana, territori en el qual s'emmarca aquesta investigació. Aquesta conclusió s'infereix del *I Foro Hispanoamericano de IA Aplicada al Periodismo*, en el qual participaren representants de diversos dels principals mitjans d'aquesta comunitat autònoma, on també es va mostrar que aquesta tendència es materialitza mitjançant diferents projectes pilot.

Per exemple, a finals de 2025, des de la capçalera digital *Castellón Plaza*, pertanyent al grup Ediciones Plaza, es va posar en marxa Sof-IA, que busca mi-

llorar l'experiència informativa de l'audiència amb un avatar virtual que simula ser una presentadora de notícies. A això se sumen usos interns per part dels periodistes, que integren la IA com una eina més en les seues rutines per a generar titulars amb enfocament SEO o identificar informació rellevant a través d'agents de monitoratge que ho notifiquen quan es produeix el cas, entre d'altres (Foro Hispanoamericano de IA Aplicada al Periodismo, 2025).

En la radiotelevisió pública valenciana, À Punt, s'ha desenvolupat Gestiosbt, una plataforma interna que permet transcriure i subtitular els continguts de les emissions en directe i en diferit de manera automatitzada. Aquesta pràctica, que es val de tecnologies de *machine learning* i *deep learning*, respon a una voluntat d'oferir major accessibilitat a l'audiència com un servei públic. Pel que fa a altres usos en la redacció, es reconeix l'ús d'eines concretes per a la correcció lingüística, a més d'edició de vídeo i imatges (Foro Hispanoamericano de IA Aplicada al Periodismo, 2025).

L'heterogeneïtat detectada en la implementació de la IA en el periodisme professional es dona, així mateix, en la fase formativa de la professió. Ací tampoc hi ha un consens general sobre com cal formar els periodistes perquè adquirisquen les habilitats i els coneixements necessaris, ni sobre quins coneixements tècnics es requereixen per a dur a terme tasques específiques de manera eficient amb eines d'IA (Noain-Sánchez, 2022). D'ací ve la necessitat d'estudiar el grau i les modalitats de l'alfabetització existents amb la finalitat d'adequar-les al context actual.

La incorporació de la intel·ligència artificial en l'àmbit periodístic implica una oportunitat per a optimitzar rutines i enriquir continguts. Però també genera incerteses sobre el futur laboral i reticències pel deteriorament de valors ètics. Per això, actualment es parla d'un recalibratge continu de l'agència i el poder periodístics (Munoriyarwa i de-Lima-Santos, 2025).

En aquest context, resulta fonamental subratllar que la IA no ha de substituir els periodistes, que aporten judici editorial, ètica i capacitat d'establir re-

lacions amb les fonts; qualitats que la tecnologia no pot replicar (Martínez-Navarro, 2025). De fet, des d'aquesta perspectiva es pot reconèixer un doble paper de la IA en el periodisme: com a eina de suport i, a més, com a soci generatiu (Onebunne, 2025).

Alguns estudis fets els últims anys apunten que l'hostilitat dels periodistes cap a la IA es deu als seus coneixements limitats (Noain-Sánchez, 2022). Per això, donades les complexitats tècniques i ètiques que comporta la implementació de la IA, la formació dels professionals actuals i futurs s'ha convertit en una prioritat, especialment en un context en què l'evolució tecnològica supera les estructures educatives existents (Sarrionandia *et al.*, 2025a).

L'alfabetització dels periodistes en IA emergeix com una possible solució per a acabar amb eixe discurs polaritzat que oscil·la entre les promeses tecnoutòpiques d'un renaixement periodístic i els temors distòpics d'obsolescència i caos epistèmic (Munoriyarwa i de-Lima-Santos, 2025). Aquesta investigació s'alinea amb el posicionament que posar les tecnologies emergents al servei dels valors que regeixen el periodisme de qualitat pot ser també una oportunitat, i que l'estratègia de diferenciació de l'ecosistema informatiu pot passar, igualment, per afegir a la funció de servei públic del periodisme el compromís de liderar la innovació en tecnològica de la comunicació (Ventura Pocino, 2021).

METODOLOGIA

S'adopta un disseny metodològic mixt, de caràcter exploratori i descriptiu, que combina tècniques quantitatives i qualitatives per a abordar una doble aproximació: a) com s'implementa la IA en l'exercici professional del periodisme en la Comunitat Valenciana i b) quines són les respostes formatives de l'ecosistema acadèmic i corporatiu per a fomentar aquesta implementació. D'aquesta manera es pot observar la relació entre la demanda de capacitació detectada en les redaccions i l'oferta existent.

Qüestionari a periodistes de la CV

La primera fase de l'estudi es basa en la realització d'un qüestionari, actiu durant octubre i novembre de 2025, dirigit a periodistes en actiu que desenvolupen la seua labor en mitjans de comunicació de la Comunitat Valenciana. La població objectiu inclou professionals de ràdio, televisió, premsa impresa i premsa digital. La distribució del qüestionari, allotjat en la plataforma MyLiberaForms, es va dur a terme amb el suport de diverses entitats professionals i acadèmiques, com ara la Unió de Periodistes, l'Associació Professional de Periodistes Valencians i l'Associació de Periodistes de la Província d'Alacant.

El qüestionari consta de huit preguntes: franja d'edat, província, tipus de mitjà, usos de la IA, tipus de formació, entitats oferents de formació i inquietuds sobre l'aprenentatge de la IA. La mostra es compon d'un total de 88 respostes vàlides, amb representació de les tres províncies de la Comunitat Valenciana: Alacant, amb 17 respostes (19,32%); Castelló, amb 25 (28,41%); i València, amb 46 (52,27%). En relació amb la tipologia de mitjans, la mostra es distribueix principalment entre professionals de la premsa digital (38,64%), seguida de la televisió (21,59%), la premsa impresa (20,45%) i la ràdio (19,32%). Pel que fa a l'edat, la franja amb més presència correspon als 45–54 anys (43,18%), seguida dels grups de 35–44 anys (22,73%) i 25–34 anys (18,32%), mentre que els trams de menor i major edat tenen una representació més reduïda.

Cartografia de la formació universitària i corporativa en IA per a periodistes a la CV

La segona fase metodològica va consistir en una cartografia sistemàtica de la formació universitària i corporativa en intel·ligència artificial aplicada al periodisme i la comunicació. Es van analitzar els plans d'estudi dels graus en Periodisme i en Comunicació Audiovisual impartits en totes les universitats de la Comunitat Valenciana, així com l'oferta de màsters i cursos de microcredencials relacionats amb les dues titulacions. D'aquesta manera, s'observa com és la

formació de base que s'ofereix als futurs periodistes, així com la formació contínua a la qual poden acollir-se els professionals en actiu. La identificació de la IA dins dels continguts dels diferents plans d'estudi va consistir en la revisió de les guies docents de totes les assignatures i cursos localitzats.

Per a la detecció de l'oferta formativa en intel·ligència artificial promoguda per associacions professionals, es va seguir un procediment en dues fases. En una primera fase es va identificar l'oferta formativa de totes les associacions de periodistes operatives actualment a la Comunitat Valenciana mitjançant una recerca sistemàtica en línia.

En una segona fase es va procedir a contrastar aquesta informació mitjançant contacte directe amb cadascuna de les associacions. De les onze associacions analitzades, únicament en dues no va ser possible obtenir resposta o es va constatar l'absència d'activitat recent.

RESULTATS

Implementació de la IA en el periodisme de la Comunitat Valenciana

Ús de la IA per part dels periodistes

D'acord amb la mostra completa —88 respostes—, un 82,95% de les persones enquestades (73 en total) reconeixen l'ús de la IA en la seua labor periodística, mentre que el 17,05% restant (15 respostes) afirmen que no la fan servir professionalment. Entre les 73 respostes afirmatives s'han detectat 14 aplicacions de la IA en l'exercici del periodisme que es mencionen de manera recurrent (taula 1) en la resposta oberta inclosa en el qüestionari.

En concret, més de la meitat dels periodistes usuaris —un 53,42%, és a dir, 39 respostes— indiquen que es valen de la IA per a buscar informació, de manera que aquesta eina es converteix en substi-

tuta d'altres motors de cerca més estesos fins al moment —com Google— i ajuda a complementar altres formes de documentació, segons es matisa en les respostes.

La transcripció consta de 16 respostes —que representa un 21,92% de les 73 afirmatives. En aquest punt, les persones enquestades n'apunten la utilitat especial quan es tracta d'«entrevistes llargues» i de vídeos. Així mateix, la realització de resums o l'extracció d'idees o dades concretes —sobretot en documents o informes extensos— també es registra en un 21,92% de les respostes afirmatives.

D'altra banda, en nou de les 73 respostes afirmatives —un 12,33%— es parla de la traducció, el tractament o l'adaptació de textos —per exemple, per a l'edició de notes de premsa alienes segons les normes d'estil del mitjà en què han de ser publicades— i l'anàlisi de dades.

Altres dos usos apareixen en huit ocasions, xifra que representa un 10,96% de les 73 respostes afirmatives. Es tracta de la correcció i la generació d'idees per a temes. D'altra banda, s'ha registrat l'optimització SEO —per a notícies o titulars— set vegades (un 9,59%), així com la cerca d'expressions o conceptes clau. L'edició d'àudio o vídeo figura en sis respostes (un 8,22%) i la detecció de notícies falses o verificació de notícies, en cinc (un 6,85%).

Finalment, quatre respostes (un 5,48%) fan referència a la redacció i la creació de contingut per a xarxes socials. En el cas de la redacció, les persones enquestades destaquen que utilitzen IA en el cas de «notícies senzilles», per a publicar-les a la web o «de baixa qualitat comunicativa».

Com que el qüestionari inclou una pregunta sobre el tipus de mitjà de comunicació per al qual treballen els periodistes participants, aquesta informació s'ha pogut creuar amb els tipus d'ús de la IA (taula 1). D'aquesta manera, s'identifiquen diferències i preferències segons la idiosincràsia de cada redacció i/o rutina periodística.

La cerca d'informació, ús primordial sobre la mostra total, es dona en més de la meitat dels periodistes que treballen en premsa digital (51,61%), en ràdio (53,33%) i en televisió (75%). Encara que en

menor proporció, un 40% dels professionals de la premsa impresa també reconeixen aquesta aplicació.

La transcripció predomina en la premsa impresa (26,67%) i digital (22,58%), mentre que aquest ús en ràdio (20%) i en televisió (16,67%) és inferior. La realització de resums o extracció d'idees o dades és més habitual en ràdio (26,67%) i en premsa digital (22,58%), però la freqüència baixa en premsa impresa (20%) i en televisió (16,67%).

La traducció es dona en la mateixa mesura (16,67%) en televisió. No obstant això, en premsa impresa i en ràdio es registra en un 13,33% de les respostes i en digital, en un 9,68%.

De nou, premsa impresa i ràdio s'equiparen en l'anàlisi de dades (13,33%). La premsa digital presenta una diferència inferior a un punt (12,90%) en aquest ús, mentre que en televisió la proporció és menor (8,33%).

El tractament o adaptació de textos només es dona en premsa digital, en la qual un quart dels periodistes (25,81%) afirma utilitzar la IA en aquest sentit, i de manera puntual (6,67%, és a dir, una resposta) en premsa impresa.

Per la seua banda, un altre ús quasi exclusiu de la premsa digital és la correcció, reconeguda per un 22,58% dels periodistes enquestats que treballen en aquest mitjà. L'única menció addicional es dona en televisió (8,33%, equivalent a una única resposta).

La cerca d'idees per a temes preval en la premsa impresa, on un 20% dels periodistes que han respost admet aquest ús; mentre que en ràdio només ho ha fet un 13,33%; en premsa digital, un 9,68%, i en televisió, cap.

L'optimització SEO tampoc es dona en televisió, però sí en ràdio (13,33%), en premsa digital (12,90%) i en premsa impresa (6,67%). El mateix ocorre amb l'edició d'àudio i de vídeo: és inexistent en televisió, però es registra en un 13,33% de les respostes de periodistes de premsa impresa i de ràdio, així com en un 6,45% de premsa digital.

D'altra banda, la cerca d'expressions o conceptes clau sí que consta entre professionals dels quatre tipus de mitjans: un 12,90% en premsa digital, un 6,67% en premsa impresa i ràdio, i un 8,33% en televisió.

Els tres usos més residuals es registren de manera irregular entre els mitjans. La detecció de notícies falses o verificació té presència en la premsa digital (9,68%) i en la televisió (16,67%). La redacció es dona quasi per igual en premsa impresa i en ràdio (6,67%) i en premsa digital (6,45%). Finalment, la creació de continguts per a xarxes socials només consta en una resposta procedent de la televisió (8,33%) i de la premsa digital (3,23%), i en dues (13,33%) de la ràdio.

D'acord amb aquesta mostra general, els tres principals usos en el cas de la premsa digital són la cerca d'informació (51,61%), el tractament o adaptació de textos (25,81%) i la transcripció, la realització de resums o extracció d'idees o dades i la correcció en idèntica proporció (22,58%).

Per als professionals de la premsa impresa, les tres aplicacions principals són la cerca d'informació (40%), la transcripció (26,67%) i la cerca d'idees per a temes (20%). En ràdio, els usos de la IA més estesos són també la cerca d'informació en primer lloc (53,33%), la realització de resums o extracció d'idees o dades i la correcció en idèntica proporció (26,67%) i la transcripció (20%).

Finalment, els periodistes de televisió es valen de la IA fonamentalment per a la cerca d'informació (75%) i dos blocs d'ús amb la mateixa proporció. D'una banda, transcripció, realització de resums o extracció d'idees o dades, traducció i detecció de faules o verificació (16,67%). D'altra banda, anàlisi de dades, correcció, cerca d'expressions o conceptes clau i continguts per a xarxes socials (8,33%).

TAULA 1. TIPUS D'ÚS DE LA IA PER PART DELS PERIODISTES DE LA COMUNITAT VALENCIANA SEGONS EL TIPUS DE MITJÀ. Font: elaboració pròpia.

	Digital (N=31)		Premsa impresa (N=15)		Ràdio (N=15)		TV (N=12)		Total (N=73)	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Cerca d'informació	16	51,61	6	40	8	53,33	9	75	39	53,42
Transcripció	7	22,58	4	26,67	3	20	2	16,67	16	21,92
Resum o extracció d'idees o dades	7	22,58	3	20	4	26,67	2	16,67	16	21,92
Traducció	3	9,68	2	13,33	2	13,33	2	16,67	9	12,33
Anàlisi de dades	4	12,90	2	13,33	2	13,33	1	8,33	9	12,33
Tractament o adaptació de textos	8	25,81	1	6,67	0	0	0	0	9	12,33
Correcció	7	22,58	0	0	0	0	1	8,33	8	10,96
Idees de temes	3	9,68	3	20	2	13,33	0	0	8	10,96
Optimització SEO	4	12,90	1	6,67	2	13,33	0	0	7	9,59
Cerca d'expressions o conceptes	4	12,90	1	6,67	1	6,67	1	8,33	7	9,59
Edició d'àudio o vídeo	2	6,45	2	13,33	2	13,33	0	0	6	8,22
Detecció de faules o verificació	3	9,68	0	0	0	0	2	16,67	5	6,85
Redacció	2	6,45	1	6,67	1	6,67	0	0	4	5,48
Continguts per a xarxes socials	1	3,23	0	0	2	13,33	1	8,33	4	5,48

Formació sobre IA rebuda

El valor sociodemogràfic d'edat inclòs en l'enquesta permet conèixer els hàbits formatius dels 88 periodistes que han participat segons franges d'edat (taula 2). En aquest cas, la pregunta era de resposta múltiple, ja que s'entén que no hi ha una única tipologia de formació per a cada persona, sinó que poden ser complementàries i/o paral·leles. S'oferien sis opcions: de manera autodidacta, a través d'universitats, a través d'associacions professionals, a través de mitjans de comunicació, sense formació i altres alternatives.

L'opció autodidacta és la majoritària en totes les franges d'edat. Ha rebut 54 vots —un 61,36% sobre les 88 respostes de la mostra—. La segona opció és l'absència de formació, que ha sigut seleccionada en 21 casos (23,86% de la mostra). En tercer lloc se situen els mitjans de comunicació, triats per 17 persones enquestades (19,32%). Finalment hi ha les associacions professionals, triades per 13 (14,77%), i les universitats, amb 6 vots en total (6,82%).

TAULA 2. TIPUS DE FORMACIÓ SEGONS L'EDAT DELS PERIODISTES DE LA COMUNITAT VALENCIANA. Font: elaboració pròpia.

	18-24 anys (N=4)		25-34 anys (N=17)		35-44 anys (N=20)		45-54 anys (N=38)		55-64 anys (N=8)		+65 (N=1)		Total (N=88)	
	N	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Autodidacta	3	75	9	52,94	10	50	24	63,16	7	87,50	1	100	54	61,36
Universitats	0	0	1	5,88	1	5	3	7,89	1	12,50	0	0	6	6,82
Associacions professionals	0	0	0	0	0	0	11	28,95	2	25	0	0	13	14,77
Mitjans de comunicació	0	0	4	23,53	4	20	6	15,79	2	25	1	100	17	19,32
Sense formació	1	25	4	23,53	6	30	9	23,68	1	12,50	0	0	21	23,86
Altres alternatives	0	0	0	0	0	0	1	2,63	1	12,50	0	0	2	2,27

Els periodistes enquestats —88 en total— també havien d'indicar quin dels tres agents proposats —a triar entre associacions professionals, universitats i mitjans de comunicació— consideren que té més capacitat per a oferir formació sobre IA en l'actualitat. La majoria va mostrar la preferència per les associacions professionals —triades en 37 respostes; és a dir, en un 42,05%—. Aquesta opció va seguida de les universitats, amb només cinc respostes de diferència, cosa que representa l'alternativa principal per al 36,36% de les persones participants. Finalment, els mitjans de comunicació han rebut un 21,59% dels vots (19).

Formació sol·licitada

Les 88 persones enquestades han exposat en una pregunta de resposta oberta aquelles qüestions que els agradaria aprendre pròximament sobre l'ús de la IA per a l'exercici del periodisme. En aquest cas, s'han detectat huit inquietuds mencionades de manera reiterada: automatització de processos per a l'optimització del temps, gestió de dades i informació, edició gràfica i audiovisual, implicacions ètiques, millora dels *prompts*, verificació i detecció de notícies falses, evitació d'al·lucinacions i protecció de dades.

Aquestes inquietuds s'han creuat amb les franges d'edat (taula 3) per a identificar possibles diferències

en les necessitats formatives segons generacions de periodistes. La qüestió que ha tingut més suport ha sigut l'automatització de processos per a optimitzar el temps, amb 28 mencions entre les 88 respostes (un 31,82% de la mostra).

En segon lloc, un 27,27% de la mostra (24 persones) han manifestat interès per la gestió de dades i informació —especialment en documents extensos i amb grans volums d'informació—. L'edició gràfica i audiovisual és la tercera qüestió sobre la qual les persones enquestades desitgen formar-se: 14 de 88 (15,91%). Per la seua banda, les implicacions ètiques han sigut indicades en 12 respostes (13,64%).

Tant la millora dels *prompts* com la verificació i detecció de notícies falses consten en huit respostes cadascuna (9,09%). Finalment, l'evitació d'al·lucinacions només consta en dues respostes (un 2,27% de les 88 respostes): una persona de 25 a 34 anys (5,88% d'aquesta franja) i una altra de 45 a 54 anys

(2,63%). La protecció de dades únicament ha sigut indicada per una resposta (1,14% de la mostra), corresponent a una persona entre 25 i 34 anys (5,88% d'aquesta franja).

La resposta de la persona major de 65 anys que ha participat en l'enquesta no encaixa en cap d'estes huit categories, ja que només ha manifestat el seu interès per millorar en l'ús de la IA de manera genèrica.

Els resultats indiquen que la principal inquietud d'aprenentatge entre periodistes segons l'edat coincideix en el cas de les persones entre 18 i 24 anys, entre 25 i 34 anys i entre 45 i 54 anys: l'automatització de processos per a optimitzar el temps. Les persones entre 35 i 44 anys apunten el seu interès per tres qüestions en el mateix grau: a més de l'automatització de processos, la gestió de dades i informació, a més de les implicacions ètiques. Pel que fa a la franja de 55 a 64 anys, la prioritat és la gestió de dades i informació.

TAULA 3. INQUIETUDS SOBRE LA IA PER A AMPLIAR CONEIXEMENTS SEGONS L'EDAT DELS PERIODISTES DE LA COMUNITAT VALENCIANA. Font: elaboració pròpia.

	18-24 anys (N=4)		25-34 anys (N=17)		35-44 anys (N=20)		45-54 anys (N=38)		55-64 anys (N=8)		+65 (N=1)		Total (N=88)	
	n	%	n	%	n	%	N	%	n	%	n	%	n	%
Automatització de processos	3	75	8	47,06	5	25	11	28,95	1	12,50	0	0	28	31,82
Gestió de dades i informació	1	25	5	29,41	5	25	9	23,68	4	50	0	0	24	27,27
Edició gràfica i audiovisual	1	25	2	11,76	4	20	5	13,16	2	25	0	0	14	15,91
Implicacions ètiques	1	25	3	17,65	5	25	2	5,26	1	12,50	0	0	12	13,64
Millora dels <i>prompts</i>	1	25	1	5,88	2	10	3	7,89	1	12,50	0	0	8	9,09
Verificació i notícies falses	0	0	2	11,76	1	5	4	10,53	1	12,50	0	0	8	9,09
Evitar al·lucinacions	0	0	1	5,88	0	0	1	2,63	0	0	0	0	2	2,27
Protecció de dades	0	0	1	5,88	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1,14

Opcions formatives universitàries i corporatives

L'anàlisi cartogràfica de la formació universitària en intel·ligència artificial aplicada a l'àmbit de la comunicació en la Comunitat Valenciana posa de manifest que la modalitat formativa predominant és la integració transversal de continguts d'IA com a epígrafs dins d'assignatures ja existents, especialment en els estudis de grau, la qual cosa demostra una adaptació dinàmica i ràpida per part de les universitats.

Tots els graus analitzats incorporen, en major o menor grau, esta actualització tecnològica, encara que cap d'ells compta encara amb assignatures específiques dedicades exclusivament a la IA. Esta situació contrasta amb l'àmbit del postgrau, on sí que s'identifiquen alguns avanços més estructurats, amb l'existència de dos màsters que inclouen assignatures específiques centrades en esta matèria. En paral·lel, i com a element clau per a la formació contínua i el reciclatge professional, destaquen les microcredencials, amb un total de huit cursos monogràfics especialitzats en IA aplicada a diferents àrees de la comunicació.

Des d'una perspectiva institucional, la Universitat de València presenta un dels models més consolidats d'integració transversal, amb epígrafs específics sobre IA en un nombre significatiu d'assignatures tant en el grau en Periodisme com en el grau en Comunicació Audiovisual, així com en el doble grau. Aquesta aposta es complementa amb una microcredencial monogràfica orientada al reciclatge de professionals en actiu. Un plantejament similar s'observa en la Universitat Politècnica de València, on la IA

apareix integrada en graus i màsters mitjançant epígrafs, juntament amb una assignatura específica en un dels seus màsters i una microcredencial centrada en periodisme i IA. En l'extrem oposat, la Universitat Catòlica de València destaca per oferir un màster de caràcter plenament monogràfic sobre intel·ligència artificial generativa aplicada a la publicitat i la comunicació, cosa que representa una excepció dins del panorama autonòmic.

La resta d'universitats analitzades reforcen la tendència general cap a la transversalitat i la formació especialitzada de curta duració. La CEU Cardenal Herrera i la Universidad Internacional de València integren la IA com a continguts específics dins d'assignatures, sense desenvolupar programes monogràfics. Per la seua banda, la Universitat d'Alacant i la Universitat Miguel Hernández aposten de manera clara per les microcredencials com a via d'especialització en IA, combinant-les, en el cas de la UMH, amb assignatures específiques en màsters i epígrafs en grau. Finalment, la Universitat Jaume I concentra la seua oferta en el grau, mitjançant una integració transversal en assignatures, i complementa aquesta formació amb una microcredencial monogràfica.

L'anàlisi de l'oferta formativa impulsada per les associacions professionals de periodistes a la Comunitat Valenciana (taula 4) revela un grau d'implicació elevat i creixent en l'alfabetització en intel·ligència artificial. De les nou associacions analitzades, cinc ofereixen actualment formació específica en IA, dues han previst incorporar-la a curt termini i únicament dues no han desenvolupat encara iniciatives en aquest àmbit.

TAULA 4. ANÀLISI DE LA FORMACIÓ EN IA PER A PERIODISTES QUE OFEREIXEN LES ASSOCIACIONS PROFESSIONALS DE LA COMUNITAT VALENCIANA. Font: elaboració pròpia.

Entitat	Formació sobre IA
Unió de Periodistes	Curs anual sobre aspectes legals, teòrics i pràctics Formacions puntuals sobre eines
Associació Professional de Periodistes Valencians (APPV)	Curs sobre IA de teoria i pràctica, amb èmfasi en la desinformació
Associació de Periodistes Esportius de València	No
Les Beatrïus	No
Associació de Mitjans Digitals de la Comunitat Valenciana (AMDCoVal)	Pròximament
Associació d'Informadors d'Elx	Tallers teoricpràctics i taules de debat puntuals en col·laboració amb la UMH
Associació de Periodistes de la Província d'Alacant	Cursos teòrics i tallers pràctics; col·laboren amb la UMH
Dones Periodistes del Mediterrani (MPM)	Congrés i jornada
Associació de la Premsa Esportiva de Castelló	Pròximament

A partir d'aquesta cartografia s'identifiquen dinàmiques comunes en l'evolució dels continguts formatius, que han transitat des de propostes introductòries, centrades en una primera aproximació general a les possibilitats de la IA i en la reducció de temors i reticències, cap a programes més orientats a l'ús pràctic d'eines concretes integrades en les rutines periodístiques.

En aquest sentit, les formacions actuals aborden aplicacions com l'ús d'eines d'IA generativa en la redacció, la creació i traducció automatitzada de textos, la detecció de desinformació, la millora d'àudios i vídeos o el coneixement del marc normatiu estatal i europeu. Des de les associacions es destaca que els usos que desperten més interès entre els periodistes són aquells vinculats a tasques repetitives i de suport, com la transcripció d'entrevistes o l'extracció de dades, ja que la IA s'entén com una aliada que allibera temps per a activitats de major valor afegit. Així mateix, es detecta una demanda creixent de formació més enllà d'eines àmpliament conegudes com ChatGPT, així com un interès específic per l'aprenentatge de la redacció eficient de *prompts*, considerada una competència clau per a optimitzar els resultats obtinguts amb sistemes d'IA.

DISCUSSIÓ I CONCLUSIONS

Els resultats d'aquesta investigació confirmen que la intel·ligència artificial s'ha consolidat com una eina complementària en la pràctica periodística, en línia amb el que assenyalava la literatura internacional i nacional. Tal com apunten Beckett i Yaseen (2023), Diakopoulos *et al.* (2024) o Arias-Robles (2025), la IA s'integra principalment com a tecnologia de suport a les rutines professionals, especialment en tasques que no comprometen el nucli del treball periodístic. Les dades obtingudes a la Comunitat Valenciana reforcen aquesta idea.

No obstant això, aquesta generalització de l'ús contrasta amb l'absència d'una institucionalització clara de la formació en IA, tant en l'àmbit universitari com en la formació professional contínua. El predomini de l'aprenentatge autodidacte i la persistència de periodistes sense cap classe de formació específica evidencien una bretxa estructural ja assenyalada per estudis previs (Noain-Sánchez, 2022; Sarrionandia *et al.*, 2025a). Aquesta situació genera una diversitat notable de perfils professionals en termes de competències tecnològiques, fet que coincideix amb el diagnòstic d'Arias-Robles (2025) sobre una adopció individual, cautelosa i poc homogenia

d'aquestes eines. En aquest context, la capacitat depèn en gran manera de la motivació personal, l'accés a recursos i l'entorn laboral, més que d'itineraris formatius estables i sistemàtics.

Així mateix, els resultats reforcen la idea, àmpliament compartida en la literatura, que hi ha un interès generalitzat per aprendre a utilitzar la IA, però sempre des d'una concepció instrumental i no substitutiva del treball periodístic. Aquesta percepció connecta amb els plantejaments de Martínez-Navarro (2025) i Munoriyarwa i de-Lima-Santos (2025), que subratllen que el valor diferencial del periodisme continua residint en el judici editorial, l'ètica, la interpretació i la relació amb les fonts.

En l'àmbit formatiu, la integració transversal de la IA en els plans d'estudi universitaris, detectada en la cartografia efectuada, respon a una reacció relativament ràpida del sistema universitari davant un canvi tecnològic accelerat. No obstant això, aquesta estratègia pot limitar la profunditat i especialització necessàries per a l'exercici professional futur, tal com adverteixen autors com Túniz-López *et al.* (2021). L'absència d'assignatures específiques en els graus i la concentració de l'especialització en màsters i microcredencials reforcen la idea d'una formació encara incipient, fragmentada i en construcció.

En aquest escenari, les associacions professionals emergeixen com a actors clau en l'alfabetització en IA dels periodistes en actiu, en línia amb el que s'ha observat en altres contextos (Arias-Robles, 2025). La seua capacitat de resposta ràpida, la seua proximitat a les necessitats reals de les redaccions i el seu enfocament pràctic els permet cobrir, almenys parcialment, el buit formatiu existent. No obstant això, l'heterogeneïtat de les iniciatives i la seua desigual implantació territorial contribueixen també a una aplicació desigual de la IA en la pràctica professional, cosa que reproduïx la falta de criteris comuns assenyalada per García Avilés (2025).

Aquest estudi permet observar que hi ha una relació entre l'heterogeneïtat formativa i l'heterogeneï-

tat en els usos professionals. Encara que resulta inviable compassar la formació al ritme vertiginós del desenvolupament tecnològic, una coordinació més gran entre universitats, associacions professionals i empreses periodístiques podria contribuir a construir una base més homogènia de competències en IA. Aquesta convergència permetria avançar cap a una adopció més equilibrada, ètica i responsable de la intel·ligència artificial, alineada amb els valors del periodisme de qualitat i amb el paper social que aquest exerceix en l'ecosistema democràtic.

BIBLIOGRAFIA

- Arias-Robles, F. (2025). How Leading Media Organizations Are Tackling Artificial Intelligence: Organizational Changes, Reactions, Projects, and Tools. *Electronic News*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/19312431251395330>
- Arrojo, M. J. (2025). Impact of Artificial Intelligence in the Audiovisual Industry: A Taxonomy of Uses and Applications. En D. Barredo Ibáñez; E. Gallardo-Echenique; H. Siringorinco i N. Lagares Diez (ed.), *Communication and Applied Technologies: Proceedings of ICOMTA 2024* (pp. 183–194). Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-96-0426-5_16
- Beckett, C. i Yaseen, M. (2023). *Generando el cambio. Un informe global sobre qué están haciendo los medios con IA*. Polis. The London School of Economics and Political Science. https://static1.squarespace.com/static/64d60527c01ae7106f2646e9/t/65099995bcb5e0145c90d9a2/1695127958985/Generating+Change+_+T+he+Journalism+AI+report+_+Spanish.pdf
- Cools, H., i Diakopoulos, N. (2024). Uses of generative AI in the newsroom: Mapping journalists' perceptions of perils and possibilities. *Journalism Practice*, 1–19. <https://doi.org/10.1080/17512786.2024.2394558>
- Del Pino-Romero, C. i Asenjo-McCabe, S. (2024). El uso de la Inteligencia Artificial en el sector del marketing, la publicidad y los contenidos de marca en España. *COMUNICACIÓN. Revista Internacional de Comunicación Audiovisual, Publicidad y Estudios Culturales*, 22(2), 82–102. <https://doi.org/10.12795/Comunicacion.2024.v22.i02.06>
- Diakopoulos, N., Cools, H., Helberger, N., Li, C., Kung, E. i Rinehart, A. (2024). *Generative AI in Journalism:*

The Evolution of Newswork and Ethics in a Generative Information Ecosystem. AP https://cdn.theconversation.com/static_files/files/3273/AP_Generative_AI_Report_April_2024.pdf

- Foro Hispanoamericano de IA Aplicada al Periodismo. (2025, 10–11 de diciembre). *I Foro Hispanoamericano de IA Aplicada al Periodismo* [Evento presencial / Grabación disponible]. Valencia, España. Innsomnia Business Accelerator. https://www.youtube.com/watch?v=i_7rYwf2kso
- García Avilés, J. A. (2025, 14 de juliol). Periodismo en la era del algoritmo: prácticas y uso de IA en las redacciones en España. *Cuadernos de Periodistas*. <https://www.cuadernosdeperiodistas.com/periodismo-en-la-era-del-algoritmo-practicas-y-uso-de-ia-en-las-redacciones-en-espana/>
- Martínez-Navarro, G. (2025). Inteligencia Artificial y Periodismo: explorando el punto de vista de los periodistas. Doxa Comunicación. *Revista Interdisciplinar de Estudios de Comunicación y Ciencias Sociales*, 40, 259–278. <https://doi.org/10.31921/doxacom.n40a2717>
- Mayoral Sánchez, J., Mera Fernández, M., i Morata Santos, M. (2024). Capítulo 8. Integración de la inteligencia artificial en las redacciones: la experiencia de los medios de comunicación en España. *Espejo de Monografías de Comunicación Social*, 25, 187–209. <https://doi.org/10.52495/C8.EMCS.25.P108>
- Munoriyarwa, A., i de-Lima-Santos, M. F. (2025). Generative AI and the Future of News: Examining AI's Agency, Power, and Authority. *Journalism Practice*, 19(10), 2177–2188. <https://doi.org/10.1080/17512786.2025.2545448>
- Newman, N. (2026). *Journalism and Technology Trends and Predictions 2026*. Reuters Institute for the Study of Journalism doi.org/10.60625/risj-ps1d-np11
- Noain-Sánchez, A. (2022). Addressing the Impact of Artificial Intelligence on Journalism: the perception of experts, journalists and academics. *Communication & Society*, 35(3), 105–121. <https://doi.org/10.15581/003.35.3.105-121>
- Onebunne, A. P. (2025). Journalists' Perception of Artificial Intelligence: The Case of Nigerian Newsrooms. *Digital Journalism*, 1–20. <https://doi.org/10.1080/21670811.2025.2577127>
- Román San Miguel, A., & Sánchez-Hunt, M. (2026). Inteligencia artificial en contenidos periodísticos: Uso real y transparencia informativa en medios españoles. *Revista Mediterránea de Comunicación*, 17(1), e30350. <https://doi.org/10.14198/MEDCOM.30350>
- Sarrionandia, B., Peña-Fernández, S., Ángel Pérez-Dasilva, J., i Larrondo-Ureta, A. (2025a). Artificial intelligence training in media: addressing technical and ethical challenges for journalists and media professionals. *Frontiers in Communication*, 10. <https://doi.org/10.3389/fcomm.2025.1537918>
- Sarrionandia, B., Peña-Fernández, S. i Ángel Pérez-Dasilva (2025b). La inteligencia artificial como motor de innovación en los medios: apropiación técnica, cautela informativa. *Estudios sobre el Mensaje Periodístico*, 31(3), 603–613. <https://dx.doi.org/10.5209/emp.102961>
- Simon, F. M. (2024). *Artificial Intelligence in the News: How AI Retools, Rationalizes, and Reshapes Journalism and the Public Arena*. Tow Center for Digital Journalism. Oxford Internet Institute. https://towcenter.columbia.edu/sites/default/files/content/Tow%20Report_Felix-Simon-AI-in-the-News.pdf
- Trejos-Gil, C. A., i Gómez-Monsalve, W. D. (2024). Inteligencia artificial en los medios y el periodismo. Revisión sistemática sobre España y Latinoamérica en las bases de datos Scopus y Web of Science (2018–2022). *Palabra Clave*, 27(4), e2741. <https://doi.org/10.5294/pacla.2024.27.4.1>
- Túñez-López, J. M., Fieiras Ceide, C. i Vaz-Álvarez, M. (2021). Impacto de la Inteligencia Artificial en el Periodismo: transformaciones en la empresa, los productos, los contenidos y el perfil profesional. *Communication & Society*, 34(1), 177–193.
- Túñez-López, J. M., Toural-Bran, C., i Cacheiro-Requeijo, S. (2018). Automated-content generation using news-writing bots and algorithms: Perceptions and attitudes amongst Spain's journalists. *Profesional de La Información*, 27(4), 750–758. <https://doi.org/10.3145/epi.2018.jul.04>
- Ufarte-Ruiz, M.-J., Borden, S. L. i Codina, L. (2024). The revolution driven by artificial intelligence continues: a journey through the media landscape. *Communication & Society*, 37(3), 197–199. <https://doi.org/10.15581/003.37.3.197-199>
- Ventura Pocino, P. (2021). *Algoritmos en las redacciones: Retos y recomendaciones para dotar a la inteligencia artificial de los valores éticos del periodismo*. Consell de la Informació de Catalunya.
- Yeles Karaman, S., i Yıldırım, E. (2025). Artificial Intelligence Ethics in Journalism: A Bibliometric Analysis and Visualization. *Journal of Media Ethics*, 1–18. <https://doi.org/10.1080/23736992.2025.2566118>

LLIBRES I LECTURES

Jaime I, *Libro de los hechos*

Jacob Mompó

Salvador Enguix, *Las periferias mudas. Anatomía de un centralismo que debilita a España y la fragilidad de las élites territoriales*

Carles Senso

Guillermo López Juan, *Viure entre dues fes. Conversos i religió a València abans de la Inquisició (1391-1450)*

Alejandro Llinares Planells

Juan Pedro Navarro Martínez i Fernanda Molina, *Nefando imperio: imaginarios sociales, culturales y judiciales de la sodomía en la Monarquía Hispánica (siglos XVI-XVIII)*

José Tébar Gómez

Ortells Miralles, Salvador (ed.); Josep Palàcios. *Home de lletres*

José Martínez Tormo

Susana Gisbert, *Exercir la justícia amb perspectiva de gènere*

Agustín Zaragoza Granell

Pablo Pérez García, *Fuego, furor y fe. Europa en llamas (1450-1525).*

Rebeldía y lucha social en Sagunt y el Camp de Morvedre

Guillermo López Juan

Jaume I. *Libro de los hechos*. València: Institució Alfons el Magnànim. Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació, 2026, 570 p.
ISBN: 978-84-1156-129-7

Jacob Mompó Navarro
Universidad de Alcalá

La publicació, l'any 2024, de l'última edició del *Llibre dels feits* del rei Jaume I, a cura d'Antoni Ferrando Francés i Vicent Josep Escartí Soriano, constituï un dels esdeveniments editorials més significatius de la filologia catalana dels darrers anys. L'edició, publicada en la sèrie Fonts Històriques Valencianes de Publicacions de la Universitat de València, en coedició amb l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, fixa el text de la crònica reial prenent com a base el manuscrit C —el ms. 1734 de la Biblioteca de Catalunya—, còpia feta per Juan de Barbastro l'any 1380 per encàrrec de Pere el Cerimoniós i l'únic testimoni cancelleresc conservat de la versió que el Cerimoniós mateix considerà com a canònica. Ara, amb aquest text de referència, la professora Júlia Butinyà ha enllestit una interessant traducció al castellà que, sens dubte, mereix atenció i reconeixement.

Júlia Butinyà és catedràtica emèrita de la UNED i una de les medievalistes amb més projecció internacional. La seua trajectòria, consagrada a l'estudi de la prosa catalana dels segles XIII al XV i a les connexions entre la literatura catalana i les grans tradicions humanistes europees, li proporciona un bagatge acadèmic i intel·lectual indiscutible per a abordar una tasca tan exigent com la traducció del *Llibre dels feits*. La seua producció prèvia sobre literatura catalana medieval li confereix una destresa hàbil sobre les estructures retòriques, la sintaxi oralitzadora i el registre regi de la prosa jaumina. I aquesta experiència acumulada es fa palesa en cada pàgina de la seua versió castellana.

El valor de la traducció és indiscutible, com també el seu rigor filològic. I, així, destaca la voluntat de la traductora de mantindre, sense artificis, la veu narrativa del rei al llarg de tota una obra que, en origen, fou

dictada o, com a mínim, elaborada des d'una retòrica marcadament oral. La traducció de Butinyà preserva la immediatesa de la dicció reial, l'ús de les formes paratàctiques i la cruesa narrativa pròpia de la crònica reial, sense renunciar, però, a una prosa castellana elegant i, alhora, llegidora per al públic contemporani. Una de les virtuts més apreciades de la traducció de Butinyà és la seua doble dimensió: d'una banda, rigorosa per a l'especialista; de l'altra, accessible per al lector no necessàriament especialitzat. En un context actual, en què el gran públic castellanoparlant té un accés limitadíssim a les cròniques medievals de la Corona d'Aragó —a diferència del que ocorre amb la historiografia castellana coetània—, aquesta versió ompli un buit en la literatura historiogràfica més que evident.

La traducció és, a més, un instrument de mediació intercultural en el sentit més ampli del terme. El *Llibre dels feits* narra la construcció d'una realitat política complexa en un temps convuls, com era aquell segle XIII. El fet que ara, al segle XXI, la crònica circule en castellà no és, de cap manera, una concessió al centralisme lingüístic. Ben al contrari, es tracta d'una manera d'afermar, entendre i divulgar la importància d'un text català en la memòria col·lectiva de tots els territoris que el rei Jaume va contribuir a forjar. Butinyà és plenament conscient d'aquesta dimensió simbòlica del text jaumí i la seua traducció funciona, en aquest sentit, com un acte de reconeixement i de respecte.

La traducció al castellà de Júlia Butinyà del *Llibre dels feits* és, per tant, una obra filològica i literària de qualitat, que honora el text original i el posa a l'abast d'un públic ampli sense trair-ne la complexitat. La professora Butinyà hi demostra que la traducció de textos medievals és una disciplina que exigeix tant el domini dels instruments científics de la filologia com una sensibilitat literària aguda, dues qualitats que concorren notablement en l'obra que ressenyem.

Aquesta traducció representa, en resum, una aportació ben interessant a la difusió del patrimoni

literari medieval de la Corona d'Aragó en l'àmbit hispànic i internacional. En recomanem la lectura tant a l'especialista en literatura medieval com a qualsevol lector interessat en la gènesi cultural i política de la Mediterrània occidental. La comunitat científica deu un reconeixement explícit a la professora Júlia Butinyà, tant per la seua trajectòria investigadora, en general, com, particularment, per aquest treball generós i rigorós, que contribueix en bona manera a fer del *Llibre dels feits* un text encara viu, llegit i estudiat més enllà de les fronteres de la filologia catalana.

Salvador Enguix, *Las periferias mudas. Anatomía de un centralismo que debilita a España y la fragilidad de las élites territoriales*. Barlin Libros, 2026, 160 p.

ISBN: 979-13-87687-10-6

Carles Senso

Doctor en Història i periodista

carlesenso@gmail.com

Una jornada després dels esdeveniments de Mestalla en els quals Vinicius Jr. va ser víctima de càntics i atacs racistes, el Real Madrid va rebre en el Santiago Bernabéu el Rayo Vallecano. Corria la jornada 36, era el 24 de maig de 2023 i es jugava entre setmana, exactament amb el partit dels merengues un dimecres. En aquells dies, el suflé de l'incident del brasiler començava a amainar en certa manera, malgrat el gran impacte mundial. Com sovint, els jugadors i aficionats del Rayo Vallecano degueren sentir (i aguantar) un càntic (entre d'altres) que no va tindre una transcendència mediàtica i política similar: «Vallecanos, yonkis i gitanos». El periòdic *Marca* arreplegava l'endemà: «La parròquia rayista sol entonar aquest càntic cada vegada que el seu equip juga fora de casa i ho ha fet també en moments d'alegria [...] Ho fan sempre des de la ironia, acostumats a sentir-lo en el passat per part d'altres

aficions i mai amb l'objectiu de polemitzar. A pesar que en altres estadis sí que se sol utilitzar en contra del Rayo, en aquesta ocasió no va ser així i no es va cantar des de cap sector dels aficionats del Real Madrid». Gir esperat dels esdeveniments, que només des del dogma de fe és assumible.

Ni molt menys allò va tindre la transcendència que sí que va adquirir el conflicte de Vinicius. De fet, un jutjat de València condemnà a huit mesos de presó els tres aficionats que van proferir insults racistes al brasiler a Mestalla. Entre un ressò mediàtic mundial i el silenci sobre l'altre cas intermedia el que el periodista i delegat de *La Vanguardia* a la Comu-

nitat Valenciana, Salvador Enguix, etiqueta com «el sistema Madrid».

La trajectòria d'Enguix l'avalua com una veu de referència. Doctor en Comunicació per la Universitat de València i llicenciat en Ciències de la Informació per la Universitat Autònoma de Barcelona, en la seua trajectòria acadèmica ha publicat diversos treballs i articles, entre els quals destaca el llibre *Periodismo político: fundamentos, práctica y perspectivas* (2015), i és coautor de *Pseudopolítica: el discurso político en las redes sociales* (2016). En l'actualitat, combina la seua labor periodística a *La Vanguardia* amb la docència en la Universitat Internacional de València (VIU) i col·labora regularment en la Cadena SER i À Punt.

Enguix inicia el seu estudi *Las periferias mudas. Anatomía de un centralismo que debilita a España y la fragilidad de las élites territoriales* (publicat en Barlin Libros, 2026) amb el futbol i el cas Vinicius. Eludeix la polèmica de dies després amb el Rayo Vallecano, però aporta exemples múltiples per a fer entendre «una maquinària de poder real, complexa i extraordinàriament eficaç en la gestió i conducció de les controvèrsies polítiques, econòmiques, socials i, per descomptat, esportives a Espanya. Aquest sistema de generació d'opinió es nodreix d'una xarxa d'interessos compartits i sinergies constants entre els grans mitjans de comunicació amb seu a la capital i els principals actors del poder polític i econòmic situats allà, amb fonaments històrics. Junts, actuen com un centre neuràlgic que defineix, emmarca i difon les narratives i les argumentacions que configuren la realitat nacional, i que s'erigeix no tan sols com el narrador principal, sinó com l'encarnació mateixa d'una determinada idea d'Espanya».

L'incident racista en l'esport li serveix a Enguix per a mostrar com el «sistema Madrid modela la percepció de la realitat segons les seues pròpies agendes». Imposar el relat en un determinat moment i en la forma corresponent. L'incident a Mestalla es va recuperar de manera esbiaixada en el documental «Baila, Vini», original de Netflix i llançat el 15 de maig de 2025, que narra la vida i carrera del futbolista brasiler del Real Madrid. Va generar tanta polèmica que el València CF va denunciar els artífexs. El

jutjat de primera instància núm. 16 de València va admetre a tràmit la demanda del València contra Netflix i Conspiração Films SA (la productora encarregada), perquè en el documental s'arreplega que Mestalla hauria cridat «mono, mono» al futbolista del Madrid, una cosa no demostrada. Fins i tot la Policia Nacional va criticar com s'abordava la seua intervenció en el documental.

El «sistema Madrid» pel que fa al futbol no es pot entendre sense el canal de televisió del club de la capital del país, convertit en una eina de pressió contra els àrbitres. Que li ho pregunten al Barça i la seua afició amb el cas Negreira. Però deixem el futbol, perquè el «sistema Madrid», com Enguix explica magistralment, és molt més.

«En l'esfera política, el sistema reforça un centralisme que deslegitima qualsevol proposta que apunte cap a una visió més plural o federal d'Espanya. En l'àmbit econòmic, consolida una concentració desmesurada de recursos i oportunitats a la capital que deixa les regions perifèriques en desavantatge competitiu. En el terreny cultural i lingüístic, estableix una narrativa homogenia que minimitza o distorsiona les realitats locals, i que contribueix a la construcció d'una Espanya menys diversa, més desigual i, paradoxalment, menys cohesionada del que la seua pròpia riquesa territorial permetria. L'objectiu d'aquest text és, per tant, esbossar amb dades i fets com Espanya avança en sentit contrari a l'esperit de la Constitució de 1978, que buscava reequilibrar el poder territorial i superar un centralisme huitcentista», argüeix Enguix.

El periodista de *La Vanguardia* observa com el centralisme espanyol transcendeix la preferència conjuntural i es converteix en una ideologia d'Estat amb gramàtica pròpia, que té la màxima expressió en la primacia de Madrid, no solament com a capital política, sinó com a eix que organitza fluxos de capital, trajectòries professionals i, sobretot, legimitats. El que a simple vista sembla una concentració pragmàtica respon a un disseny institucional persistent, sostingut per burocràcies denses i per una narrativa que ha aconseguit associar eficiència amb centralització i cohesió amb uniformitat. El

periodista d'Alzira usa el seu company Enric Juliana, director adjunt de *La Vanguardia* i periodista, per a aportar la seua conceptualització particular: «Madrid D. F.», que exerceix com una ciutat-estat que desborda els seus límits administratius per penetrar i condicionar els solcs decisoris de tota Espanya; denominació que Fernando Caballero utilitza per a titular una obra suggeridora on formula, no sense polèmica, que el futur de la nació requereix consolidar la capital com la gran ciutat global del sud d'Europa.

Com encertadament s'arreplega en la sinopsi, l'Espanya contemporània ha cristal·litzat en un model en el qual un centre hegemònic, representat en la idea de Madrid, concentra el poder polític, econòmic, simbòlic i mediàtic, mentre que les perifèries es mantenen mudes, en un etern segon pla. No es tracta d'una conjuntura passatgera, sinó d'una arquitectura orquestrada amb l'adveniment de la democràcia i consolidada en les dècades posteriors. El resultat és un país on ministeris, bancs, grans mitjans i empreses orbiten entorn d'un mateix punt en el mapa, i on els territoris perifèrics es veuen reduïts, la immensa majoria de les vegades, a mers proveïdors de talent, recursos i legitimitat simbòlica. Un sistema radial que ensordeix la pluralitat en la qual, teòricament, es basa l'Estat de les Autonomies. «Es pot revertir el model que premia Madrid en detriment de la resta cap a una altra estructura d'estat capaç de redistribuir poder i oportunitats de manera efectiva i real?», es pregunta l'autor. A través d'un recorregut pel poder institucional, la geografia dels diners, el paper de les elits territorials, els mitjans de comunicació o la inversió científica, Enguix mostra com aquest desequilibri no és una cosa que afecte únicament les perifèries, sinó que és un problema que empobreix el conjunt d'Espanya i la fa més feble com a país.

«Més que els quilòmetres, manen els protocols que defineixen què és notícia, què és prioritat i on es mesuren els èxits. Precisament per això, els exemples comparats importen: Alemanya reparteix funcions entre Berlín (política), Frankfurt (finances), Munic (indústria/tecnologia) i Bonn (llegat

administratiu); els Països Baixos separen Amsterdam (capital constitucional) i la Haia (govern i tribunals); Sud-àfrica dissocia Pretòria, Ciutat del Cap i Bloemfontein. No es tracta d'importar maquetes, sinó de recordar que la concentració no és fatalitat, és decisió; i que decisions diferents produeixen geografies diferents del poder. L'horitzó no és una capital disminuïda, sinó un país coral. Un Madrid competitiu cap enfora i col·laboratiu cap endins exigeix repartir centres de decisió efectius —no només plaques— i girar fòrums i agències. La centralitat deixa de ser monopoli quan hi ha altres nodes amb veu, encàrrec i retorn mesurable». Sobre l'estudi, Jorge Dioni afirma que es tracta d'una proposta constructiva per a vertebrar un país que corre el risc de trencar-se pel centre.

Enguix s'ho va preguntar en el moment iniciàtic de l'estudi i llança ara el dubte a la societat espanyola de manera provocadora: per què Madrid concentra el 78% dels mitjans nacionals mentre que la resta d'Espanya a penes té veu? Com pot prosperar un país que obliga els seus territoris més productius a endeutar-se per a prestar serveis bàsics? Volem un país cohesionat o hem de continuar construint una Espanya de primera i una altra de segona? Què ocorre quan el talent fuig sistemàticament cap a un sol punt del mapa?

Hi ha la sensació que es tracta d'un llibre que va dirigit a les elits de poder de la perifèria, necessitats de textos que enfortisquen les seues reivindicacions, no ja independentistes sinó autonomistes. Basat en infinitat de dades i de reflexions que mamen de l'experiència en quasi cinquanta anys d'experiència democràtica.

El llibre documenta amb precisió com les perifèries mudes pateixen un infrafinançament crònic que les situa a la cua en recursos per habitant ajustat, com han d'endeutar-se per a mantindre serveis bàsics i com perden talent jove sistemàticament cap a la capital. Un veritable problema d'àmbit nacional, sistèmic, més enllà de la geografia autonòmica concreta.

La investigació periodística ofereix dades que expliquen el centralisme espanyol. Enguix hi aporta

dotze punts, com ara que Madrid concentra el 78% dels grans grups mediàtics amb audiència nacional, que el 91% de la publicitat institucional estatal flueix cap a grups amb seu a Madrid, que el territori valencià rep un 33% menys de finançament per habitant ajustat que Cantàbria per a prestar els mateixos serveis públics o que Madrid absorbeix la meitat del saldo positiu de joves qualificats de fins a 34 anys que abandonen la seua província d'origen. També se centra en el fet que l'arc Mediterrani aporta el 12% de les exportacions espanyoles, però pateix una infraexecució sistemàtica d'inversió estatal; que només 18 de les 52 províncies espanyoles aconseguixen atraure més joves dels que perden i que la resta alimenta l'«aspiradora» madrilenya; o que la província d'Alacant ha ocupat l'últim lloc en inversió per càpita dels pressupostos generals de l'Estat malgrat ser motor turístic i industrial.

A més, ha pogut constatar que el crèdit a pimes valencianes es va contraure un 58% entre 2008 i 2014 (enfront del 42% de mitjana nacional) després de perdre el 92% de les seues entitats financeres de referència. Una altra dada bancària és que el 65% dels actius espanyols es decideixen des de Madrid, fet que converteix la resta del territori en sol·licitant de crèdit sense capacitat de negociació.

Les infraestructures de comunicació també expliquen molt. Espanya té una de les xarxes d'AVE més extenses del món, però manca d'una columna vertebral ferroviària transversal que connecte les perifèries entre si. Això a pesar que Catalunya i Euskadi tenen segells d'excel·lència científica concentrats (Severo Ochoa o María de Maeztu), mentre altres regions amb base universitària sòlida lluiten per visibilitat en R+D+I.

Des del punt de vista lingüístic, el desequilibri és palès tot i les veus que parlen d'imposicions de les llengües perifèriques. Els idiomes cooficials a penes tenen presència en els grans circuits nacionals d'edició, programació cultural i currículums educatius, fet que perpetua una «imposició silenciosa» del castellà.

Enguix té clara la solució i així l'expressa en les nombroses entrevistes que li han fet. Perquè el tema toca os, té actualitat, crea debat i concentra múltiples interessos a favor i en contra. Diu: «Seria tan senzill com desenvolupar el que la Constitució espanyola ja preveu: que el Senat fora vertaderament una cambra territorial i tinguera capacitat codecisòria sobre algunes lleis de l'Estat. Amb això es faria un pas enorme. També posar en marxa mecanismes regulars que en altres estats federals existeixen i que s'han activat ací, com la Conferència de Presidents, les conferències sectorials... És a dir, com diu Joan Romero, tenim una Espanya inacabada, però podem acabar-la. Encara que ara mateix no veig voluntat política de fer-ho, ni en l'esquerra ni en la dreta. El partidisme i la polarització són tants forts ara mateix que aquestes solucions semblen ciència-ficció. Però, si no s'hi busquen solucions, a la llarga ens veurem forçats per les circumstàncies».

Per tot això, l'autor proposa una Espanya en xarxa enfront de l'Espanya radial: un model federal i plurinacional on cap territori haja de «peregrinar a Madrid» perquè l'escolten, on el finançament siga transparent i suficient i on la diversitat cultural i lingüística siga reconeguda com a fortalesa, no com a amenaça.

Un llibre que bé mereix un debat. Un debat que bé mereix un llibre de Salvador Enguix.

Guillermo López Juan, *Viure entre dues fes. Conversos i religió a València abans de la Inquisició (1391-1450)*, València, Alfons el Magnànim, 2024, 268 p.

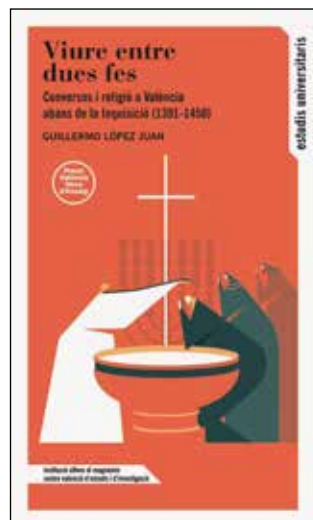
Alejandro Llinares Planells

Universitat de les Illes Balears-IEHM

Durant anys, la historiografia sobre la identitat conversa ha oscil·lat entre dos pols interpretatius. D'una banda, el manteniment d'una identitat jueva latent per part d'aquest col·lectiu, entesa com a element de resistència davant la pressió cristianitzadora. De l'altra, la hipòtesi de la conversió sincera, que interpretaria la persecució d'aquest grup com un fenomen injust, alimentat pel prejudici popular i instrumentalitzat, a través de la Inquisició, per l'Estat i l'Església.

Tots dos debats arranquen, tanmateix, d'un mateix substrat: la visió llagrimosa de la historiografia jueva, que emmarca l'experiència d'aquest col·lectiu com la història d'una tragèdia viscuda a Europa. Els seus principals proponents en el cas ibèric, Benzion Netanyahu, Cecil Roth i Haim Beinart, escriuen amb fenòmens històrics recents ben presents: l'antisemitisme contemporani, l'Holocaust i el projecte de construcció d'una història nacional jueva a Israel i per a Israel. Aquesta historiografia emfatitzava, per tant, bé la impossibilitat de viure una experiència jueva plena en terres europees, bé la resiliència d'aquest poble al llarg dels segles.

L'historiador Guillermo López Juan desafia aquestes visions des d'un observatori local, la ciutat de València, i a partir de fonts anteriors a la Inquisició. El seu llibre, guardonat amb el Premi València Nova d'Assaig 2024, proposa analitzar la identitat religiosa conversa des del moment mateix del naixement d'aquestes comunitats, l'any 1391, i a través de documents que no problematitzen l'«heretgia» de les pràctiques jueves, com sí que fan els processos inquisitorials. L'aposta historiogràfica és, a escala micro, clarament experimental: desplaçar el marc interpretatiu des de la tensió entre discriminació i resistència

cap a una pregunta diferent. No tant per què els conversos eren perseguits com de quina manera transformaren orgànicament les seues creences i pràctiques religioses a mesura que s'integraven en una societat que no els perseguia de forma sistemàtica.

A continuació, l'obra aborda el problema de les creences religioses dels conversos, marcats per un context especialment complex. En primer lloc, l'absència d'un programa sistemàtic d'evangelització per part de les institucions locals i de l'Església, fruit d'una convenció que la historiografia rarament ha tingut en compte: que la religiositat baixmedieval no es concep únicament com a creença, sinó també com a comportament. La imitació dels cristians en el dia a dia i la performativitat constituïen l'horitzó desitjable i, segons es creia, els conversos s'evangelitzarien per imitació.

Paral·lelament, els conversos tractaven de preservar la seua identitat (fonamentada, en part, en les pràctiques religioses) des del nou marc cristià. La fundació d'una confraria pròpia (cristiana, però integrada exclusivament per membres de la comunitat) i d'un cementiri propi els permeté disposar d'un espai que vertebrava la solidaritat del grup i on, potser, s'enterrava els difunts amb cerimònies jueves. A partir de 1420, la vigilància eclesiàstica de la confraria de Sant Cristòfor, paral·lela a la recuperació i cristia-

nització de l'antic cementiri jueu, introdueix canvis progressius en les pràctiques funeràries i devocionals, que s'orienten cap al cristianisme a mesura que transcorre el segle.

La darrera part del llibre aborda precisament aquest procés. A través dels testaments, la font més reveladora de la subjectivitat conversa abans de l'època moderna, l'autor traça l'evangelització gradual de la comunitat: unes pràctiques devocionals

cada vegada més cristianes (encàrrec de misses, fundació de capelles, caritat) que conviuen, tanmateix, amb un perfil matrimonial clarament endogàmic.

A les vespres de l'arribada de la Inquisició a València, l'autor demostra que la comunitat conversa no era ni un col·lectiu plenament integrat ni tampoc plenament jueu, sinó un grup que s'integrava de manera lenta, però consistent, en una societat que no l'havia perseguit.

Juan Pedro Navarro Martínez i Fernanda Molina, *Nefando imperio: imaginarios sociales, culturales y judiciales de la sodomía en la Monarquía Hispánica (siglos XVI-XVIII)*. Granada: Comares, 2025, 207 p.
ISBN: 978-84-1369-892-2.

José Tébar Gómez
Universitat de València
jose.tebar@uv.es
<https://orcid.org/0000-0001-6108-711X>

La paraula «sodomia» evoca a la contemporaneïtat un significat ben diferent d'aquell que va rebre al seu naixement, entre els difosos segles de l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana. Fent ús del *Diccionari normatiu valencià* en versió online, cercar aquest terme dona com a resultat dues possibles accepcions: la primera es refereix a l'acte del sexe anal, mentre que la segona, més breu encara, es limita a equiparar-la amb la homosexualitat masculina. Ni una cosa ni l'altra fan justícia a la noció de sodomia —també dit pecat contra natura o nefand— que originàriament tingué el terme i els seus sinònims als temps medievals i moderns, quan no només era un pecat, sinó també un crim perseguit a la major part dels territoris europeus amb la foguera. Els estudis —més o menys clàssics— d'Alan Bray —*Homosexuality in Renaissance England*, 1982—, Helmut Puff —*Sodomy in Reformation Germany and Switzerland, 1400-1600*, 2003—, Noel Malcolm —*Forbidden*

Desire in Early Modern Europe: Male —Male Sexual Relations, 1400-1750, 2024— o Jonas Roelens —*Citizens and Sodomites: Persecution and Perception of Sodomy in the Southern Low Countries (1400-1700)*, 2024—, per seleccionar-ne alguns d'entre un bon grapat d'aportacions, més o menys generals, publicades des dels anys setanta ençà, han contribuït a conèixer millor el pecat per antonomàsia i als pecadors contra natura en moltes parts del continent europeu.

L'obra que ací ressenyem, coordinada per Juan Pedro Navarro i Fernanda Molina, investigador postdoctoral a la Universitat de Barcelona i profesora de la Universidad de Buenos Aires respectivament, porta per títol *Nefando imperio: imaginarios*

sociales, culturales y judiciales de la sodomía en la Monarquía Hispánica (siglos XVI-XVIII) i va ser publicada a la prestigiosa editorial Comares de Granada. No és, però, la primera obra dedicada a l'àmbit hispànic sobre la sodomia a l'Edat Moderna: la primera monografia va veure la llum de la mà de Rafael Carrasco l'any 1986 —*Inquisición y represión sexual en Valencia: historia de los sodomitas (1565-1785)*—, a la qual han seguit, sense ànim d'exhaustivitat, les de Federico Garza Carvajal —*Butterflies Will Burn. Prosecuting Sodomites in Early Modern Spain and Mexico*, 2003—, Jaume Riera —*Sodomites catalans: història i vida (segles XIII-XVIII)*, 2014—, Rocío Rodríguez —*Sodomía e Inquisición: el miedo al castigo*, 2015—, Fernanda Molina —*Cuando amar era pecado: sexualidad, poder e identidad entre los sodomitas peruanos*, 2017—, Javier Ruiz Astiz —*Transgresión sexual y pecado contra natura en Navarra (siglos XVI-XIX)*, 2020— i Juan Pedro Navarro —*Destruyendo Sodoma: la represión social y judicial del pecado nefando en Castilla a finales del Antiguo Régimen*, 2024—, aportacions a les que caldria afegir un bon grapat d'articles i capítols de llibre d'altres autors com Javier Pérez Ugarte, Mary Elisabeth Perry, Tomás Mantecón, Vicent Graullera, Arantxa Sola o Vicent Josep Escartí.

Això no obstant, *Nefando imperio* té el mèrit i la virtut d'abastar per primera vegada en un mateix estudi tota la Monarquia Hispànica, incloent-hi les seues colònies, i a més analitzant la categoria de nefand des d'una òptima molt més ampla que abraça altres realitats diferents de la sodomia, si bé igualment relacionades amb ella. Com destaquen els editors a la introducció (pp. XIII-XXVII), «Lo “nefando” es una herramienta cargada de significados, que escapó de la mera descripción de prácticas sexuales concretas, para impregnar comportamientos, formas de entender el cuerpo y el constructo del género en sí mismo» (p. XIII). Tanmateix, resulta molt interessant creuar aquesta categoria amb la noció d'imperi per a comprendre com l'herència i els discursos baix-medievals pel que fa a la repressió i representació de la sodomia s'exportaren des del segle XVI a àmplies zones d'Amèrica i afectaren als pobles originaris d'eixos indrets.

Fruit d'una trobada celebrada a finals del 2023 amb especialistes de diferents països, el llibre aglutina onze treballs articulats al voltant de tres eixos temàtics, de forma que el contingut del volum és coherent i cap aportació resta aïllada o inconnexa.

El primer bloc, «Discursos y género», comprén els quatre primers capítols. Començant amb el d'Octavio Páez Granados, professor actualment a la Universitat de Genèva a Suïssa. «El archivo sodomítico: una mirada entre el quehacer histórico y literario» (pp. 3-19) exposa com a través de la literatura de l'arxiu judicial que l'autor ha treballat a l'Archivo General de Indias, i els seus elements literaris i ficcionals, es construeixen imaginaris, estereotipus i es reproduïen discursos al voltant del pecat i dels pecadors contra natura, mostrant fins a quin punt les fronteres entre la literatura i la disciplina històrica són líquides i febles. Continua aquest bloc amb les línies que Mónica Morado Vázquez, investigadora de l'European University Institute, dedica a «La Naturaleza del crimen contra natura: sexualidad disidente y feminidad abyecta en la España moderna» (pp. 21-35). Ací l'autora planteja un recorregut entorn d'algunes qüestions —natura, gènere i cos— que la historiografia de Sodoma ha defugit a l'hora d'estudiar la documentació inquisitorial per haver-se centrat en enfocaments legals i religiosos: la concepció de la natura (i de la seua contrapart) resulta inseparable de les preocupacions inquisitorials pels homes efeminats i les dones masculinitzades que inverteixen perillosament el seu sexe i, per tant, trenquen la llei dictada per Déu. Uns discursos que també afectaren als hermafrodites en tant que algunes veus arribaren a considerar que el canvi de sexe que experimentaven podria ser el desencadenant de desitjos antinaturals.

Marta V. Vicente, professora de la Universitat de Kansas, obri la tercera posició amb el capítol «Geografías Trans: espacio y movilidad en el mundo ibérico de la Edad Moderna» (pp. 37-50), en el qual l'autora pretén aprofundir en la importància de la mobilitat per a comprendre la vida de les persones transgènere a l'època moderna. Com que podrien ser considerades sodomites —i, per tant, castigades severament—, moltes d'aquestes persones hagueren d'establir sovint un itinerant per tota la península a la cerca de llocs on

poder començar des del no-res i allà on no foren conegudes. L'últim capítol del bloc és el de Fernando Herranz Velázquez, professor de la Universitat Miguel Hernández d'Elx, on sotmés a anàlisi els «Discursos y opinión pública en torno a la masculinidad y el afeminado en la España ilustrada» (pp. 51-65). L'autor posa molt d'èmfasi en les crítiques que la naixent opinió pública de les Llums feia sobre aquelles masculinitats no hegemòniques i associades amb la debilitat, l'efeminament i la sodomia, generant construccions culturals al seu voltant força poderoses amb l'objectiu d'orientar als homes com havien de ser.

El segon bloc, «Espacios y jurisdicciones», comprén altres quatre peces que se centren en territoris perifèrics de la Monarquia Hispànica: els regnes de València i Navarra i els virregnats del Riu de la Plata i Nova Espanya. Arranquem amb el treball de Vicent Josep Escartí, catedràtic de literatura medieval i moderna a la Universitat de València, on tracta «La causa de Joan de Bogia: proceso contra un cautivo por sodomita en el Reino de Valencia en 1553» (pp. 69-90). En aquesta causa —de la qual Escartí n'aporta la transcripció a les darreres pàgines— incoat contra un esclau de Barberia a mitjans del Cinc-cents, veiem com actuava la Governació del regne de València per a perseguir i castigar als pecadors contra natura, un procés força més interessant en tant que hi intervingueren els estigmes sexuals que sovint s'aplicaven amb el món islàmic. Continuem amb Javier Ruiz Astiz, actualment professor de la Universidade da Coruña, qui ens trasllada a un altre territori dels Àustria parlant sobre «Arquetipos sodomíticos en la Navarra del Siglo de Oro: fuentes manuscritas e impresas» (pp. 91-108). Seguint la línia del capítol precedent, l'autor ens mostra l'elenc de fonts —processos, constitucions sinodals, actes de Corts, etc.— amb què és possible estudiar els comportaments contra natura a Navarra entre els segles XVI-XVII i com aquests documents construeixen discursos i estereotipus contra seus practicants.

Gastón García i Facundo Roca, de la Universidad Nacional de La Plata, ens traslladen a l'altra banda de l'Atlàntic amb «Mariposas en la frontera sud de la Monarquia Hispànica: transgresiones sexuales e intersecciones identitarias en el Río de la Plata tardo-colo-

nial» (pp. 109-128), per a descobrir com a una societat de frontera de les colònies americanes es representaven i castigaven la sodomia, el bestialisme i l'ambigüitat de gènere. El mateix camí dibuixen Fernando Ciarmitano i Herlinda Ruiz Martínez, professors, respectivament, de la Universidad Autónoma de la Ciudad de México i la Universidad Michoacana de San Nicolás de Hidalgo, per al territori mexicà a «Antonio, Angaripola y Restituto: absolución y clemencia judiciales en casos de sodomía y bestialismo de la Nueva España (siglo XVIII)» (pp. 129-145), si bé en aquest cas els autors se centren a abordar els casos trobats des del punt de vista del perdó.

Terçament, al darrer bloc, «Otras sodomías», trobem tres capítols que intenten aproximar-se al pecat nefand des d'altres perspectives. Que la sodomia no només és cosa d'homes ho mostra Juan Manuel Ramírez Velázquez, de la Colgate University, exposant a «“Puto, bordonea tu con tus brazos que vengo harta de trabajar”: sodomía imperfecta y experiencia femenina en el siglo XVI» (pp. 149-168) la causa de Tomé Núñez i la seua esposa, la qual, en el context del seu procés per divorci, li va acusar d'intentar cometre amb ella el delictes contra natura. Des de la història de la criminalitat i la microhistòria, Marcelo Valenzuela Cáceres, de la Universidad de Las Américas de Xile, parla d'una al·legació fiscal —és a dir, el resum d'un procés judicial— de la Inquisició saragossana del Vuit-cents. El seu text, «“Perfecto o imperfecto”: el pecado-delito de sodomía en un alegato fiscal del Tribunal del Santo Oficio en Zaragoza, 1764» (pp. 169-182), exposa el cas d'Antonio de Villa, acusat per dos soldats per haver comés actes sodomítics tant al vas indegut com d'altres maneres, mostrant el coneixement que testimonis de tota mena tenien sobre el pecat de sodomia. Conclou el nostre itinerari «Solicitud nefanda en Guayaquil a finales de la época colonial: fray Antonio Rodríguez Plaza ante el Tribunal de la Inquisición de Lima» (pp. 183-207), a càrrec de Fabio Giovanni Locatelli, de la Universidad Laica Eloy Alfaro de Manabí, qui analitza el pecat nefand a l'actual Ecuador a través d'un altre delictes, el de sol·licitació, força inusual si ens referim a homes, al procés contra el pare Antonio Rodríguez Plaza.

Com hem comentat adés, una de les principals virtuts del llibre és aglutinar per primera vegada l'estudi de la sodomia a escala imperial, tenint en compte tant els territoris ibèrics com les seues colònies; això no obstant, trobem a faltar les terres europees de la Monarquia Hispànica: els Països Baixos —estudiats recentment en diverses publicacions per Jonas Roelens— i la península italiana, espai privilegiat per la seua abundant documentació i molt interessant pel que fa als estereotipus que circulaven per tot el continent sobre la popularitat dels actes sodomítics entre els seus habitants.

A més a més, l'increïble abast territorial no és l'únic atractiu de l'obra, sinó també la diversitat de metodologies i d'enfocaments. Els tretze autors componen una música coral on els instruments procedeixen de moltes branques historiogràfiques, des de la microhistòria a la història de la justícia i la criminalitat, passant per la història cultural, la història de gènere, la història de la sexualitat i la història social. Les partitures —les fonts— no són menys variades, atés que no només es reexaminen processos

judicials i altres causes penals que, tot i no guardar relació directa amb els comportaments contra natura, han permès conèixer millor eixes realitats i els imaginaris al seu voltant, sinó que també es posen sobre la taula tractats, actes sinodals, correspondència i diverses tipologies documentals inquisitorials.

Nefando imperio, en conclusió, és una aportació necessària i pionera al seu àmbit, destacant per la seua versatilitat i interdisciplinarietat, i que inicia una trajectòria que als anys vinents haurà de ser continuada tant pels mateixos coordinadors com per d'altres interessats en connectar territoris i històries comuns de repressió i dissidència. Fa pocs mesos ha vist la llum la *Historia de la homosexualidad masculina en España* coordinada per Francisco Vázquez García —a la qual seguirà en breu la seua contrapart dedicada a les dones—, reflex de la vitalitat d'aquesta línia d'estudis que mostra no sols la vigència del tema i l'interés que suscita a la societat, sinó també, des del punt de vista acadèmic, les seues enormes possibilitats per a conèixer millor la sexualitat nefanda al passat —i, per extensió, a nosaltres mateixos al present.

Ortells Miralles, Salvador (ed.); Josep Palàcios. *Home de lletres* (amb il·lustracions de Manuel Boix). València, Institució Alfons el Magnànim – Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació, 2025, 288 pàgines.
ISBN: 978-84-1156-110-5

José Martínez Tormo

El 13 de juny de 2024 se celebrava a l'Espai Joan Fuster de Sueca la jornada «Josep Palàcios, home de lletres», organitzada per la Càtedra Joan Fuster, la Institució Alfons el Magnànim i l'Ajuntament de Sueca. Una jornada a tall d'homenatge a l'autor que, malgrat no ser-hi present físicament, ho va ser en tots els vessants personals i professionals, i que va comptar amb l'anàlisi de diverses persones, proce-

dents no solament de l'acadèmia, que coneixien molt bé l'obra i vida de l'escriptor i editor suecà.

No és fàcil qualificar la figura de Josep Palàcios Martínez (Sueca, 1938–2025), ja que en ell es barregen (o, millor dit, es combinen) diferents perfils professio-

nals. En ell trobem l'escriptor que ho va ser de poesia, narrativa i també d'assaig; però també trobem el traductor, l'editor, el tipògraf i el bibliòfil. La persona de Palàcios, és clar, estava íntimament lligada al llibre. I era inevitable, en aquest sentit, que totes les aportacions realitzades en aquella jornada de 2024 trobaren la llum en format de llibre com a primera pedra dels estudis al voltant del polifacètic escriptor. Així, aquest volum, a cura de Salvador Ortells i publicat per la Institució Alfons el Magnànim de la Diputació de València, recull les aportacions de les persones que van participar en aquella jornada, més altres textos que complementen la radiografia de la seua vida i obra.

A través dels diversos textos ens trobem amb un Josep Palàcios provinent d'una família dedicada al cultiu de la terra que, amb només dènou anys, guanyava la Flor Natural en les II Justes Literàries de Sueca i que l'any següent obtenia el premi València de literatura, en la modalitat de poesia, amb el llibre *Les quatre estacions*, publicat l'any següent per la mateixa Diputació de València. Una primera carrera literària intensa i brillant que li va permetre iniciar una relació fecunda amb Joan Fuster, que li va obrir l'oportunitat de traduir els seus llibres al castellà i que li procurà contactes amb empreses editorials que li encomanarien altres tasques, tant de traducció com d'edició.

Com a editor destaca l'obra, feta conjuntament amb Manuel Boix i l'impressor Vicent Soler, del *Tirant lo Blanc* (1979-1986), una obra en quatre volums que ha esdevingut una referència bibliogràfica, no només en territori valencià, per la seua sublim execució editorial. Això és perquè, entre altres motius, aquesta obra consolida la relació de Palàcios amb un Manuel Boix que havia conegut de manera casual a la impremta Palàcios només un parell d'anys abans i que esdevindria, en paraules d'Antoni Furió, la seua segona epifania (la primera seria conèixer Joan Fuster) i el retrobament amb la literatura, amb l'inici d'una col·laboració fecunda en què artista i escriptor conformarien un tàndem imprescindible en la configuració de futurs catàlegs i llibres amb una exquisida cura editorial.

El recull de textos de *Josep Palàcios. Home de lletres* també ens permet aproximar-nos a la creació literària palatina, en la qual destaca sobre manera l'obra *Alfabet*

bet terminal. La seua obra es caracteritza, ens ho diuen els experts que participen en el volum, per una literatura en què res és definitiu, en què tot és provisional (i les diferents versions d'*Alfabet* en són un exemple) i que Palàcios corregeix i revisa insistentment de manera infinita. Palàcios atribuïa a l'escriptura, en paraules de Maria Dacsà, dues funcions: la capacitat destructiva d'altres textos i la capacitat reproductiva que ha copiat clàssics versionant-los. Però és que Palàcios pretenia que la persona que llegira els seus textos participara activament en la construcció del llibre, actuant, com diu Jaume C. Pons, com un escriptor-estímul, com un autor que, en llegir-lo, incentiva, inclina, convida a crear, amb el que donen ganes de llegir i, alhora, ganes d'escriure. Però en la literatura de Palàcios està ben present el seu perfil editor; ens ho recorda Joan Todó quan menciona com l'escriptor pensava el llibre sencer i no tan sols el text, posant cura en el títol, el colofó, les cobertes i el llom, i dedicant una atenció especial als paratextos, intentant atraure el lector i lectora a aquells textos tradicionalment considerats complementaris i als quals la majoria de persones no prestem gaire atenció. I és que, en paraules de Joan Todó, l'univers literari de Palàcios es basa en la literatura que tracta sobre les mateixes lletres, però apal·lant sempre a un lector futur.

Un dels grans valors del llibre que ens ocupa és la seua visió coral i multidisciplinària. Deu autors i autores, provinents de diversos espais geogràfics i acadèmics, conformen un conjunt de deu textos que s'acosten a la vida i obra de Josep Palàcios. Així, se n'ocupen del seu perfil personal i professional Antoni Furió, Francesca Cerdà, Martí Domínguez i Abel Guarinos; del seu univers literari Joan Todó, Jaume C. Pons i Salvador Ortells; i de la seua obra, especialment *Alfabet* i *Alfabet terminal*, Maria Dacsà i Adrià Pujol. Uns textos que comptem amb el pròleg de Salvador Ortells i Carme Gregori, responsables de la jornada original celebrada l'any 2024. Aquests textos es complementen finalment amb un catàleg de l'obra de Josep Palàcios a cura d'Antoni Furió que n'actualitza un que va fer ell mateix en 1988, si bé en aquest cas centrat únicament en la producció literària i deixant de costat la producció editorial.

Déiem que la jornada, i per tant aquest llibre que ens ocupa, era un homenatge a l'escriptor de Sueca, amb informació i estudis sobre la seua persona i la seua obra, però aquest homenatge no podia deixar de banda el perfil d'editor de Josep Palàcios. D'aquesta manera, el llibre, maquetat per Pep Aranda amb la col·laboració d'Abel Guarinos, fa un homenatge a les edicions que el mateix Palàcios va coordinar en vida; així, per exemple, és fàcil veure en el disseny del volum la inspiració de la col·lecció «Fonts històriques valencianes» que el mateix Palàcios va dissenyar per a Publicacions de la Universitat de València.

Però l'homenatge no es queda ací, ja que els textos s'acompanyen d'un ampli conjunt d'il·lustracions cedides per Manuel Boix per a l'ocasió. Imatges de la seua obra individual (i de l'obra compartida amb Palàcios) que insisteixen en la relació Palàcios-Boix que es troba en l'origen de diverses creacions i llibres i en projectes editorials dels que qualsevol bibliòfil voldria tindre entre les prestatgeries de la seua col·lecció, i que completen aquesta singular remembrança estètica. La part gràfica del llibre es completa amb algunes fotografies del sempre hermètic i poc fotografiat Palàcios, una cir-

cumstància que, per això mateix, aporta un valor documental afegit al volum.

El 20 d'abril de 2025, mentre es treballava en el llibre, Josep Palàcios va faltar a la seua localitat natal. Com passa prou sovint, el reconeixement comença amb la desaparició. Però, tot i que ens trobem davant un autor clarament invisibilitzat (probablement també pel seu hermetisme i la poca afició a la projecció social), aquest llibre ens mostra que abans que morira ja hi havia un reconeixement a la seua obra i a la seua tasca literària i professional, i oportunament es va treballar perquè el mateix Palàcios en fora conscient. Pot ser que aquest llibre, més enllà d'algunes publicacions i estudis certament dispersos, pose un poc d'ordre i actue, no només com a primera referència bàsica, sinó també com a incentiu per a estudiar i aprofundir en la persona i obra de Josep Palàcios. Ens trobem, en definitiva, davant un llibre-homenatge que pretén ser, com el seu homenatjat, un llibre-estímul, un llibre que ens esperone a llegir Josep Palàcios i, alhora, ens done ganes d'investigar i d'escriure sobre ell; un text que estiga en constant escriptura i revisió i que interpel·le no només a un lector futur, sinó a futurs descobridors i investigadors de la seua obra.

Gisbert, Susana, *Exercir la justícia amb perspectiva de gènere*, Institució Alfons el Magnànim, Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació, 2026, 161 pàgines. ISBN: 978-84-1156-069-6

Agustín Zaragoza Granell
Professor de Filosofia i Agent d'Igualtat

L'imperatiu de la mirada: la pedagogia jurídica de Susana Gisbert contra l'oblit i el biaix

Dins del panorama bibliogràfic actual sobre el feminisme i el dret, l'obra de Susana Gisbert, *Exercir la justícia amb perspectiva de gènere* s'erigeix com una peça fonamental de l'assaig jurídic contemporani. Gisbert, fiscal especialista

en violència de gènere i veu imprescindible en el debat públic valencià, aconsegueix en aquest volum una fita complexa: traduir l'hermètica litúrgia jurídica a

un llenguatge didàctic i accessible per a la ciutadania no versada en lleis, sense perdre ni un bri de rigor acadèmic.

1. La justícia com a projecte ètic i pedagogia civil

En el pensament contemporani, sovint cometem l'error de considerar el dret com un sistema tancat de normes, una arquitectura freda aliena als batecs de la societat. Tanmateix, aquesta obra ens recorda que la justícia és, per damunt de tot, un projecte ètic en construcció permanent. Gisbert desplega una profunda vocació pedagògica que connecta directament amb la necessitat d'una educació en valors que no es limite a l'aula, sinó que impregne les institucions.

L'autora no es limita a descriure la llei; la dota de sentit humà. Aquesta «reeducació» social és el cor del llibre, actuant com un pont necessari entre el rigor del codi i la realitat del carrer. És una invitació a desaprendre els biaixos que, històricament, han convertit la justícia en un territori hostil per a la meitat de la població.

2. L'elegància de la crítica i la traducció del dret

Resulta revelador comparar aquest text amb altres referents de la crítica feminista al sistema judicial. Si pensem en la cèlebre obra de Beatriz Gimeno *Misoginia judicial* (Catarata, 2022), hi trobem una impugnació frontal i descarnada de l'estructura patriarcal a través de l'anàlisi de casos públics on el sistema ha fallat estrepitosament. Tanmateix, Susana Gisbert tria un camí diferent: el de l'exegesi didàctica.

Mentre que Gimeno posa el focus en la ferida del sistema, Gisbert es dedica a una tasca de traducció fonamental per a la salut democràtica. L'autora converteix l'hermètica legislació en matèria de perspectiva de gènere en un llenguatge divulgatiu i plenament accessible. No obstant això, aquesta simplificació no implica una pèrdua de complexitat; al contrari, Gisbert basteix la seua anàlisi sobre una polifonia de recursos. El text s'allunya de la fredor del

manual tècnic per recolzar-se en sentències clau, però també en la literatura, en declaracions institucionals i en testimonis que humanitzen la norma. Aquesta metodologia permet que el lector no sols compregui el «què» de la llei, sinó el «perquè» de la seua necessitat vital. És, en definitiva, la transició de la denúncia del biaix a la construcció d'una nova consciència jurídica.

Aquesta maduresa és fruit d'una evolució notable des de la seua obra anterior, *Balanza de género* (2018). Si en aquell text el focus era la descripció del símptoma —la soledat de la víctima—, en aquest nou volum l'impuls reflexiu es transforma en una arquitectura pedagògica robusta. Hem passat de narrar el dolor a proporcionar el mapa i l'utilitat intel·lectual necessari per a transformar les institucions des de dins.

3. La justícia davant l'espill de la postveritat: el repte del negacionisme

Un dels passatges més lúcids i interpel·ladors del llibre és aquell en què Gisbert analitza el context social actual, marcat per un preocupant repunt del negacionisme de gènere. L'autora ens alerta citant les dades de l'estudi de la FAD (Fundació Reina Sofia): tot i que el 74,2% de la joventut identifica la violència de gènere com un problema molt greu, coexistim amb una «reculada» discursiva inquietant.

Segons l'estudi, un 44,7% dels nois joves sosté postulats masclistes que sovint passen desapercebuts en el soroll digital: la idea que el feminisme busca «perjudicar els homes» o que no s'ocupa de problemes reals, actuant com una simple eina política. Gisbert combat aquesta deriva no amb l'exaltació, sinó amb la veritat jurídica. Demostra que la perspectiva de gènere no és un atac contra l'home, sinó un mecanisme de reparació democràtica. Rompre aquests mites des de la mateixa institució judicial és l'única manera de recuperar la confiança d'una generació intoxicada pel relat de la reacció.

4. Una cartografia normativa integral

El llibre s'estructura com una guia de navegació per

l'ordenament jurídic, desglossant l'índex amb una claredat meridiana:

- Marc constitucional i antecedents: la igualtat com a valor superior.
- Llei integral i pacte d'estat: la resposta política i jurídica a una realitat sagnant.
- Dret penal, civil i processal: la transversalitat de la norma aplicada a cada àmbit.
- Declaracions internacionals: amb especial èmfasi en el Conveni d'Istanbul com un puntal de la protecció dels drets humans.

L'anàlisi de Gisbert sobre el dret civil i processal permet observar com operen els biaixos en casos concrets, com l'estudi de la publicitat sexista o la definició de la violència econòmica —aquell control dels recursos que aniquila l'autonomia de la dona.

5. La memòria dels fets: de Nevenka a la Manada

Gisbert dedica espais fonamentals a analitzar la trajectòria de la nostra consciència jurídica a través de casos que han marcat un abans i un després. El cas Nevenka apareix com l'espill d'una societat que castigava la víctima per la seua gosadia de denunciar un poderós. Per contra, la sentència de la Manada s'estudia com el punt de ruptura on la societat civil va exigir que el dret entenguera, finalment, la psicologia de la víctima i la naturalesa de l'agressió sexual. Aquest estudi comparatiu permet copsar el camí recorregut, però també ens alerta sobre el perill de la involució.

6. L'arquitectura de la paraula: un glossari per a la llibertat

Conscient de la distància entre el llenguatge forense i el carrer, Gisbert tanca el volum amb un glossari de termes d'una utilitat extraordinària. Definir és, en realitat, un acte de poder i d'emancipació. Explicant conceptes com CEDAW, delictes d'odi, la llei del «només sí és sí» o la llibertat sexual, l'autora ens dota de les eines per a no perdre'ns en la manipulació terminològica.

Especialment punyents són les definicions de suïcidi masclista, violència institucional o violència vicària. En el glossari, aquestes paraules deixen de ser abstraccions per convertir-se en realitats que el dret ha d'anomenar per a poder erradicar. És ací on el llibre es confirma com un manual d'apoderament ciutadà.

7. Conclusió: un mandat de justícia real davant la reacció

Les conclusions que extraïem de l'obra són tan nítides com interpel·ladores. En un temps d'ofensiva negacionista, on proliferen discursos que alimenten la falsa percepció d'una «pèrdua de drets» per part dels homes —una idea que, segons els baròmetres recents, ha arrelat de forma inquietant entre les generacions més joves—, l'obra de Gisbert esdevé un exercici de legítima defensa democràtica.

Cal difondre amb rigor i coneixement que la justícia amb perspectiva de gènere no és, en absolut, una eina punitiva contra l'home, sinó un mecanisme d'equitat que ens dignifica a tots i totes. Gisbert desmunta amb l'evidència del dret qualsevol prejudici reactiu i ens recorda que la perspectiva de gènere no és un desig volitiu ni una concessió política: és un mandat legislatiu que obliga tots els poders públics.

L'autora conclou amb una premissa que hauria de ser el punt de partida de qualsevol debat honest sobre la matèria: «la perspectiva de gènere no és afavorir les dones ni donar privilegis per damunt dels homes, sinó remoure els entrebancs que impedeixen que la igualtat siga real i efectiva». *Exercir la justícia amb perspectiva de gènere* és, en definitiva, un tractat d'esperança racional. Susana Gisbert ens ensenya que la justícia, si no és capaç de reconèixer les desigualtats estructurals que l'envolten, corre el risc de convertir-se en un simple simulacre de la seua pròpia essència. Una obra imprescindible que honra la tradició d'assaig de la Institució Alfons el Magnànim.

Pérez García, Pablo, *Fuego, furor y fe. Europa en llamas (1450-1525). Rebeldía y lucha social en Sagunt y el Camp de Morvedre*, València, Tirant Lo Blanch, 2023, 286 p. ISBN 978-84-1183-266-3

Guillermo López Juan

University of Northern British Columbia

L'editorial Tirant Humanidades va publicar en 2023 *Fuego, furor y fe. Europa en llamas (1450-1525). Rebeldía y lucha social en Sagunt y el Camp de Morvedre*, de Pablo Pérez García, catedràtic d'Història Moderna a la Universitat de València. L'obra presenta una notable bicefàlia temàtica: combina un estat de la qüestió sobre les revoltes populars a l'Europa en trànsit entre la baixa edat mitjana i el període modern amb una anàlisi centrada en la realitat ibèrica del mateix període. Els dos primers capítols glossen les principals revoltes europees; a partir del tercer, l'enfocament es desplaça cap a la península. Els corol·laris del llibre són un capítol sobre les Germanies de València, a les quals l'autor ja va dedicar un altre treball en 2017, i el de tancament, sobre el desenvolupament i l'impacte d'aquesta revolta a Sagunt i la seua comarca.

El treball de Pérez es caracteritza, en la primera part, per un domini clar de la bibliografia sobre les revoltes a l'Europa coetània i per una admirable capacitat de síntesi. L'estat de la qüestió recull les principals aportacions acadèmiques sobre el fenomen, procedents no solament de la història moderna (que predomina, per raons òbvies), sinó també de la sociologia empírica i estructuralista i, en menor manera, de la història medieval. La tesi fonamental de Pérez funciona: l'esclat de revoltes populars en el període 1450-1525 s'explica per les tensions generades pel creixent desenvolupament de l'estat no com a entitat fiscal, sinó en el seu desplegament com una estructura que permea totes les àrees de la vida. Aquest procés, unit a un creixent desenvolupament econòmic que també va tindre víctimes i a l'increment de les desigualtats, hauria portat a una fase de rebel·lia política popular.

S'hi aprecia, d'altra banda, l'honestat de l'autor a l'hora de reconèixer que les revoltes del període són el fruit de factors estructurals i de circumstàncies de caràcter local o regional, irreductibles a explicacions mecanicistes centrades ja des del punt vista polític, el social o l'econòmic. La influència de qüestions religioses (corrents de pensament mil·lenarista o escatològic, la vehiculació del descontentament camperol a través del llenguatge religiós) troba l'espai en una historiografia potser dominada per un mecanicisme excessiu, unes vegades cliomètric i d'altres, sociològic. El cas hussita o la revolta dels camperols alemanys, on Thomas Müntzer i les seues prèdiques són inseparables del malestar social, il·lustren aquesta dimensió religiosa del conflicte.

En el capítol següent, Pérez passa a l'acció. A través d'un elenc bibliogràfic formidable, repassa les principals revoltes europees del període: les urbanes, primer; després, les camperoles, dividides entre germàniques i no germàniques per l'estat extraordinàriament sollevantat del camp alemany entre els segles XV i XVI, i, finalment, la guerra dels camperols, que té el seu propi epígraf.

En el capítol tercer, l'autor se centra en la península Ibèrica per a abordar revoltes que tingueren uns orígens tan diversos com el perfil social dels seus líders i participants: la revolta forana mallorquina, protagonitzada pel camperolat de l'illa i anticipada

per disturbis notables anteriors (notablement, l'assalt a la jueia de Palma de 1391); la revolta *irmandinha*, amb centre a Galícia, que va coalitzar en la seua repressió les corones de Castella i Portugal; les guerres dels remences a Catalunya, un conflicte perllongat que, atípicament en el context europeu, es va saldar amb la victòria dels rebels i la supressió de la servitud, en part per la seua instrumentalització per part d'un rei enfrontat a les institucions del principat; la rebel·lió de Las Alpujarras, protagonitzada pels musulmans de Granada en l'epíleg de la conquesta del regne nassarita, i la rebel·lió de les Comunitats de Castella i la Germania de Mallorca, a les quals dedica un espai i una intensitat particulars.

El capítol quart se centra en una revolta a la qual l'autor ha dedicat una atenció particular al llarg de la seua carrera: la Germania de València. Pérez García sintetitza ací el que ja proposa en altres treballs (més extensos o més concrets en els objectius) com a avantsala a la veritable aportació historiogràfica del llibre: el capítol cinqué, sobre l'esclat de la rebel·lió a Sagunt i al Camp de Morvedre. Aquest capítol, que ocupa mig centenar de pàgines, constitueix un exemple cada vegada més rar d'un producte acadèmic en vies de desaparició: l'article o el capítol de llibre extens. Sense assolir l'extensió d'una monografia, hi ha fenòmens o processos que requereixen, per a poder tractar-los, d'una major extensió, ara negada per la tirania dels articles de 10.000 paraules, en els quals l'aparell crític, la citació documental o el desenvolupament narratiu són anatema.

La part de tancament del llibre és, amb diferència, la seua principal aportació historiogràfica. L'autor es desplaça de la síntesi bibliogràfica a l'anàlisi pròpia com a historiador. Les aportacions, que recons-

trueixen la revolta al nivell comarcal (i del mateix Sagunt, d'importància decisiva per a la història del regne), s'observen també en l'abundant aparell crític, que supera les huit-centes notes i en el qual, en els dos últims capítols, apareixen citacions abundants a documentació primària. La prosa de Pérez, solvent i precisa al llarg de l'obra, abandona el telescopi per centrar-se en qüestions que ha dilucidat ell mateix, i ja no a través de fonts secundàries. Així, el que trobem al final no és tan sols la principal aportació original de l'obra, sinó també la més pròxima a l'autor, el centre de les seues passions historiogràfiques.

Clouen el llibre un apèndix utilíssim sobre revoltes i rebel·lions a Europa i, finalment, les notes, que en aquest treball no es troben al peu, ni al final de cada capítol, sinó al terme de l'obra. El treball de Pérez és, sense cap dubte, un producte historiogràfic excel·lent: ben documentat en la part bibliogràfica, producte d'un treball d'anàlisi minuciós en els dos últims capítols, i escrit de manera excel·lent en la integritat. Això en una època en què la fraseologia rutinària dels grans models del llenguatge comença a emergir, a cop de coma més gerundi, o del constant ús d'adversatives, en els treballs de tants altres historiadors. Resulta difícil, però, enquadrar la monografia en un gènere o nínxol específic: meitat síntesi, meitat obra d'anàlisi original, el seu ús és (com el mateix plantejament del llibre) bicèfal: serveix tant per a planificar cursos o classes avançades en història social baixmedieval i moderna, a la qual cosa contribueix un generós aparell de recursos gràfics, com per a actualitzar-se en el camp. Es tracta, en tot cas, d'un treball accessible: massa acadèmic per a considerar-se divulgatiu, però prou expansiu en els objectius i ben escrit per a apel·lar al públic no especialitzat.

SOBRE L'ACTUALITAT CULTURAL

Coordina: **Carles Senso**

Francesc Almela i Vives (1901-1967): Crònica d'una recuperació històrica i l'anàlisi de l'Escriptor de l'Any 2026 (Imma Cerdà)

José Ballester Gozalvo: viatge de tornada

El MuVIM reviu la memòria del Sant Calze de València i descobrix les seues múltiples significacions

El SARC reparteix 4 milions per projectar la cultura a tots els pobles

Ciència i patrimoni: les claus de l'acció del Museu de Prehistòria de València

La Diputació s'endinsa en la història d'Amparito Roca, el centenari pasdoble de Jaume Texidor

FRANCESC ALMELA I VIVES (1901-1967): CRÒNICA D'UNA RECUPERACIÓ HISTÒRICA I L'ANÀLISI DE L'ESCRITOR DE L'ANY 2026

L'any 2021 l'Acadèmia Valenciana de la Llengua va designar Francesc Almela i Vives com a Escriptor de l'Any 2026, una decisió que no només honora un home de lletres, sinó que pretén rescatar la figura d'un humanista polifacètic que va personificar l'Edat de Plata de la nostra cultura. L'article pretén desgranar, a través dels informes de la comissió organitzadora, la trajectòria vital de l'autor, les raons profundes de la seua tria i el programa d'activitats que tornaran a situar Almela i Vives al centre del cànon valencià.

I. Biografia: El trajecte d'un intel·lectual en temps de ruptura

Francesc Almela i Vives va néixer a Vinaròs el 9 de novembre de 1901. Tot i que durant bona part de la seua vida ell mateix va difondre l'any 1903 com a data del seu naixement, la investigació documental de la seua partida de naixement ha permés establir amb certesa la data real. L'anècdota cronològica reflectix, potser, una voluntat de l'autor per modelar la seua pròpia identitat en un segle que el portaria per camins tortuosos.

Orfe de pare des de l'any 1914, Almela es va veure obligat a compaginar la seua formació amb la subsistència econòmica. La necessitat el va portar a treballar com a amanuense en una notaria de València, una experiència que els estudiosos actuals consideren fonamental per al seu futur com a investigador; allà va forjar una precisió documental i un rigor en la gestió de papers que aplicaria posteriorment a l'Arxiu Municipal.

Llicenciat en Filosofia i Lletres, especialitat en Història, per la Universitat de València, la seua joventut va estar lligada irremeiablement al periodisme professional. Des del 1918 va formar part de la redacció de *La Correspondencia de Valencia*, on va ocupar diversos càrrecs fins a la desaparició del diari el 1939. L'any 1927 va ser clau en la seua vida personal i intel·lectual: es va casar amb Josefa Peris Yarza, *Pe-pita*, amb qui tindria el seu fill Paco el 1929, i va iniciar una febril activitat com a dinamitzador cultural.

La Guerra Civil va representar la fractura definitiva de la seua generació. Almela es va convertir en un «home tallat o trencat» per la guerra. Durant el conflicte, la seua participació en el salvament del tresor religiós de València i de la imatge de la Mare de Déu dels Desemparats li va valdre el reconeixement oficial posterior, però no el va salvar de processos de depuració política. L'any 1939, va ser sancionat per l'Asociación de la Prensa de Valenciana amb la privació de drets durant dos anys. Acusat d'haver escrit versos per a les falles antifeixistes de 1937 —signant com a *Quiquet*— i de la coautoria de l'obra de teatre *Lenin*, Almela es va veure forçat a un exili interior.

Davant la impossibilitat de continuar amb el periodisme de trinxera, el 1941 va obrir la Librería Valenciana al carrer de les Comèdies, que es convertiria en un refugi per a bibliòfils i un centre d'estudis històrics encobert. Malgrat les dificultats i la vigilància persistent del Tribunal de Masoneria fins a 1953, Almela va mantenir la seua tasca de recerca; no seria però fins a la seua maduresa que recuperaria el prestigi institucional: nomenat cronista oficial de la ciutat de València el 1963 i fill adoptiu el 1966. Va morir de manera sobtada el 24 de setembre de 1967, deixant darrere seu un llegat monumental de més de cent cinquanta títols.

II. Motivacions de l'AVL: Per què l'Escriptor de l'Any 2026?

La designació d'Almela i Vives per part de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua respon a diversos objectius estratègics definits per la Comissió de l'Escriptor de l'Any, composta per Àngel-Vicent Calpe, Josep Palomero i Àngels Gregori. Segons l'informe oficial, les motivacions són:

Combatre l'oblit generacional: Sis dècades després de la seua mort, Almela és un desconegut per a les noves generacions, malgrat haver estat un autor central en la cultura del segle XX.

Reivindicar l'humanisme de l'Edat de Plata: Almela representa el model d'intel·lectual total que transita entre la poesia avantguardista, el periodisme de masses i la investigació històrica rigorosa.

Portada del número 3 de *Taula de Lletres Valencianes* (1927) (BVNP). En el sumari, col·laboradors habituals: Salvador, Almela, Perucho, Navarro Borràs, Cebrian, Miquel Duarn, Asins.

Coberta del llibre de poesia d'Almela. (BVNP. Fons Adolf Pizcueta)

Fullet de mà de la representació de *Lenin* al Teatro Chueca de Madrid (1936) (BVNP. Fons Desfilis)

Valorar el llegat lingüístic: Com a signant de les Normes de Castelló de 1932 i impulsor de projectes com *Taula de Lletres Valencianes*, Almela va ser una peça clau en la modernització i normativització del valencià.

Rescatar la baula de la cadena: En paraules de Joan Fuster, Almela és una anella fonamental de la tradició literària valenciana que corria el risc de quedar a l'ombra de figures més mediàtiques de la seua pròpia generació.

III. Un polièdre intel·lectual: Les múltiples dimensions d'Almela

L'anàlisi dels arxius permet subdividir la tasca d'Almela en quatre vessants que l'AVL ha volgut destacar en la seua programació:

1. El periodista total

Dominà la premsa valenciana durant mig segle, des de la crònica taurina fins a la crítica d'art. El seu ús dels pseudònims és llegendari: *Franałvi* per a temes quotidians, *Frank* o *Equis* per al periodisme espor-

tiu, *Cimex* per a la crítica d'art, i *Juan Plaza* per a la història de les corregudes de bous. Fou un pont entre la premsa de València i la de Barcelona, col·laborant assíduament en *El Día Gráfico*, *Mirador* i el *Diario de Barcelona*.

2. L'activista cultural

Va ser el cervell darrere de *Nostra Novel·la* (1930-1931), una col·lecció de narracions breus que pretenia crear un mercat de lectors en valencià i forjar nous novel·listes. El seu compromís amb la llengua el portà a dirigir *Taula de Lletres Valencianes* en la seua etapa final, un espai des d'on lluità contra l'anarquia ortogràfica.

3. El literat i bibliòfil

La seua obra poètica transita des de la tradició fins a l'avantguarda amb títols com *L'espill a trossos* (1928), *Joujou* (1933) i *La columna i les roses* (1950). En el teatre, obres com *La muller enganya al marit* o el polèmic *Lenin* mostren la seua capacitat per a connectar amb els corrents dramàtics del seu temps.

4. L'investigador i cronista

El seu treball a l'Arxiu Municipal li permeté publicar desenes de monografies fonamentals sobre la història local, com *El Llibre del Mustaçaf* o els estudis sobre la xufa i el paper a València. Fou un referent en la preservació de la història de les Falles i de la indumentària tradicional.

IV. Programa d'activitats per a l'Any Almela i Vives 2026

Malgrat haver patit retallades pressupostàries, el programa de l'Escriptor de l'Any és d'una gran ambició. Les activitats principals confirmades en els informes de la Comissió són:

EXPOSICIONS:

Exposició de sala: Centralitzada a l'ETNO, Museu Valencià d'Etnologia, en el Centre Cultural la Beneficència, centrada en el concepte d'humanista de l'Edat de Plata.

Exposició itinerant: Composta per 12 panells enrollables sota el lema «Francisc Almela i Vives, humanista de l'edat de plata», que recorrerà municipis de tot el país. Inaugurada oficialment el 8 d'abril a Vinaròs, es preveuen vora setanta itineràncies. L'exposició s'acompanya d'un quadern de mà i un lot de publicacions de l'Escriptor de l'Any.

PUBLICACIONS:

Epistolari: L'edició d'una selecció de la seua correspondència sota el títol *Vostre afectíssim amic i servidor*, dins la col·lecció «Recerca» (núm. 28) a cura de Josep Palomero. L'obra recull part de les 1.431 cartes que l'autor conservava, i que reflectixen els seus vincles amb Josep Maria de Casacuberta, Carles Salvador, Artur Perucho, Joan Fuster o Max Aub.

Miscel·lània d'estudis: Un volum de referència de 300 pàgines dins la col·lecció «Recerca» (núm. 29), coordinat per Àngel-Vicent Calpe, que recull 23 estudis monogràfics sobre totes les seues facetes.

Còmic: Publicació d'una biografia en format còmic (col·lecció «Gràfica» núm. 33) amb guió de Josep Palomero i Miguel Carlos Muñoz i il·lustracions de Daniel Olmo.

Reedició poètica: Reedició de la seua *Obra poètica* en col·laboració amb la Institució Alfons el Magnànim. A més del tiratge necessari per a les itineràncies i altres activitats, es preveu una tirada de 400 exemplars que abastiran els 20 clubs de lectura comarcals a través del conveni signat amb el Col·legi Oficial de Bibliotecaris i Documentalistes de la Comunitat Valenciana.

Coberta del llibre *Las Fallas* (1949) que incloïa una fotografia del cos central de la Falla de la plaça de la Reina (1948) sobre la crisi de la vivenda. (BVNP Fons Almela i Vives)

Façana de la Librería Valenciana (BVNP)

Diferents publicacions d'Almela i Vives (BVNP)

RECURSOS DIDÀCTICS:

Unitat Didàctica: Elaboració d'una guia de 60 pàgines adreçada a l'alumnat d'ESO i Batxillerat, redactada pel professor José Ricardo March Arnao, que explora Almela com a periodista, literat, activista i investigador (col·lecció «Didàctica» núm. 19).

PROJECTES DIGITALS:

Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes: Creació d'un portal específic dedicat a l'autor dins de la Biblioteca d'Autors Valencians.

Participació en diverses edicions de la Plaça del Llibre: Alacant, Castelló, Gandia, Horta Sud, València, Montcada, Picassent. A més de Litterarum a Morella i Móra d'Ebre

Participació en la Fira del llibre de València. On poder mostrar les publicacions de l'Escriptor de l'Any

Ruta literària en la ciutat de València. Repetint l'experiència de 2025, amb la ruta literària de Maria Beneyto, s'està treballant amb l'Ajuntament de València per a crear dotze parades al llarg de la ciutat amb el text que contextualitza la ruta a càrrec d'Alexandre Bataller.

Viquiprojecte: Millora de la presència de l'autor a la Viquipèdia a través del Viquiprojecte: Escriptors de l'Any. Hi ha prevista una viquimarató tot seguit la ruta literària a la ciutat de València.

PRESENCIA EN LES XARXES SOCIALS

Fragments dels seus escrits, especialment de poesia, s'usaran per a felicitar el Dia del Llibre, el Dia de la Llengua Materna, el 9 d'Octubre i altres efemèrides a través de les xarxes socials (Facebook, X, Instagram i Bluesky) de l'Acadèmia.

V. L'Arxiu Almela i Vives: El cor del llegat

Bona part de les activitats esmentades no serien possibles sense el vastíssim arxiu que l'autor va llegar i que hui es custodia a la Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu al monestir de Sant Miquel dels Reis. Ordenat inicialment per l'investigador Juan Bautista Codina Bas, el fons és una mina d'informació inèdita que inclou originals mecanografiats, fotografies d'època i la correspondència que ha permés reconstruir la xarxa intel·lectual del segle xx.

L'epistolari, en particular, revela la seua relació dialèctica amb figures com Artur Perucho —qui l'incitava a escriure una gran *Història de València* des de postulats liberals— o Carles Salvador —qui el consultava per a millorar la seua prosa avantguardista—. També mostra els moments més foscos, com les cartes enviades a Federico García Sanchiz demanant auxili durant el procés de depuració postguerra per evitar la seua degradació professional a l'Ajuntament.

En conclusió, l'Any Francesc Almela i Vives 2026 no és només un exercici de nostàlgia literària. És, com indiquen els documents de l'AVL, una oportunitat per a comprendre millor la València moderna a través d'un home que va fer de les paraules una finestra oberta al món, malgrat els intents dels seus contemporanis per tancar-les. El rescat d'este humanista ens recorda que la cultura és una cadena d'anelles, i que sense Almela i Vives ens mancava una peça essencial per a entendre qui som hui.

Imma Cerdà (AVL)

JOSÉ BALLESTER GOZALVO: VIATGE DE TORNADA

Tota història digna de ser filmada ha de tindre un gloriós punt final, un tancament rotund, un clímax definitiu. José Ballester Gozalvo, quasi un desconegut fins fa no res, va ser homenatjat i soterrat amb els honors d'un cap d'Estat, al costat de la seua dona Teresa Molins Gausach, el 6 de setembre de 2025, entre la llotja de l'estadi Ciutat de València, la llar del Llevant UE, i el cementeri del Cabanyal. Mig segle després de la seua mort prop de París, finalment descansaven amb vistes a la mar. Va ser un dia festiu, gens crepuscular, el final del llarg camí: una fita en la intrahistòria de dos famílies, un dia marcat en roig en la vida de l'equip valencià més antic.

La data no és casual i tampoc ho és l'espai. Res hi ha d'accidental en este viatge de tornada. 6 de setembre. Just 116 anys després des que un jovenet Ballester fundara oficialment el Llevant Football Club, radicat al Cabanyal de València, antecessor de l'actual Llevant Unió Esportiva. Així de rodó, com un baló de futbol, va ser el final d'una aventura de més d'un segle. Però com passa amb les grans històries, el vertader interès està a conèixer on, com i quan va començar tot. Qui era José Ballester Gozalvo?

* * *

Un inici canònic ens transportaria a 1893, quan en el Cabanyal va nèixer el segon dels tretze fills del mestre Vicent Ballester Fandos i la seua dona Enriqueta. El primer dia de la vida d'un homenot valencià que faria de quasi tot: mestre, pedagog, escriptor, regidor, diputat en Corts, alcalde, alt càrrec del Govern de la II República Espanyola, conspirador durant la guerra, agitador en l'exili...

Però per tindre notícia d'ell caldria esperar fins a 2009, perquè esta biografia immensa havia quedat sepultada pel vent de la Història. La primera resurrecció de José Ballester Gozalvo es va produir, irònicament, al voltant d'un estadi. El fet menys rellevant de la seua biografia, l'anècdota de joventut, seria la clau que obri al nostre personatge l'armari de l'oblit. En 2009, el llevantinisme celebrava el Centenari del seu club en les circumstàncies més adverses. Totes les publicacions al voltant de l'efemèride (un colossal esclafit literari) varen rescatar una dada inèdita. L'antic Llevant FC, radicat a la façana marítim de València, havia sigut impulsat i fundat per aquell jovenet hiperactiu: Pepet Ballester. A més de jugar, ell i els seus germans redactaren els estatuts en un exemple de precocitat i inscriviren la societat davant l'autoritat administrativa.

Aquella troballa, un nom consignat en un registre antic, un fet administratiu menor, va facilitar la primera 'resurrecció' de José Ballester Gozalvo. De sobte, el Llevant descobria que tenia un fundador; de manera inesperada, el seu nom il·lustre que havia estat imprés al costat del d'Azaña, Cervantes o Lope de Vega en homenatges i conferències en l'exili francès, tornava a cobrar vida. 40 anys després de la seua mort. Pel motiu més insospitat. En el 'temps de descompte', quan els pocs familiars que l'havien conegut en vida (a ell i a la seua dona Tereseta) començaven a ser grans, aquell prohoms es van aferrar a la vida, a la vida civil.

Futbol i memòria es barrejaren en aquelles obres que en principi només havien de parlar d'esport. Hi havia gols, sí, però també justícia, veritat i reparació. Recordem com era 2009. Estirant el fil de Ballester arribarem al nus d'una Història d'Espanya que començava a desfer-se aquells dies, quan el Govern espanyol presidit per Rodríguez Zapatero havia posat en marxa la Llei de Memòria Històrica. Un grup de

periodistes, historiadors i professors de diferents matèries no ens quedarem en l'anècdota. Espigolarem llibres i registres per rescatar els fets darrere d'aquell nom. Ballester havia sigut un home polifacètic que va deixar petjada en camps com la Pedagogia, el Dret o la Política. Catedràtic de l'Escola Normal en Soria, Segovia o Toledo. Renovador pedagògic. Ateneïsta en Madrid. Regidor en València. Primer alcalde republicà en Toledo. Advocat de desafortunats. Diputat en les Corts Constituents de la II República. Director general d'Ensenyament de Primària. Alt funcionari de l'Exèrcit durant la guerra. Desterrat. Alt càrrec del Govern de la República en l'Exili. Humanista en la Lliga de Defensa dels Drets Humans. Dinamitzador de la comunitat espanyola en París a través de l'Ateneu Iberoamericà. Editor. Maçó. Responsable de la biblioteca espanyola del Parlament francès. Amic de Machado, de Camus, de Herriot, de Mitterrand...

Hi havia una biografia notable per exhumar de qui va ser un important valencià en l'exili, com el seu inseparable Gascó Contell, a qui va estar estretament unit fins a la tornada d'este últim a València.

* * *

Les celebracions del Centenari del Llevant terminaren en 2010, amb un ascens a la Primera Divisió. Però Ballester va continuar amb nosaltres, com un trofeu major. La seua reparació es va convertir en una qüestió personal per a uns quants. Hi havia massa dolor en la seua vida per a mirar a altre costat. Reverbaven els seus escrits, la seua indignació, la seua ànima devastada. Com tants altres, Ballester va agafar la senda del poeta en 1939 sense poder evitar «volver la vista atrás». El dolor brollava dels seus poemes: «Esta ausencia obligada soy yo quien la ha causado; de mi vida pasada solo dolores has saboreado», li escrivia a sa mare en uns versos inclosos en *En el destierro*, un llibre editat en Montpel·lier en 1945.

Ballester va patir doblement la distància, sabent com sabia a més el calvari que va passar la seua família. El nou règim feixista va acarnissar-se amb el seu llinatge, dedicat majoritàriament a l'ensenyament. Mestres i polítics. Gent perillosa. El seu germà Víctor va patir tres vegades el sinistre «paseillo». Les seues

germanes varen ser «depurades». Els pesava el seu cognom, la proximitat a «sus hermanos los Gozálvos». «No eran recuperables», es llig en els seus expedients.

Hi havia un deute pendent amb aquell home bo, amb la seua família i la seua esposa. Amb l'impuls entusiasta de l'editor Felip Bens, reunirem energies disperses de tots aquells que havien quedat també fascinats per Ballester: el professor de Pedagogia José Ignacio Cruz Orozco, el primer que en els 80 va reparar en la figura d'aquell valencià oblidat; l'historiador i catedràtic de Periodisme Francesc Andreu Martínez Gallego; el periodista i historiador del futbol valencià José Ricard March, i altres que anaren incorporant-se pel camí. En anys posteriors vindria la reedició de *En el destierro*, el llibre que va escriure en els primers anys d'exili, amb l'esperança encara intacta. També les gestions perquè l'Ajuntament de València posara a nom de Ballester un carrer principal al Cabanyal que el va vore nàixer. Vindrien conferències, reportatges i articles en premsa... Aquell nom havia quedat rehabilitat. El treball semblava finalitzat.

Fins que un altre gir del destí ens va recordar que encara estava pendent l'última voluntat de Ballester i

Teresa Molins: ser soterrats en València quan Espanya recuperara la llibertat.

* * *

Com al principi d'esta historia, una casualitat i un equip de futbol es tornen a creuar. Temps enrere, als anys 90, l'únic reconeixement públic que va tindre Ballester en València durant dècades havia sigut el bateig d'un institut al seu nom: IES Ballester Gozalvo. Molts anys després, eixa porta l'haurien de creuar dos joves mestres, Irene Alcolea i Paco Santamans, i un dia es preguntarien qui era aquell Ballester. Era 2022, i ja existia un rastre immens de la seua figura: un carrer, una obra reeditada, molts reportatges contant detalls de la seua vida... i un club del futbol al que cridar.

Així començaria el viatge de tornada. Una travesia que encara hauria de superar entrebancs burocràtics, amb la complicitat entre la família, el Llevant UE i la Diputació de València, que va sufragar les despeses a través de l'àrea de Memòria Democràtica. Tot va finalitzar el passat 6 de setembre. Un dia de deutes complits, com esta història.

José Luis García Nieves, periodista i historiador del Llevant

EL MUVIM REVIU LA MEMÒRIA DEL SANT CALZE DE VALÈNCIA I DESCOBRIX LES SEUES MÚLTIPLES SIGNIFICACIONS

El MuVIM, Museu Valencià de la Il·lustració i de la Modernitat, va oferir fins febrer de 2026 la mostra 'El Sant Calze de València. Un món per descobrir', amb una reproducció del Sant Calze de València, una arque-

ta medieval, diverses pintures dels segles XVI al XXI, llibres, targetes postals, objectes de record i una reproducció d'una estàtua funerària, entre altres objectes que arpleguen també les múltiples significacions que ha anat incorporant al llarg dels segles el Sant Calze.

La presentació va tindre lloc amb la presència del president de la Diputació de València, Vicent Mompó. La mostra 'El Sant Calze de València. Un món per descobrir', que combina la investigació de l'arqueòleg Antonio Beltrán, la significació religiosa de la relíquia i la seua influència en la història de l'art, «permet contemplar el Sant Calze en tota la seua riquesa, no sols com a objecte, sinó com a símbol, com a herència i com a font d'inspiració per a la nostra societat», va apuntar Mompó. Així mateix, el president provincial va anunciar que la segona pedra d'esta exposició itinerant es col·locaria a Carlet. «En els temps de major foscor, un matrimoni d'este poble va assumir el risc més gran, salvaguardar la relíquia de la destrucció», va assenyalar.

L'exposició, comissariada per Alicia Palazón i Rafael Company, director llavors del museu, continua el seu recorregut per diverses localitats de la província. Per part seua, l'arquebisbe de València, Enrique Benavent, va destacar que les celebracions d'estos Anys Jubilar «poden ser una ocasió perquè molts valencians i molta gent de fora de València i d'altres llocs puguen conèixer el gran patrimoni religiós i cultural». En este sentit, Benavent va voler destacar que el Sant Calze «és una relíquia que ha conservat l'església durant segles com una relíquia insigne, i esta exposició mostra com esta relíquia ha donat lloc a una manifestació cultural en el món de l'escultura, en la pintura, la música o el cinema, i d'alguna manera és un element que ha despertat interès i inquietud per conèixer-lo i per donar-ho a conèixer».

En esta mateixa línia es va referir el diputat de Cultura, Paco Teruel, qui va apuntar que esta mostra responia «a la voluntat de la Diputació de commemorar el tercer Any Jubilar del Sant Calze i d'impulsar el valor cultural, històric i espiritual d'una relíquia que projecta la nostra terra al món».

Per al desenvolupament de la mostra 'El Sant Calze de València. Un món per descobrir' van col·laborar diferents entitats i institucions, com l'Arquebisbat de València, la qual cosa va suposar la cessió de peces per part de la Catedral de València, el Col·legi del Patriarca, l'Església de Sant Tomàs i Sant Felip Neri, la Cofradia del Santo Cáliz, l'Església de l'Assumpció de N. S., d'Albaida, i l'Església de S. Jaume Apòstol d'Algemesí; l'Ajuntament de València, que va suposar la cessió d'una peça per part

de l'Hemeroteca Municipal de València; El Museu de Belles Arts de València; la Basílica de Morella; l'Església de l'Assumpció de N. S. d'Onda; la Casa Museu José Segrelles d'Albaida; el Centre de Documentació Cinematogràfica de l'Institut Valencià de Cultura; l'Arxiu Filmic de l'Institut Valencià de Cultura, Radiotelevisión Española; la Filmoteca Española; el servei de Museus de la Generalitat Valenciana, i els artistes María Gómez i Pedro Arrúe.

La proposta expositiva, emmarcada l'any Jubilar del Sant Calze, recollia les múltiples significacions que ha anat incorporant al llarg dels segles el singular objecte. Així mateix, junt amb les lògiques incursions sobre la qualificació del Sant Calze com a relíquia neotestamentària i sobre la investigació de l'arqueòleg Antonio Beltrán, la mostra donava a conèixer les referències sobre la figuració d'este calze al llarg de la història de l'art valencià. Des de l'Ajuntament de València es va constituir la comissió de l'Any Jubilar del Sant Calze, formada per representants del consistori, de la Diputació de València, l'Arquebisbat, Turisme Comunitat Valenciana, Fundació Visit València i altres personalitats de reconegut prestigi en la matèria. En esta comissió es coordinaven les accions per part de cada institució al voltant de la celebració del Tercer Any Jubilar.

El Sant Calze és una valuosa peça arqueològica i artística que s'exposa a l'Aula Capítular de la Catedral de València i que es conserva a la ciutat del Túria des del segle XV. És l'únic de tots els calzes albergats en els temples cristians que té dedicat un any jubilar per part de l'Església catòlica.

EL SARC REPARTEIX 4 MILIONS PER PROJECTAR LA CULTURA A TOTS ELS POBLES

El Servei d'Assistència i Recursos Culturals (SARC) de l'Àrea de Cultura de la Diputació de València es va crear l'any 1989 i la seua comesa principal és l'assistència als municipis de la província en matèria cultural, incidint en els ajuntaments de menor població o amb menys recursos econòmics, tècnics i humans, i actuar com un model d'intervenció i redistribució territorial de la cultura.

A l'any 2025 amb pressupost de 3.988.267 d'euros destinats en gran part al programa SARC als pobles que subvenciona les programacions culturals dels pobles amb la finalitat de portar la cultura a tots els racons de la província.

Per facilitar la confecció del programa de cultura municipal, els tècnics dels ajuntaments poden triar el que consideren del Catàleg del SARC, que té més de 2.100 referències amb informació de les activitats i les companyies, públic al qual va dirigit, espai necessari, duració, requisits tècnics, material gràfic i audiovisual, etc. Altres programes que va dur a terme a l'any 25 va ser el SARC in itinere que comptà amb una inversió de 105.828,14 —destinats a desenvolupar una programació escènica en 25 municipis de la província; i, finalment, el premi Reconeixement de la Cultura. Tot el cicle de programacions anuals de cultura requereix un treball conjunt dels tècnics municipal i dels artistes que actuen als pobles amb els tècnics del SARC per optimitzar els recursos i contribuir al desenvolupament territorial. Al mateix temps, impulsen el consum de la creativitat, la tradició i la cultura valenciana enfortint al sector empresarial de la indústria cultural valenciana, i promocionant a les associacions culturals de la província que reparteixen injeccions de vitalitat cultural als nostres pobles.

Una novetat que va portar el 2025 va ser Igual-SARC. La col·laboració del SARC amb la delegació d'Igualtat de la Diputació de València ha resultat un treball excel·lent; que han sigut molt ben acollits per als usuaris, que demanen que continuen augmentant en pròximes edicions.

L'altra gran novetat va ser la del Servei bibliotecari mòbil - BiblioSARC, un projecte pel qual s'ha treballat poder atendre als municipis de ≤ 1.000 habitants, que no tenen centre de lectura pública i, conforme reflexa el treball, estan repartits homogeniament en totes les comarques de la província.

D'altra banda, s'ha finalitzat l'adquisició de dos bibliobusos amb tots els avanços que els converteixen en unitats molt preparades; s'ha començat a crear el fons bibliogràfic d'este servei amb 4.000 exemplars referenciats, als quals se sumaran nous que vagen arribant en pròximes compres.

Entre els objectius del SARC destaca la dinamització de la cultura, en proporcionar els recursos culturals de les entitats locals de la província, especialment les referides a arts plàstiques, les tradicions populars valencianes, les arts escèniques, la música i les activitats didàctic-culturals, a més de recolzar la gestió que fa el personal tècnic i els responsables institucionals de Cultura dels municipis.

MEMÒRIA DEMOCRÀTICA RECUPERA L'OBRA DE LUIS VIDAL CORELLA

La Delegació de Memòria Democràtica de la Diputació de València va organitzar «Luis Vidal Corella. Crònica fotogràfica de la postguerra a València», que es va poder veure en el MuVIM, el Museu de la Il·lustració i la Modernitat. Una retrospectiva per a analitzar el treball d'un fotògraf amb mirada de periodista clau per a analitzar un franquisme que va voler introduir un llenguatge nou que modificara la mirada cultural del país. Es van encarregar de l'estructuració de l'exposició els comissaris Luis Vidal Ayala i Ester Medán, mentre el disseny expositiu i del catàleg va córrer a càrrec del reconegut Mauro Gimeno.

Vidal Corella va tindre la capacitat de transcendir la immediatesa, la qual cosa parla de la seua qualitat tècnica però sobretot de la seua intel·ligència per a mirar el que ningú veia, sovint el futur. Comptar amb un previsió única. «Les nombroses fotografies realitzades per Luis Vidal Corella constitueixen un llegat que deixa constància gràfica de la història d'Espanya però, sobretot, de la forma de vida de la ciutat de València, que va plasmar al llarg de tota la seua marxa professional. El seu compromís i professionalitat el van portar fins al més alt del fotoperiodisme, coincidint amb grans reporters de renom mundial. Tant la seua pròpia biografia com l'evolució tècnica de la fotografia ens endinsen en una ciutat i una època que necessiten continuar revelant-se», argüien els comissaris.

Ja Martín Vidal Romero va formar part dels pioners del fotoperiodisme valencià a principis del segle XX, per exemple amb les seues col·laboracions en el *Diario de Valencia*. El seu fill, Luis Vidal Corella, es va iniciar en la professió encara com un adolescent per a protagonitzar una destacadíssima trajectòria que només es va veure sobtadament truncada per la seua defunció. Va registrar entre 1914 i 1959 els esdeveniments més importants del seu temps, que no van ser pocs ni poc rellevants. Va ser allí on es va escriure la Història en majúscules, amb la florida de la

Segona República i la il·lusió al carrer; amb la posterior Revolució de 1934 que parlava sobre els límits als quals semblava arribar la classe obrera, bloquejada pels estaments històricament hegemònics; el colp d'estat feixista i la repressió, amb presència en diversos fronts i com a vicesecretari de la Secció Arts Plàstiques de l'Ateneu Popular Valencià, l'actual Ateneu Mercantil. Va voler estar amb el seu objectiu en la batalla de Terol, la presa d'Eivissa o el camp de concentració d'Albatera. Va treballar al costat de reporters internacionals d'enorme prestigi com Gerd Taro, Robert Capa o Walter Reuter. Les seues instantànies de la guerra van superar fronteres i van ser els ulls per a milions de persones de tot el món.

Acabada la contesa, va ser detingut i apartat de la seua professió momentàniament però finalment va obtindre treball com a fotògraf en el diari *Levante*, per al qual va estar amb la seua càmera allí on la postguerra va ensenyar la cara més crua de la vida als espanyols i espanyoles. Una quotidianitat que dialogava des del silenci i que es visualitzava en la fotografia a través de mirades somnolentes i despullades. Un professional que va aportar un llegat fotogràfic incalculable de la València de la postguerra. Vidal Corella va morir el 18 de novembre de 1959, sense haver complert els seixanta anys.

CIÈNCIA I PATRIMONI: LES CLAUS DE L'ACCIÓ DEL MUSEU DE PREHISTÒRIA DE VALÈNCIA

El Museu de Prehistòria de València és una institució clau en la recuperació, conservació i difusió del patrimoni arqueològic, que desenvolupa plenament les múltiples funcions que defineixen un museu contemporani al servei de la societat.

En el marc de les activitats de 2025 i del primer trimestre de 2026, destaca especialment la seua programació expositiva, caracteritzada per propostes de gran impacte i plena actualitat. Entre elles, sobreïx l'exitosa exposició immersiva dedicada a la Cova de Lascaux, que, malgrat comptar amb un aforament molt limitat, ha superat els 19.000 visitants en poc més de cinc mesos, confirmant l'interés del públic per experiències innovadores que connecten passat i present.

No obstant això, més enllà de la seua notable oferta expositiva, un dels trets que millor defineix el Museu és la seua sòlida base científica. La institució és, abans de res, un centre actiu d'investigació: estudia i intervé en jaciments, conserva i documenta les seues col·leccions, impulsa projectes científics i participa en xarxes nacionals i internacionals. Esta labor s'articula a través del Servei d'Investigació Prehistòrica (SIP), creat en 1927, la qual cosa situa la institució entre les poques que poden acreditar una tradició investigadora tan prolongada i consolidada.

En l'any 2025, els projectes d'excavació del SIP van continuar marcant un referent en l'estudi i la conservació del patrimoni valencià. Les intervencions, en col·laboració amb universitats i especialistes de reconegut prestigi, van abastar un ampli arc cronològic, des del Paleolític mitjà fins a l'època ibèrica, en enclavaments com ara la Cova Foradada d'Oлива, la Cueva Merinel (Bugarra), el Pico de los Ajos (Yátova) o la Cueva del Sapo (Buñol).

L'activitat investigadora del Museu abraça un ampli ventall de camps, des de l'arqueozoologia fins a l'estudi de materials lítics, ossis i ornamentals del Paleolític, passant per la ceràmica prehistòrica, amb una atenció especial a l'Edat del Bronze, la cultura material ibèrica o la geoarqueologia. També impulsa iniciatives de referència com el projecte numis-

màtic monedaiberica.org, el principal catàleg de les encunyacions antigues de la península Ibèrica. El seu equip investigador participa activament en projectes amb finançament autonòmic, estatal i europeu. Tot això es complementa amb una dedicació constant a la conservació, la restauració, la museografia i la museologia, pilars fonamentals per a la preservació i la difusió del patrimoni. Este conjunt d'accions no sols impulsa l'avanç del coneixement, sinó que també contribueix a la formació de noves generacions d'investigadors.

La producció científica del Museu es reflecteix en publicacions especialitzades d'abast nacional i internacional, així com en sèries editorials de referència. A més, se suma una intensa activitat en congressos, jornades i trobades científiques, juntament amb l'organització d'iniciatives pròpies que fomenten el debat acadèmic i acosten la investigació a la ciutadania, com les jornades bianuals d'Arqueozoologia o de Restauració.

La dimensió docent constitueix un altre dels seus pilars, amb la participació en programes formatius, la direcció de treballs acadèmics, presència a tribunals i l'acolliment d'estudiants en pràctiques, en estreta col·laboració amb les universitats de València i d'Alacant, en les quals els seus tècnics im-

parteixen docència. Així mateix, el Museu posa a la disposició de la comunitat científica una biblioteca especialitzada que actua com a suport essencial per a la investigació.

En l'àmbit editorial, la revista *Archivo de Prehistoria Levantina* (APL) reforça el seu posicionament com a publicació científica de referència, reconeguda en bases de dades internacionals i avalada per sistemes de qualitat editorial. La incorporació de *pre-prints* ha permés, a més, agilitzar la difusió dels resultats i ampliar la seua projecció. Juntament amb esta, destaquen les monografies (*Serie de Trabajos Varios*) i les publicacions especialitzades, entre les quals figuren recents estudis sobre les plaquetes pintades de la Cova del Parpalló (Gandia), la necròpoli ibèrica de Casa del Monte (Valdeganga, Albacete) o les col·leccions numismàtiques ibèriques.

En conjunt, el Museu de Prehistòria de València no sols preserva el passat: l'investiga, l'interpreta i el projecta cap al futur. En un context en el qual la cultura demanda cada vegada major rigor i capacitat de connexió amb la societat, el Museu es reafirma com un espai on la ciència i la divulgació avancen de la mà, convertint el coneixement en una experiència viva i compartida.

LA DIPUTACIÓ S'ENDINSA EN LA HISTÒRIA D'AMPARITO ROCA, EL CENTENARI PASDOBLE DE JAUME TEXIDOR

La Diputació de València va presentar en 2025 els treballs realitzats amb motiu del centenari d'*Amparito Roca*, el pasdoble del mestre Texidor que va ser estrenat l'11 de setembre de 1925 en el teatre El Siglo de Carlet. Així, en un acte celebrat en la mateixa localitat on es va donar a conèixer la peça musical, la corporació provincial va presentar el llibre publicat per la Institució Alfons el Magnànim *Amparito Roca. El pasdoble del mestre Texidor*, d'Àngel dels Reis Valero García, així com un vídeo realitzat pel departament de Foment de l'Ús del Valencià, que explica qui era el compositor i l'alumna a qui li va dedicar la peça. Així mateix, mesos després es va fer públic un documental realitzat des de l'Àrea de Cultura de la corporació provincial.

El president Vicent Mompó va participar en la presentació, celebrada en el Teatre Giner de Carlet, junt amb el diputat de Cultura, Paco Teruel; l'alcalde de la localitat, Laura Sáez; i l'autor del llibre, Àngel dels Reis Valero García. Mompó va destacar que «mirem arrere per a conèixer la història d'un pasdoble universal, i mirem cap avant per a posar en valor allò que les valencianes i els valencians hem sigut capaços de fer. Hi ha músiques que acompanyen a un poble i després hi ha músiques que construeixen a un poble, que es convertixen en una manera de celebrar, de sentir, i que passen de generació en generació com qui passa una recepta sagrada, i si existix un exemple perfecte, és el pasdoble *Amparito Roca*».

Mompó va voler destacar també la publicació, a través de la Institució Alfons El Magnànim, «d'un llibre extraordinari que posa context i memòria a esta obra centenària», així com un vídeo realitzat des de l'àrea de Foment de l'Ús del Valencià, «que no

només difon esta peça, sinó que també reivindica amb orgull la nostra llengua».

Per a l'alcalde de Carlet, Laura Sáez, *Amparito Roca*, una de les composicions més famoses i reconegudes del patrimoni musical, «va traspassar fronteres des que es va donar a conèixer, adquirint la categoria d'universal, portant el nom d'una dona carletina per tots els racons del món».

La Diputació de València va aprovar en el ple de març un acord institucional que declarava 2025 com a 'Any Amparito Roca' en la corporació provincial, amb motiu del centenari del pasdoble. La proposta incloïa la commemoració de l'efemèride i la posada en marxa de diverses iniciatives. A través d'*'Amparito Roca. El pasdoble del mestre Jaume Texidor'*, Àngel dels Reis Valero García, proposa al lector endinsar-se en la història d'una obra que, ha aconseguit sobrepassar qualsevol límit temporal o geogràfic. La seua influència en la cultura musical, la seua permanència en els repertoris de bandes de tot el món i el seu paper en la formació de la identitat sonora de moltes comunitats són alguns dels aspectes que s'aborden en un estudi que arreplega el context històric, musical i social de la peça i que, ara, incorpora també manuscrits i documents històrics nous.

RESÚMENES EN CASTELLANO

Qué recuerdo tenemos del rey Jaime I en el actual Aragón. Germán Navarro Espinach

Los antiguos cronistas del reino de Aragón no criticaron el reinado de Jaime I en ningún momento. Al contrario, lo ensalzaron como un monarca venturoso y conquistador. A pesar de ello, las primeras valoraciones negativas llegarían de la mano del romanticismo en el siglo XIX. Algunos autores académicos continuaron esa tendencia en la centuria siguiente, trasladando la imagen de un rey injusto con Aragón a la opinión pública. Actualmente, la recreación histórica prefiere recordar a Jaime I durante su infancia, cuando fue educado por los templarios en el castillo de Monzón o bien cuando recorrió el reino de modo más intenso a lo largo de los primeros años de su mandato. En ese sentido, una de las fiestas de interés turístico internacional más importantes, la que rememora la leyenda de los Amantes de Teruel, pone en escena, al comienzo de su programa de actos, al rey Jaime I cuando era niño. Lo mismo sucede en Monzón con el homenaje festivo que se le rinde todos los años. Esto invita a reflexionar sobre problemas clave de la memoria histórica, como el contraste entre percepción académica y percepción social respecto a los personajes míticos del pasado, especialmente en estos tiempos de nacionalismos exacerbados y triunfo de la posverdad. En ese empeño, el presente artículo ha dividido su contenido en tres apartados, comenzando por

analizar cómo las antiguas crónicas aragonesas valoraron el legado de Jaime I: la crónica de San Juan de la Peña, el *Libro de las Gestas*, la crónica de Vagad, los *Anales* de Zurita, los *Comentarios* de Blancas y sus palabras para acompañar un retrato del monarca. Mientras tanto, las primeras críticas contra Jaime I en el siglo XIX fueron las de Braulio Foz y su *Historia de Aragón* o, especialmente, la *Reseña histórico-política* de Manuel Lasala. En contraste, el segundo apartado sintetiza la opinión predominante en el mundo académico de la Universidad de Zaragoza desde el siglo XX hasta la actualidad, con autores muy críticos como Giménez Soler, frente a otros más alejados del presentismo como Lacarra, Sesma, Sarasa, Rodrigo o Utrilla. Además, en consonancia con la universidad, la Institución Fernando el Católico de la Diputación de Zaragoza ha promovido publicaciones importantes sobre Jaime I en los últimos años, destacando entre ellas el *Libro de los hechos*, reimpresión de una traducción al castellano del *Llibre dels feits*. También la edición de la traducción aragonesa de dicha crónica que encargó el gran maestre Juan Fernández de Heredia, el antes citado *Libro de las gestas*. Cabe recordar, así mismo, un estudio sobre las imágenes medievales del reinado a cargo de Marta Serrano; la traducción castellana de la obra de Francis Darwin Swift, *The Life and Times of James the First the Conqueror* (1894), o un libro de Saulo Rodríguez sobre la relación que tuvo Jaime I con sus hijos a partir de los datos que ofrecen los regis-

tros de Cancillería Real. Más allá de la Institución Fernando el Católico, la editorial Anubar, fundada por Antonio Ubieto, ha editado hasta siete volúmenes de la colección *Documentos de Jaime I de Aragón*. Cabe destacar de igual modo la publicación más reciente de las actas de las cortes celebradas durante el reinado de Jaime I dentro de la colección *Acta Curiarum Regni Aragonum*, buque insignia del programa de actividades del Grupo de Investigación de Referencia CEMA (Centro de Estudios Medievales de Aragón). Finalmente, el tercer apartado del artículo completa la imagen general que tenemos sobre Jaime I en Aragón con una perspectiva comparada en torno al universo de la recreación histórica a través de múltiples formatos: cómic, novela, biografía, internet, redes sociales, callejero, escultura pública, fiestas conmemorativas, leyendas, enseñanza primaria y secundaria. La conclusión principal es que Jaime I ha terminado por convertirse en un personaje a la carta para miles de consumidores de historia: héroe para unos o villano para otros, sin término medio. Al margen de esa tendencia de moda que todo lo reduce a un pasado de buenos y malos, apelando a los sentimientos de masas y al patriotismo de distinto signo, lo que debe importar por delante de todo es continuar investigando la economía, la sociedad y la cultura de Aragón en el siglo XIII desde las inquietudes de hoy, gracias especialmente a este nuevo impulso que ofrece el 750 aniversario de la muerte de Jaime I, cuyo reinado acaparó aquella centuria desde 1213 hasta 1276. De ahí que sea clave revisitar la biografía del monarca como si se tratara de una ventana abierta de par en par al mundo medieval por la que de vez en cuando volvemos a asomarnos para obtener una panorámica diferente. Al fin y al cabo, esa es la función historiográfica que debería tener cualquier biografía de un personaje famoso: contribuir a profundizar en la época que le tocó vivir, más allá de poner el foco en una sola vida aislada en el laboratorio de la historia, fuera de contexto, cuando el escenario de su trayectoria es lo importante a fin de cuentas.

Jaime I, rey de Cataluña. Ernest Belenguer

En general, sobre Jaime I se subrayan fundamentalmente las conquistas de Mallorca, junto a algunas otras islas de las Baleares, y las de Valencia. Ambas se constituyeron en reinos dentro del conjunto de la Corona de Aragón. Aho-

ra bien, mi artículo no se ubica en los territorios conquistados por Jaime I, sino que más bien se subraya su actuación en Cataluña. Pero sobre todo en su capital, la ciudad de Barcelona, en la que me centro en estas líneas.

En consecuencia, se tiene presente la legislación del rey en Barcelona. Para eso se cita la creación en 1249 de cuatro *paers* para que gobernaran la ciudad condal. El rey además ofrecía constantes ayudas comerciales a Barcelona, dado que era la ciudad que mayor protoburguesía tenía en su haber. Es más, el comercio siempre debía ser exportado por barcos barceloneses, no por otros navegantes del exterior. Barcelona, además, poseía el derecho de *ancoratge* a Portopí, en Mallorca, que daba franquicia a los barcos de Barcelona. Por si fuera poco, entre 1265 y 1268 el rey prohibió a italianos de Lucca, Siena y Florencia que consolidaran sus negocios en Barcelona. Por otra parte, en base al privilegio real de 1249, Barcelona quedaba dividida en tres manos de población: la mayor, de ciudadanos y aun de ciertos nobles; la mediana o media, con mercaderes, marchantes, navegantes, patrones de mar, etc., y la menor, de menestrales, sobre los que recaían la mayoría de impuestos necesarios. Además, con independencia de los asuntos económicos, las clases altas solicitaban a Ramón de Penyafort, convertido luego en santo, que les escribiera un tratado de moral profesional.

No obstante, a Jaime I no le complació en su totalidad el privilegio de 1249 y consecuentemente introdujo el de 1258. En él, el rey retiró a los *paers* y creó ocho consejeros: dos caballeros, tres ciudadanos, un mercader y dos menestrales. Estos gobernarían en la ciudad con una base —digamos que parlamentaria, sin serlo del todo— de 200 prohombres que podían dar consejo. Así, el rey intentaba equilibrar el gobierno desde la base hasta la cúspide. Además, comenzaba a crecer el poco después conocido barrio de la Ribera, casi a extramuros de la ciudad.

Al mismo tiempo, familias importantes como los Plegamans o los Marquet allí se encontraban y aún podrían alterarse. Se dio esto en el asesinato a pedradas de Bernat Marquet, incendiándole además su casa. Curiosamente, poco tiempo después, el rey concedió al hermano del difunto, o sea, a Ramón Marquet, una galera real y el traslado, cuando fuera conveniente, de embajadores reales procedentes de la ciudad condal. Así las cosas, se intentó separar el barrio de la Ribera del resto de la ciudad, pero tal experimento no duró ni un solo año. Si esto se pensó, más que se logró, fue porque el rey te-

nía muy claro que las conmociones en las calles de la Ribera no eran solo de clases sociales opuestas. Corresponderían a la competitividad de la más alta sin lograr terminar con ella. Desde agosto de 1258 hasta la muerte de Jaime I se otorgaron veintiuna ordenanzas reales para asuntos comerciales o marítimos, y estos, ya muerto el rey, eran precedentes del *Llibre del Consolat de Mar*.

Pero antes de acabar, se ha de señalar que el rey creó cuatro *consellers* para el gobierno de la ciudad en base a la realidad de cien prohombres que darían pie en el futuro al Consell de Cent. Además, el monarca propuso que todos los 30 de noviembre de cada año, el día de San Andrés, se eligieran a los cinco *consellers*. Estos ahora eran definitivos con una mayoría ciudadana, si bien entre ellos podía haber un noble que incluso en alguna ocasión presidiera la comisión. No obstante, esta contaba con una mayoría de tres ciudadanos y un menor. Ahora, la elección de los sustitutos no pasó por los que ya habían cumplido el año. Más bien se creó la citada comisión de doce, sin *conseller* alguno, que era la que procedía al nombramiento de los nuevos *consellers*.

De esta manera la ciudad se convertía en autónoma. Gobernaría para sí misma y siempre nombraría a cargos intermedios. Eso sí, la pretendida autonomía caería si la monarquía así lo creyera. Pero esta posibilidad no era fácil que ocurriera. En consecuencia, la autonomía de la ciudad le facilitó que las primeras autoridades municipales pudieran nombrar a los cargos intermedios sin que oficiales del rey se interfirieran en tal acción. Además, Barcelona empezaba a parecerse a alguna de las ciudades italianas de mayor prestigio en su país. Eso sí, con el apoyo de su rey, que llegó incluso a preocuparse por la playa de la ciudad y sobre todo por el puerto marítimo. Todo ello sucedía con la ayuda del monarca, que asumió el papel del *podestà* superior que todo lo para y lo favorece. Así se explica que Barcelona llegara a convertirse en el «Cap i Casal de Catalunya» (Font i Rius, 1977, p. 74).

Jaime I: de la gloriosa memoria a una cierta desmemoria actual (induida) en la comunidad balear. Gabriel Ensenyat Pujol.

La ruptura que significó la conquista catalana de las Baleares, realizada en tres fases diferentes, 1229 (Mallorca), 1234 (Eivissa) i 1287 (Menorca), esta última por parte del rey Alfons el Liberal, comportó una drástica elimi-

nación de la sociedad islámica anterior i la consiguiente implantación de una nueva sociedad de raíz cristiana y catalana. De manera que su creador, Jaume I, se convirtió en el mito fundacional del reino, como en el caso del País Valenciano. Y su memoria perduró victoriosa, eclipsando, incluso, la de los reyes del período correspondiente a la Corona de Mallorca (1276-1343), Jaume II, Sanç y Jaume III. De hecho la monopolizó, ya que en la memoria popular asumió características y episodios protagonizados por sus descendientes.

Lógicamente su recuerdo ha permanecido intacto, bajo los parámetros mencionados, hasta la actualidad, tan solo sometido a los vaivenes políticos de los dos últimos siglos, que no alteraron en exceso la visión del monarca. A lo largo de los siglos la remembranza se ha plasmado en el legendario mallorquín que ha pervivido hasta hoy. Se trata de un corpus muy variado. Para empezar disponemos de las leyendas etiológicas relativas al mundo natural. Se trata de aquellas leyendas o tradiciones que narran el origen de algo y también las que explican el porqué de una característica determinada del mundo natural, protagonizadas por un héroe. En nuestro caso quien las encarna es el rei Jaume I, visto como el héroe fundacional o primigenio, de cuyas acciones se derivan consecuencias perdurables en la naturaleza. También son muy numerosas las leyendas sobre accidentes topográficos, así como las que se refieren al aspecto o las cualidades de algunas plantas, o bien al mundo sobrenatural y, por último, las de carácter topónimo. Finalmente tenemos el grupo más numeroso y variado: las relativas a los hechos históricos, reales o ficticios. En algunas de ellas el rey es el protagonista directo y en otras dispone de un papel secundario.

Si la memoria de Jaume I, con la correspondiente visión encomiástica que le acompaña, ha perdurado hasta hoy, es precisamente en nuestros días cuando asistimos a una serie de debates e interferencias políticas que intentan modificar dicha percepción. La que goza de mayor seguimiento es la que desde hace algunas décadas ha puesto en entredicho la oportunidad de conmemorar el acto, la conquista de la ciudad de Mallorca el día 31 de diciembre de 1229, a través de la denominada «Festa de l'Estendard». El motivo aducido es el carácter violento, destructivo, de dicha conquista, en ocasiones definida de modo un tanto alegre como un genocidio. No obstante, no recordar la circunstancia equivale a olvidar un aspecto trascendente del pasado,

del cual ciertamente es heredera la sociedad mallorquina contemporánea. También implica olvidar la memoria histórica de los vencidos, una contingencia que impide cualquier tipo de reparación moral o, dicho de otra manera, de identificarse con los vencidos más allá de fidelidades históricas con la propia estirpe, en un marco de tolerancia y multiculturalismo como el actual. Cabe decir que el ayuntamiento tardofranquista de Palma dio un impulso a la conmemoración, si se quiere como episodio más o menos relacionado con aquello de la «Reconquista» i desde una perspectiva meramente historicista, recuperando simbología y actos.

Otra eventualidad que cabe considerar es que a la «Festa de l'Estendard» le ha salido un contrapunto: una conmemoración inventada en 1997 partiendo del juramento de las franquezas y privilegios del reino que llevó a cabo Jaume II cuando fue coronado rey de Mallorca, el 12 de septiembre de 1276, en el marco de la recién creada Corona de Mallorca a raíz de la disposición testamentaria de Jaume I. El juramento no pasó de ser un acto protocolario, que realizaban por imperativo todos los monarcas cuando accedían al trono (e incluso lo reiteraban en otras ocasiones durante su reinado), que nunca había sido resaltado por los historiadores. Ahora, en cambio, se le pretende dar un carácter casi fundacional. Dicha ocurrencia no es banal y su objetivo consiste en la pretensión de reducir la significación del 31 de diciembre, otorgándole un carácter meramente local, como fiesta exclusiva de la ciudad. La mencionada celebración del 12 de septiembre fue suprimida en 2015 pero ha sido reactivada desde 2023.

Por otra parte, desde 1271 el ayuntamiento de Calviá conmemora con bombo y platillos el desembarco de la tropa de Jaume I en el municipio, en 1229. Nunca antes se había llevado a cabo de manera institucionalizada i permanente. Lo curioso del caso es la gran contradicción que manifiestan las dos derechas políticas en relación con este tema: se muestran reacias ante el recuerdo del final de la conquista pero conmemoran con entusiasmo el inicio, como si una cosa no implicase la otra. Y, además, prescindiendo del interés (evidentemente en clave solo historicista y finalmente españolista) demostrado por el franquismo ante la efeméride. E incluso celebran con entusiasmo el ritual juramento de Jaume II el 1276, como si no tuviese relación con la conquista de medio siglo antes. Sumando todos estos aspectos, el oxímoron resulta evidente.

La memoria del Conquistador: celebraciones jaiminas en la Valencia de los siglos XIX y XX.

Jacob Mompó Navarro

El presente artículo analiza la construcción histórica de la memoria de Jaime I como símbolo identitario de los valencianos, centrándose en su reactivación y reinterpretación durante los siglos XIX y XX. El trabajo articula su argumentación en torno a tres momentos conmemorativos fundamentales: el sexto centenario de la muerte del rey (1876), el séptimo centenario de su nacimiento (1908) y el séptimo centenario de su muerte (1976), este último celebrado en el contexto de la transición democrática española.

Antes de abordar el siglo XIX, se trazan los antecedentes de la veneración hacia Jaume I desde la propia conquista del Reino de Valencia, un hecho que se manifestaba durante la época foral de manera indirecta, a través de dos fechas: el 9 de octubre, aniversario de la consagración de la catedral, y el 23 de abril, festividad de San Jorge. La conmemoración directa del monarca tenía lugar cada 27 de julio, fecha de su fallecimiento. Con la consolidación de la monarquía de los Austrias, el aniversario fúnebre fue perdiendo peso frente a la festividad del 9 de Octubre, hasta el punto de que en 1557 los jurados de la ciudad trasladaron dicha conmemoración al 11 de octubre. Aun así, la fiesta conservó siempre un carácter solemne, revestida del aparato barroco propio de la época, con hitos como la incorporación de la espada Tizona a los desfiles a partir de 1666.

Tras el desastre de 1707 y la abolición de las instituciones forales, fue precisamente la pervivencia de la conmemoración del 9 de Octubre lo que permitió que la memoria de la fundación del reino no se perdiera. El Romanticismo, por su parte, revitalizó el interés por el pasado medieval, dotando a la figura de Jaime I de una aureola legendaria que persistió hasta la Renaixença. Se percibe, entonces, un cambio cualitativo importante: si antes se conmemoraba sobre todo la conquista y la fundación del reino, a partir de la Renaixença será la propia figura del rey la que gane protagonismo.

El núcleo central del artículo se dedica a examinar cómo el romanticismo y el liberalismo decimonónicos recuperaron la figura del rey conquistador, presentándolo como paladín de las libertades frente al absolutismo. Sin embargo, fue la Renaixença el movimiento que definitivamente convirtió a Jaime I en un mito,

admirado tanto por su trayectoria bélica como por su papel en la vertebración institucional de los territorios de la Corona de Aragón. Se detalla minuciosamente la organización del sexto centenario de la muerte del monarca (1876), promovido por Teodor Llorente, y se describe la creación de una Junta General del Centenario integrada por representantes eclesiásticos, académicos, gremiales y de la prensa valenciana. Las celebraciones se prolongaron durante tres jornadas de julio, con una masiva afluencia de entre sesenta mil y setenta mil visitantes, procesiones cívicas que exhibían reliquias reales, un solemne oficio de réquiem en la catedral y un certamen literario en el que participaron poetas procedentes de todo el antiguo espacio de la Corona de Aragón. Gracias, sobre todo, a la iniciativa de Llorente, València se erigió durante aquellos días en capital cultural de dichos territorios.

El segundo gran hito analizado es el séptimo centenario del nacimiento del monarca (1908), conmemoración que se sitúa en un contexto político mucho más fragmentado y conflictivo que el de 1876. Se describe con detalle la compleja situación valenciana de la época: la crisis del sistema de la Restauración, la retirada de Llorente de la vida pública, el desplazamiento de Blasco Ibáñez a Madrid y la fragmentación del republicanismo en distintas corrientes, junto con la división del valencianismo cultural entre un sector conservador y otro progresista.

El tercer bloque se centra en la conmemoración del séptimo centenario de la muerte de Jaume I, celebrada en julio y octubre de 1976, pocos meses después de la muerte de Franco. Este centenario se convierte, así, en un episodio manifiesto de las tensiones propias del momento político: un régimen todavía franquista que se veía obligado a gestionar una efeméride que, paradójicamente, ponía de relieve los orígenes históricos y la especificidad institucional del país, en un contexto de recuperación de la memoria autonomista republicana. Se describen con detalle los actos oficiales: la procesión cívica del 27 de julio, la misa oficiada por el arzobispo García Lahiguera, la ofrenda floral ante la estatua del rey y los actos del 9 de Octubre, ampliados ese año con manifestaciones folclóricas y populares.

El artículo concluye que la figura de Jaume I ha funcionado, a lo largo de los tres momentos analizados, como un elemento vertebrador flexible de la identidad colectiva valenciana, susceptible de ser reinterpretado se-

gún las coyunturas políticas: símbolo de las libertades forales frente al absolutismo durante la Renaixença, motivo de disputa entre corrientes republicanas y valencianistas en 1908, y arma ideológica disputada entre el continuismo franquista y las aspiraciones autonomistas de 1976. Estas conmemoraciones sucesivas ilustran un fenómeno más amplio: la persistencia de las figuras históricas como elementos estructurantes de la identidad colectiva en contextos de cambio político y de redefinición de las identidades territoriales en la España contemporánea.

**La construcción simbólica de la reginalidad:
Violante de Hungría y la paradoja de la memoria
en el 775 aniversario de su muerte. Lledó Ruiz
Domingo**

El 9 de Octubre es, en Valencia, mucho más que una festividad cívica: es la cristalización anual de un relato fundacional que ha atravesado los siglos sin perder su fuerza estructuradora, el de la conquista de la ciudad en 1238 por Jaime I el Conquistador. Esta narrativa ha impregnado la toponimia urbana, los monumentos públicos, la historiografía académica y las conmemoraciones institucionales, convirtiendo al monarca en una figura casi intocable y en centro gravitacional de una memoria colectiva que se reproduce generación tras generación. El año 2026 reúne dos efemérides que se convocan mutuamente: el 750 aniversario de la muerte de Jaime I y el 775 de la muerte de Violante de Hungría, la reina que compartió con él la construcción de una corona y a quien la historia ha tratado con una generosidad considerablemente menor. Esta asimetría conmemorativa es el punto de partida del artículo, que se pregunta quién fue recordada junto al rey y de qué manera.

Violante de Hungría (c. 1215-1251), reina consorte de la Corona de Aragón desde su matrimonio con Jaime I en 1235, fue una actora política reconocida en las fuentes de su tiempo: consejera del rey en episodios decisivos de la conquista de Valencia, mediadora en conflictos dinásticos de alcance europeo, gestora de un patrimonio complejo articulado a través de las arras, la dote y las donaciones reales, y mecenas religiosa de conventos e instituciones eclesiásticas en distintos territorios de la Corona. Sin embargo, su presencia en el gran relato fundacional valenciano resulta discreta, frag-

mentaria y desigual frente al corpus conmemorativo vasto e institucionalmente sancionado que ha generado el rey. El artículo sostiene que esta invisibilización no responde a una falta de agencia histórica, sino a una construcción historiográfica y memorial que ha privilegiado sistemáticamente las figuras masculinas vinculadas a la guerra y al ejercicio directo de la *potestas* regia, relegando a las reinas consortes a funciones complementarias (reproducción dinástica, piedad religiosa, mediación afectiva) hasta convertirlas en figuras de prestigio sin agencia real reconocida.

La reconstrucción biográfica y política de Violante muestra a una reina con capacidad de intervención efectiva en arbitrajes, mediaciones diplomáticas y gestión patrimonial. Hija del rey Andrés II de Hungría y de Violante de Courtenay, esta última nieta del emperador latino de Constantinopla, se insertaba en una de las redes dinásticas más prestigiosas de la Europa del siglo XIII, con vínculos familiares con la monarquía francesa que hacían de ella prima de san Luis. Como arras recibió inicialmente el señorío de Montpellier y el condado de Millau, a los que se añadieron progresivamente territorios resultantes de las campañas de conquista, incluidos dominios valencianos. Intervino de manera especialmente significativa en la conquista de Valencia, contribuyendo a la resolución negociada de conflictos con autoridades musulmanas, y participó en la mediación entre la Corona de Aragón y Castilla, proceso que culminó con el tratado de Almizra (1244). El episodio que conecta directamente a la reina con Castellón resulta particularmente relevante: en 1248 presidió, acompañada de un comité de prohombres, un arbitraje sobre la redistribución del feudo valenciano de Almenara-Castellón-Sagunto-Segorbe, propiedad del infante Pedro de Portugal, ilustrando el tipo de autoridad que ejercía, asentada sobre el reconocimiento moral y político de su posición reginal más que sobre la titularidad formal del poder.

El análisis del *Llibre dels feyts* del rey Jaime I ofrece una de las representaciones literarias más ricas de una reina medieval en toda la Corona de Aragón. Dictada por el propio monarca, la crónica no presenta a las figuras femeninas como elementos decorativos, sino como instrumentos de valoración moral y política que construyen una galería de modelos femeninos. Violante aparece contrastada explícitamente con otras mujeres de la vida del rey: su madre, María de Montpellier, presen-

tada como modelo de sabiduría y prudencia, y su primera esposa, Leonor de Castilla, descrita como figura inactiva impuesta por el consejo real, para erigirse en la consejera de confianza, la «compañera» política capaz de orientar decisiones de alta trascendencia y garantizar la discreción y eficacia del gobierno.

El tercer eje del artículo examina la memoria contemporánea de la reina en Castellón, donde la memoria local le atribuye un papel relevante en las fiestas fundacionales de la ciudad. Esta presencia, institucionalizada en 1976 y celebrada ininterrumpidamente desde entonces en las Fiestas de la Magdalena, ha generado un relato prácticamente autónomo respecto a la realidad política del siglo XIII, con un fuerte componente identitario y performativo que no requiere el conocimiento de los hechos originales para funcionar. La divergencia entre representación festiva y realidad historiográfica se manifiesta de forma crítica: la documentación disponible es prácticamente desconocida para la ciudadanía, y la fuerza del relato popular puede eclipsar la realidad política de la reina, dando lugar a una memoria colectiva que refuerza la identidad cívica, pero no permite reconstruir con fidelidad su acción en la estructura del poder. En este proceso, Violante no es olvidada, sino resignificada: convertida en una figura visible pero vaciada de contenido político.

El artículo concluye que la memoria es siempre una operación de selección: lo que recordamos de una figura del pasado dice tanto del presente que la recuerda como del pasado que se quiere evocar. En un momento como el de 2026, cuando las conmemoraciones institucionales vuelven a centrar la mirada en Jaime I, recuperar la voz política de Violante es un acto historiográfico necesario. Las reinas consortes medievales no fueron decorado de la monarquía, sino agentes de un sistema de poder complejo, negociadoras de fronteras dinásticas y gestoras de un patrimonio que definía el futuro de los reinos. Restituir esta complejidad a la figura de Violante de Hungría es, precisamente, la tarea que la historiografía de la reginalidad lleva décadas reclamando.

De Violante de Hungría a Katharine Hepburn.

Xavier Renedo

El *Llibre dels fets*, el testamento espiritual de Jaime I en palabras de Josep Maria Pujol, es una de las obras maestras desconocidas de las letras catalanas medievales, o de las letras catalanas *tout court*. No hay nada parecido en la literatura europea medieval. Como tal, se merece una adaptación cinematográfica o, cuando menos, televisiva. Dado que, por desgracia, lo más probable es que dicha adaptación nunca se llegue a realizar, el artículo empieza proponiendo, a modo de compensación, un posible cásting para una adaptación utópica del *Llibre dels fets*. Katharine Hepburn sería, sin lugar a duda, la actriz ideal para encarnar a Violante de Hungría por su tendencia a interpretar mujeres enérgicas y decididas como la segunda esposa de Jaime I.

En el resto del artículo se analiza el papel de Violante de Hungría en el *Llibre dels fets*. A pesar de que es un personaje secundario en el conjunto de la obra —de hecho, su nombre no aparece por ningún lado—, juega un papel crucial en algunos de los episodios más decisivos de la conquista del Reino de Valencia. La imagen de Violante que ofrece el *Llibre dels fets* es la de una reina inteligente, prudente e influyente, cuya intervención resulta fundamental tanto en el ámbito militar como en el diplomático.

El primer aspecto que se estudia es la asociación entre Violante y el proyecto de conquista del Reino de Valencia. El *Llibre dels fets* presenta dos escenas —en Capdepera (1231) y en Alcañiz (1231 o 1232)— en las que Jaime I enlaza su futuro matrimonio con la princesa húngara con la decisión de conquistar Valencia. Las dos escenas se interpretan como dos variantes de un mismo *gab*, es decir, una jactancia caballeresca destinada a vincular desde el principio el destino de la reina con la conquista de un reino nuevo. Sin embargo, también se plantea la posibilidad de que esta asociación sea una elaboración literaria creada *a posteriori*, mientras la obra ya se estaba gestando, y a muchos años de distancia de los dos episodios mencionados, con el propósito de dar el máximo relieve al papel que Violante acabó desempeñando durante la conquista.

El contraste con la figura de Leonor de Castilla, la primera esposa de Jaime I, refuerza todavía más, si cabe, el protagonismo de Violante. Mientras que Leonor apenas aparece en tres episodios del *Llibre dels fets* y

abandona pronto el relato, Violante interviene de forma repetida y decidida en los momentos decisivos de la campaña valenciana.

Su primera gran aparición tiene lugar en Ulldecona, cuando se reúne con el rey durante la ofensiva contra la ciudad de Valencia. Al principio, influida por el infante don Fernando, comparte la opinión de buena parte de la nobleza catalanoragonesa, que considera excesivamente arriesgada la continuación de la campaña. Sin embargo, muy pronto modifica su postura y decide permanecer junto a su marido para apoyar su proyecto militar. A partir de ese momento, acompaña a Jaime I durante la fase decisiva de la conquista.

Especial importancia adquieren en este sentido los episodios de Burriana y de Almenara, donde el *Llibre dels fets* ofrece una imagen mucho más íntima de la pareja real. A lo largo de la campaña de Valencia, Jaime I, que está en la primera línea del frente de batalla, en el campamento de El Puig, procura reunirse siempre que puede con Violante, que está en la retaguardia, en una combinación de afecto conyugal, deseo amoroso y preocupación dinástica por asegurar el nacimiento de un heredero varón. El retraso de una comida cuaresmal por parte de la reina para reunirse con Jaime I en Almenara, que acaba de capitular, constituye uno de los pasajes más expresivos de esta relación, cuya dimensión afectiva se manifiesta mediante sutiles alusiones al reencuentro amoroso de ambos esposos.

Durante el asedio de Valencia, Violante se convierte en la principal y casi única consejera y persona de confianza del monarca. El *Llibre dels fets* insiste en que se encuentra siempre a su lado en los momentos decisivos. Participa incluso en las conversaciones secretas mantenidas con los enviados del rey musulmán Zayyā para negociar la capitulación de la ciudad. Jaime I consulta continuamente su opinión y acepta sus consejos. La presencia de la reina contribuye a favorecer una solución negociada frente a quienes prefieren el saqueo de Valencia tras su conquista.

Acto seguido, se analiza la actuación de Violante como mediadora política. Su intervención más destacada se produce durante las negociaciones que conducen a la firma del Tratado de Almizra (1244), donde desempeña el papel de *pacífica mediatrix*, expresión ya utilizada por fra Pere Marsili, el traductor al latín del *Llibre dels fets* (1314). Su capacidad conciliadora facilita el acuerdo entre las coronas de Aragón y de Castilla en un

modelo de actuación política atribuido frecuentemente en la Edad Media a las grandes reinas. También vuelve a aparecer como consejera del rey durante el sitio de Xàtiva, donde incluso los nobles del séquito de Jaime I aceptan que sea ella quien exprese en primer lugar su parecer en las reuniones del consejo real.

Los últimos episodios analizados corresponden a las revueltas de Al-Azraq. En ellos se pone de manifiesto un aspecto que hasta entonces había pasado casi desapercibido del carácter de Jaime I: sus frecuentes explosiones de ira cuando recibía malas noticias. Tanto Violante como otros colaboradores del rey temen comunicarle malas nuevas por miedo a sus reacciones. A pesar de ello, la reina continúa desempeñando un papel esencial como consejera fiel, siempre al lado de su marido y como una de las pocas personas cuya opinión el monarca escucha con atención.

El artículo, en definitiva, cuestiona la idea, repetida con frecuencia, de que las grandes obras historiográficas catalanas apenas conceden protagonismo a las mujeres. Sin dejar de reconocer que Violante no ocupa el centro del relato, sostiene que su presencia resulta decisiva en algunos de los episodios fundamentales del *Llibre dels fets*. La reina aparece como una mujer con criterio político propio, capaz de discrepar del rey, de intervenir en negociaciones diplomáticas de primer nivel y de ejercer una influencia constante sobre las decisiones de su esposo. Nadie mejor, por lo tanto, que Katharine Hepburn para interpretar el papel de Violante de Hungría en una adaptación cinematográfica que nunca llegará a las pantallas.

Al-Azraq, la pervivencia del mito. Lluís Vidal Pérez

La figura de al-Azraq, caudillo andalusí del siglo XIII, presenta importantes dificultades para su estudio histórico debido a la escasez de fuentes primarias conservadas. Entre estas destacan únicamente dos cartas atribuidas al propio personaje y el conocido tratado del Pouet, además de diversa documentación de la cancillería real. La mayor parte de la información procede del relato de su principal adversario, el rey Jaime I, en el *Llibre dels fets*, lo que nos plantea evidentes problemáticas de parcialidad.

Al-Azraq, cuyo nombre real era Abū 'Abd Allāh Muhammad ibn Hudhayl, ejercía como visir y controlaba un territorio montañoso entre las sierras de Aitana

y el Benicadell, configurando una especie de microestado con centro en el castillo de *al-Qal'a*, en el actual Benissili. Su poder se explica por la descomposición del dominio almohade y la conquista cristiana de Dénia en 1244.

En 1245 firmó un acuerdo con el infante Alfonso que establecía la cesión progresiva de diversos castillos, aunque dicho pacto presenta discrepancias entre sus versiones romance y árabe, tanto en la datación como en su interpretación. El incumplimiento del tratado condujo a la primera revuelta mudéjar (1247), liderada por al-Azraq, que se sostuvo gracias al conocimiento del terreno, el apoyo local y las tácticas de guerrilla.

La reacción de Jaime I incluyó la expulsión de los mudéjares, lo que intensificó el conflicto. Tras varios enfrentamientos, al-Azraq logró una tregua en 1250 con la mediación de la reina Violante, pero la guerra se reanudó en 1255. Finalmente, traicionado por un colaborador cercano y privado de recursos, capituló en 1258 y fue desterrado.

Su retorno en 1275, en el contexto de una nueva rebelión mudéjar apoyada por Granada y los benimerines, supuso el último episodio de su trayectoria. Intentó tomar la villa de Alcoy mediante una estrategia de emboscada, pero resultó mortalmente herido el 5 de mayo de 1276. Aun así, su plan causó una importante derrota cristiana, y su muerte tampoco puso fin inmediato al conflicto. Jaime I moriría también poco tiempo después, sin llegar a ver su finalización.

Sobre esta base histórica se construyó, con el paso del tiempo, una potente dimensión legendaria. Diversos cronistas posteriores, especialmente desde el siglo XVI, incorporaron elementos ficticios como su supuesta ascendencia noble, la exageración de sus fuerzas militares o la intervención milagrosa de san Jorge en su muerte. Estas narraciones, alejadas de las fuentes primarias, contribuyeron decisivamente a la configuración del imaginario colectivo, particularmente en relación con la Fiesta de Moros y Cristianos de Alcoy.

La historiografía moderna ha tratado de depurar estos elementos legendarios mediante el análisis crítico de las fuentes. Algunos autores iniciaron una revisión más rigurosa, entre los que cabría destacar a Roque Chabás o Francisco de P. Momblanch. En el último tercio del siglo XX y en el XXI, estudios de investigadores como Robert I. Burns, Pierre Guichard, Carme Barceló, Ricard Bañó, Josep Torró, Enrique S. Rivelles o Da-

vid Garrido han permitido profundizar en el contexto histórico y en la documentación disponible, estableciendo una visión más precisa del personaje.

En la actualidad, la figura de al-Azraq mantiene una notable presencia en la cultura popular valenciana, especialmente en las comarcas centrales. Su recuerdo se materializa tanto en espacios patrimoniales como en manifestaciones festivas, musicales y literarias en el interior de la Marina Alta. Destaca también su protagonismo en las fiestas de Moros y Cristianos, donde encarna simbólicamente al líder musulmán, así como su presencia en obras contemporáneas de divulgación histórica y ficción, con especial mención al trabajo de Just I. Sellés.

La conmemoración del Año al-Azraq en 2026 ha reforzado esta pervivencia mediante un amplio programa de actividades culturales, académicas y divulgativas. Estas iniciativas buscan no solo reivindicar la figura histórica del visir, sino también fomentar la reflexión sobre la compleja interacción entre historia y memoria colectiva.

En definitiva, al-Azraq representa un ejemplo paradigmático de cómo un personaje histórico, conocido principalmente a través de fuentes parciales, puede ser transformado por la tradición en un mito persistente. Su trayectoria ilustra tanto la resistencia andalusí frente a la expansión cristiana como los procesos de construcción de la memoria histórica en el ámbito valenciano.

Jaime I y el Centenar de la Ploma. Retablo, espacio, performance. La fuerza persuasiva de la imagen de Jaime I. Francesc Granell Sales

En este ensayo examino el papel de las imágenes en la construcción de la memoria de Jaime I en la Valencia bajomedieval. El objetivo principal es argumentar que las imágenes fueron el medio más eficaz para recordar al monarca por dos razones: su accesibilidad visual para una población mayoritariamente analfabeta y las funciones que desempeñaban dentro de espacios y ceremonias públicas.

La imagen de Jaime I siempre ha sido una construcción histórica. Igual que ocurre en la actualidad, las sociedades medievales seleccionaban y reinterpretaban el pasado para transmitir una determinada idea del rey. En este proceso, las artes visuales desempeñaron un pa-

pel fundamental. Durante los siglos XIV y XV, la mayoría de la población no tenía acceso directo a libros ni crónicas. Aunque los relatos sobre Jaime I circulaban mediante sermones y tradiciones orales, las imágenes eran mucho más accesibles. Retablos, pinturas murales y representaciones públicas permitían que amplios sectores de la población conocieran y recordaran al monarca.

El eje central del estudio es el retablo de San Jorge del Centenar de la Ploma, realizado hacia 1400 para la iglesia de San Jorge de Valencia. Interpreto la obra como un artefacto que se visualizaba y aprehendía en su espacio —el del templo que la cobijaba—, un contenedor de objetos y, al mismo tiempo, un lugar de celebraciones cívicas.

La iglesia estaba situada en una zona vinculada simbólicamente a la conquista de Valencia: el entorno urbano del «Trabuquet» funcionaba como un auténtico lugar de memoria asociado a Jaime I. Por ello, quienes acudían al templo contemplaban el retablo dentro de un contexto cargado de significado histórico. La fuerza persuasiva de la obra se hacía especialmente evidente durante dos grandes celebraciones: la fiesta de San Dionisio, el 9 de octubre, y la festividad de San Jorge, el 23 de abril. Ambas incluían procesiones que hacían estación en la iglesia. En esos momentos, el retablo se convertía en un elemento central de la conmemoración colectiva.

La escena más destacada representa la batalla del Puig. En ella aparece Jaime I combatiendo junto a San Jorge. La pintura no pretende reproducir fielmente los hechos históricos. El artista introduce elementos legendarios con el objetivo de exaltar al rey, reforzar su imagen como conquistador y subrayar el carácter providencial de la conquista. Lo más interesante es que las imágenes del retablo se relacionaban directamente con los rituales festivos antes mencionados.

Los participantes de las procesiones, las reliquias de San Jorge y los miembros del Centenar de la Ploma actuaban como prolongaciones vivas de las figuras representadas. Así, la frontera entre imagen y realidad parecía diluirse ante los espectadores. La evocación de Jaime I continuaba después en la catedral mediante sermones sobre la conquista pronunciados ante objetos asociados al monarca. La combinación de imágenes, reliquias, espacio urbano, ceremonias y discursos fortalecía enormemente la construcción de la memoria colectiva.

En conclusión, el ensayo pretende demostrar que el retablo de San Jorge del Centenar de la Ploma fue mu-

cho más que una obra destinada a decorar un templo. Ciertamente, constituyó un instrumento visual que activaba la memoria mediante la persuasión. En este sentido, no sorprende que las imágenes de Jaime I, como la que aquí se trata, fueran el medio más eficaz para recordar a Jaime I. Tenían la capacidad de apelar a toda la población, sobre todo porque operaban dentro de estrategias rituales que potenciaban su capacidad de influencia.

El simbolismo de Jaime I: del mito romántico a la figura política. Natxo Escandell

El artículo analiza cómo la figura de Jaume I ha sido reinterpretada por distintas corrientes ideológicas y utilizada con fines políticos diversos, convirtiéndose en uno de los principales referentes de la identidad valenciana. La construcción de los estados modernos y de las identidades nacionales se apoyó en la creación de símbolos, mitos fundacionales, himnos, banderas y celebraciones colectivas. En el caso valenciano, el acontecimiento considerado como origen del territorio actual es la conquista de la ciudad de València por Jaime I en 1238. Desde entonces, el rey ha sido visto como fundador de dicho reino y como padre simbólico del pueblo valenciano. Aunque existe un amplio consenso sobre su importancia histórica, las interpretaciones de su legado han variado según los contextos políticos e ideológicos.

Desde la Baja Edad Media, la iconografía lo presentaba como conquistador cristiano, legislador y creador de un nuevo orden político, siendo su figura un legitimador de la identidad valenciana propia dentro de la Corona de Aragón. Con el paso de los siglos, el rey se convirtió en un símbolo flexible capaz de representar tanto la singularidad valenciana como su vinculación con espacios políticos más amplios. Fue durante el siglo XIX cuando el Romanticismo y la *Renaixença* hicieron que Jaume I pasara a ocupar un lugar central en la construcción de la identidad valenciana moderna. Su imagen fue utilizada para reivindicar la lengua, la cultura y la historia propias del territorio. La inauguración de su estatua ecuestre en València en 1891, financiada por iniciativa popular, reflejó el amplio reconocimiento social del monarca como símbolo colectivo. En este periodo, liberales, regionalistas y tradicionalistas encontraron en Jaime I una figura capaz de adaptarse a sus respectivos discursos.

En el periodo de la II República, el debate sobre la autonomía valenciana reforzó aún más la relevancia simbólica del rey. Su figura se empleó como referencia histórica para justificar las aspiraciones de autogobierno y para reivindicar la existencia de una personalidad política valenciana diferenciada. La celebración del 9 de Octubre adquirió así una dimensión cívica y política cada vez más importante, pero tras la Guerra Civil, el nuevo régimen franquista transformó profundamente el uso de los símbolos históricos. Aunque el protagonismo principal fue otorgado al Cid como héroe representativo de la España unificada y católica, Jaime I no desapareció completamente del discurso oficial, sino que se resignificó. El franquismo lo integró dentro de una narrativa nacional española, eliminando gran parte de su significado específicamente valenciano. Se mantuvieron celebraciones, pero desprovistas de cualquier contenido reivindicativo. Paralelamente, intelectuales como Joan Fuster reinterpretaron la figura de Jaume I desde una perspectiva valencianista y la vincularon a la recuperación de una identidad nacional propia.

Con la llegada de la Transición democrática, Jaime I volvió a ocupar un lugar destacado en el debate político valenciano. El 9 de Octubre fue recuperado como jornada de afirmación autonómica y democrática. Sin embargo, durante los años de la denominada «Batalla de València», la figura del rey se convirtió en objeto de disputa simbólica entre diferentes proyectos identitarios: para el blaverismo y el regionalismo conservador, Jaime I representaba el origen de una identidad valenciana diferenciada de Catalunya; para el valencianismo progresista y fusteriano, simbolizaba el nacimiento de un pueblo con instituciones propias, pero ligado culturalmente a otros territorios de habla catalana. La discusión no se centraba en la importancia histórica del rey, aceptada por prácticamente todos los sectores, sino en el significado político de su legado. Mientras unos defendían una continuidad histórica diferenciada, otros subrayaban las conexiones culturales e históricas con Catalunya y el resto de los territorios de la antigua Corona de Aragón.

A partir de los años ochenta y noventa, una vez consolidada la autonomía valenciana, la figura de Jaume I fue progresivamente institucionalizada en democracia. Dejó de ser un símbolo de confrontación para convertirse en un referente ampliamente aceptado por las distintas fuerzas políticas. La Generalitat Valenciana

utilizó su imagen para reforzar una identidad valenciana compatible con el estado autonómico español. El rey pasó así de ser un símbolo de reivindicación política a una figura oficial y cultural integrada en el imaginario colectivo.

En las últimas décadas, la historiografía ha comenzado a revisar críticamente la imagen tradicional de Jaume I. Los nuevos estudios han cuestionado las interpretaciones idealizadas que lo presentaban como un monarca democrático o precursor de las libertades modernas. Los investigadores destacan que la conquista fue también un proceso de guerra, dominación y colonización feudal que afectó profundamente a la población andalusí existente. Obras recientes han puesto el foco en los vencidos, en la resistencia y en las consecuencias de la conquista, incorporando nuevas figuras y analizando la situación de las comunidades sometidas. Y reconocer estos aspectos no disminuye la importancia histórica de Jaime I, sino que permite comprender mejor la complejidad del proceso que dio origen al Reino de Valencia. En una sociedad actual de corte multicultural, se considera necesario, por tanto, revisar los mitos desde una perspectiva más amplia que incluya tanto los cambios como las consecuencias de los mismos.

En conclusión, se intenta aquí demostrar que Jaume I ha sido un símbolo extraordinariamente flexible, capaz de adaptarse a diferentes contextos políticos e ideológicos. Su figura continúa ocupando un lugar central en el imaginario colectivo valenciano, aunque las investigaciones actuales plantean la necesidad de reinterpretar este mito fundacional desde una perspectiva más plural, integradora y crítica.

MISCELÁNEA

València ya está en el mapa turístico. Un análisis de los impactos de la turistificación a escala de barrio. David Osada

El estudio analiza la transformación urbana y social de València tras su inserción en el turismo de masas. La estrategia institucional de «poner a València en el mapa», que fue la consigna de la política desde finales del siglo XX hasta la crisis inmobiliaria y que se basó en el desarrollo de *city branding*, ha impulsado la terciarización económica, generando retos de gestión urbana vinculados a turistificación, *overtourism* y gentrificación.

Se parte de la hipótesis de que el turismo ha dejado de ser un evento puntual para convertirse en un motor estructural que, aunque dinamiza la economía y diversifica mercados emisores, ejerce presión sobre la estructura urbana y social, especialmente en los núcleos centrales.

Para contrastar esta hipótesis, el estudio evalúa la consolidación del destino (ocupación, pernoctaciones, estancia media), la presión territorial, la transformación del sector servicios, la diversificación de mercados y los efectos de las viviendas de uso turístico sobre la función residencial. Además, se analizan los impactos sociales y demográficos, como el encarecimiento de la vivienda y la saturación del espacio público.

La metodología combina datos oficiales y *big data*, integrando indicadores de demanda (INE), variables urbanas y económicas (INE, GVA Turisme, Ayuntamiento) y la huella digital mediante fotografías (Flickr), que permiten evaluar la consolidación turística, la presión sobre el territorio y los procesos de turistificación de manera espacial.

Los resultados muestran que València se ha consolidado como la quinta potencia urbana turística de España, con casi 485.000 registros en 2024 y un crecimiento del 35,8% respecto a 2019, superando los dos millones de pernoctaciones. La ciudad combina baja estacionalidad y alta capacidad de retención (4,3 días), perfilándose como un destino híbrido y competitivo.

Se observa una internacionalización creciente: el mercado nacional sigue siendo central, liderado por Madrid, mientras que Italia y Reino Unido destacan en Europa y el mercado norteamericano emerge como segmento más dinámico y de mayor gasto.

La concentración de oferta de alojamiento y la huella digital evidencian una «mancha de calor turística» que conecta el centro histórico, la Ciudad de las Artes y las Ciencias y la Marina-playas del norte, también denominada «triángulo de oro».

La transformación funcional se refleja en la demografía empresarial: entre 2020 y 2025, la creación de sociedades crece un 50%, impulsada por hostelería, actividades inmobiliarias y comercio, desplazando parte del comercio de proximidad. A escala intraurbana, se identifican patrones diferenciados: saturación y terciarización en Ciutat Vella, economías híbridas y digitales en L'Eixample y Extramurs, expansión inmobiliaria en Pobles Marítims y especialización en nuevos polos como

Quatre Carreres. La ocupación de espacio público por terrazas es evidente en el «triángulo de oro».

Los indicadores sintéticos confirman la intensidad de la turistificación: la tasa de función turística (TFT) supera el 30% en Ciutat Vella y Pinedo-El Saler, el índice de intensidad turística (IIT) concentra los valores más altos en el centro histórico y se extiende a la fachada marítima, la densidad de viviendas de uso turístico supera el 10% en varios barrios y la concentración de plazas alcanza más de 8.000 por km² en el núcleo central. Ciutat Vella se consolida como núcleo saturado y Russafa evidencia gentrificación avanzada, mientras que la fachada marítima muestra alta vulnerabilidad.

Finalmente, se observa una expansión de precios inmobiliarios que trasciende al centro y se difunde radialmente, eliminando áreas asequibles. Barrios obreros registran incrementos rápidos, vinculados a la terciarización del suelo y la expansión turística, consolidando la ciudad como activo de inversión en detrimento de su función residencial.

La correlación entre alojamientos turísticos, VUT y precios evidencia un modelo descentralizado según el turismo. Así, mientras los barrios centrales pierden peso residencial por la ocupación turística, el crecimiento se desplaza a la periferia y se presupone al área metropolitana. A ello se suma un envejecimiento generalizado y un incremento de población extranjera de países laborales concentrada en barrios de menor renta, mientras que en el triángulo de oro aumenta la inmigración de países con rentas altas.

La interacción entre turismo, mercado inmobiliario y migraciones configura una ciudad fragmentada en tres ámbitos: un núcleo central y litoral saturado y envejecido, una periferia que absorbe población desplazada y concentra inmigración laboral y zonas de expansión vinculadas a rentas medias y altas. En conjunto, el turismo actúa como catalizador de estas transformaciones, consolidando un modelo urbano dual y segmentado que redefine los equilibrios sociales y territoriales de València.

La investigación concluye que Valencia ha culminado su transformación en una potencia turística internacional reconfigurando la ciudad bajo una lógica de mercado. Esta evolución ha mercantilizado el suelo residencial. Los resultados revelan una ciudad fragmentada y dual: mientras el núcleo central sufre saturación, gentrificación por renta y pérdida de función vecinal, la

periferia absorbe a la población desplazada y la inmigración laboral.

«Esto es fútbol, papá». Homofobia y discursos de odio en el deporte. El caso de Borja Iglesias.
Arán Reig, Carles Senso

Las agresiones y la discriminación en el fútbol vienen desde muy lejos, prácticamente desde los inicios de este deporte. Atado a la pasión de las emociones y a la acción en grupo, las gradas de los estadios se han configurado como un espacio de odio hacia los rivales, a quienes se les insulta, se les estigmatiza e incluso se les persigue. A pesar de que estos hechos pueden suceder también en otros deportes, debido a la difusión y arraigo del balompié, se multiplican los ámbitos relacionados con el fútbol.

Un estudio de Séntisis Intelligence demostró que el 20% de los comentarios digitales durante las temporadas 2016-2017 y 2017-2018 fueron de carácter violento, detectándose insultos, signos racistas, homófobos o machistas. Ante la gran cantidad de mensajes de odio, las plataformas de redes sociales actuaron de manera diferente para erradicarlos. Así, TikTok fue la plataforma con la tasa de retirada más elevada, con un 86%, seguida de Facebook, con un 74%. X únicamente eliminó el 5% e Instagram y YouTube ninguna publicación.

Uno de los datos más significativos resultó de la cantidad de mensajes contra las personas musulmanas, contabilizándose un 43% de contenido islamófobo. Al odio al islam le siguieron las publicaciones contra las personas del norte de África (30%) y afrodescendientes (17%).

En la actualidad, resulta difícil encontrar un deporte profesional alejado del escrutinio social. La FIFA (Federación Internacional de Fútbol Asociación) hizo pública una investigación coincidiendo con el Día Internacional para Contrarrestar el Discurso de Odio de las Naciones Unidas (18 de junio), denunciando el aumento exponencial de las agresiones verbales sufridas por las y los futbolistas durante los torneos de selecciones por motivos de racismo, xenofobia u homofobia, principalmente. Entre las más de 400.000 publicaciones rastreadas, en más del 50% los jugadores fueron objeto de algún tipo de insulto discriminatorio. La mayoría se correspondían con comentarios homófobos (40%) y racistas (38%).

El presente estudio centra la atención en el caso concreto de Borja Iglesias, jugador del Real Club Celta de Vigo. La vida profesional del futbolista ha estado siempre marcada por un compromiso ciudadano que le ha llevado a pronunciarse ante problemáticas tanto cotidianas como estructurales. La guerra de Gaza, la discriminación racial o la igualdad de las personas LGTBI+ han sido algunas de las causas sobre las que se ha posicionado. Una de las primeras veces que se viralizó el posicionamiento político de Iglesias fue a partir de su aparición con las uñas pintadas de negro a propósito del movimiento Black Lives Matter. Aquí empezarían los ataques de odio contra su persona.

La campaña estudiada en este trabajo sucedió en enero de 2026. Al finalizar un partido, el futbolista fue increpado en la calle al grito de «maricón de mierda» y «píntate las uñas». El delantero evidenció el odio en el fútbol de manera sarcástica a través de sus redes sociales, y una aficionada inició una campaña en su apoyo en la que invitaba a pintarse las uñas en solidaridad con el futbolista y acudiendo de forma masiva al estadio de Balaídos. El impacto fue mundial.

En «*Esto es fútbol, papá*». *Homofobia i discursos d'odi en l'esport. El cas de Borja Iglesias*, los investigadores estudian el discurso de odio en el deporte a través del análisis de los comentarios publicados en X con motivo del suceso producido el 12 de enero de 2026. Esta investigación analiza de manera cuantitativa los tuits y respuestas publicadas en esta red social por parte del perfil oficial del RC Celta de Vigo (@RCCelta) y de Borja Iglesias (@BorjaIglesias9) entre el día siguiente a los ataques (13/01/2026) y el 1 de febrero del mismo año. Para el estudio se han configurado dos libros de códigos, que se han aplicado a una muestra de $n=1.592$ con el objetivo de identificar la lengua en la que se escribe el comentario, el sentido de este (ataque, defensa, futbolístico y otro), el uso de imágenes o memes, la presencia de odio, las posibles amenazas y el *engagement*.

Con los resultados obtenidos, se identifica un 45,73% de comentarios de ataque al futbolista, un 30,09% de defensa y un 12,19% de contenido futbolístico. La publicación con mejor *engagement* ha resultado la codificada como número 38, en la que Borja Iglesias escribe retuiteando un video de lo sucedido: «Qué raro, si esto en el fútbol no pasa nunca». De 100 respuestas, se contabilizan en este *post* 45 identificadas como mensaje de odio, recurriendo a conceptos como la provoca-

ción, la virilidad, la identidad sexual, la ideología, el aspecto físico... De estas 100 primeras respuestas sugeridas por X, 35 corresponden a perfiles anónimos.

Entre los más de 1.500 mensajes estudiados, únicamente 210 (el 13%) son meramente futbolísticos. Esta podría ser la conclusión principal del estudio sobre el perfil de un determinado jugador de élite si esa cifra no ocultara una realidad todavía más preocupante: no es que el debate sobre el fútbol español no verse sobre el fútbol, es que de manera recurrente adquiere rasgos racistas, machistas u homófobos.

Entre oraciones y romances: la confradía de ciegos de València (siglos XIV-XIX). Juan Gomis

Este artículo analiza la evolución de la cofradía de ciegos de la Vera Creu de València desde su fundación en 1329 hasta su desaparición en el siglo XIX. Desde la perspectiva de la historia de la discapacidad, se estudia cómo esta institución permitió a las personas ciegas organizarse para afrontar su situación de vulnerabilidad, desarrollar redes de ayuda mutua y defender sus intereses económicos. El trabajo cuestiona la visión tradicional que presenta a las personas con discapacidad como sujetos pasivos de la beneficencia y destaca su capacidad para actuar colectivamente y negociar con las autoridades.

La cofradía valenciana fue una de las asociaciones de ciegos más antiguas de Europa y la primera documentada en la Corona de Aragón. Sus ordenanzas fundacionales establecían tres objetivos principales: el culto religioso, la práctica de la caridad y, especialmente, la ayuda mutua entre los cofrades. Las normas regulaban la asistencia a los compañeros enfermos, el reparto de limosnas, el acompañamiento durante los desplazamientos y los funerales de los miembros. La solidaridad interna constituyó el principal elemento de cohesión de la corporación.

Con el tiempo, la cofradía reforzó su organización mediante nuevas ordenanzas, donaciones y patrimonio propio, y evolucionó hasta convertirse en una auténtica corporación profesional. El monopolio del rezo de oraciones que obtuvo a finales del siglo XV fue el resultado de una estrategia impulsada por los propios ciegos y no únicamente una concesión de la monarquía. La profesionalización de esta actividad se reflejó en una reglamentación detallada. Los aspirantes debían realizar un

periodo de aprendizaje bajo la supervisión de un maestro, memorizar un amplio repertorio de oraciones y superar un examen antes de ejercer. Las ordenanzas regulaban también el comportamiento de los oracioneros, las tarifas y el respeto a la clientela de cada cofrade, lo que demuestra que el rezo funcionaba como un oficio organizado según criterios gremiales.

Durante el siglo XVIII la cofradía incorporó una segunda actividad económica: la venta ambulante de romances, gacetas y pliegos de cordel. Siguiendo el modelo de la cofradía de Madrid, en 1748 obtuvo el monopolio para vender estos impresos en València. La corporación organizó su distribución, fijó precios y defendió este privilegio mediante litigios contra librereros e impresores. Sin embargo, el monopolio desapareció en 1767, cuando una real cédula liberalizó parcialmente el comercio de impresos y permitió que otras personas con discapacidad también pudieran ejercer esta actividad.

La desaparición de la cofradía de la Vera Creu estuvo vinculada a las transformaciones políticas y económicas del siglo XIX. La abolición de los privilegios gremiales y el desarrollo del liberalismo eliminaron el marco jurídico que había garantizado su funcionamiento durante siglos. Aunque la figura del ciego oracionero y vendedor de romances perduró durante algún tiempo, la institución perdió progresivamente su relevancia hasta desaparecer.

En conclusión, este artículo demuestra que la cofradía de la Vera Creu fue mucho más que una organización benéfica. Constituyó una institución capaz de crear redes de solidaridad, regular actividades profesionales y negociar con las autoridades para proteger los intereses de sus miembros. Se aporta así una visión renovada sobre la historia de la discapacidad, destacando la capacidad de organización y de iniciativa de las personas ciegas en la sociedad medieval y moderna.

Del museu relacional al *care museum*: el cas del Museu Valencià de la Festa d'Algemès. Alejandro Villar Torres

Este trabajo analiza la evolución del Museu Valencià de la Festa de Algemès desde los postulados de la Nueva Museología hasta el paradigma emergente del *care museum* o museo del cuidado, tomando como estudio de caso la respuesta desarrollada tras la dana que afectó

gravemente a la Comunitat Valenciana el 29 de octubre de 2024. La investigación parte de una reflexión sobre la práctica museológica desarrollada en los últimos años y muestra cómo una situación de emergencia patrimonial aceleró una profunda transformación institucional, convirtiendo al museo en un espacio de cuidado, resiliencia, cooperación y reconstrucción comunitaria.

Durante las últimas décadas, los museos han dejado de entenderse exclusivamente como instituciones dedicadas a conservar colecciones para asumir un papel mucho más activo en la sociedad. La participación ciudadana, la construcción de identidad, la mediación cultural y el compromiso con el territorio se han convertido en elementos esenciales de la museología contemporánea. En este contexto, los museos locales representan laboratorios privilegiados para experimentar nuevas formas de relación entre patrimonio y comunidad, debido a su estrecho vínculo con la realidad cotidiana de los ciudadanos.

El Museu Valencià de la Festa constituye un ejemplo especialmente significativo de esta evolución. Desde su creación ha desarrollado una concepción amplia del patrimonio, entendiendo que el patrimonio material, el patrimonio inmaterial, el patrimonio natural y la cultura cotidiana forman parte de un mismo ecosistema cultural. Esta visión integral ha permitido construir un relato museográfico donde las fiestas, las tradiciones, la música, la indumentaria, el paisaje, la memoria y las formas de vida dialogan entre sí para explicar la identidad colectiva de Algemès.

La trayectoria del museo ha estado marcada por una constante renovación de sus discursos expositivos. La colaboración con el Centre d'Art Contemporani L'ESART permitió incorporar el arte contemporáneo como herramienta de interpretación del patrimonio, estableciendo puentes entre la creación artística y la cultura popular. Paralelamente, el museo amplió progresivamente su ámbito de actuación hacia el patrimonio natural, la indumentaria tradicional, el patrimonio etnológico y la cultura material cotidiana, entendiendo que todos estos elementos forman parte de un mismo sistema patrimonial.

La dana de octubre de 2024 supuso un punto de inflexión. Las inundaciones afectaron gravemente a edificios históricos, colecciones, archivos, obras de arte y miles de objetos pertenecientes a las familias de Algemès. En muy pocos días, el museo dejó de desempeñar

únicamente sus funciones habituales de conservación e investigación para convertirse en un auténtico centro de emergencia patrimonial. Las tareas de rescate, limpieza, estabilización, documentación e inventario pasaron a ocupar el centro de su actividad diaria.

La emergencia demostró que la gestión del patrimonio en situaciones de desastre requiere nuevas capacidades por parte de los museos. La planificación, la coordinación institucional, la gestión del riesgo y la atención a las comunidades afectadas pasaron a formar parte de la práctica museológica cotidiana. El museo dejó de ser únicamente el lugar donde se conservan objetos para convertirse en un agente activo de recuperación social y cultural.

En este proceso adquirió un protagonismo especial el proyecto «**Salvem les fotos**», impulsado por la Universitat de València con la colaboración del Museu Valencià de la Festa y L'ESART. La recuperación de más de doscientas mil fotografías familiares permitió situar el patrimonio doméstico en el centro de las políticas de salvaguarda. Frente a una visión tradicional que identificaba el patrimonio únicamente con grandes monumentos o piezas excepcionales, esta experiencia reivindicó el enorme valor cultural de los álbumes familiares, las fotografías personales y los objetos cotidianos como depositarios de la memoria colectiva.

Muchas de estas fotografías conservaron las huellas del barro, la humedad o las deformaciones producidas por la inundación. Lejos de entender estas marcas únicamente como daños materiales, el proyecto asumió que también forman parte de la historia de los objetos y de la memoria de la catástrofe. La restauración dejó así de perseguir exclusivamente la recuperación de un estado original para incorporar la conservación de las cicatrices como testimonio de la experiencia vivida por la comunidad.

La recuperación del patrimonio se convirtió igualmente en un proceso de aprendizaje compartido. Durante más de un año, profesionales, estudiantes y voluntarios nacionales e internacionales han continuado trabajando conjuntamente en la recuperación de bienes culturales afectados por la *dana*. Esta experiencia ha transformado el museo en un espacio permanente de formación, transferencia de conocimiento y participación ciudadana.

Todo este proceso conduce al concepto de *care museum*, entendido como una evolución de la Nueva Museología y de los modelos participativos desarrollados

durante las últimas décadas. El museo del cuidado amplía la misión tradicional de las instituciones museísticas al incorporar la atención a las personas, a las comunidades y a las memorias compartidas como parte inseparable de la conservación del patrimonio. Cuidar el patrimonio significa también cuidar los vínculos sociales, acompañar los procesos de reconstrucción y fortalecer la capacidad de resiliencia de la sociedad.

Desde esta perspectiva, la experiencia desarrollada en Algemés demuestra que el museo contemporáneo puede desempeñar un papel decisivo frente a las grandes crisis derivadas del cambio climático, las catástrofes naturales o las emergencias patrimoniales. La conservación deja de constituir un fin en sí mismo para convertirse en una herramienta al servicio de la continuidad de la vida cultural y del bienestar colectivo.

En definitiva, la experiencia de Algemés demuestra que el museo del siglo XXI no puede limitarse a conservar colecciones: debe convertirse en una infraestructura cultural capaz de generar conocimiento, coordinar redes de cooperación, proteger tanto el patrimonio excepcional como el cotidiano y acompañar a las comunidades en los procesos de recuperación tras las crisis. El patrimonio no se reconstruye únicamente restaurando objetos, sino fortaleciendo los vínculos humanos que les otorgan significado. En este sentido, el museo deja de ser únicamente el lugar donde se conserva la memoria para convertirse en el espacio desde el que una comunidad aprende a reconstruirse a sí misma.

El clarinete de cristal entre el norte y el sur: alteridad y sombra en la producción poética de Marisol González Felip. Anna Peirats

El artículo analiza la producción poética de Marisol González Felip como un proyecto literario coherente, desarrollado a lo largo de casi cuatro décadas y articulado en torno a una relación cada vez más exigente entre lenguaje, experiencia, memoria y verdad. La lectura se sitúa en el marco de la poesía valenciana contemporánea, en especial desde los años setenta, momento en que la literatura en valenciano amplía sus espacios de circulación y consolida una presencia cultural y crítica más sólida. En este contexto, la obra de González Felip comparte algunos rasgos centrales de su tiempo: la dignificación de la vida cotidiana, la atención al paisaje, la

conciencia lingüística y la apertura hacia la ciudad, la historia y la experiencia colectiva.

El estudio destaca, aun así, la modulación propia de su poesía. Su trayectoria se define por la concentración expresiva, el rigor léxico y una búsqueda de la verdad que atraviesa toda su obra. El poema aparece como espacio de conocimiento y como forma de fijación de la experiencia. La palabra poética actúa como resistencia frente al paso del tiempo, la pérdida y la herida, más que como simple ornamento verbal.

La trayectoria de Marisol González Felip puede dividirse en cuatro grandes etapas. Esta división posee un valor cronológico e interpretativo, ya que permite observar la transformación de los principales núcleos simbólicos de su escritura. El cuerpo, el paisaje, el tiempo, la memoria, la alteridad y la imagen recorren toda su obra, aunque su función cambia de manera progresiva. El cuerpo pasa de ser una superficie de percepción a convertirse en espacio de herida y dolor. El paisaje, al principio legible y protector, deriva hacia una zona de extrañamiento. El tiempo pierde su orden natural y aparece como fractura, repetición, registro o trauma. La memoria, por su parte, adquiere una densidad cada vez mayor en los libros de madurez.

La primera etapa, entre 1985 y 1992, se define como una poética de la percepción. En los primeros libros, el mundo todavía puede leerse y el lenguaje conserva una función ordenadora. El paisaje de La Plana Baixa, la luna, la lluvia, los elementos vegetales y los ritmos estacionales establecen una correspondencia entre sujeto, entorno y tiempo. Obras como *Les hores breus*, *Crònica de llunes*, *L'edat deserta*, *La tendresa dels freixes* y *Aprinc la separació* muestran una voz que busca en el poema una forma de armonía. Esa estabilidad empieza a quebrarse de manera gradual. *L'edat deserta* introduce una percepción más opaca del tiempo, y *Aprinc la separació* marca un punto de inflexión decisivo. La separación amorosa, vital e identitaria modifica la función del poema. A partir de ese momento, el lenguaje ya no se limita a ordenar la experiencia: también conserva aquello que permanece después de la pérdida.

La segunda etapa, entre 1993 y 2003, está marcada por la fractura temporal y por la intensificación de la memoria. En *Afegiràs abril*, el sujeto poético deja de habitar un tiempo armónico. El calendario pierde su capacidad de consuelo y la primavera ya no garantiza renovación. En *Sirimiri*, la lluvia cambia de sentido:

abandona su valor inicial de apertura sensorial y se transforma en una presencia insistente, urbana y doméstica, asociada al malestar. En *Mar d'heura*, el conflicto alcanza al propio lenguaje. La sintaxis se tensa, la imagen adquiere un carácter visionario y el deseo altera la organización habitual del discurso.

Este desgaste se concreta en *Papallones de dilluns*, donde el lunes se convierte en símbolo de repetición y cansancio. En *Paral·lelament a la fosca*, la poesía incorpora con fuerza la vida contemporánea, la ironía, el dolor cuantificado y los gestos de supervivencia emocional. *Pasqual* ocupa un lugar central dentro de esta etapa, ya que la figura del abuelo materno, muerto a los veintinueve años, introduce la memoria familiar en una dimensión histórica. El poema recupera un silencio antiguo y lo vincula con una generación marcada por la guerra, la posguerra y la pérdida de una cultura. Las serenatas dedicadas a la Virgen de la Soledad amplían esta dimensión hacia una voz comunitaria, en la que los símbolos personales se proyectan sobre el ámbito religioso y popular.

La tercera etapa, entre 2002 y 2013, supone una ampliación del sistema poético hacia la ciudad y la vida colectiva. *Epigrafia del buit* prepara esta transición mediante una escritura más austera, próxima al aforismo y marcada por la conciencia del límite. El momento culminante se encuentra en *Suite de València*, obra en la que la ciudad se transforma en cuerpo simbólico y en interlocutora directa de la voz poética. València aparece como espacio afectivo, territorio de conflicto, lugar de memoria y escenario de simulación.

En esta etapa resulta fundamental el diálogo con Vicent Andrés Estellés. Marisol González retoma la dignificación de la realidad concreta y la técnica enumerativa, pero las adapta a una ciudad atravesada por la burocracia, la especulación, el consumo y la cultura del escaparate. El artículo destaca también la complejidad del «tú» poético. Ese «tú» puede ser la ciudad, el lector, un destinatario amoroso o una forma desdoblada del propio yo. Desde la perspectiva del dialogismo de Bajtín, esta multiplicidad construye una auténtica sintaxis de la alteridad. La experiencia individual se abre así a una dimensión compartida, sin perder su raíz íntima.

La cuarta etapa, desde 2014 hasta la actualidad, supone una concentración extrema de la poesía de Marisol González. Tras la expansión urbana y cívica, la escritura se repliega hacia la memoria, el cuerpo y la verdad. En

Contratempus, el tiempo aparece como una fuerza disonante que interfiere en la vida del sujeto. En este contexto surge la imagen del «clarinete de cristal», uno de los símbolos centrales del artículo. El clarinete remite a la respiración, la música y la voz; el cristal introduce fragilidad, corte y posibilidad de ruptura. La emisión poética queda vinculada, por tanto, al riesgo de la herida.

Antologia cordial funciona como una revisión crítica del conjunto de la obra y fija sus principales centros de sentido. *Rogles*, por su parte, representa el desarrollo más intenso de esta última fase. La infancia aparece allí desde una perspectiva desidealizada, como territorio de soledad, exclusión y dolor. El círculo, asociado en principio al juego y a la comunidad, se convierte en figura de aislamiento. Los objetos cotidianos, los colores y los números actúan como anclajes de una memoria que no puede organizarse de forma narrativa.

Uno de los símbolos más relevantes de *Rogles* es el pelícano. La tradición medieval lo había asociado al sacrificio y a la entrega vital, pero en este libro aparece transformado en una sombra de humo. La imagen expresa una devastación radical: el símbolo del cuidado y de la protección queda reducido a cenizas. Junto al clarinete de cristal, esta imagen permite comprender la etapa final de González Felip como una escritura de la intemperie, de la herida y del testimonio.

El artículo concluye que la obra de Marisol González Felip constituye un sistema poético de gran coherencia interna. Su evolución muestra una palabra que fija la experiencia y da testimonio de ella. Asimismo, el diálogo con Ausiàs March, Carles Riba, Rilke, Lorca, Whitman y Vicent Andrés Estellés sitúa su escritura dentro de una tradición exigente desde el punto de vista formal y ético. Su poesía convierte la imagen en conocimiento y conduce a la lengua hacia un límite expresivo de gran intensidad.

Periodisme i intel·ligència artificial a la Comunitat Valenciana: pràctiques professionals i respostes formatives de l'ecosistema acadèmic i corporatiu.
Lorena Cano-Orón, Laura Bellver-Carsí

El artículo analiza el proceso de incorporación de la inteligencia artificial (IA) al ejercicio del periodismo en la Comunitat Valenciana, prestando especial atención a la relación entre las necesidades formativas de los profesionales y la respuesta ofrecida por las universidades y

las asociaciones periodísticas. La investigación parte de la premisa de que la rápida expansión de la IA generativa ha transformado las rutinas informativas y ha abierto nuevos desafíos técnicos, éticos y educativos que requieren una actualización constante de las competencias profesionales.

Desde una perspectiva teórica, el trabajo sitúa la IA como una tecnología que está modificando todas las fases del proceso periodístico, desde la búsqueda y el análisis de información hasta la producción y distribución de contenidos. La literatura revisada coincide en señalar que estas herramientas permiten automatizar tareas repetitivas y mejorar la eficiencia de las redacciones, aunque también generan importantes interrogantes relacionados con la transparencia, la desinformación, los sesgos algorítmicos, la proliferación de contenidos sintéticos y la preservación de los principios éticos del periodismo. En este contexto, las autoras sostienen que la IA debe concebirse como una herramienta de apoyo y no como un sustituto del criterio profesional, la capacidad interpretativa y la responsabilidad editorial que caracterizan el trabajo periodístico.

La investigación adopta una metodología mixta con un doble objetivo: conocer cómo utilizan actualmente la IA los y las periodistas de la Comunitat Valenciana y cartografiar la oferta formativa existente en este ámbito. Para ello se realizó, por un lado, una encuesta a 88 periodistas en activo pertenecientes a medios impresos, digitales, radio y televisión de las tres provincias valencianas; y, por otro, un análisis sistemático de la formación universitaria (grados, posgrados y microcredenciales), así como de la oferta promovida por las asociaciones profesionales de periodistas.

Los resultados muestran una elevada implantación de la IA entre los y las profesionales que han participado en la encuesta. Más del 80 % afirma utilizar estas herramientas en su actividad cotidiana, principalmente para la búsqueda de información, la transcripción automática de entrevistas, la elaboración de resúmenes, la extracción de datos relevantes, la traducción de textos y el análisis documental. Otros usos frecuentes incluyen la corrección lingüística, la adaptación de textos, la generación de ideas para nuevos temas, la optimización SEO y la edición de contenidos audiovisuales. En cambio, la redacción íntegra de noticias y la creación de contenidos para redes sociales aparecen como aplicaciones mucho más limitadas, lo que confirma que la IA

continúa desempeñando un papel complementario dentro de las rutinas periodísticas.

El estudio también identifica diferencias según el tipo de medio de comunicación. La prensa digital presenta un uso más intensivo y diversificado de la IA, especialmente en tareas de tratamiento y adaptación de textos, optimización para buscadores y corrección de contenidos. Por su parte, la radio y la prensa impresa destacan por emplear estas herramientas para la búsqueda de información, la elaboración de resúmenes y la transcripción, mientras que en televisión predominan la documentación informativa y algunas aplicaciones vinculadas a la verificación y al tratamiento de contenidos audiovisuales.

Uno de los hallazgos más relevantes se refiere a la formación recibida por los y las periodistas. La mayoría de los profesionales ha adquirido sus competencias de manera autodidacta, circunstancia que evidencia la ausencia de itinerarios formativos consolidados. Un porcentaje significativo reconoce, además, no haber recibido ninguna formación específica sobre IA. La capacitación proporcionada por los propios medios de comunicación y por las asociaciones profesionales supera claramente a la ofrecida por las universidades en el ámbito de la formación continua. Asimismo, cuando se pregunta qué instituciones están mejor preparadas para ofrecer formación sobre IA, las asociaciones profesionales son las más valoradas, seguidas de las universidades y, finalmente, de las empresas periodísticas.

Respecto a las necesidades formativas, los y las periodistas manifiestan un interés prioritario por aprender a automatizar procesos que permitan optimizar el tiempo de trabajo, gestionar grandes volúmenes de datos e información y mejorar las capacidades de edición gráfica y audiovisual. También muestran preocupación por comprender las implicaciones éticas derivadas del uso de la IA, perfeccionar la elaboración de *prompts*, desarrollar técnicas de verificación frente a la desinformación y reducir los riesgos asociados a las denominadas alucinaciones de los sistemas generativos. Estas demandas reflejan una concepción eminentemente práctica de la IA, orientada a incrementar la productividad sin renunciar al control humano sobre el proceso informativo.

El análisis de la oferta universitaria revela una rápida adaptación de las instituciones de educación superior al nuevo contexto tecnológico, aunque todavía insuficiente desde una perspectiva estructural. La principal estrategia

consiste en incorporar contenidos sobre IA de manera transversal dentro de asignaturas ya existentes en los grados de Periodismo y Comunicación Audiovisual. En cambio, son todavía escasas las asignaturas específicamente dedicadas a esta materia, concentrándose la especialización en programas de máster y, sobre todo, en microcredenciales dirigidas a la formación continua. Este modelo permite una actualización relativamente ágil de los planes de estudio, aunque puede limitar la profundidad con la que se abordan las competencias técnicas y éticas necesarias para el ejercicio profesional.

En paralelo, las asociaciones profesionales han asumido un papel especialmente activo en la alfabetización tecnológica de los y las periodistas. La mayoría de las entidades analizadas ya ofrece cursos, talleres, congresos o jornadas especializadas sobre IA, con una evolución evidente desde actividades de carácter introductorio hacia propuestas mucho más orientadas a la aplicación práctica de herramientas concretas. Estas iniciativas abordan aspectos como la utilización de sistemas generativos en la redacción periodística, la automatización de tareas, la detección de desinformación, la mejora de contenidos audiovisuales y el conocimiento del marco normativo europeo y español. Según las propias asociaciones, las mayores demandas de los profesionales se centran en aplicaciones que reduzcan el tiempo dedicado a tareas repetitivas y permitan incrementar la eficiencia sin comprometer la calidad informativa.

Las conclusiones subrayan que la IA ya forma parte de la práctica periodística cotidiana en la Comunitat Valenciana, aunque su adopción presenta un desarrollo desigual condicionado por la heterogeneidad de la formación disponible. El predominio del aprendizaje autodidacta y la inexistencia de estándares comunes generan diferencias significativas en las competencias de los profesionales y en la manera de integrar estas herramientas en las redacciones. Frente a esta situación, los autores defienden la necesidad de reforzar la coordinación entre universidades, asociaciones profesionales y empresas informativas con el objetivo de construir un modelo formativo más homogéneo, estable y adaptado a la rápida evolución tecnológica. Solo mediante una alfabetización sólida que combine conocimientos técnicos, criterios éticos y competencias críticas será posible consolidar un uso responsable de la inteligencia artificial, alineado con los principios de calidad, veracidad y servicio público que definen el periodismo.

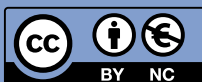

*Aquest número de Debats
dedicat a Jaume I amb el motiu del 750 aniversari
de la seua mort
es va acabar d'imprimir a la ciutat de València
el dia 23 de setembre de 2026*

Les opinions expressades en els articles i altres escrits publicats a Debats. Revista de cultura, poder i societat són responsabilitat exclusiva dels seus autors/es i no expressen l'opinió de Debats o de la Institució Alfons el Magnànim – Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació. Alhora, els autors es comprometen a respectar les normes d'ètica en la publicació de la revista, així com a assegurar la veracitat en la declaració d'autoria, l'originalitat en la publicació, el no enviament a altres revistes i la declaració de conflictes d'interessos en relació amb els articles. Per tant, malgrat que Debats fa tots els esforços possibles per assegurar les bones pràctiques en la publicació de la revista i detectar males pràctiques o plagi, la revista *Debats* declina qualsevol responsabilitat sobre els possibles conflictes derivats de l'autoria dels treballs que s'hi publiquen. Els autors poden trobar les normes per als autors i una guia de bones pràctiques i ètica al final de la revista i a la seua pàgina web.

Tots els articles del monogràfic i de la secció Miscelània han passat un filtre inicial de l'editor i, posteriorment, un rigorós examen d'avaluació d'experts amb cegament doble d'almenys dos acadèmics especialistes en la matèria.

Debats. Revista valenciana de cultura i societat es publica sota el sistema de llicències Creative Commons segons la modalitat: Reconeixement – NoComercial (by-nc): Es permet la generació d'obres derivades sempre que no se'n faça un ús comercial. Tampoc es pot utilitzar l'obra original amb finalitats comercials.

Bases de dades i directoris

- Compludoc
- Dialnet
- Directory of Open Access Journals (DOAJ)
- Emerging Sources Citation Index
- ERIH PLUS
- ISOC – Revistas de CC. Sociales y Humanidades
- Red de Bibliotecas Universitarias (REBIUN)
- Red Iberoamericana de Innovación y Conocimiento Científico (REDIB)
- Periodical Index Online

Sistemes d'avaluació

- Scopus
- CARHUS+ 2014
- CIRC (Clasificación Integrada de Revistas)
- DICE. Difusión y Calidad Editorial de las Revistas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas
- IN~RECS (Índice de Impacto de Revistas Españolas de Ciencias Sociales)
- Latindex
- MIAR (Matriz de Información para el Análisis de Revistas)
- Revistas Españolas de Ciencias Sociales y Humanidades (RESH)–MIAR (Matriz de Información para el Análisis de Revistas)
- Revistas Españolas de Ciencias Sociales y Humanidades (RESH)

ISSN 0212-0585

9 770212 058002

PREU: 10 €

Diputació
de València

Cultura

institució
alfons
el magnànim